

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СИРОВАЦЬКИЙ ВАЛЕРІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ КОНТЕНТ
ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ
У ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВОМУ ДИСКУРСІ

12.00.12 – філософія права

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В. І. Сировацький**

Науковий консультант – **Бліхар В'ячеслав Степанович**
доктор філософських наук, професор

Львів – 2020

АНОТАЦІЯ

Сировацький В. І. Філософсько-правовий контент державного примусу у темпорально-просторовому дискурсі. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права». Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Міністерства освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Хмельницький, 2020.

Вперше у вітчизняній науковій літературі на рівні докторської дисертації здійснено комплексне дослідження, у якому концептуалізуються сучасні теоретико-прикладні перспективи темпорально-просторового дискурсу реалізації державного примусу, що дало змогу проаналізувати методологічні принципи формування філософсько-правової парадигми державного примусу, такі як переконання та нормативно-правова регламентація.

У дисертаційній роботі визначено, що складові елементи міждисциплінарної компоненти філософського підходу до правового визначення поняття «державний примус» формують філософія права, філософія, юридична психологія, соціологія права, юридична логіка, наука державного управління, політологія, соціологія. Суть такої міждисциплінарної компоненти філософського підходу до правового визначення державного примусу зводиться до можливості отримання якісно нових знань на основі використання не тільки предметності (власне контент) цих наук, а й їх методології.

У дисертації обґрунтовано складники комплексного підходу до дослідження державного примусу, серед яких виокремлено системний, історико-цивілізаційний, діяльнісний, гуманістичний, антропологічний, культурологічний, аксіологічний підходи, що уможливило вивчення поняття «державний примус» з позицій: 1) впливу на свідомість людини; 2) координації діяльності органів та осіб, які здійснюють державний примус; 3) врахування й усунення чинників, що

заважають ефективній превентивній діяльності у цій сфері.

Виокремлено темпоральні та просторові елементи сучасного правового підходу до визначення державного примусу як процесу взаємодії держави (через діяльність уповноважених законом органів та осіб) та особи, завдання якого полягає у формуванні правомірної поведінки в якомога більшій кількості людей, в українських реаліях, що уможливило розроблення рекомендацій щодо подолання цих викликів власне для України, оскільки і українське право, і його суб'єкти – громадяни України наділені певними особливостями, викликаними ментальністю, історичним минулим та сучасним рівнем життя населення тощо. Сформульовано філософсько-правову константу методу переконання, що трактується як керований процес впливу на наявні в суб'єкта стимули, метою якого є формування в нього свідомої потреби вчиняти правомірно, відповідно до вимог, прописаних у нормативно-правових актах та зумовлених верховенством права.

Наведено авторське визначення темпорально-просторових особливостей правової сфери. Так, темпоральні особливості пропонується розуміти крізь призму оперантного терміна «час» як темпоральної константи правової сфери (об'єктивне і суб'єктивне сприйняття лінійного, релятивного та квантового часу, що у сфері правового примусу виражається здебільшого в концептах «термін», «строк», «позовна давність», «строки давності»), тимчасом як у контексті просторових особливостей такими є «правова система» та «правова сім'я», а також часто вживаний у побуті дещо узагальнений термін «територія права», який слід трактувати як передбачений та встановлений законом правовий вакуум різного ступеня приватності та ізольованості (межі).

Правову реальність розглянуто як систему, що уможливила вичленування ядра, сутності понять «правова реальність», «темпорально-просторовий вимір правової реальності»; визначено структуру системи правової реальності в контексті прояву її динамізму під впливом темпоральних та просторових чинників, з аргументуванням необхідності введення до системи конкретних елементів та підсистем у разі наявності взаємозв'язків між ними.

Визначено умови, за яких державний примус сприятиме дотриманню правових норм і реалізації правомірної поведінки. Відтак констатовано, що аби державний примус був своєрідним інструментом мотивування дотримання правових норм та реалізації правомірної поведінки, мають бути дотримані умови погруповані відповідно до сфери впливу на людину (правова, психологічна, політико-економічна групи).

У дисертації проаналізовано визначення сутності свободи особистості в умовах державного примусу на основі пізнання співвідношення індивідуально-особистісного та позаособистісного аспектів людської екзистенції. У цьому контексті сформульовано тезу про вияв свободи особистості як індивідуального крізь призму колективного, що виступає умовою функціонування інституцій державного примусу як правового явища. Тому можливість досягнення мети державного примусу як правового процесу розглядається за умови, що особистість сприйматиме його реалізацію як належне та необхідне, що уможлиблюється лише за умов свободи особистості як важливої сутнісної характеристики людської екзистенції як соціальної одиниці.

Доведено дихотомічну природу справедливості, коли її морально-етичний та правовий зміст формує ціннісно-орієнтаційні підстави тої світоглядної бази, яка властива для соціуму, що свідчить про ідею справедливості як важливий правовий принцип, який впливає на державний примус як правовий феномен. У цьому контексті обґрунтовано, що особливості становлення інституту покарання як підстави та результату (мети) державного примусу виявляються на основі аналізу того принципу призначення покарання, що розкриває специфічну індивідуальну складову цього правового явища.

Здійснено спробу визначити на основі дослідження основних складників темпорально-просторового континууму складові елементи правовідносин, що наділені часовим та територіальним вимірами. На підставі цих категорій класифіковано типи правовідносин за їхнім галузевим видовим спектром, які доцільно розглядати на трьох основних рівнях: локальному, що регулює правовідносини в межах невеликих автохтонних організацій та населених

пунктів; національному, що дозволяє забезпечити механізм дії права на усіх без винятку організаціях та територіях незалежно від форми їх власності; міжнародному, або глобальному рівні, що охоплює функціонування цілої низки згаданих вище територій.

Удосконалено методикау підходів до аналізу правових явищ на прикладі державного примусу. Більше уваги пропонується звернути на проблему багатоманітності та поліструктурності правових феноменів, що якісно поліпшує осягнення їх сутності.

Оптимізовано підходи до вчення про граничні засади права як одного зі способів людського буття. Фундаментальні проблеми права (справедливість, рівність, свобода тощо) потребують вирішення і в питаннях, пов'язаних з державним примусом. Філософія пропонує чимало варіантів їхнього вирішення, опираючись на власні традиції. Використання філософського підходу до правового визначення державного примусу дало змогу передусім досліджувати його з позицій людиноцентризму, враховуючи інтереси і тих, хто застосовує державний примус, і тих, до кого він застосовується.

Набула подальшого розвитку дефініція поняття «державний примус» як діяльність уповноважених законом державних органів та посадових осіб, що здійснюється шляхом впливу на фізичний, психічний, організаційний чи майновий стан суб'єктів права, має на меті загальнообов'язкове свідоме виконання вимог закону, відновлення порушених прав, а також превентивну діяльність правоохоронних органів.

Диференційовано переконання на метод впливу на суб'єкта з метою формування в нього певних властивостей і на психічну властивість суб'єкта. Застосування такої диференціації дає змогу трактувати державний примус як процес взаємодії держави та особи, завдання якого полягає у формуванні правомірної поведінки в якомога більшої кількості громадян.

Удосконалено положення щодо правоосвітнього та правовиховного впливу державного примусу на населення. Завдяки впливу держави з метою правового виховання та правової освіти населення уможливлується зниження рівня

застосувань державного примусу; формування у громадян поваги до держави і права; збільшення кількості осіб, які мають чітку громадянську позицію, готові відстоювати її у правовий спосіб; скерованість людини на усвідомлення необхідності вчиняти правомірно, не порушувати закону, на підставі системи особистих моральних цінностей та загальних цінностей права, що спонукатиме її до подальшого розвитку.

Розвинуто твердження про безпосередній зв'язок права і моралі через виявлення зв'язку між поняттями «державний примус» та «моральний вибір», «свобода волі». Здійснюючи той чи той вчинок або вибудовуючи свою поведінку загалом, людина постає перед вибором. Людина вільна вчиняти відповідно до власної системи моральних цінностей, особистих переконань, але в межах правового поля. І якщо вона вчиняє протиправно, то у чітко визначених часових рамках до неї застосовується державний примус. Вчиняючи правопорушення, особа чинить аморально, оскільки нівелює цінність права і держави, ігнорує права і потреби інших людей.

Ключові слова: державний примус, світогляд, людина, громадянин, суспільство, держава, філософсько-правовий контент, філософсько-правова парадигма, темпорально-правовий дискурс, темпорально-просторові координати, філософія права.

SUMMARY

Syrovatskyi V. I. The philosophical and legal content of state coercion in temporal-spatial discourse. Qualification scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of Doctor of Law in specialty 12.00.12 – Philosophy of Law. Leonid Yuzkov Khmelnytsky University of Management and Law of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv Polytechnic National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Khmelnytskyi, 2020.

For the first time in the dissertation, a comprehensive study was carried out in the national scientific literature, in which at the level of the doctoral dissertation modern

theoretical and applied perspectives of temporal-spatial discourse of state coercion were conceptualized, which made it possible to analyze such important methodological principles of the formation of legal principles and regulations.

The dissertation research identifies the components of the interdisciplinary component of the philosophical approach to the legal definition of the concept of state coercion. In this case, the multidisciplinary component is philosophy of law, philosophy, legal psychology, sociology of law, legal logic, science of public administration, political science, sociology. The essence of such an interdisciplinary component of the philosophical approach to the legal definition of state coercion comes down to the possibility of obtaining qualitatively new knowledge based on the use not only of the subject (actually content) of these sciences, but also of their methodology.

In the dissertation the components of a comprehensive approach to the study of state coercion are substantiated, among which system, historical, civilizational, activity, humanistic, anthropological, cultural, axiological approaches are distinguished, which made it possible to study the concept of state coercion from the standpoint of: 1) influence; 2) coordination of activities of bodies and persons exercising state coercion; 3) taking into account and eliminating factors that impede effective preventive action in this field.

The temporal and spatial challenges of the modern legal approach to the determination of state coercion in Ukrainian realities are distinguished, which made it possible to develop recommendations for overcoming them for Ukraine, since both Ukrainian law and its subjects – citizens of Ukraine, have certain peculiarities caused by mental, historical past and present standards of living, etc.

The philosophical and legal constant of the method of persuasion is formulated, which is interpreted as a controlled process of influencing the incentives available to the subject, the purpose of which is to formulate his conscious need to act lawfully, in accordance with the requirements stipulated in normative legal acts and the rule of law.

The author defines the author's definition of the temporal-spatial features of the legal sphere in general and the state coercion in particular, which is offered to understand through the prism of the operative term «time», which refers to the features

of the temporal, while in the context of the same spatial features such are «legal system» and «legal seven». I, as well as the commonly used term in the household, the term «territory of law».

Legal reality was studied as a system that made it possible to isolate the kernel, the essence of the concepts of legal reality, the temporal and spatial dimension of legal reality, defining the structure of the legal reality system in the context of the dynamism of this system under the influence of temporal and spatial factors, arguing, at the same time, the necessity to include elements and subsystems finding specific relationships between them.

The epistemological characterization of the temporal-spatial components of state coercion was conducted, which made it possible to identify world-view concepts of state coercion, to clarify its role in the processes of state formation and law-making, and to determine the degree of legal and legal influence of state coercion on the population.

The conditions under which state coercion will facilitate the observance of legal norms and the implementation of lawful behavior are defined, which made it possible to state that several conditions are necessary in order for the state coercion to act as a peculiar instrument for motivating the observance of legal norms and implementation of lawful behavior. We formed these conditions into appropriate groups, the division into which was based on the criterion of the sphere of influence on the person (such groups as legal, psychological, political and economic).

The dissertation analyzes the definition of the essence of personal freedom in the conditions of state coercion on the basis of knowledge of the relationship between individual and non – personal aspects of human existence. In this context, the thesis about the manifestation of the freedom of the individual as an individual through the prism of the collective, which is a condition for the functioning of the institutions of state coercion as a legal phenomenon, has been formed. Therefore, the possibility of achieving the purpose of state coercion as a legal process is considered provided that the individual perceives its realization as something proper and necessary, which becomes possible only under the conditions of personal freedom as an important essential characteristic of human existence as a social unit.

The dichotomous nature of justice is proved when its moral, ethical and legal content forms the value-orienting grounds of that ideological base inherent in society, which testifies to the idea of justice as an important legal principle that influences state coercion as a legal phenomenon. In this context, it is substantiated that the peculiarities of the establishment of the institution of punishment as the basis and result (purpose) of state coercion are revealed on the basis of the analysis of the principle of sentencing, which reveals a specific individual component of this legal phenomenon.

On the basis of the study of the basic constituent elements of the temporal-spatial continuum, an attempt was made to determine the constituent elements of legal relations having temporal and territorial dimensions. Based on the definition of these categories, the types of legal relationships by their sectoral species spectrum have been classified.

The key to moral self-regulation of the public power of the state is to see in the totality of the principles of the civil service and principles contained in the writings of scientists who worked on the development of this problem. The concepts of normative principles, both those enshrined in legislation and doctrinal ones, or those reflected in science, are defined. It is stated that their synthesis is the most effective means of preventing power abuse and arbitrary state coercion, since it is formed on the basis of the internal imperative of the official's official duty.

The methodology of approaches to the analysis of legal phenomena on the example of state coercion has been improved. In this context, it is proposed to pay more attention to the problem of the diversity and polystructural nature of legal phenomena, which qualitatively improves the understanding of their essence.

Approaches to the doctrine of the frontier principles of law as one way of being human have been optimized. Fundamental problems of law (justice, equality, freedom, etc.) also need to be addressed in matters of state coercion. Philosophy offers many options for their solution, based on their own traditions. That is why the use of a philosophical approach to the legal definition of state coercion made it possible, first of all, to examine it from the standpoint of human-centrism, taking into account the interests of both those who apply state coercion and those to whom it applies.

The definition of the concept of state coercion as an activity authorized by the law

of state bodies and officials exercised through influence on the physical, mental, organizational or property status of the subjects of law has been further developed, with the aim of obligatory conscious fulfillment of the requirements of the law, restoration of violated rights, as well as preventive action by law enforcement agencies.

Differentiated beliefs in the method of influence on the subject in order to form certain properties and the mental property of the subject. The application of such differentiation makes it possible to interpret state coercion as a process of interaction between the state and the individual, whose task is to form legitimate behavior in as many citizens as possible.

The provisions on the legal and legal impact of state coercion on the population have been improved. Due to the correct influence of the state in the directions of legal education and legal education of the population it will be possible to reduce the number of applications of state coercion; formation of citizens' respect for the state and law; an increase in the number of people with a clear civic position, ready to defend it in a legal way. A person will realize the need to rightly, not violate the law, before committing certain actions, «work» with the system of personal moral values and common values of law, which will encourage it to further self-development.

Provision was made for a direct link between law and morality by identifying the link between the concepts of «state coercion» and «moral choice», «free will». When performing a single act or building one's behavior in general, one is faced with a need to make choices. Man is free to commit according to his own system of moral values, personal convictions, but within the legal field and if he commits unlawful, then state coercion is applied to it. In committing an offense, a person commits immorality because it negates the value of law and the state, ignores the rights and needs of others.

Key words: state coercion, outlook, person, citizen, society, state, philosophical and legal content, philosophical and legal paradigm, temporal and legal discourse, temporal and spatial coordinates, philosophy of law.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Сировацький В. І. Онтологія державного примусу: філософсько-правовий дискурс. *монографія*. Хмельницький: ХУУП імені Л. Юзькова, 2019. 446 с.
2. Сировацький В. І. Антропологічна константа державного примусу в філософсько-правовій ретроспективі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: Юридичні науки. 2016. Т. 3, № 6/2. С. 218–221.
3. Сировацький В. І. Система «Державний примус – свобода»: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Т. 4, № 6. С. 157–162.
4. Сировацький В. І. Герменевтичний підхід до вивчення примусу в здійсненні державного управління: філософсько-правова характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2017. Т. 4, № 43. С. 357–361.
5. Сировацький В. І. Онтологічний вимір темпорально-просторових складових правової сфери. *Юридичний бюлетень*. 2017. № 5. С. 41–47.
6. Сировацький В. І. Філософсько-правові засади детермінації державного примусу та покарання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Т. 4, № 6. С. 30–33.
7. Сировацький В. І. Онтологічний зміст темпорально-просторових складових державного примусу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 402–404.
8. Сировацький В. І. Відповідальність як аксіологічна детермінанта феномену державно-правового примусу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 6. С. 161–166.
9. Сировацький В. І. Онтологічні константи державного примусу: людська гідність і «загальне благо». *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. № 5. С. 186–190.
10. Сировацький В. І. Темпорально-просторова відкритість державного

примусу. *Юридичний бюлетень*. 2018. № 7, ч. 1. С. 121–125.

11. Сировацький В. І. Міждисциплінарність філософії в правовому визначенні державного примусу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Т. 2, № 6. С. 293–297.

12. Сировацький В. І. Сучасний підхід до темпорально-просторових характеристик державного примусу: філософсько-правовий вимір. *Юридичний бюлетень*. 2018. № 8. С. 84–90.

13. Сировацький В. І. Філософсько-правова характеристика державного примусу в рамках темпорально-просторових складових правовідносин. *Юридичний бюлетень*. 2019. № 10. С. 33–38.

14. Сировацький В. І. Вплив ідеологічних засад примусу на політичну нестабільність в державі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2019. № 59. С. 179–182.

15. Сировацький В. І. Світоглядні концепти державного примусу як здійснення правовиховного впливу на людину. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: «Юриспруденція». 2019. № 41. С. 21–24.

16. Сировацький В. І. Темпорально-просторові координати державотворення і правотворення (правова освіченість громадян). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 3. С. 39–43.

17. Сировацький В. І. Онтологічні засади темпорально-просторового виміру правової сфери. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 1. Т. 3. С. 12–16.

18. Сировацький В. І. Онтологічне обґрунтування темпорально-просторових складових державного примусу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 2. Т. 2. С. 20–24.

19. Сировацький В. І. Моральна саморегуляція державної влади як філософсько-правова складова забезпечення від стихійних тиску і примусу. *Znanstvena misel*. 2019. Vol. 1, № 37. С. 17–21.

20. Сировацький В. І. Гносеологічна обумовленість державного примусу як мотивування дотримання правових норм. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 4. Т. 2. С. 247–252.

21. Сировацький В. І. Правовий конституційний порядок як гарантія від стихійного державного примусу (зловживання владою). *The scientific heritage*. 2019. Vol. 3, № 42. С. 56–59.

22. Сировацький В. І. Гносеологічні засади філософсько-правового обґрунтування державного примусу в межах суб'єктивності простору та часу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Т. 2, № 6. С. 241–245.

які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

23. Сировацький В. І. Міждисциплінарність філософії державного примусу. *Нове міжнародне право та національне законодавство – нові завдання юридичної науки*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13–14 листоп. 2015 р.). Київ: Центр правових наук. дослідж., 2015. С. 93–95.

24. Сировацький В. І. Антропологічна константа філософсько-правової детермінації державного примусу. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11–12 груд. 2015 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2015. С. 120–123.

25. Сировацький В. І. Темпорально-просторові засади правової освіченості як координати державотворення. *Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 22–23 січ. 2016 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2016. С. 48–51.

26. Сировацький В. І. Державний примус як здійснення правовиховного впливу. *Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 верес. 2016 р.). Запоріжжя: Запор. міська громад. орг. «Істина», 2016. С. 106–109.

27. Сировацький В. І. Державний примус у державному управлінні як константа методу переконання. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13–14 січ. 2017 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2017. С. 73–75.

28. Сировацький В. І. Ціннісна траєкторія державного примусу. *Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20–21 січ. 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 80–84.

29. Сировацький В. І. Філософія державного примусу як методу переконання. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17–18 лют. 2017 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2017. С. 52–56.

30. Сировацький В. І. Складові правової сфери в їх онтологічному вимірі. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 лют. 2018 р.). Запоріжжя: Запор. міська громад. орг. «Істина», 2018. С. 23–27.

31. Сировацький В. І. Державний примус і покарання у філософсько-правовому дискурсі. *Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16–17 берез. 2018 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 25–28.

32. Сировацький В. І. Інтерактивність та інтерпасивність взаємодії державної влади, суспільства і людини в рамках темпорально-просторової відкритості державного примусу. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 30–31 берез. 2018 р.). Дніпро: ДГУ, 2018. С. 233–235.

33. Сировацький В. І. Пріоритетні буттевісні константи державного примусу. *Треті Таврійські юридичні наукові читання*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18–19 трав. 2018 р.). Київ: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2018. С. 19–22.

34. Сировацький В. І. Правова освіченість як запорука забезпечення від державного примусу. *Права людини та національна безпека*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 груд. 2019 р.). Київ: Комп'ютерний дизайн, 2019. С. 221–224.

35. Сировацький В. І. Епістемологічне розуміння темпорального та

просторового вимірів державного примусу. *Science, Society, Education: Topical issues and development prospects*: матер. I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16–17 груд. 2019 р.). Харків, 2019. С. 732–738.

36. Сировацький В. І. Темпорально-просторові складові державного примусу. *Актуальні питання розвитку права та законодавства*: наукові дискусії: матер. XI Міжнар. наук. конф. (м. Штутгарт, Німеччина, 20 груд. 2019 р.). Штутгарт, 2019. С. 388–392.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ В МЕЖАХ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ	40
1.1 Інтерпретативні підходи до світоглядного розуміння державного примусу як відображення сутності права	40
1.2 Методологічне обґрунтування темпорально-просторової парадигми філософсько-правового контенту державного примусу	58
Висновки до розділу 1	71
РОЗДІЛ 2 ВЗАЄМОДЕТЕРМІНАЦІЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО ТА ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВОГО ВИМІРІВ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ: ДЕРЖАВНО-СУСПІЛЬНА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ	74
2.1 Міждисциплінарна компонента філософського підходу до правового визначення державного примусу	74
2.2 Людиновимірність державного примусу (філософсько-правове обґрунтування методу позитивного впливу)	89
2.3 Темпоральні та просторові виклики сучасного правового підходу до визначення державного примусу (європейська філософія права та європейське право)	106
Висновки до розділу 2	122
РОЗДІЛ 3 ОНТОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВОГО ОБҐРУНТУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ	126
3.1 Онтологія темпорального та просторового вимірів правової сфери	226
3.2 Онтологічна характеристика темпорально-просторових складо-	

вих державного примусу (в межах об'єктивності часу та простору)	143
3.3 Людська гідність і «загальне благо» як пріоритетні буттєвісні константи державного примусу	161
3.4 Темпоральна та просторова відкритість державного примусу (інтерактивність та інтерпасивність взаємодії державної влади, суспільства, людини)	178
Висновки до розділу 3	194
РОЗДІЛ 4 ГНОСЕОЛОГІЧНА ПІДСТАВА ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВОГО ОБҐРУНТУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ	198
4.1 Гносеологічні константи аргументації темпорально-просторового виміру правової реальності	198
4.2 Гносеологічна обумовленість державного примусу і мотивування дотримання правових норм та реалізації правомірної поведінки	214
4.3 Гносеологічна характеристика темпорально-просторових складових державного примусу (в межах суб'єктивності простору та часу)	227
4.4 Темпорально-просторові координати державотворення і правотворення (вплив на правову освіченість громадян)	243
4.5 Світоглядні концепти державного примусу і здійснення правовиховного впливу та правоосвітнього процесу	258
Висновки до розділу 4	275
РОЗДІЛ 5 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВИХ ПІДСТАВ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ	277
5.1 Аксіологічний вимір феномена державного примусу як способу реалізації державної влади	277
5.2 Свобода та відповідальність як аксіологічні атрибути державного примусу	284

5.3 Мотиваційні підстави феномена державного примусу: справедливість і покарання	310
Висновки до розділу 5	325
РОЗДІЛ 6 ПРАКСЕОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТЕМПО- РАЛЬНО-ПРОСТОРОВОГО КОНТИНУУМУ ДЕРЖАВНОГО ПРИ- МУСУ В УКРАЇНІ	329
6.1 Вплив ідеологічного апарату примусу на убезпечення від проявів політичної нестабільності	329
6.2 Дія державного примусу в межах темпорально-просторових складових правовідносин	349
6.3 Закон, базований на засадах природного права, та забезпечення дотримання прав і свобод людини за допомогою державного примусу	364
6.4 Моральна саморегуляція державної влади (внутрішні моральні зобов'язання) та убезпечення від стихійного тиску й примусу	380
Висновки до розділу 6	396
ВИСНОВКИ	399
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	410
ДОДАТКИ	444

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодні на міждисциплінарному рівні немає одностайної позиції щодо правового визначення державного примусу. Значною мірою це стосується саме філософсько-правового дискурсу. Боротьба з правопорушеннями на практиці – це невичерпний інструментарій державного примусу для забезпечення суспільства, держави й особи, гарантування прав, свобод та інтересів громадян.

Аксіологічна складова доцільності аналізу проблеми філософсько-правового контенту державного примусу полягає в його вираженій змістовій належності до ціннісної шкали оцінки правовладдя як феномена сучасного розвитку громадянського суспільства та держави проєвропейської орієнтації. Саме ця складова відображає позитивний рівень соціокультурного розвитку держави, функціонального розвитку соціальних інститутів, а також вона впливає на формування визначальної екзистенції державного примусу в темпорально-просторовому дискурсі: за вчинення злочину неминуче настає покарання. Це своєю чергою засвідчує відповідність указаного контенту меті суспільствотворення, державотворення і правотворення, сприяє формуванню сучасного українського громадянського суспільства шляхом співвіднесеності з реаліями і потребами нинішнього розвитку в широкому європейському співтоваристві. До того ж установлення цієї відповідності уможливорює вирішення суперечностей між онтологічною суттю держави та засадами реалізації захисту загальносуспільних цінностей правоохоронними органами в умовах їхнього реформування, особливо на етапі відстоювання Україною своїх безпекових пріоритетів і кордонів.

В останні 7–8 років спостерігається стійка позитивна тенденція до збільшення питомої ваги покарань, альтернативних позбавленню, та зменшення частки позбавлення волі на певний строк.

В умовах геополітичних процесів в Україні доводиться констатувати наявність загрози нівелювання волі суб'єктів державного примусу до

правомірного використання сили, а також вірогідність неадекватних дій з боку силових структур щодо громадян. У Звіті Ради Європи до кінця січня 2019 р. Україна ввійшла в перелік 10 країн з найбільшою кількістю осіб, позбавлених волі (52 973). Кількість ув'язнених на 100 тисяч населення 125,7 ув'язнених є вищим за середній показник у Європі¹. Це вкотре засвідчує нерозвиненість аксіологічного критерію в оцінюванні примусу діяльності державних органів влади загалом. У контексті динамічного праворозуміння актуалізується увага до високого духовного розвитку співробітників силових структур, розуміння меж реалізації державного примусу на основі альтруїзму, гуманізму, визнання верховенства права, моральних законів, християнських засад державотворення і правотворення для унеможливлення застосування насилля, що є «віддзеркаленням» державного примусу.

Незаперечною є важливість урахування відповідності темпорально-просторового компоненту аксіології державного примусу духовно-моральним традиціям українського суспільства, світоглядному сприйняттю духовно-моральних традицій інших релігійних культур, особливо, що стосуються сучасних глобалізаційних процесів і засад секуляризму. У рамках філософсько-правового дискурсу досліджуваної наукової проблеми доцільно до динамічного праворозуміння імплементувати аксіологічний темпорально-просторовий вимір державного примусу, по-перше, як обґрунтованої складової суспільної діяльності, по-друге, як неподільної єдності ціннісного функціонування державного примусу в національній і міжнародній площинах становлення громадянського суспільства, державотворчих і правотворчих процесах.

Наукова робота ґрунтується на працях відомих фахівців з філософії права, серед яких: М. Алексєєв, Д. Андрєєв, А. Анненков, О. Балинська, О. Бандура, В. Бігун, К. Білецька, О. Васильченко, В. Вовк, Т. Гарасимів, К. Горобець, Н. Гураленко, В. Дудченко, Ю. Івченко, В. Завальнюк, В. Калітинський, В. Канцір, Б. Кістяківський, А. Козловський, М. Костицький, В. Кравчук, А. Крижанівський, О. Омельчук, С. Максимов, В. Налуцишин, О. Павлишин,

С. Рабінович, А. Романова, О. Рувін, В. Савенко, С. Сливка, О. Стовба, О. Тихомиров, І. Тімуш, А. Токарська, М. Цимбалюк, І. Шутак та ін. Їхні наукові праці становлять теоретичну основу осмислення проблематики дисертаційної роботи та розроблення авторського бачення її розв'язання.

У дослідженні використано також праці науковців у галузі філософії: З. Атаманюк, М. Баранова, В. Бліхара, Н. Гайворонюк, А. Гусейнова, О. Данильяна, О. Дзьобаня, А. Карася, Є. Мануйлова, М. Олексюка, С. Орлова, Ю. Панасюка, М. Поповича, М. Требіна, В. Чистякова та інших, що мали важливе значення для формулювання авторських висновків. Окремі положення дисертаційної роботи сформульовано під впливом наукових праць філософів: Арістотеля, Т. Аквінського, Ж. Бодріяра, Е. Берка, М. Вебера, Г. Гегеля, Т. Гоббса, І. Канта, А. Кравченка, Д. Лаертського, Дж. Локка, Дж. Ролза, Ж. Руссо, Г. Сковороди, М. Фрідмена, Л. Фуллера, Ю. Габермаса, Х. Харта, М. Цицерона, П. Юркевича та ін.

Вплив на результати дослідження мали ідеї фахівців із загальної теорії держави і права: С. Алексєєва, Б. Базилєва, З. Баумана, С. Головатого, С. Гусарєва, І. Жаровської, Л. Каленіченка, Р. Калюжного, А. Касьяна, М. Кельмана, Р. Кобальського, В. Ковальчука, М. Козюбри, В. Малишева, Ю. Оборотова, І. Онищука, С. Погребняка, П. Рабіновича, А. Стрекалова, Т. Тарахонича, О. Трещової, Ю. Шемшученка, Л. Ярмол. Проаналізовано й наукові здобутки вітчизняних і зарубіжних фахівців, які розкрили різноманітні онтологічні, гносеологічні, антропологічні, аксіологічні та праксеологічні особливості державного примусу. Це, зокрема, роботи С. Андерсона, Д. Р. Арнольда, Д. Аронсона, В. Асмуса, С. Базаргана, Ж.-Л. Бержеля, Д. Бріана, М. Гора, А. Діссея, Ч. Морріса, А. Пундіка, А. Розенбаума, П. Суслонова, В. Тимошенка, Л. Ткаченка, В. Тугаринова, Дж. Уайта, Є. Ходуса, О. Цельєва, В. Чашникова, Л. Штрауса, Н. Хассоуна, С. Юткіна, Д. Ягунова та ін. Зважаючи на полівимірність державного примусу в його темпорально-просторовій оцінці, на формування авторської позиції і вирішення поставлених у дослідженні завдань вплинули також праці вчених з інших галузей права: Н. Берези, К. Бережної,

Ю. Білоусова, Д. Белова, М. Бліхар, Я. Гайворонської, А. Гаркуші, В. Горошко, В. Грищука, П. Гуйвана, С. Дембіцької, А. Іванського, М. Коваліва, Т. Коломоєць, А. Комзюка, В. Кузьменка, Р. Мельника, В. Назарова, В. Ортинського, Д. Припутня, Ю. Ровинського, В. Рунова, П. Фріса, А. Чернявського та ін.

Визнаючи авторитетність результатів попередніх наукових доробків, віддаємо належне усім авторам, які сприяли аналізу державного примусу, хоча й досі не відбулося комплексного вивчення задекларованої в темі дисертаційної роботи наукової проблеми. Тому трансформації, що сьогодні відбуваються під впливом глобалізаційно-глокалізаційних процесів у державо- та правотворенні, актуалізують філософсько-правове дослідження державного примусу в темпорально-просторовому дискурсі. Це й зумовило вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертаційного дослідження затверджено у вченій раді Хмельницького університету управління та права імені Т. Юзькова (протокол № 11 від 21 червня 2019 року). Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017–2023 рр. (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 рр. (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017–2026 рр. (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає у філософсько-правовій концептуалізації державного примусу в межах темпорально-просторового дискурсу на основі онтологічних, гносеологічних, аксіологічних, антропологічних та праксеологічних контентів.

Реалізація окресленої мети зумовила необхідність вирішення таких *завдань*:

– проаналізувати стан опрацювання сучасною вітчизняною та зарубіжною правовою і філософсько-правовою наукою проблем світоглядного розуміння феномена державного примусу;

– визначити основні принципи методологічного обґрунтування філософсько-правової парадигми державного примусу та висвітлити особливості формування концептуальних засад філософсько-правового аналізу державного примусу в темпорально-просторовому концепті;

– обґрунтувати необхідність використання філософського підходу для правового визначення державного примусу, розкрити при цьому складові елементи міждисциплінарної компоненти такого підходу і з його урахуванням сформулювати правове визначення понять «державний примус», «темпорально-просторовий контекст»;

– проаналізувати структурні елементи комплексного підходу до дослідження державного примусу, як людиновимірного поняття та визначити метод позитивного впливу з позицій філософії права;

– з'ясувати основні темпоральні особливості правової реальності та її термінологічні концепти за допомогою поняття «правовий час» і маркера «об'єктивність / суб'єктивність»;

– висвітлити просторові детермінанти сфери права, такі як правова система і правова сім'я, та продемонструвати їхню перехресну взаємодію з темпоральними особливостями правової реальності, що в синтезі утворюють особливу систему правових координат – просторово-часовий континуум;

– репрезентувати буттєвісну сутність онтології державного примусу, його квінтесенцію, продемонструвати можливості його видової класифікації за такими ключовими критеріями, як характер і форма;

– вказати на кореляцію термінів «свобода», «гідність» та «державний примус» з позицій того, чи завжди за умов державного примусу наявне обмеження свободи та гідності людини;

– окреслити рольовий спектр інтерактивного / інтерпасивного компонентів

різних ланок системи державного примусу на сучасному етапі розвитку суспільства;

– схарактеризувати темпорально-просторові складові державного примусу крізь призму гносеологічних знань, в аспекті яких за сучасних умов найдоцільніше аналізувати «державний примус» та реформувати сферу його застосування, водночас обґрунтовуючи доцільність вивчення темпорально-просторових характеристик державного примусу в межах простору і часу;

– виділити концепти, які виражають світоглядну суть державного примусу, визначивши, що саме спонукає осіб, до яких він застосовувався, до подальшої правомірної поведінки, та виокремити дію цілеспрямованого правоосвітнього і правовиховного впливу держави на населення;

– встановити чинники, у межах яких темпорально-просторові координати державо- і правотворення впливають на правову освіченість громадян, а також фактори, що формують процеси державо- і правотворення, відтак сформулювати визначення поняття «правова освіченість»;

– визначити, за яких умов державний примус сприятиме дотриманню правових норм і реалізації правомірної поведінки, з'ясувавши співвідношення понять «державний примус», «моральний вибір» та «свобода волі»;

– довести, що аксіологічний вимір державного примусу проявляється у здатності за допомогою його правових інституцій сприяти формуванню суспільних цінностей, що утверджують той суспільний порядок, який здатний забезпечити функціонування наявного суспільного устрою;

– визначити, як саме суб'єктивне усвідомлення особою домінантних у соціумі ціннісних орієнтацій впливає на ступінь свободи людини на внутрішньоособистісному рівні, що сприяє успішному досягненню заходів державного примусу як елемента правової реальності;

– з'ясувати, яке місце посідає принцип справедливості в застосуванні державного примусу, проаналізувавши діалектичну єдність цих основних засад. Це дасть змогу розкрити роль справедливості в процесі формування підстав забезпечення реалізації завдань задоволення фундаментальних потреб людини і

громадянина та довести, що детермінаційні процеси, які стосуються справедливості й державного примусу як правових феноменів, дозволяють конкретно та якісно визначати чинники удосконалення правової реальності;

– розкрити філософсько-правове розуміння поняття політичної нестабільності, розглядаючи його як діалектику актів громадянської непокори та масових заворушень, розмежувати ці поняття, визначивши доречність та допустимість застосування заходів державного примусу до кожного з них;

– вказати на (не)доречність та (не)виправданість реалізації примусової політики держави в контексті еволюційного, поступального розвитку суспільства (так звана концепція антинасильства);

– проаналізувати складові елементи правовідносин з огляду на наявність у них темпорально-просторових детермінант та з'ясувати сутність останніх;

Об'єктом дослідження є сфера суспільних відносин, спричинена процесом реалізації державного примусу.

Предмет дослідження – філософсько-правовий контент державного примусу в темпорально-просторовому дискурсі.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети і завдань, наукового результату та формулювання висновків і рекомендацій, проведення комплексного дослідження використано низку загальнонаукових і спеціальних методів. Зокрема, діалектичний метод – для вивчення філософсько-правового контенту державного примусу в його взаємозв'язку із сучасними глобалізаційними процесами державо- і правотворення, що дало змогу висвітлити сучасний стан задекларованого предмета дослідження в темпорально-просторовому дискурсі. За допомогою методів абстрагування й узагальнення, логіко-семантичного і дедуктивного методів, розкрито онтологічну структуру понятійного апарату таких конструкцій: «державний примус», «філософсько-правова константа методу переконання», «темпорально-просторові детермінанти державного примусу», «темпорально-просторові координати державотворення та правотворення», «правовиховний вплив держави на населення», «правовий конституційний порядок» тощо (*підрозділи 1.1, 2.1, 2.3, 3.2*). Системно-

структурний і системно-функціональний методи, а також методи класифікації та групування дали змогу: а) структурувати державний примус так: примус психічний; примус фізичний; примус символічний (*підрозділ 3.4*); б) з'ясувати світоглядні концепти державного примусу як здійснення правовиховного впливу та правоосвітнього процесу (*підрозділ 4.4*); в) систематизувати сучасні проблеми реалізації примусу в Україні в його темпорально-просторовому дискурсі (*підрозділи 4.3, 6.1*); г) проаналізувати моральну саморегуляцію державної влади (внутрішні моральні зобов'язання) як убезпечення від стихійних тиску та примусу в міжнародному зрізі (*підрозділи 6.3, 6.4*). Метод моделювання застосовано під час методологічного обґрунтування темпорально-просторової парадигми філософсько-правового контенту державного примусу та опрацювання концепції людиновимірності державного примусу (філософсько-правове обґрунтування методу позитивного впливу) (*підрозділи 1.2, 2.2*). Метод компаративістики дозволив порівняти чинні законодавчі норми, що регламентують застосування примусу під час вивчення міжнародного досвіду з тематики дисертаційного дослідження (*підрозділи 4.5, 5.1, 5.2*). Герменевтичний і феноменологічний методи уможливили з'ясування: буттєвісних засад темпорального та просторового вимірів правової сфери; пріоритетних буттєвісних констант державного примусу (людська гідність і «загальне благо»); гносеологічних констант аргументації темпорально-просторових складових державного примусу; засад дії державного примусу в межах темпорально-просторових складників правовідносин (*підрозділи 3.1, 3.3, 4.1, 4.2, 5.3, 6.2*).

Нормативно-правовою основою дисертаційної роботи послужили: Конституція і законодавчі акти України, чинне законодавство, конвенції і рекомендації Європейського Союзу, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти міністерств та відомств щодо регулювання застосування державного примусу, реалізації правовідносин тощо. Вищезазначені методи, у їх зв'язку із загальними логічними методами та прийомами (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія), уможливили всебічне ефективне дослідження виявленої філософсько-правової проблеми. За умови

визначення ключового підходу в методології дослідження назагал вся робота побудована на засадах плюралізму, що сприяє повноті аналізу складних процесів правового буття.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим у вітчизняній науковій літературі комплексним дослідженням, у якому на рівні докторської дисертації концептуалізуються сучасні теоретико-прикладні перспективи темпорально-просторового дискурсу реалізації державного примусу.

Основні результати дослідження, що становлять наукову новизну та практичне значення, полягають у такому:

вперше:

– здійснено аналіз таких важливих методологічних принципів формування філософсько-правової парадигми державного примусу, як переконання, що можна визначити як керований процес впливу на наявні в суб'єкта стимули, метою якого є формування в нього свідомої повсякчасної потреби вчиняти правомірно, відповідно до вимог, прописаних у нормативно-правових актах, та нормативно-правова регламентація, що виявляє сутнісні характеристики явища державного примусу в його потенційності, нормативності та системності;

– визначено, що складові елементи міждисциплінарної компоненти філософського підходу до правового визначення поняття «державний примус» формують філософія права, філософія, юридична психологія, соціологія права, юридична логіка, наука державного управління, політологія, соціологія. Суть такої міждисциплінарної компоненти філософського підходу до правового визначення державного примусу зводиться до можливості отримання якісно нових знань на основі використання не тільки предметності (власне контент) цих наук, а й їх методології;

– обґрунтовано складові елементи комплексного підходу до дослідження державного примусу, серед яких виокремлено системний, історико-цивілізаційний, діяльнісний, гуманістичний, антропологічний, культурологічний, аксіологічний підходи, що уможливило вивчення поняття «державний примус» з позицій: 1) впливу на свідомість людини; 2) координації діяльності органів та

осіб, які здійснюють державний примус; 3) урахування та усунення чинників, що заважають ефективній превентивній діяльності в цій сфері;

– виокремлено темпоральні та просторові елементи сучасного правового підходу до визначення державного примусу як процесу взаємодії держави (через діяльність уповноважених законом органів та осіб) та особи, завдання якого полягає у формуванні правомірної поведінки в якомога більшій кількості людей, в українських реаліях, що уможливило розроблення рекомендацій щодо подолання цих викликів власне для України, оскільки і українське право, і його суб'єкти – громадяни України наділені певними особливостями, викликаними ментальністю, історичним минулим та сучасним рівнем життя населення тощо;

– сформульовано філософсько-правову константу методу переконання, що трактується як керований процес впливу на наявні в суб'єкта стимули, метою якого є формування в нього свідомої потреби вчиняти правомірно, відповідно до вимог, прописаних у нормативно-правових актах та зумовлених верховенством права;

– наведено авторське визначення темпорально-просторових особливостей правової сфери. Так, темпоральні особливості пропонується розуміти крізь призму оперантного терміна «час» як темпоральної константи правової сфери (об'єктивне і суб'єктивне сприйняття лінійного, релятивного та квантового часу, що у сфері правового примусу виражається здебільшого в концептах «термін», «строк», «позовна давність», «строки давності»), тимчасом як у контексті просторових особливостей такими є «правова система» та «правова сім'я», а також часто вживаний у побуті дещо узагальнений термін «територія права», який слід трактувати як передбачений та встановлений законом правовий вакуум різного ступеня приватності та ізоляваності (межі);

– репрезентовано філософсько-правове осмислення ефективності системи заходів державного примусу з урахуванням особливостей публічних галузей права з імперативним та диспозитивним механізмами правового регулювання та приватних галузей права;

– розглянуто компетенцію та діяльність ООН у контексті системи заходів

примусового характеру, тобто системи міжнародного державного примусу на підставі чинного конвенційного права;

– проаналізовано психологічні підвалини та еволюцію системи заходів державного примусу за період від античності донині, зазначено про еволюційне опосередкування правових інститутів інститутами суспільними, зокрема, і про виникнення сучасних норм права на підставі архаїчних мононорм;

– вивчено правову реальність як систему, що уможливила вичленування ядра, сутності понять «правова реальність», «темпорально-просторовий вимір правової реальності»; визначено структуру системи правової реальності в контексті прояву її динамізму під впливом темпоральних та просторових чинників, з аргументуванням необхідності введення до системи конкретних елементів та підсистем у разі наявності взаємозв'язків між ними;

– здійснено гносеологічну характеристику темпорально-просторових складників державного примусу, що дало змогу виявити світоглядні концепти державного примусу, з'ясувати його роль у процесах державо- та правотворення, а також визначити ступінь правовиховного та правоосвітнього впливу державного примусу на населення;

– визначено координати, через які темпорально-просторові чинники державо- та правотворення впливають на правову освіченість громадян, а саме: моральний, емоційно-психологічний, маніпулятивно-поведінковий, інформаційно-ідеологічний, освітянський, соціально-політичний, соціально-економічний, адміністративно-управлінський;

– виділено концепти, що виражають світоглядну суть державного примусу, які формують власну життєву позицію, створюють моделі поведінки, що репрезентують особисту систему моральних цінностей та оволодіння загальними цінностями права;

– визначено умови, за яких державний примус сприятиме дотриманню правових норм і реалізації правомірної поведінки, відтак констатовано, що аби державний примус був своєрідним інструментом мотивування дотримання правових норм та реалізації правомірної поведінки, мають бути дотримані умови

погруповані відповідно до сфери впливу на людину (правова, психологічна, політико-економічна групи);

– здійснено аналіз аксіологічного виміру державного примусу як правового феномена, що дозволило визначити суть легальності та легітимності як ціннісних характеристик державного примусу, як політико-правового конструкту;

– проаналізовано визначення сутності свободи особистості в умовах державного примусу на основі пізнання співвідношення індивідуально-особистісного та позаособистісного аспектів людської екзистенції. У цьому контексті сформувано тезу про вияв свободи особистості як індивідуального кризь призму колективного, що виступає умовою функціонування інституцій державного примусу як правового явища. Тому можливість досягнення мети державного примусу як правового процесу розглядається за умови, що особистість сприйматиме його реалізацію як належне та необхідне, що уможлиблюється лише за умов свободи особистості як важливої сутнісної характеристики людської екзистенції як соціальної одиниці;

– доведено дихотомічну природу справедливості, коли її морально-етичний та правовий зміст формує ціннісно-орієнтаційні підстави тієї світоглядної бази, яка властива для соціуму, що свідчить про ідею справедливості як важливий правовий принцип, який впливає на державний примус як правовий феномен. У цьому контексті обґрунтовано, що особливості становлення інституту покарання як підстави та результату (мети) державного примусу виявляються на основі аналізу того принципу призначення покарання, що розкриває специфічну індивідуальну складову цього правового явища;

– здійснено спробу визначити на основі дослідження основних складників темпорально-просторового континууму складові елементи правовідносин, що наділені часовим та територіальним вимірами. На підставі цих категорій класифіковано типи правовідносин за їхнім галузевим видовим спектром, які доцільно розглядати на трьох основних рівнях: локальному, що регулює правовідносини в межах невеликих автохтонних організацій та населених пунктів; національному, що дозволяє забезпечити механізм дії права на усіх без

винятку організаціях та територіях незалежно від форми їх власності; міжнародному, або глобальному рівні, що охоплює функціонування цілої низки згаданих вище територій;

– запропоновано вбачати запоруку моральної саморегуляції публічної влади держави в сукупності принципів державної служби та засад, що містяться у працях вчених, які розробляли цю проблематику. Визначено поняття нормативних принципів як тих, що закріплені в законодавстві, та доктринальних, або тих, що відображені в науці. Зазначено, що їх синтез є найефективнішим засобом недопущення владних зловживань та свавільного державного примусу, оскільки формується на основі внутрішнього імперативу службового обов'язку особи-представника влади;

удосконалено:

– методичку підходів до аналізу правових явищ на прикладі державного примусу. У рамках цього запропоновано звернути більше уваги на проблему багатоманітності та поліструктурності правових феноменів, що якісно поліпшує осягнення їхньої сутності;

– вчення про методологічну основу досліджень на засадах осягнення основних парадигмальних процесів у рамках сучасного філософсько-правового дискурсу феномена державного примусу;

– вчення про граничні засади права як одного зі способів людського буття. Фундаментальні проблеми права (справедливість, рівність, свобода тощо) потребують вирішення і в питаннях, пов'язаних з державним примусом. Філософія пропонує чимало варіантів їхнього вирішення, опираючись на власні традиції. Використання філософського підходу до правового визначення державного примусу дало змогу досліджувати його насамперед з позицій людиноцентризму, враховуючи інтереси і тих, хто застосовує державний примус, і тих, до кого він застосовується;

– вчення про метод позитивного впливу з позицій філософії права, що дало змогу визначити державний примус як метод впливу на людину, під час застосування якого вона отримує комплекс знань, установок та принципів, що

спонукають її свідомо вчиняти відповідно до вимог закону та верховенства права;

– підходи до визначення державного примусу, якими сьогодні послуговуються провідні європейські науковці-правники та вчені інших наукових галузей, з погляду їхньої адаптації до українських реалій, що дає змогу сформулювати конкретні положення нормативно-правових актів, які відповідатимуть принципам права, Конституції України, міжнародним нормативно-правовим актам, згода на використання яких надана Верховною Радою України;

– позицію, відповідно до якої роль примусу у здійсненні державного управління полягає не тільки у трактуванні примусу як одного з методів державного управління, а й у розумінні його як превентивного заходу, що допомагає: 1) не допустити подальшого вчинення особою протиправних дій; 2) сформувати негативне ставлення суспільства до таких дій; 3) виховувати учнівську та студентську молодь у дусі поваги до закону, прав і свобод інших людей; 4) сформувати у громадян необхідність свідомо вчиняти правомірно в обмін на гарантії захисту з боку держави;

– філософсько-правове вчення у сфері розуміння категорій «правовий час» та «правовий простір» із пропозиціями щодо вдосконалення їх видової характеристики;

– класифікування рівнів ефективності системи заходів державного примусу на підставі кореляції критеріїв «витрачені ресурси – отриманий результат», що дає підстави вдаватися до праксеології проблеми та переходу на практичний аспект дослідження;

– розуміння сутності поняття «гідність» людини, а заразом і принципу свободи людини в контексті її взаємодії з органами державної влади, уповноваженими на застосування заходів примусу;

– аналіз феномена державного примусу крізь призму основних державно-правових закономірностей, їхніх особливостей, порівняння з категорією державно-правових законів, а також з'ясування місця всередині цієї системи;

– визначення поняття «правова реальність» на основі філософсько-правових

знань як справжнього стану існування права в суспільстві й державі: рівень його розвитку, ступінь сприйняття населенням, відповідність реальним потребам суспільства, міжнародним нормам і стандартам;

– сучасні підходи до дослідження державного примусу, зокрема запропоновано керуватися антропологічним підходом, що дає змогу виробляти реакцію держави (шляхом прийняття та введення в дію законів) на актуальні виклики сучасного глобалізованого світу, а також формувати в людей відчуття безпеки, захищеності, можливості звернутися за відновленням свого порушеного права чи свободи, утвердити громадську думку щодо стабільної роботи правоохоронної сфери в державі й наявності правових механізмів для захисту людини і її прав;

– класифікацію чинників, що впливають на процеси державо- та правотворення, зокрема, запропоновано використовувати перспективні фактори, тобто множинність уже наявних, які в майбутньому можуть істотно впливати на процеси державо- та правотворення шляхом зміни їхніх істотних ознак, а також проаналізувати нагромадження негативних елементів цього процесу;

– вчення про групи ознак правомірної поведінки, зокрема запропоновано виокремити варіативну групу ознак, що спонукають до правомірної поведінки осіб, до яких застосовувався державний примус. Виокремлення таких ознак та подальша робота в цьому напрямі дають змогу ефективніше здійснювати психопрофілактичну роботу з особами, до яких застосовано державний примус; знизити кількість рецидивних злочинів; залучити до правомірної поведінки якнайбільше людей;

– розкриття взаємозв'язку державного примусу та покарання на основі чіткого розуміння останнього як явища, що реалізується в багатьох вимірах. Зокрема, визначено ті чинники сприяння удосконаленню правової реальності в суспільстві, що пов'язані з феноменом справедливості, яка трактується як важлива морально-етична категорія, здатна трансформуватись та набувати правової визначеності у вигляді елемента соціальної регуляції;

– філософсько-правове розуміння сутності політичної нестабільності кризь

призму понять актів громадянської непокори та масових заворушень із пропозицією розмежування сутності досліджуваних понять на підставі наявності чи відсутності в них сенсу права на опір злочинній чи узурпованій владі. Завдяки історичному екскурсу в минуле вдалося визначити правові особливості підходів до взаємозв'язків між громадськістю та поліцією в різні зрізи темпорально-просторового континууму;

– правові уявлення про філософську концепцію антинасильства, враховуючи пацифістські вчення філософських шкіл-представниць різного часу та простору: починаючи від періоду Античності і донині;

– філософсько-правові ідеї визначення органів місцевого самоврядування як своєрідного посередника та медіатора у правових відносинах поміж громадськістю та органами державної влади на конкретному етапі функціонування соціальних та правових відносин, завдяки яким вдається поєднати й узгодити громадські інтереси та букву закону, демонструючи праксеологічний зріз актуального на сьогодні інтегративного права;

набули подальшого розвитку:

– вирішення питань щодо значущості аналізу проблем становлення інституту державного примусу в процесах сучасного право- та державотворення;

– висновки філософсько-правових досліджень контенту державного примусу в рамках визначення змістової багатоманітності його прояву;

– дефініція поняття «державний примус» як діяльності уповноважених законом державних органів та посадових осіб, що здійснюється шляхом впливу на фізичний, психічний, організаційний чи майновий стан суб'єктів права, має на меті загальнообов'язкове свідоме виконання вимог закону, відновлення порушених прав, а також превентивну діяльність правоохоронних органів;

– твердження про людиновимірність державного примусу, що ґрунтується на засадах антропоцентризму, гуманізму, загальної рівності, верховенства права. Відтак стверджується, що поняття «державний примус» є філософсько-правовим, тож і вивчати його доцільно з позицій не тільки права, а й філософії;

– положення правового підходу до визначення державного примусу з

позицій верховенства права, принципів правової держави, властивих для європейської філософії права та європейського права;

– диференціація переконання на метод впливу на суб'єкта з метою формування в нього певних властивостей і на психічну властивість суб'єкта. Застосування такої диференціації дало змогу трактувати державний примус як процес взаємодії держави (через діяльність уповноважених законом органів та осіб) та особи, завдання якого полягає у формуванні правомірної поведінки в якомога більшої кількості громадян;

– ідея про багатовимірність і багаторівневість правового простору, зокрема, через визначення сутності понять «правова система» та «правова сім'я», із подальшим визначенням тотожного, спільного й відмінного між ними;

– співвідношення понять «наси́льство» та «примус» із зазначенням основних відмінностей, що виявляються в меті застосування спільної для обох явищ сили, а також у суб'єкті, що їх застосовує;

– правова категорія «межі», а також феномен втручання (обмеження) у права людини із пропозиціями щодо визначення трьох основних критеріїв його правомірності, аналіз суті питання з погляду міжнародного приватного права;

– вивчення сутності інтерактивного та інтерпасивного, а також інтерсуб'єктивного підходів у сучасній філософії права, зокрема, в контексті державно-правових закономірностей, одним з яких є державний примус;

– дефініція поняття «темпорально-просторовий вимір правової реальності» як сукупності складових елементів, які характеризують правову реальність певної держави в умовах чітко окресленої території та конкретного проміжку часу, надаючи їй завершеного системного вигляду;

– вчення про суб'єктивність простору і часу в частині впливу на державний примус, адже дослідження саме з таких позицій буде найефективнішим, оскільки дає змогу враховувати так званий людський чинник, тобто діяльність людини в суспільстві, що спрямована і на розвиток суспільства, і на вдосконалення умов життєдіяльності людини в суспільстві;

– дефініція поняття «правова освіченість» як сукупність знань, умінь і

навичок людини, яка не є професійним юристом, що допомагає їй бути повноцінним суб'єктом право- та державотворення шляхом свідомої правомірної поведінки та знання і використання законних, правових методів боротьби для досягнення цінностей правової держави та громадянського суспільства;

– положення щодо правоосвітнього та правовиховного впливу державного примусу на населення. Завдяки впливу держави з метою правового виховання та правової освіти населення уможлиблюється зниження рівня застосувань державного примусу; формування у громадян поваги до держави і права; збільшення кількості осіб, які мають чітку громадянську позицію, готові відстоювати її у правовий спосіб; скерованість людини на усвідомлення необхідності вчиняти правомірно, не порушувати закону, на підставі системи особистих моральних цінностей та загальних цінностей права, що спонукатиме її до подальшого розвитку;

– твердження про безпосередній зв'язок права і моралі через виявлення зв'язку між поняттями «державний примус» та «моральний вибір», «свобода волі». Здійснюючи той чи той вчинок або вибудовуючи свою поведінку загалом, людина постає перед вибором. Людина вільна вчиняти відповідно до власної системи моральних цінностей, особистих переконань, але в межах правового поля. І якщо вона вчиняє протиправно, то у чітко визначених часових рамках до неї застосовується державний примус. Вчиняючи правопорушення, особа чинить аморально, оскільки нівелює цінність права і держави, ігнорує права і потреби інших людей;

– теза про потребу формування таких умов, за яких застосування примусових заходів мало б позитивну реакцію з боку громадян, а примусові дії держави трактуються як легітимні, водночас сфера їх застосування постійно скорочується;

– питання наявності певних принципів призначення покарання, яке розглядається як важливий фактор реалізації державного примусу. Передусім варто відзначити питання реалізації законності, що виражається через функціонування судових органів, що є суб'єктами державного примусу;

– уявлення про правовий закон, яке висловив Е. Бйорк щодо свободи людини, яка є найвищою цінністю. Йдеться про той нормативно-правовий акт, який максимально широко відображає потреби громадськості та придатний для регулювання суспільних відносин;

– філософсько-правові пошуки у сфері дефініювання та типування категорій правового конституційного порядку, зокрема, та громадського порядку загалом. Розширено роль громадянського суспільства у контексті заявленої проблематики як одного з основних та найактивніших суб'єктів соціального життя.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони становлять і науково-теоретичний, і праксеологічний інтерес, а саме можуть бути використані:

у науково-дослідній сфері – для подальшого подолання проблемних вимірів темпорально-просторового дискурсу державного примусу;

у сфері правотворчості – для удосконалення чинного законодавства України, зокрема що регламентує застосування і реалізацію примусу;

в освітньому процесі – під час організації освітньої діяльності та викладання навчальних дисциплін правового циклу, а також для підготовки методичних розробок, навчальних посібників, підручників з дисциплін «Філософія права», «Теорія та історія держави і права», «Соціологія права», «Політологія», «Адміністративне право», «Юридична логіка», «Професійна етика юриста» (*акти впровадження у діяльність Університету Короля Данила від 27.10.2020; у діяльність Львівського державного університету внутрішніх справ від 09.11.2020 № 39; у діяльність Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 10.09.2020*).

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Окрім цього, основні її положення висвітлено в доповідях і повідомленнях на таких науково-практичних заходах: Міжнародній науково-практичній конференції «*Нове міжнародне право та національне законодавство – нові завдання юридичної науки*» (м. Київ, 13–14 листопада

2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, 11–12 грудня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин» (м. Харків, 22–23 січня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (м. Запоріжжя, 23–24 вересня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього» (м. Дніпро, 13–14 січня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети» (м. Одеса, 22–21 січня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства» (м. Харків, 17–18 лютого 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні» (м. Запоріжжя, 23–24 лютого 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності» (м. Харків, 16–17 березня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення» (м. Дніпро, 30–31 березня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Треті Таврійські юридичні наукові читання» (м. Київ, 18–19 травня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Права людини та національна безпека» (м. Львів, 10 грудня 2019 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «*Science, Society, Education: Topical issues and development prospects*» (м. Харків, 16–17 грудня 2019 р.); XI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії» (м. Штутгарт, 20 грудня 2019 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображені в 1 одноосібній монографії і 35 публікаціях, з них 21 наукова стаття, 17 з яких – у журналах і збірниках, що входять до переліку фахових наукових видань України; чотири статті – у періодичних іноземних виданнях (Республік Молдови, Чехії,

Словацької Республіки), а також у 14 тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура роботи та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, шести розділів, що містять 21 підрозділ, висновків, списку використаних джерел, розміщених на 34 сторінках (403 найменування) та додатків, що розміщені на 6 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 449 сторінок, з них 391 сторінка основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ В МЕЖАХ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ

1.1 Інтерпретативні підходи до світоглядного розуміння державного примусу як відображення сутності права

Осягнення суті державного примусу як важливого чинника становлення сучасного суспільства неможливе без аналізу сформованих представниками філософсько-правової думки концептуальних підходів до цього феномену. Це дає можливість не лише виявити роль та місце поглядів, що відображають процес формування інтерпретацій світоглядного змісту державного примусу, але й сформулювати таке бачення, яке дасть змогу краще зрозуміти його у всьому багатоманітті проявів. Ці дії з усією очевидністю повинні свідчити про ті особливості прояву феномену державного примусу у конкретних ситуаціях, що визначаються специфікою функціонування як суспільних інституцій, так і світоглядних орієнтирів, котрі характерні для різноманітних стадій розвитку людської спільноти. Водночас маємо відзначити процес зростання зацікавленості проблемами імплементації ідей примусу в політико-правову практику в сучасних умовах.

Дослідження вітчизняними й зарубіжними науковцями феномену примусу у філософсько-правовому вимірі, а також функціонування його інституційної форми в рамках державних структур фіксує особливості політико-правових процесів, що знаходять свій вияв у здійсненні сучасного державотворення.

Вагомий внесок у вивчення ролі державного примусу як елемента правової системи України належить, на нашу думку, правознавцю О. Шевчуку. Він у своєму дисертаційному дослідженні «Засоби державного примусу у правовій системі» здійснив комплексний аналіз засобів державного примусу в сучасній

правовій системі України, як суспільного феномену, взятого в його різноманітних проявах.

О. Шевчук вважає, що «засоби державного примусу мають досліджуватися та класифікуватися у контексті конкретної правової системи з врахуванням її типології і особливостей, оскільки від типу правової системи залежать особливості засобів державного примусу, визначення напрямків їх застосування, здатності ефективно обслуговувати потреби суспільства, не порушуючи при цьому права приватних осіб» [363, с. 3–4]. Він формує концептуальний підхід до досліджуваної проблеми на основі положення про те, що засоби державного примусу треба аналізувати та класифікувати в контексті конкретної правової системи із врахуванням її типології та особливостей, що визначають напрями їх застосування, рівень здатності ефективно обслуговувати потреби суспільства, не порушуючи при цьому прав людини.

Відтак О. Шевчук визначає державний примус як метод впливу держави на свідомість і поведінку, на особу і майно суб'єктів правових відносин, який застосовується державними органами відповідно до їхньої компетенції незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів з метою забезпечення належної реалізації права, попередження правопорушень, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав; як засіб правового забезпечення належного функціонування правової системи на різних етапах реалізації права – і на етапі реалізації (застосування) норм об'єктивного права, результатом чого є виникнення правовідносин, і на етапі здійснення суб'єктивного права, що є елементом правового відношення, як один із засобів забезпечення цінностей суспільства, що створює такий фактичний стан, який не відкидає рішення індивіда з ланки детермінації, але ставить його у становище, що унеможлиблює вибір іншого варіанта поведінки [363, с. 4–5].

Цей вітчизняний правознавець вважає, що під час дослідження державного примусу головна увага має бути зосереджена на публічно-правовому примусі, оскільки саме в ньому найчіткіше виявляються владно-організаційні риси. З огляду на це О. Шевчук зазначає, що засоби примусу варто трактувати як вплив,

що містить елементи загрози, на особу або на майно суб'єкта правових відносин з боку владного суб'єкта задля досягнення бажаної поведінки або певного результату.

Водночас маємо зауважити, що аналіз О. Шевчук здійснює суто з правових позицій, акцентуючи увагу тільки на функціонуванні феномену державного примусу у правовому просторі, ігноруючи важливі світоглядні аспекти, що, на нашу думку, звужує здатність осягнути сутність досліджуваного явища в темпорально-просторовому вимірі.

У контексті розгляду питання розуміння феномену державного примусу як відображення сутності права потрібно згадати дослідження вітчизняного вченого-правознавця Д. Припутня, у яких аналізуються проблеми реалізації примусу у службовому праві, що трактується як підсистема адміністративного примусу [266, с. 36–40; 267; 268]. У своїй дисертаційній роботі він зумів зробити внесок у розробку сучасної теорії примусу, здійснивши комплексне дослідження службового права як сфери об'єктивізації примусу, обґрунтував доцільність деталізації адміністративно-правового примусу та виділення в його структурі новітнього різновиду інтегративного характеру – примусу у службовому праві. Аналізуючи особливості цієї підсистеми адміністративно-правового примусу, Д. Припутень стверджує, що її упорядковані, взаємопов'язані та взаємодіючі інтегративні елементи (примусові заходи) «утворюють єдине ціле, спрямовані на досягнення стратегічної мети – забезпечення стабільності функціонування публічної служби, а також застосовуються у зв'язку з публічною, постійною, професійною діяльністю осіб, які обіймають посади в публічних інституціях» [267, с. 6]. Виділено два взаємопов'язані блоки, що існують лише в сукупності: заходи попереджувального впливу та заходи примусу, пов'язані з юридичною відповідальністю. Цей підхід до дискурсу щодо основоположних принципів функціонування державно-правового примусу на основі аналізу питань становлення службового права, на нашу думку, вартий уваги, оскільки дає можливість усистематизувати ті важливі підходи до розглядуваного феномену, що властиві сучасній правовій науці.

Важливим внеском Д. Припутня у справу формування світоглядних основ державного примусу є те, що увагу він зосереджує «на аналізі специфічних ознак заходів примусу, які мають превентивну характеристику, цільову спрямованість, визначені специфікою публічної служби та не пов'язані з юридичною відповідальністю». Як він зауважує далі, «встановлено, що за збереження загальних ознак примусу в службовому праві характерними особливостями заходів цієї групи є те, що вони врегульовані нормами службового права, мають превентивну спрямованість та не передбачають для їх застосування наявність протиправного діяння, пов'язаного зі службовою діяльністю» [267, с. 3]. У дисертаційному дослідженні Д. Припутня визначено поняття, правову природу й ознаки примусу в службовому праві України, виділено критерії та запропоновано авторську класифікацію його заходів, охарактеризовано примус у службовому праві України як систему, наведено її основні ознаки, що зумовлюють її специфічний характер.

Вказану проблематику Д. Припутень аналізує і в публікації «Поняття та особливості примусу у службовому праві України, не пов'язаного із юридичною відповідальністю», де висвітлює наукові підходи до розуміння категорій «примус», «державний примус» та «адміністративний примус». Окрім того, автор розкрив ознаки примусу у службовому праві України, не пов'язаного з юридичною відповідальністю. Виокремив особливості примусу у службовому праві України, не пов'язаного з юридичною відповідальністю. Запропонував під примусом у службовому праві, не пов'язаного з юридичною відповідальністю, розуміти застосування передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу до правозобов'язаних суб'єктів, які піддаються дії їх негативних наслідків морального, особистісного, майнового, організаційного чи іншого характеру з метою попередження чи припинення протиправних дій, подолання їхніх шкідливих наслідків [266, с. 36–40].

Оцінюючи парадигму державного примусу, сформовану в роботах Д. Припутня, можемо стверджувати, що вона побудована суто на основі аналізу правової реальності крізь призму службового права, що звужує можливості

осягнення суті державного примусу як філософсько-правового феномену, відсутнє темпорально-просторове бачення предмета дослідження, а висновки зроблено на основі констатації конкретної ситуації, що розгортається в соціумі.

Доволі специфічний підхід до суті державного примусу пропонує вітчизняний дослідник Л. Коваль, розглядаючи це явище як запоруку гарантування суспільної безпеки. «Традиційний спосіб гарантування основних пріоритетів суспільної безпеки – життя, здоров'я, добробуту людини, її життєвих благ, публічного (правового) порядку, національної безпеки – це державний примус, якого належить всіляко вдосконалювати як з точки зору праворегулювання, так і з позицій зміцнення правоохоронних зусиль держави, відповідних методів і засад законності», – зазначає він [156, с. 6]. Такий інтерпретативний підхід до феномену державного примусу, на нашу думку, виявляє його праксеологічний зміст, адже таке дослідження стосується конкретного питання, актуальність вирішення якого для процесів розвитку держави не викликає жодного сумніву, оскільки фактично стосується самого її існування. Однак відзначимо, що ця концептуальна позиція не знаходить належного розвитку у вітчизняних правознавчих дослідженнях.

Свою інтерпретацію трактування феномену державного примусу як важливого правового явища подає вітчизняна правознавиця Л. Каленіченко. Вона виокремлює та аналізує основні ознаки державного примусу, а також пропонує розуміти під ним метод впливу держави на особу та суспільство, який здійснюється через правозастосовну діяльність незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів з метою забезпечення належної реалізації норм права [134, с. 21–30]. Як бачимо, Л. Каленіченко, подібно як й інші дослідники державного примусу, акцентує увагу саме на його правовому вимірі, що, на нашу думку, не дає можливості сформулювати цілісну картину суті розглядуваного явища.

Специфічний підхід до розуміння суті примусу як світоглядного феномену, що розкривається як процес зовнішнього впливу на людину, пропонує вітчизняна дослідниця Е. Мельник у статті «Примус як механізм маніпуляції в

інституційному комунікативному просторі». Вона розглядає проблеми дослідження чинників впливу на особистість і маніпуляцій, що наявні в діловому спілкуванні, аналізує зміст поняття примус, що є різновидом маніпулятивного впливу, вказує на здатність примусу до трансформації в різноманітні форми переконання, прихованого контролю, неявної залежності, соціальної відчуженості тощо. Авторка вважає, що примус – це «різновид прихованого маніпулятивного психічного впливу, який у діловому спілкуванні трансформувався в різноманітні форми переконання, прихованого контролю, неявної залежності, соціальної відчуженості тощо. Як маніпулятивний інструмент соціальних інтеракцій, примус взаємодіє з такими феноменами людського життя, як соціальне управління, співробітництво, суперництво. Застосування таких стереотипів спілкування й поведінки в інституційних стосунках, як церемонія й процедура, додають спілкуванню впорядкованості, знижують напруженість і пом'якшують потенційно конфліктні ситуації» [222, с. 17].

Ця концептуальна позиція, на нашу думку, варта уваги, адже актуалізує значення питань, які корелюються з дослідженням світоглядних основ феномену примусу, однак у конкретному випадку пріоритет надається лише психологічним аспектам, які застосовуються для аналізу соціальних явищ, а цього недостатньо для розуміння суті державного примусу. Тож можна стверджувати, що у філософсько-правознавчій науці варто звернути увагу саме на поєднання психологічного і правового виміру аналізу соціальних явищ, одним з яких є державний примус. На наш погляд, такі дослідження можна трактувати як прояв нового підходу до вивчення його суті та способів функціонування, що, безумовно, матимуть явну ознаку наукової новизни.

Цікавий підхід до інтерпретації феномену державного примусу знаходимо в дослідженні російського правознавця С. Юткіна, який з теоретико-правових позицій аналізує питання розуміння суті державного примусу. Він вважає, що «специфіка цілей державного примусу визначає його якісну своєрідність, а соціальна цінність насамперед проявляється у тому, що за його допомогою знімається соціальна напруга, створюються умови безперешкодного

прогресивного розвитку суспільства. Тож у людському суспільстві загальнозначущість примусу визначається тим, що він, будучи способом впливу, одночасно виступає і засобом вирішення повсюдно виникаючих конфліктів, зокрема й тих, у яких усунути суперечності між соціальними суб'єктами іншими способами є неможливо» [375, с. 133].

Серед вітчизняних правознавців, що досліджують феномен державного примусу, відзначимо також Ю. Ровинського. Він вважає, що якщо підтримувати ту позицію, що без державного примусу не варто навіть говорити про право, оскільки воно є забезпеченням життєвих умов суспільства у формі примусу, системою соціальних цілей, гарантованих примусом, то слід наголосити, що цей підхід «більш точно відображає сутність права та правової системи в цілому, відмінності останньої від інших видів соціальних систем, у котрих існують та діють інші механізми реалізації, здатні обходитися без юридичних санкцій, що ґрунтуються на можливості владного (державного) примусу до належної поведінки» [276, с. 36]. Ю. Ровинський так визначає сутність державного примусу: «Державний примус може бути визначений як метод впливу держави на свідомість і поведінку осіб, на особу та майно суб'єктів правових відносин, з метою забезпечення належної реалізації права, попередження правопорушень, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав, який застосовується державними органами відповідно до їхньої компетенції незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів» [276, с. 36–37].

Розгортання цього концептуального підходу Ю. Ровинського спостерігаємо в його дисертаційному дослідженні «Фінансово-правовий примус в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (2011), що стало першим в українській правовій науці комплексним та узагальненим дослідженням теоретичних і практичних проблем фінансово-правового примусу. Зазначимо, що в дисертації Ю. Ровинського відчувається вплив методологічних висновків, зроблених правознавцем у його попередніх наукових статтях, оскільки здійснено ґрунтовний аналіз правової природи державного примусу, що дало можливість на прикладі його фінансово-правового різновиду розкрити сутнісні характеристики правового

примусу як елемента правової реальності [277]. Серед іншого в дослідженні, як формулює сам дисертант, «визначено місце фінансово-процесуального примусу в системі фінансового права як регламентованого нормами фінансового права впливу державних та спеціально уповноважених органів державної влади на поведінку суб'єктів фінансово-правових відносин шляхом застосування до них у встановленому процесуальному порядку примусових заходів організаційного характеру, пов'язаних з настанням для них негативних наслідків, з метою припинення, призупинення недопущення та запобігання фінансовим правопорушенням» [277, с. 4]. Саме це твердження визначає особливість інтерпретативного підходу до сутнісних характеристик державного примусу як правового феномену, що демонструє у своїй роботі Ю. Ровинський.

Для розуміння багатоманітності підходів до вивчення проблем державного примусу в сучасній правовій та філософсько-правовій науці варто звернути увагу на ті дослідження, в яких порушено питання системного підходу до цього правового феномену. Так, наприклад, російський дослідник У. Кетруш схильний вважати, що «державний примус як системне правове явище, єдине за своєю суттю, передбачає його диференціацію за різноманітними категоріями, а класифікація державного примусу дозволяє визначити місце та роль кожної міри правового примусу у рамках діючого механізму охорони правопорядку та забезпечення громадської безпеки» [148, с. 33].

Цю ж тезу про багатоаспектність феномену державного примусу підтримують у своїй роботі російські вчені В. Казаков та О. Анненков: «Державно-правовий примус являє собою соціально-правовий феномен, який характеризується складністю і багатоаспектністю, різноманітністю форм прояву і здатністю впливати на широке коло питань в державному і громадському житті. Він володіє якісним своєрідним, об'єктивно-закономірним характером, обумовленим цілями, завданнями та функціями державного регулювання. Можна помітити, що зі зміною цілей адекватно трансформується і зміст державного примусу» [131, с. 15].

Своєрідну концепцію системного підходу до правового феномену

державного примусу формує вітчизняна правознавиця Л. Каленіченко: «На підставі аналізу вищевикладених точок зору щодо змісту, сутності та правової й соціальної природи державно-правового примусу маємо підстави до його основних рис віднести такі: 1) державно-правовий примус має державно-правовий характер; 2) він є методом здійснення державної влади та засобом правового впливу на суспільні відносини; 3) він є методом правового регулювання, що застосовується не лише у зв'язку з неправомірною поведінкою, а і з метою попередження, запобігання порушенням вимог норм права та відновлення порушених прав і свобод; 4) він застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особи, суспільства й держави у чітко визначених законодавством випадках (за наявності відповідної фактичної підстави), тільки в тій формі й порядку та на таких умовах, які передбачені чинною системою нормативно-правових приписів держави; 5) державно-правовий примус реалізується через правозастосовну діяльність держави. Таким чином, державно-правовий примус – це метод впливу держави на особу та суспільство з метою забезпечення належної реалізації норм права, який здійснюється через правозастосовну діяльність незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів» [134, с. 29].

Варто звернути увагу і на дослідження вітчизняної правознавиці О. Трещової, у якому на прикладі адміністративного судочинства розглянуто проблеми державного примусу, викладено системний підхід до цього правового явища. «...Нормальне функціонування правовідносин у сфері адміністративного судочинства забезпечується не лише процесуальними, а й матеріально-правовими за своєю природою примусовими заходами, є підстави для поділу всіх наявних у зазначеній сфері державно-примусових заходів на чотири групи: а) заходи запобігання (попередження) зловживань суб'єктивними процесуальними правами; б) заходи припинення процесуальних правопорушень; в) заходи відповідальності (як процесуальної, так і матеріально-правової); г) заходи захисту (відновлення порушеного правопорядку у сфері адміністративного судового процесу), – зазначає вона. – Такий підхід враховує як положення теорії адміністративного права, так і процесуальних юридичних дисциплін, а також загального вчення про

юридичний процес» [334, с. 176].

Спробу актуалізувати проблеми систематизації та класифікації основних проявів державного примусу у правовій системі держави зробив один з провідних дослідників явища державного примусу, згадуваний уже вітчизняний правознавець Ю. Ровинський. Він вважає, що з огляду на різноманіття засобів примусу, які, до того ж, мають специфічні властивості, можна класифікувати їх за різними критеріями. Скажімо, залежно від порядку застосування державний примус може бути судовим і позасудовим. А відповідно «до способу охорони правопорядку, функціонального призначення розрізняють попередження, припинення, поновлення та покарання (стягнення, відповідальність)» [276, с. 35–36]. Цю думку автор доповнює розглядом явища державного примусу в наступному аспекті. У широкому сенсі, зазначає Ю. Ровинський, державний примус – «багатогранна та складна діяльність компетентних державних органів з охорони права від порушень. Вона полягає у а) спостереганні за правомірністю поведінки учасників суспільних відносин; б) дослідженні обставин діянь, у яких виявлені ознаки протиправності; в) розгляді справ про протиправні діяння, застосуванні юридичних санкцій і виконанні актів застосування» [276, с. 36–37].

Серед досліджень проблем становлення правового феномену державного примусу доволі важливе місце посідають ті, що стосуються такого його різновиду, як адміністративний примус. Можна твердити, що саме в рамках такого підходу реалізується державницький зміст здійснення примусових правових заходів.

У цьому контексті варті уваги, на нашу думку, роботи із вказаної проблематики вітчизняної правознавиці С. Дембіцької. У статті «Адміністративний примус як беззаперечний метод здійснення державної влади» вона досліджує методи управління та реалізації функцій держави, розкриває особливе місце адміністративного примусу в державно-управлінській діяльності, розглядає методи впливу на поведінку громадян через адміністративний примус, який є обов'язковим, об'єктивно обумовленим методом, способом здійснення державної виконавчої діяльності, чинником забезпечення громадського порядку,

громадської безпеки, правопорядку в державі, недооцінювати роль якого в сучасних умовах не можна. Як зазначає С. Дембіцька, «серед адміністративних методів застосування саме адміністративного примусу органами державної влади справді є необхідним», оскільки без владних методів управлінської діяльності в суспільстві пануватимуть хаос, безвладдя і свавілля. Загалом адміністративний примус «здійснює завдання охорони, розвитку і зміцнення нормальних управлінських відносин, викорінення правопорушень, усунення їх наслідків, які можуть завдати шкоди суспільним або державним інтересам. Він є правовим засобом захисту суспільних відносин від протиправних дій, відновлення правомірного стану, забезпечення можливості практичної охорони громадського порядку, а також покарання винних осіб, які скоїли адміністративні правопорушення» [90, с. 123].

У статті «Особливості застосування основних адміністративно-правових методів переконання та примусу» С. Дембіцька досліджує основні адміністративно-правові методи державного управління – переконання та примус, з'ясовує їх співвідношення як методів владного впливу на особу, правильність вибору та доцільність застосування органами влади примусу як дієвого засобу встановлення законності і правопорядку. Як твердить дослідниця, «переконання і примус – універсальні методи функціонування будь-якого різновиду суспільної влади, здійснення соціального управління. Особливість переконання, примусу та їх поєднання в праві полягає в тому, що вони пов'язані з діяльністю держави, яка регламентується правовими нормами, правовими формами виконання нею своїх функцій. Лише тоді переконання і примус стають державними, тобто такими, за якими стоїть апарат держави, і набувають юридичного характеру, коли вони використовуються як засіб, метод реалізації правом своєї ролі офіційно-владного регулятора суспільних відносин. У цій іпостасі переконання і примус є двоєдиним методом, основним засобом охорони норм права від порушень, досягнення поставлених перед ними цілей» [93, с. 32].

В іншій статті «Законність та правовий характер адміністративного примусу» С. Дембіцька розглядає адміністративний примус через поняття засобів

впливу, які застосовуються до певних об'єктів, тобто адміністративний примус є передусім впливом, причому різним за характером: моральним, майновим, особистісним, організаційним тощо. Для охорони громадського порядку й боротьби з правопорушеннями держава наділила насамперед правоохоронців системою прав і повноважень, спрямованих на примусове виконання правил суспільного життя. Застосування поліцією адміністративного примусу поєднується з використанням виховних заходів, з активним формуванням правосвідомості. Як наголошує С. Дембіцька, «за своїм змістом і призначенням адміністративний примус – це владне, здійснюване в односторонньому порядку й передбачених правовими нормами випадках застосування від імені держави до суб'єктів правовідносин, по-перше, заходів попередження правопорушень, по-друге, заходів припинення правопорушень, по-третє, заходів відповідальності за порушення нормативно-правових установлень». Відтак дослідниця обґрунтовує, чому примус і переконання в теорії адміністративного права розглядаються як методи державного управління, які взаємно доповнюють одне одного. Причина в тому, що вони за змістом є системою заходів, у яких «конкретизується управлінський вплив із метою забезпечення можливої або належної поведінки суб'єктів публічно-правових відносин. І переконання, і примус є методами впливу держави на свідомість, а через неї – на права й поведінку людини» [92, с. 27–28]. Ба більше, як слушно продовжує дослідниця, «поняття адміністративного примусу слід визначити як застосування відповідними суб'єктами до осіб, які не перебувають в їх підпорядкуванні, незалежно від волі й бажання останніх, передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу морального, майнового, особистого (фізичного) та іншого характеру з метою охорони відповідних суспільних відносин шляхом попередження і припинення правопорушень, а також, звісно, покарання за їх вчинення». Тобто можна сказати, що адміністративний примус застосовують задля забезпечення законності. С. Дембіцька розглядає законність як «режим нормативного життя суспільства й держави», який вимагає, аби суб'єкти права (тобто громадяни, їхні об'єднання, посадові особи, державні органи, органи місцевого самоврядування) діяли в

точній відповідності до приписів законів та підзаконних актів. Один з важливих принципів законності зводиться до того, що закони мають здійснюватися «в інтересах людини і для забезпечення її прав» [92, с. 30].

Досліджує адміністративний примус і вітчизняний правознавець М. Ковалів. В одній зі своїх праць він звертає увагу на методи переконання та примусу, які є універсальними методами державного управління, становлять систему засобів організуючого впливу держави на свідомість і поведінку людей, є необхідною умовою нормального функціонування суспільства загалом, кожного державного органу, громадського об'єднання, будь-якого процесу управління. Своє тлумачення адміністративного примусу М. Ковалів розкриває через специфічний підхід до проблем його становлення, що корелюється з розробкою важливих проблем державно-правового регулювання: «Адміністративний примус – це різновид державного примусу, тобто здійснюється від імені і в інтересах держави її офіційними представниками, має юридичну форму. У власному розумінні цей юридичний примус застосовується за ігнорування тих чи інших обов'язкових приписів, що виходять від держави в особі її уповноважених органів. У певних випадках виникає необхідність у примусовому забезпеченні виконання таких велінь. Що стосується сфери державного управління, то він є засобом забезпечення виконання приписів адміністративно-правових норм. Адміністративний примус є засобом вольового забезпечення відповідності правовій нормі поведінки громадян, посадових та юридичних осіб за допомогою заходів впливу, врегульованих адміністративно-правовими нормами, з метою досягнення відповідного порядку, припинення та попередження правопорушень, притягнення до відповідальності правопорушників» [155, с. 215].

Відтак автор розкриває суть адміністративного примусу за допомогою систематичного підходу, який, до речі, можна застосувати під час аналізу багатоплановості та багатовекторності державного примусу як правового феномену: «Для адміністративного примусу характерні такі риси: – позасудове виконання передбачених законом або підзаконними адміністративно-правовими нормами примусових заходів уповноваженим державним органом (посадовою

особою); – адміністративний примус пов'язаний зі сферою позаслужбових управлінських відносин (накладення стягнення керівником на підлеглого працівника регламентується правовим інститутом державної служби, а не є видом адміністративного примусу); – застосування примусових засобів органом виконавчої влади щодо осіб, які не є у державно-службових відносинах із цим органом; – застосування заходів адміністративного примусу є прерогативою тільки тих органів управління і посадових осіб, що наділені повноваженнями представників адміністративної влади; – адміністративний примус проявляється як юридична відповідальність осіб, що допустили правопорушення перед державою в особі уповноважених нею органів управління (посадових осіб); – практичне використання адміністративно-примусових заходів з метою попередження правопорушень, а також забезпечення громадської безпеки, не пов'язане із учиненням правопорушення; – додержання принципу законності у застосуванні адміністративного примусу; – адміністративний примус є особливим видом державного примусу» [155, с. 215].

На нашу думку, варто звернути увагу на ті дослідження правознавців, котрі стосуються питань застосування принципів державного примусу в теорії та практиці кримінального права, зокрема у кримінальному процесі. Вітчизняний дослідник І. Михалко у роботі «Поняття примусу в кримінально-виконавчому праві» розглядає різні позиції з проблематики примусу, аналізує особливості розуміння примусу у сфері кримінально-виконавчого права та формулює своє розуміння цього поняття. Автор зауважує, що метод правового регулювання – це спосіб забезпечення найбільш раціональної поведінки різних категорій людей, враховуючи засуджених, що реалізується завдяки силі держави, закріпленій в особливих соціальних правилах – юридичних нормах. Специфічність же примусу у сфері кримінально-виконавчого права полягає, як стверджує І. Михалко, в обмежувальному характері правил поведінки при виконанні кримінальних покарань, у більш різкому їх вираженні як правообмежень для суб'єктів правовідносин, оскільки вони діють у сфері виконання покарання. Відтак він констатує, що «примус у кримінально-виконавчому праві необхідно розуміти як

вплив, що здійснюється чітко встановленими на підставі правообмежувальної ознаки діями органів та установ виконання покарань, які мають примусову властивість незалежно від ставлення засудженого до виконання своїх обов'язків» [230, с. 158].

Проблеми ролі феномену державного примусу у кримінальному процесі аналізує вітчизняний правознавець В. Назаров. У статті «Застосування примусу у кримінальному провадженні в умовах демократичного суспільства» він досліджує питання механізму державного примусу під час розслідування злочинів, узагальнює норми міжнародного права та національного законодавства щодо законності застосування сили відповідними посадовими особами, які забезпечують підтримання правопорядку, розглядає проблемні аспекти застосування затримання як форми процесуального примусу. В. Назаров зазначає, що «у демократичному суспільстві діяльність державних органів не є повноцінною, якщо вона не має у своєму арсеналі різноманітних засобів впливу на поведінку кожного громадянина». І особливо це проявляється в боротьбі зі злочинністю. Адже у випадках, коли громадянин не погоджується на обмеження його конституційного права, а без цього неможливо розкрити злочин, покарати винного тощо, держава вимушена вдаватися до примусу [235, с. 64]. Водночас науковець наголошує, що «обмеження прав і свобод особи, яке викликається процесуальним примусом, має бути мінімальним і дійсно необхідним». Тобто уповноважена особа перш ніж застосовувати заходи кримінально-процесуального примусу, має бути певна в їх необхідності, доцільності і справедливості, а не керуватися тільки тим, що вона має право їх використовувати і це полегшить її діяльність [235, с. 67]. Наведені міркування В. Назарова свідчать про розуміння ним специфічного місця феномену державного примусу у кримінальному процесі.

Співвідношення примусу з іншими суміжними кримінально-правовими поняттями аналізує вітчизняний правознавець В. Рунов. Зокрема, він встановлює співвідношення примусу з крайньою необхідністю, необхідною обороною, виконанням наказу чи розпорядження, тобто тими обставинами, які «виключають злочинність діяння». Відтак вказує на їх спільні і відмінні риси. Щодо спільних

рис, то він констатує: «примус, за своєю правовою природою, по праву належить до інституту обставин, що виключають злочинність діяння». Відмінні ж риси «підтверджують обґрунтованість виокремлення норми про примус в системі цих обставин, оскільки жодна інша обставина не може повною мірою охопити примус. Визначення співвідношення понять «примус» та «наси́льство» дозволило констатувати, що ці поняття не слід ототожнювати, оскільки не будь-яке насильство впливає на свободу волі, а тому не може бути оцінено як примус» [282, с. 292].

Серед зарубіжних дослідників проблем державного примусу як правового феномену варто відзначити російського правознавця М. Макарейка, який тривалий час вивчає сутність та питання функціонування інституту державного примусу. Ще у своїй кандидатській дисертації «Державний примус як засіб забезпечення громадського порядку» він здійснив спробу дослідити зміст і сутність державного примусу у статичному і динамічному стані. Державний примус він розглядав як фрагмент політико-правового життя суспільства, який діє як інструмент держави за допомогою органів правопорядку, що спрямований не тільки на підпорядкування людей для їх організації, а й на захист особи, власності, інтелектуальної свободи від різноманітних форм свавілля та посягань. Він вважав, що державний примус – це фізичний, психічний чи інший вплив, здійснюваний на основі закону уповноваженими органами щодо певних суб'єктів всупереч їхній волі або незалежно від неї, задля захисту особистих, суспільних чи державних інтересів [209, с. 17–18].

У докторській дисертації «Державний примус в механізмі забезпечення економічної безпеки: теоретичні та прикладні проблеми» (2016) М. Макарейко аналізує низку питань щодо суті, змісту та особливостей феномену державного примусу у сфері реалізації економічної безпеки держави, розкриває взаємозв'язок примусу й насильства. Особливу увагу вчений звертає на методологічні проблеми дослідження державного примусу в механізмі забезпечення економічної безпеки.

Проблемам державного примусу присвячена й монографія М. Макарейка «Державний примус: проблеми теорії і практики реалізації». У ній автор акцентує

увагу на потребі інституційних змін методів державного управління, спрямованих на докладну нормативно-правову регламентацію методів державного управління, чітке визначення процесуального порядку їх застосувань, посилення контролю за законністю й ефективністю їх реалізації. У роботі досліджено ознаки методів державного управління, відтак сформульовано дефініцію поняття державного примусу: це «система засобів, прийомів, способів державно-владного впливу, закріплених чинним законодавством, що застосовуються уповноваженими суб'єктами державного управління у межах їх компетенції в установленому процесуальному порядку, спрямованих на дослідження поставлених цілей та завдань у сфері публічного адміністрування» [210, с. 27].

Зауважмо, що М. Макарейко опублікував і низку наукових статей із цієї проблематики. Чимало з них присвячені проблемам взаємодетермінації таких правових феноменів, як державний примус та насильство. У статті «До питання про співвідносини насильства та державного примусу» автор зазначає, що «державний примус – це завжди кількісно-якісна характеристика імперативної державно-владної взаємодії» [211, с. 230]. Питанням взаємозв'язків державного примусу та насильства в сучасному суспільстві присвячено статтю «Державний примус та насильство: проблема співвідношення». Там же наведено основні відмінності цих правових явищ:

а) державний примус регламентований чинним законодавством, тимчасом як насильство не передбачає детального нормативного регулювання;

б) суб'єкт насильства, на відміну від державного примусу, наперед не визначений;

в) державний примус та насильство мають різні цілі;

г) насильство, як правило, може здійснюватись за некерованим сценарієм, що не властиво феномену державного примусу;

д) насильство завжди сприймається суспільством негативно та асоціюється зі злом [208, с. 35].

У статті «Стимулювальна функція державного примусу» М. Макарейко проаналізував систему функцій державного примусу, визначив роль саме

стимулювальної його функції та сформулював пропозиції щодо підвищення ефективності її дослідження. Зокрема, він зазначає, що функції державного примусу фіксують основні напрямки правового впливу державного примусу на суспільні відносини, ці функції трактуються як система, яку формують регулятивна, превентивна, правообмежувальна, відновлювальна, правозабезпечувальна, оціночна, стимулювальна та виховна функції [212].

Філософсько-правове осмислення державно-правового примусу здійснено в дослідженні російського правознавця О. Анненкова. Державно-правовий примус він розглядає як соціально-правовий феномен, який протягом тривалого періоду привертає увагу дослідників різних царин наукового знання, що зумовлено його складністю і багатоаспектністю, різноманітністю форм прояву і здатністю вирішувати широке коло завдань у сфері державного і громадського управління. Як зазначає О. Анненков, примус – це «категорія, що виражає ємне явище об'єктивної дійсності... це необхідний елемент будь-якого людського суспільства, зокрема й державно-організованого». Відтак він розкриває філософсько-правові передумови пізнання державного примусу: примус є підпорядкуванням вільної волі; здійснюється для можливості наділення кожного члена суспільства свободою рівною мірою; дозволяє обмежувати права навколишніх і наділяти привілеєм чийсь інтереси; примус – це атрибутивна ознака держави і права; правові відносини без наявності можливості застосувати примус неможливі. Примус як феномен соціального життя суспільства усунути неможливо, від його ролі у формуванні правових, державних і громадських інститутів залежить рівень демократичності, соціальної справедливості, громадянської свободи і формальної рівності в суспільстві [6, с. 58].

Перелічені приклади формування інтерпретативних підходів до феномену державного примусу свідчать про доволі широке поле досліджень актуальних філософсько-правових проблем, вирішення котрих може реально сприяти удосконаленню правової системи України. Заразом наведений вище аналіз свідчить про наявність ще низки питань, поки не висвітлених у наукових дослідженнях, що й зумовлює актуальність теми нашої роботи.

1.2 Методологічне обґрунтування темпорально-просторової парадигми філософсько-правового контенту державного примусу

Філософсько-правовий аналіз правових феноменів, до яких і належить державний примус, стає можливим лише при широкому використанні теоретичних висновків сучасної філософської і правової науки. Важливе значення в контексті цього відіграє апробація різноманітних методологій задля формування різнобічної картини простору правового світу, вивчення правової реальності у всьому багатоманітті її проявів. Нагальним завданням досліджень правових явищ стає, безумовно, широка імплементація в них найвідповідніших цьому процесу методик здійснення наукового пошуку. З огляду на це мусимо констатувати, що без застосування різноманітних прийомів розробки концептуальних принципів аналізу філософсько-правових явищ визначення їх сутності та з'ясування місця в сучасних державо- і правотворчих процесах, по суті, є неможливими.

Методологічні засади формування філософсько-правових концептів, на нашу думку, визначаються низкою важливих принципів, котрі дають нам можливість досягнути широке поле функціонування елементів правової реальності, на основі пізнання багатоманіття її проявів досягнути суті конкретних правових феноменів. Зважаючи на це, аналіз державного примусу як філософсько-правового феномену стає не тільки можливим, а й доволі актуальним. Саме тому варто звернути увагу на такі принципові ознаки становлення парадигми філософсько-правового змісту державного примусу, як переконання та нормативно-правова регламентація, яка виявляє сутнісні характеристики явища державного примусу в його потенційності, нормативності та системності.

Питання взаємовідношення переконання та примусу як методів впливу на особу є важливим методологічним підходом до проблем становлення державного примусу як правового феномену. Фіксація особливостей методичних прийомів, що застосовуються в переконанні, здійснюється в межах встановлення взаємозв'язку між низкою зовнішніх чинників, що реалізуються соціумом за посередництвом держави. Так актуальності набувають питання щодо місця

переконання у встановленні міжособистісних відносин у соціумі, а аналіз специфіки цього методу впливу може стати важливою відправною точкою у з'ясуванні філософсько-правової природи державного примусу.

Слід зазначити, що важливою особливістю переконання як способу формування засад особистісної поведінки виступає здатність до роз'яснення і доведення як правильності й очевидної необхідності конкретно визначених вчинків, так і констатації неприпустимості певних дій. Реалізація принципів переконання, які зумовлюють певну поведінкову діяльність людини, здійснюється на внутріособистісному рівні, що корелюється насамперед з питаннями здатності до усвідомлення стану внутрішнього єства людини, зважаючи на що формуються умови для розвитку світоглядної бази індивіда. Очевидним є те, що переконання як процес активізації внутрішнього потенціалу особи має характер усвідомленого визнання необхідності поведінки людини. І це з усією очевидністю доводить потребу аналізу тих питань, що стосуються співвідношення переконання та примусу як загальних методів впливу на поведінку людини.

Зазначимо, що в системі функціонування переконання як методу здійснення впливу на особу можна помітити тісну взаємодію різних сторін та форм, що властиві цьому явищу та визначаються такими параметрами, як здатність до концентрації знань, віра в його правоту, визначення системи цінностей, а також вольовий компонент, що визначається готовністю до втілення набутих знань, цінностей та ідеалів у практичній діяльності. Відсутність вольового компонента, соціальна байдужість, розбіжності реальних вчинків з добре засвоєними знаннями і цінностями, які людина іноді демонструє на словах, не забезпечують формування світоглядної бази особи, а також виявлення її громадянської позиції.

Специфіка переконання як методу полягає в активному впливі моральних та матеріальних чинників на свідомість і поведінку особи задля формування в неї усвідомлення потреби дотримання правових та інших соціальних норм, закріплених у конкретно сформованому соціальному організмі. Саме тому такий підхід до питань правового контенту переконання дає нам право стверджувати, що за цих умов маємо справу з реалізацією внутрішнього визнання особою

певних умов, що суперечить процесам сліпого її підкорення чужим намірам. Це своєю чергою сприяє формуванню факторів дисциплінованості в поведінці, розуміння значущості громадської дисципліни та законності як умови функціонування правової і демократичної держави, що сприятиме дотриманню правових вимог, почуття неприпустимості їх порушення, а також потреби активної протидії будь-яким правопорушенням.

Переконання варто розглядати також як соціально орієнтовану систему методів правового і неправового характеру, здійснювану державою за допомогою виховних, роз'яснювальних та заохочувальних засобів для формування у громадян розуміння потреби виконання вимог законів та інших правових актів. Відзначимо, що на соціальний зміст переконання звертає увагу вітчизняний правознавець А. Касьян: «Сутність переконання полягає в тому, що воно є різновидом соціальної діяльності, цілеспрямованість якої зумовлена прагненням трансформації у свідомості індивіда зовнішніх щодо нього ідей, цінностей, установок, домінуючих у соціумі чи окремій соціальній групі, в його внутрішні ідеї, цінності, установки, що визначають вибір його життєвої позиції й поведінки» [143, с. 78]. Така позиція, на нашу думку, надмірно соціалізує питання переконання як засобу, здатного чинити реальний вплив на особистість, хоча в ракурсі того, що цю проблему автор аналізує крізь призму проблем примусу як правового феномена.

Звісно, інший погляд також має право на існування, оскільки фіксує внутріособистісні характеристики процесу формування переконань як специфічної системи засобів впливу на стан визначення пріоритетних напрямів діяльності особистості. Саме це помічаємо в дослідженні О. Шевчука: «Переконання здійснюється лише як психічний вплив, у процесі якого особистість добровільно схиляється до громадської думки (думки суб'єкта правового впливу), свідомо привласнює цю думку як особисту цінність, із розумінням ставиться до цієї думки, а також до такої поведінки, яка їй, цій думці, відповідає» [362, с. 106]. Аналізуючи таку констатацію, можемо стверджувати, що крайнощі в характеристиці переконання, очевидно, не відповідають реальному

стану, а як найоптимальніше визначення поняття переконання в його правовому вимірі варто використати поєднання двох вищенаведених підходів, соціального і психологічного.

У процесі становлення світоглядних основ особи переконання відіграють доволі значущу роль. Наявність певної сукупності переконань, сформованих у рамках пізнання особою свого місця в соціумі, фіксує і її інтелектуальну позицію, і емоційний стан у вигляді чіткої психологічної установки, яка сприяє виробленню непохитної впевненості людини у правоті своїх поглядів на навколишню дійсність, чим фактично визначають ціннісне позиціонування особи до світу, стаючи ціннісно-орієнтаційним елементом світогляду. Саме тому часто і прийнято вважати, що світогляд можна тлумачити як сукупність переконань людини. Такий методологічний підхід до питань тлумачення переконання як методу формування особистості визначає його особливість як важливого засобу соціальної регуляції, що виявляється в добровільному характері здійснення дій суб'єктом, котрому властива свобода вибору спрямованості своїх вчинків. У правовій площині це визначається наявністю процесу добровільного виконання особою вираженої у правових актах волі суб'єкта влади, яким є держава. За таких умов завдання держави полягає в тому, щоб зацікавити та стимулювати правомірну активність учасників суспільних відносин. Такий стан справ, на нашу думку, не може не вплинути на процеси реалізації державного примусу, оскільки звужує поле дії його інституцій, розширюючи можливості особи добровільно визначати напрямки своєї поведінки.

Завдяки переконанням формується суспільна свідомість, визначається обґрунтованість та необхідність встановлених державою правил та здійснюваних нею заходів. Саме тому переконання в цьому випадку використовують як засіб роз'яснення мети, яку ставить перед собою держава. У цьому контексті варто згадати і про процеси, які відбуваються під впливом переконань в індивідуальній свідомості. Із цього приводу вітчизняний правознавець А. Касьян стверджує, що «переконання, з одного боку, являє собою процес впливу соціуму на індивіда, а з іншого – результат цього процесу, сутність якого полягає в зміні свідомості

індивіда, що відображається в його вольовій поведінці» [143, с. 78]. Ми не зовсім підтримуємо таку позицію, оскільки йдеться про кардинальні зміни у свідомості людини під впливом переконань, а в дійсності це навряд чи можливо, адже деструктивні процеси у свідомості людини не відбуваються під впливом суто соціальних чинників.

З огляду на те, що переконання у правознавчій науковій літературі трактується як один з методів здійснення впливу на особу, актуальним є питання про його взаємозв'язок з іншим методом впливу – державним примусом. На думку вітчизняного правознавця О. Шевчука, який, зокрема, й аналізує це питання, переконання у праві повинно сприяти формуванню тих поглядів, які фіксуються в усвідомленні людиною необхідності виконувати приписи правових норм та відповідно до них діяти [362, с. 106]. Відтак науковець зазначає, що людина, котра «переконана у справедливості вимог правових норм, не потребує будь-якого додаткового впливу з боку держави для виконання цих вимог. Вона виконує всі приписи правових норм добровільно, самостійно» [362, с. 106]. Таке розуміння місця переконання у правових процесах дає підстави для висновку, що домінантним чинником тут виступає внутрішній, який визначається здатністю переконуваного суб'єкта вповні усвідомлювати правову реальність. Щодо примусу, то О. Шевчук зазначає, що «переконання не однаково ефективно впливає на всіх суб'єктів права. Тому й існує поряд з переконанням ще й такий метод як примус, який пропонується також розуміти як заперечення волі підвладної особи і зовнішній вплив на її поведінку» [362, с. 106]. Як бачимо, цей прихильник актуалізації вольового чинника у процесах відображення особою методів впливу на неї (переконання та примусу) прагне в такий спосіб обґрунтувати власне бачення процесів засвоєння суб'єктами правовідносин, зокрема й тих, які реалізуються в рамках функціонування держави як правової інституції.

Подібної думки дотримується і російський дослідник проблем державного примусу С. Кожевніков, який аналізує співвідношення переконання та примусу, вважаючи, що «переконання, впливаючи на свідомість та волю суб'єктів, залишає

можливість взяти до уваги роз'яснення, аргументи або ставитись до них нейтрально. Особливість примусу, зокрема державного, полягає в тому, що він спрямований на підкорення волі суб'єкта, реалізується незалежно від цієї волі, одночасно допускає певну гнучкість, альтернативність у прийнятті рішень» [161, с. 24]. Отже, питання вольового чинника у випадку і з переконанням, і з примусом є актуальними, а розмежування цих двох способів впливу на особу проходить по лінії того, наскільки сильним є такий вплив на волю суб'єкта правових процесів.

У цьому ракурсі цікавою видається позиція вітчизняного правознавця А. Касьяна, який так аргументує свою позицію щодо співвідношення переконання і примусу як засобів впливу на людину: «Якщо людина переконана, вона поступає добровільно, усвідомлено, вільно; якщо ж вона психічно примушена, то це означає, що людина пригнічує особисті, внутрішні мотиви поведінки, віддаючи перевагу зовнішнім, нав'язаним їй мотивам» [143, с. 79]. Тут важливо відзначити добровільний характер дій суб'єкта переконання за умов впливу об'єктивних зовнішніх чинників, до яких можна зарахувати державу як інституцію здійснення примусових заходів стосовно індивіда. Очевидно, не можна заперечувати, що для переконання як засобу впливу на людину характерна така ситуація, коли людина володіє відносною свободою дій, побудованою на засадах вибору можливого напрямку особистих дій, проте коли йдеться про наявність правового контенту, виникає потреба виконувати вимоги правових норм та діяти відповідно.

Варто зазначити, що питання сутності примусу як процесу здійснення впливу різноманітних зовнішніх чинників, серед яких наявні і психологічні, і соціальні за своєю характеристикою, актуалізують проблеми ймовірної трансформації примусу у різновид переконання. Саме про це говорить вітчизняна дослідниця Е. Мельник, зазначаючи, що примус – це «різновид прихованого маніпулятивного психічного впливу, який у діловому спілкуванні трансформувався в різноманітні форми переконання, прихованого контролю, неявної залежності, соціальної відчуженості тощо» [222, с. 17]. Однак, навряд чи можна вважати, що примус, коли йдеться про змушування особи прийняти чітко визначені умови, які регулюють відносини в суспільстві, може трансформуватись

у переконання. Сутнісні характеристики переконання і примусу як засобів впливу на людей дають нам можливість стверджувати, що трансформація можлива тільки в напрямку переходу від принципів переконання до принципів примусу.

Важливим елементом методологічного обґрунтування темпорально-просторової парадигми філософсько-правового контенту державного примусу виступає принцип нормативно-правової регламентації заходів державно-правового примусу. У рамках такого підходу до визначення сутності феномену державного примусу важливе значення має осягнення сторонами його функціонування тих засад, що надають цьому явищу правового змісту та визначають основні властивості процесів його застосування. Важливе методологічне значення цього принципу полягає в тому, що він, з одного боку, фіксує ті характеристики, котрі визначаються як сталі, непорушні, визначальні, загальнообов'язкові, оскільки реалізуються в рамках законотворчої правової діяльності, основаної на домінуванні норм права, а з іншого – залишаються залежними від певних обставин, що диктуються умовами і розвитку соціальних чинників, і стану індивідуальної та суспільної свідомості учасників соціальних процесів.

Принцип нормативно-правової регламентації державно-правового примусу встановлює особливості дії цього феномену, коли визначальними стають чітко прописані правовими нормами умови здійснення примусових заходів органами держави. Конкретизація як одна із засад регулювання примусу правовими нормами виходить з положення, відповідно до якого його здійснення допустимо тільки у випадку наявності неправомірної і шкідливої для суспільства поведінки суб'єкта та реакції держави на цю поведінку. Інша характеристика державного примусу виявляється в його персоніфікованій природі, а тому можна погодитися з думкою вітчизняного правознавця Ю. Ровинського, котрий зазначає: «Державний примус є персоніфікованим, являє собою зовнішній вплив на суб'єкта з метою примусити його виконувати правові приписи, не допустити нових порушень, виховати винну особу і оточуючих. Цілі, заради яких застосовують примус, досягають шляхом впливу на моральну, майнову, організаційну та фізичну сферу

конкретного суб'єкта права. Державний примус застосовується на забезпечення виконання норм права і разом з тим він застосовується на підставі норм права, зокрема, передбачених у них санкцій» [276, с. 36–37]. Така позиція переконує в тому, що персоніфіковані характеристики державного примусу узалежнюються від правової природи цього явища, а норми права визначаються як такі, що регулюють здійснення примусових заходів.

Актуалізація нормативно-правової регламентації заходів державного примусу не може викликати сумніву, адже процес примусового впливу з боку держави набуває своїх правових властивостей лише в чітко визначених нормативних межах його застосування, тож важливими стають певні юридично-правові процедури, що закріплюють примусові дії та відповідні процесуальні форми їх здійснення. Це обґрунтовує вітчизняний правознавець О. Шевчук. Він зазначає, що «примус здійснюється за посередництвом юрисдикційних актів застосування права. Самі по собі юридичні форми передбачають лише можливість примусу. Реально владно-примусові властивості правового регулювання концентруються в актах застосування права» [362, с. 108]. Аналізуючи проблеми місця державного примусу в системі засобів соціального впливу, цей автор вважає, що «будь-який примусовий засіб потрібно розглядати як дозволене у вигляді винятку порушення прав особи, організацій, встановлене законом. Тільки в межах закону уповноважені державні органи та посадові особи можуть обмежувати права та свободи суб'єктів права» [362, с. 108]. Тож О. Шевчук обґрунтовує тезу про нормативно-правову регламентацію заходів державного примусу виключно в умовах пошанування прав і свобод особи.

Варто також підтримати думку, висловлену в одній з аналітичних публікацій з проблем державного примусу російського правознавця В. Чашникова, який вважає, що «фактичним обґрунтуванням застосування державного правового примусу служать юридичні факти, що вказують на необхідність охорони та захисту порушених прав та свобод чи законних інтересів індивіда, суспільства і держави» [351, с. 17].

У процесі визначення методологічного обґрунтування концептуальних

основ державного примусу як філософсько-правового феномену, на нашу думку, варто звернути увагу на ступінь прояву таких його видів, як потенційний та реальний. Взаємозв'язок, що встановлюється між ними в рамках правової практики, дає змогу ґрунтовніше зрозуміти суть та місце державно-примусових заходів у їх правовому вимірі. На нашу думку, це призводить до формування узальнювальних філософсько-правових висновків щодо розвитку правової реальності та процесів формування світобачення в умовах розвитку соціуму.

По суті, потенційність є важливим аспектом досягнення принципу нормативно-правової регламентації засобів державного примусу як методологічного визначення філософсько-правової парадигми цього явища. Якщо потенційність розглядати як стан реалізації можливостей здійснення впливу держави на особу, то це неодмінно потрібно пов'язати з процесом правотворчої діяльності, реалізованої в конкретних нормах права та імплементованої у відповідні закони, що діють в соціумі. Відзначаючи такий хід реалізації потенційних характеристик державного примусу, вітчизняна дослідниця Л. Каленіченко зазначає: «Потенційний примус виникає та діє з моменту прийняття відповідного нормативно-правового акта, який містить відповідні зобов'язання, заборони, обмеження, покарання. Натомість реальний примус тісно пов'язаний із правозастосовною діяльністю, реалізується відповідними компетентними органами, посадовими особами незалежно від волі та бажання правозобов'язаних суб'єктів, у межах права, з метою попередження правопорушень, покарання та виховання правопорушників» [133, с. 91].

Потенційність примусу виявляється в нормах права, що дає можливість їм здійснювати вплив на регулювання суспільних відносин. Для аргументації цієї позиції, на нашу думку, можна навести твердження російського правознавця В. Чашникова, який вважає, що потенційний державно-правовий примус міститься в нормах права, а моментом його виникнення слід вважати стадію правотворення. Цей дослідник проблем державного примусу схиляється до думки, що нормативно-правова регламентація заходів державного примусу в його потенційному виді основана на структурних елементах правової норми і за

допомогою цих елементів держава впливає на девіантну поведінку особи у разі недотримання нею правових норм.

В. Чашников зазначає, що від того, наскільки розроблені правові норми, наскільки чіткими є обов'язкові приписи, залежить не тільки рівень правовідносин, що складаються на їх основі, та виданих правозастосовних актів, а й «ефективність втілення в життя основної мети державно-правового примусу» [351, с. 15]. Відтак він додає, що примус на цій стадії «присутній у своєму психологічному вигляді, що передбачається імперативністю правових приписів і можливістю застосування державно-правового примусу. З моменту офіційного опублікування нормативно-правового акта примус починає психологічно впливати на свідомість кожного індивіда, формуючи мотив подальшої поведінки. І в цьому випадку ступінь розуміння необхідності тієї чи іншої поведінки залежатиме від рівня правосвідомості та правової культури особистості, що сприймає інформацію» [351, с. 14].

Така позиція дає підстави для висновку про особливе методологічне значення дослідження проблем потенційності державного примусу в його філософсько-правовому вимірі, адже стверджує наявність важливих чинників імплементації примусовості у правову реальність на рівні активного впливу на становлення світоглядної бази людини. З усією очевидністю ми помічаємо, що за таких обставин уже недостатньо самої констатації нормативно-правового контенту застосування державного примусу, вона неодмінно повинна доповнюватись змінами в індивідуальній та суспільній свідомості.

Принцип нормативно-правової регламентації, який ми розглядаємо як важливу методологічну підставу обґрунтування темпорально-просторової парадигми філософсько-правового контенту державного примусу, окрім потенційності, містить і таку характерну особливість, як нормативність. Як відомо, нормативність як принцип розкриває значення дотримання певних правил, котрі реалізуються через норму, яка дає змогу надати оцінку того чи іншого явища, показати його місце серед інших явищ, виявити його характеристики та особливості. Саме така диспозиція нормативності як принципу

дає підстави вважати її необхідною умовою функціонування правових явищ, зокрема й державного примусу. Застосування принципу нормативності як важливого методологічного підходу до аналізу правових явищ і вироблення парадигми філософсько-правового контенту державного примусу актуалізує значення дослідження цього правового феномену. Як зазначає з цього приводу вітчизняний правознавець Р. Кабальський, визнання правової нормативності як першоджерела формування правових феноменів дозволяє зробити висновок, що нормативність позитивного права не зводиться до його вираження в системі норм. На його переконання, нормативність – це об'єктивна закономірність розвитку соціальної (і правової зокрема) матерії, саме вона породжує нормативний характер позитивного права, тобто останній є зовнішнім проявом нормативності права [130, с. 97].

Варто зазначити, що питання встановлення кореляції нормативності та примусу як правового явища, зокрема й державного, набувають актуальності в сучасних правознавчих та філософсько-правових дослідженнях. Передусім це стосується визначення місця нормативності як системоформуючого начала примусових тенденцій у праві, а також того, як саме нормотворчість може сприяти досягненню мети державного примусу як заходу, спрямованого на удосконалення функціонування соціуму, вивільнення його від низки девіантних явищ, що сприяють стагнації чи регресу суспільства, створюють умови для недотримання особою основних правових вимог, закріплених у соціумі. У цьому випадку слушною є думка вітчизняної правознавиці Л. Заморської, що «нормативність нерозривно пов'язана з примусовістю в тому плані, що остання повинна перешкодити актам соціальної діяльності, що тягнуть розбалансованість, дезорганізованість соціальних зав'язків. Соціальна примусовість завжди проявляється в певних заходах громадської дії на порушника порядку. Спрямованість нормативності на підтримку громадського порядку зумовлює і специфіку соціальної примусовості» [117, с. 441].

Позиція правознавців щодо проблем кореляції нормативності та примусовості у праві, на нашу думку, фіксує перевагу тих тез, котрі відстоюють

думку про тісну взаємозалежність цих феноменів. З одного боку, ми помічаємо розуміння цих понять як конкретного (примусовість) та загального (нормативність). Такий підхід дає можливість встановити основні напрями реалізації принципу нормативності на методологічному рівні стосовно вирішення питань застосування державного примусу з чітко визначеною соціальною метою. Як зазначає з цього приводу Л. Заморська, «примусовість як складова нормативності має загальну з нею спрямованість – упорядкувати соціальну діяльність, зберегти цілісність і життєздатність соціального механізму. Тому примусовість – це передусім стримуючий чинник соціальної діяльності. Вона тісно пов'язана з усіма іншими особливостями нормативності як закономірності соціального розвитку» [117, с. 441]. Цю ж позицію відстоює вітчизняний правознавець Р. О. Кабальський. Він, зокрема, вказує, що «затверджуючи державний примус конститутивною ознакою права, ми тим самим визначаємо його за сутність нормативності та відстоюємо етатистську природу права (залежність та обумовленість права державою). Тобто, при зникненні державного примусу зникає нормативність, а тому зникає і право» [130, с. 96].

Можна помітити, що принципи нормативності та потенційності щодо визначення сутнісних характеристик державного примусу активно взаємодіють, як наслідок, принцип примусовості у праві формує базові орієнтири нормативності як способу виявлення сенсу і призначення права. Нормативність у праві відіграє важливе соціальне значення, вона вносить важливі характеристики єдності та рівності, регулюючи суспільні відносини, імплементує державницький контент в тіло соціуму, виступає засобом організації державного правління. Це зумовлює актуалізацію значення нормативності для процесів здійснення заходів державного примусу як таких, що сприяють суспільному розвитку. З огляду на вказане, погоджуємося з думкою вітчизняної правознавиці Л. Заморської, яка стверджує, що «визнання потенційної можливості примусу (хоч би у формі громадської думки) важливе в тому плані, що примусовість є присутньою в різних формах об'єктивування нормативності (у якійсь формі – у більшій, а в якійсь – у меншій мірі). Основне в тому, що усі ознаки нормативності не існують самі по

собі, усі вони є проявом єдиного цілого – соціальної нормативності як соціального закону, як об'єктивної властивості соціальної реальності, що виражається в неминучій уніфікації хаотичної сукупності соціальних зв'язків за певними ознаками, обумовленими об'єктивними потребами цієї спільності» [117, с. 442].

Для вияснення методологічного значення принципу нормативності у справі обґрунтування темпорально-просторової парадигми філософського контенту державного примусу важливо досягнути особливості процесуальності його здійснення, зрозуміти важливість дій державних органів у визначенні напрямів поведінки громадян на засадах правослухняності, що визначається безумовним дотриманням ними правових норм. У нормах права держава, як вважає правознавиця Л. Каленіченко, «закріплює конкретні правила поведінки та примусові заходи, що потенційно можуть настати для суб'єкта права за невиконання або неналежне виконання цих нормативно-правових приписів». І така потенційна можливість, на переконання дослідниці, «чинить інформаційно-психологічний, виховний, стимулюючий та примусовий вплив на юридично значущу поведінку суб'єктів права». Тож «з моменту ознайомлення суб'єктів права зі змістом норм права у них виникає певна правова установка на відповідний вид юридично значущої поведінки» [134, с. 24].

Нормативність як правовий принцип функціонування заходів державного примусу формує особливі умови правової поведінки індивіда в соціумі, що виявляється у стані його правової свідомості та правової культури, здатності досягнути значення тих процесів, котрі сприяють суспільному розвитку. Відповідно, державно-примусові заходи, закріплені у правових нормах, впливають на правову свідомість та правову культуру і окремої особи, і суспільства загалом, наголошує Л. Каленіченко. І в цьому випадку, на її думку, потрібно вести мову про психологічну форму державного примусу, яка діє насамперед у «межах правового впливу і тісно пов'язана з таким методом здійснення державної влади, як переконання» [134, с. 24].

Не можна не відзначити, що важливим методологічним принципом обґрунтування парадигми філософсько-правового контенту державного примусу є

принцип структурності, що визначає специфічну, багатофункціональну та багатоаспектну природу феномену державного примусу. Саме крізь призму системності як неодмінного способу виявлення цього філософсько-правового явища можна пізнати й досягнути його суттєві характеристики, проаналізувати процес його імплементації в тіло правової реальності в умовах державотворення на правових засадах. Визначення системності, на нашу думку, тісно пов'язано з проблемою структурованості розглядуваного в нашому дослідженні філософсько-правового явища, адже аналіз його структури, головних елементів дозволяє висновувати про взаємодію останніх на основі певного системного принципу. У цьому контексті наведемо думку згадуваного уже російського правознавця С. Кожевнікова, який зазначає: «Сутність та специфіка державного примусу можуть розкриватися і через аналіз його структури. З позиції філософського підходу структура об'єктів пропонує динамічний і статичний вимір. Динамічний чинник підкреслює еволюцію процесу, а статичний – стійкість явища в часі і просторі. У структурі державного примусу також можна виділити ці дві сторони: динамічна сторона – юридична цілеспрямована діяльність, що передбачає досягнення певних результатів; статична сторона – це, по суті, досягнута мета, тобто конкретні заходи примусового впливу, реалізовані у відношенні до визначених суб'єктів» [161, с. 24]. Наведена позиція вкотре засвідчує актуальність означеної нами проблеми вироблення методологічних підходів до аналізу феномену державного примусу та доводить правильність застосування методологічних принципів системності через поняття структурної будови явища, яке піддається аналізу.

Висновки до розділу 1

Дослідження вітчизняними і зарубіжними науковцями феномену примусу у філософсько-правовому вимірі, а також функціонування його інституційної форми в рамках державних структур фіксує особливості політико-правових процесів, що знаходить свій вияв у здійсненні сучасного державотворення.

Представники філософської і правової науки виробили концептуальний підхід до проблеми державного примусу на основі положення про те, що його засоби потрібно аналізувати та класифікувати в контексті конкретної правової системи із врахуванням її типології та особливостей, що визначають напрямки їх застосування, рівень здатності ефективно обслуговувати потреби суспільства, не порушуючи при цьому прав людини.

Доволі специфічний підхід до суті державного примусу запропоновано в дослідженнях, у яких це явище розглядається як запорука гарантування суспільної безпеки. Такий інтерпретативний підхід до феномену державного примусу виявляє його праксеологічний зміст, адже такі дослідження стосуються конкретних питань, актуальність вирішення яких є безсумнівною для процесів розвитку держави.

Серед досліджень проблем становлення правового феномену державного примусу досить важливе місце займають ті, що стосуються такого його різновиду, як адміністративний примус. Можна ствердити, що саме в межах такого підходу реалізується державницький зміст здійснення примусових правових заходів. Приклади формування інтерпретативних підходів до феномену державного примусу свідчать про наявність широкого поля досліджень актуальних філософсько-правових проблем, вирішення котрих може реально сприяти удосконаленню правової системи України.

Важливою особливістю переконання як способу формування засад особистісної поведінки виступає здатність до роз'яснення і доведення як правильності та очевидної необхідності конкретно визначених вчинків, так і констатації неприпустимості певних дій. Специфіка переконання як методу полягає в активному впливі моральних та матеріальних чинників на свідомість та поведінку особи задля формування в неї усвідомлення потреби дотримання правових та інших соціальних норм, закріплених у конкретно сформованому соціальному організмі. Переконання слід розглядати також як соціально орієнтовану систему методів правового та неправового характеру, здійснювану державою за допомогою виховних, роз'яснювальних та заохочувальних засобів

для формування у громадян розуміння потреби виконання вимог законів та інших правових актів.

Наявність сукупності переконань, сформованих у рамках пізнання особою свого місця в соціумі, фіксує як її інтелектуальну позицію, так і емоційний стан у вигляді чіткої психологічної установки, яка сприяє виробленню непохитної впевненості людини у правоті своїх поглядів на навколишню дійсність, чим фактично визначається ціннісне позиціонування особи до світу, стаючи ціннісно-орієнтаційним елементом світогляду. Такий методологічний підхід до питань тлумачення переконання як методу формування особистості визначає його особливість як важливого засобу соціальної регуляції, що виявляється в добровільному характері здійснення дій суб'єктом, котрому властива свобода вибору спрямованості своїх вчинків.

У визначенні методологічного обґрунтування концептуальних основ державного принципу як філософсько-правового феномену варто звертати увагу на ступінь прояву таких видів примусу, як потенційний та реальний, взаємозв'язок між якими встановлюється в рамках правової практики та дає змогу ґрунтовніше зрозуміти суть і місце державно-примусових заходів у їх правовому вимірі.

Важливим методологічним принципом обґрунтування парадигми філософсько-правового контенту державного примусу виступає принцип структурності, що визначає специфічну, багатофункціональну та багатоаспектну природу феномену державного примусу. Саме крізь призму системності як неодмінного способу виявлення цього філософсько-правового явища можна пізнати й осягнути його суттєві характеристики, проаналізувати процес його імплементації в тіло правової реальності в умовах державотворення на правових засадах.

РОЗДІЛ 2

ВЗАЄМОДЕТЕРМІНАЦІЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО ТА ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВОГО ВИМІРІВ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ: ДЕРЖАВНО-СУСПІЛЬНА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ

2.1 Міждисциплінарна компонента філософського підходу до правового визначення державного примусу

Вітчизняна наука сьогодні перебуває у двоякому становищі. З одного боку, ми володіємо чималою науковою спадщиною в різних сферах, імена наших науковців та їхні розробки відомі далеко за межами України й активно використовуються і в практичних цілях, і в загальнотеоретичних науках. З іншого боку, матеріально-технічна база для проведення наукових досліджень є застарілою, ми відстаємо від провідних наукових держав світу на кількадесять років, науковці й досі значною мірою користуються ідеологічно застарілою термінологічною базою, яка дісталася нам у спадок від Радянського Союзу.

Чи не в найгіршому становищі опинилися науки гуманітарного спрямування, які повинні були розвиватися виключно в напрямку, встановленому державою. Мета таких досліджень зводилася до обґрунтування проголошених ідеологічних гасел методами, властивими для тієї чи іншої науки. Людина розглядалася як один з елементів системи, а не як центр цієї системи. Така ситуація склалася, на нашу думку, з таких причин:

- 1) відсутність свободи слова;
- 2) спрямованість наукових пошуків не на забезпечення усіх видів потреб людини, а на збільшення обороноздатності держави;
- 3) неможливість контактів з іноземними науковцями та ознайомлення з їхніми напрацюваннями;
- 4) неврахування філософського підходу при проведенні досліджень у гуманітарній сфері;

5) зумовленість наукових досліджень не вимогами часу та потребами суспільства, а ідеологічним курсом держави.

Однією з наук, на яких найбільше позначилася радянська ідеологія, і в наш час є правознавство. Така ситуація змусила правників-теоретиків проводити дослідження і в окремих галузях права, і загальнотеоретичні наукові пошуки. Сьогодні маємо значні напрацювання у цій сфері, однак ще чимало питань недостатньо вивчені, багато термінів і понять не мають єдиного визначення, деякі аспекти потребують перегляду із застосуванням філософського підходу. Не є винятком і предмет нашого дослідження – поняття «державний примус».

Українська правова наука має чимало визначень поняття «державний примус». Сучасні дослідження цього поняття ґрунтуються не тільки на вимогах, які ставить перед наукою сучасне українське суспільство, а й мають глибокі підвалини, закладені вченими-правниками ще кількасот років тому. Це, зокрема, праці П. Юркевича та В. Соловйова. Серед сучасних українських дослідників поняття «державний примус» вивчали (і загалом, і окремі його аспекти) О. Бандурка, С. Дембіцька, М. Козюбра, Т. Коломосьць, П. Рабінович, Ю. Ровинський. Про актуальність цього питання свідчить і чимала кількість пов'язаних із ним досліджень іноземних науковців (В. Лазарева, В. Сирих, В. Шафірова та ін.).

Так, С. Дембіцька розглядає державний примус як «правовий засіб захисту суспільних відносин від протиправних дій, відновлення правомірного стану, забезпечення можливості практичної охорони громадського порядку, а також покарання винних осіб, які скоїли адміністративні правопорушення» [91, с. 254]. Дослідниця, у межах своїх наукових пошуків, робить акцент на з'ясуванні сутності поняття «державний примус» у рамках адміністративного права та розглядає його як засіб захисту правомірних суспільних відносин, їх відновлення в разі порушення та покарання осіб, які вчиняють протиправні дії.

Ю. Ровинський визначає державний примус «як метод впливу держави на свідомість і поведінку осіб, на особу та майно суб'єктів правових відносин, з метою забезпечення належної реалізації права, попередження правопорушень,

покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав, який застосовується державними органами відповідно до їхньої компетенції незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів» [276, с. 37]. Автор називає державний примус методом впливу держави на особу, за допомогою якого право і реалізовується.

Засобом вирішення завдань, які виникають у сфері правових відносин, державний примус називає Б. Базилев. Він стверджує, що «державний примус здатний вирішити і вирішує оперативні й тактичні завдання у сфері правових відносин. Одним із таких завдань і є виконання обов'язку суб'єктами правовідносин» [13, с. 124]. Схема, яку пропонує науковець, досить проста: з'явилося завдання у сфері правовідносин – зобов'язали суб'єктів його виконати – питання вирішено. Однак у цій схемі, на нашу думку, нівелюється власне людський чинник. Зобов'язати людину щось виконати ще не означає, що вона зробить це або виконає в межах правового поля, або усвідомлюватиме необхідність вчиняти саме так. У такому разі використання власне правового контенту замало, потрібно застосовувати філософський підхід до правового визначення державного примусу.

Як «метод впливу держави на суб'єктів правових відносин, який застосовується державними органами відповідно до їхньої компетенції, незалежно від волі та бажання суб'єктів, з метою забезпечення захисту прав, правопорядку й безпеки стосовно особи, якщо іншим способом, крім примусового, неможливо забезпечити суспільний порядок та безпеку» характеризує поняття державного примусу А. Іванський [128, с. 10]. Дослідник наголошує, що державний примус застосовується компетентними органами держави лише в тому разі, коли в інший спосіб неможливо забезпечити правопорядок.

Як досить розгалужене явище державний примус розглядає Л. Коваль, зазначаючи, що у своїх формах – фізичній, майновій та психічній (спонукання) – державний примус «охоплює всі відомі види юридичної відповідальності (кримінальну, за адміністративні проступки, цивільну, дисциплінарну, матеріальну та відповідальність за завдання моральної шкоди); судову

(процесуальну) відповідальність, що є наслідком неправильної поведінки в судовому засіданні; заходи адміністративно-примусового впливу у вигляді адміністративного попередження та припинення; примусові заходи медичного, медико-педагогічного характеру; заходи виховного впливу, спрямовані на поведінку та особу неповнолітніх, економічно-фінансові санкції, що не належать до форм юридичної відповідальності» [156, с. 4]. Науковець приходять до висновку, що саме державний примус є способом гарантування суспільної безпеки.

Л. Каленіченко визначає державний примус як «метод впливу держави на особу та суспільство, з метою забезпечення належної реалізації норм права, котрий здійснюється через правозастосовну діяльність незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів» [133, с. 91]. Таке визначення дає можливість охарактеризувати поняття «державний примус» як правове явище, яке застосовується у чітко визначених випадках та в передбаченій законом формі задля захисту прав і свобод особи.

О. Трещова під державним примусом розуміє «використовуваний з метою захисту особистих, суспільних та державних інтересів метод здійснення влади, зміст якого виявляється у нормативно визначеному владному впливі на поведінку суб'єктів права, який реалізується уповноваженими органами держави незалежно від волі цих суб'єктів, шляхом застосування до них у встановленому процесуальному порядку певних заходів, визначених у санкціях (диспозиціях) правових норм та пов'язаних з настанням невігідних наслідків особистого, майнового, організаційного та іншого характеру» [335, с. 98]. Із цього визначення можемо зробити висновок, що застосування примусу обов'язково має негативні наслідки для людини, до якої він застосовується.

Заслуговує на увагу також стаття професора В. Ортинського «Погляд на державний примус у контексті європейської інтеграції України». У ній автор наводить власне визначення поняття «державний примус»: це «...сукупність заходів владного зовнішнього впливу, що їх здійснюють від імені держави, спрямованих на примушування суб'єктів права до певної поведінки» [247, с. 9]. У

цьому випадку примус розглядається не як метод, а як сукупність певних заходів, які змушують до певної поведінки для досягнення стабільності в суспільстві.

На основі наведених визначень поняття «державний примус», їх різноплановості можемо сміливо говорити про наявність ґрунтовної теоретичної бази для вивчення філософсько-правового контенту державного примусу в темпорально-просторовому дискурсі.

Кожне з поданих вище визначень характеризує поняття «державний примус» з певної точки зору, крізь призму наукових пошуків його автора. Однак на сучасному етапі розвитку науки загалом та українського суспільства зокрема виникає гостра потреба в чітко визначених поняттях. Чи не найбільш актуально це для української політико-правової системи, яка наскрізь пронизана прогалинами у праві, неоднозначними тлумаченнями певних понять і термінів, що сприяє недотриманню, а іноді й порушенню не лише вимог і норм законів, а й основоположних принципів права.

Сучасні демократичні перетворення в державі вимагають перегляду поняття «державний примус» та його нового визначення, яке ґрунтувалося б на засадах антропоцентризму, демократизму та враховувало б здобутки і української правової думки, і європейських права та філософії права.

Якщо власне правові аспекти поняття державного примусу у вітчизняній науці досліджені досить ґрунтовно, то його філософські аспекти практично не вивчені. На нашу думку, філософський підхід до визначення цього поняття має характеризуватися такими елементами: 1) чітка методологія; 2) людиновимірність; 3) наявність міждисциплінарної компоненти; 4) темпорально-просторові характеристики.

Сукупність саме таких елементів дасть змогу охарактеризувати поняття «державний примус» на високому науковому рівні та ефективно використовувати його у правотворчій та правозастосовній діяльності.

Методологія вивчення цього поняття повинна охоплювати філософські та правові засади державного примусу. Для нашого дослідження це має бути сукупність тих способів, методів, принципів (порівняльно-історичний,

формально-юридичний, герменевтичний), за допомогою яких ми зможемо якнайповніше вивчити поняття «державний примус» не лише як виключно правове, а й як філософсько-правове поняття. Це дасть змогу:

- 1) провести дослідження з урахуванням специфіки об'єкта і предмета дослідження;
- 2) об'єктивніше висвітлити та проаналізувати різні підходи до тлумачення поняття «державний примус»;
- 3) провести дослідження у двох часових зрізах – діахронному та синхронному;
- 4) виявити ті ознаки поняття «державний примус», які дадуть змогу розглядати його як філософсько-правове явище;
- 5) сформулювати висновки, які матимуть передусім практичну спрямованість.

У зв'язку з демократичними перетвореннями в Україні саме людина, а не держава, стала центром права. Людина делегувала державі певні свої права в обмін на захист. Сучасна правова держава – це передусім держава, яка не тільки гарантує людині безпеку, захист, певну свободу, а й виконує ці гарантії. Держава повинна забезпечувати й потреби людини, якщо вона це виконує, то зникає чимало проблем, які можуть становити загрозу для держави.

Одна з багатьох класифікацій поділяє потреби людини на шість основних груп:

- 1) фізіологічні – природні потреби людини, тобто потреби, які забезпечують можливість фізичного існування людини;
- 2) етнічні – потреба належності до певного етносу, народу, усвідомлення себе його частиною. Так у людини з'являється можливість ідентифікувати себе з певною культурною традицією;
- 3) економічні – потреба в забезпеченні гідного рівня життя;
- 4) психологічні – потреби, які можуть забезпечити душевну рівновагу людини;
- 5) трудові – потреби людини у праці. Забезпечення потреб цієї групи дає

людині можливість самоствердження та самовдосконалення;

б) соціальні – потреби людини в доступі до соціальної інфраструктури суспільства, у якому вона проживає.

Основним завданням держави є створення умов та можливостей для забезпечення потреб людини в суспільстві шляхом виконання людиною приписів та вимог закону, який встановлює держава. Якщо ж людина не виконує або порушує норми законів, тим самим порушуючи права інших людей, то держава має виключне право на застосування примусу до неї. Говорити про поняття державного примусу без урахування людського чинника просто неможливо, адже власне людина є і правотворцем, і тим, до кого це право застосовується, на кого поширюється.

Мета державного примусу – сприяти загальнообов'язковому виконанню норм закону, що своєю чергою сприятиме забезпеченню прав людини. Німецький правознавець В. Брюггер [43, с. 136–146] пропонує власну систему забезпечення прав людини, у якій поєднує філософські, історичні та правові погляди на людину і сучасний стан з дотриманням прав людини. В основі цієї системи лежить п'ять компонентів: самовизначальний, значущий, відповідальний, життєвий та індивідуально-стильовий.

Перший компонент – самовизначальний – характеризує можливість людини ставити перед собою мету, ціль та досягати її, вирішуючи проблеми, які виникатимуть на цьому шляху. Самовизначальний компонент має двочленну структуру – свободу вибору та відповідальність за вчинене. Свобода вибору дає людині можливість здійснювати вчинки відповідно до особистих переконань, власного світосприйняття. Однак, маючи свободу вибору, людина змушена відповідати за свої вчинки. Відповідальність за вчинене спонукає до роздумів про моральність та законність своїх дій, чи не несуть вони шкоди або загрози іншим людям.

Значущий компонент являє собою сукупність ціннісних орієнтацій людини. Завдяки наявності цього компонента ми розуміємо, що розвиток ні окремої людини, ні цілого людства неможливий поза культурою, ізольовано від

культурної традиції. Культура, як сукупність знань та вмінь певного народу, етнічної групи, виступає об'єднавчим фактором між поколіннями шляхом передачі знань від старших до молодших. З одного боку, людина через належність до певної культури одержує можливості для подальшого розвитку на основі отриманого культурного спадку, а з іншого – отримує й певні обмеження, встановлені цією ж культурою.

Відповідальний компонент – це поєднання трьох видів відповідальності – взаємності, юридичної та соціальної. У цьому випадку взаємність означає визнання рівності прав і свобод усіх людей. Право однієї людини закінчується там, де порушується право іншої людини, у жодному разі права одних не можуть бути розширені за рахунок звуження чи обмеження прав інших. Юридична відповідальність встановлюється для відновлення порушених прав людини, за її допомогою держава виступає в ролі захисника людини. Соціальна відповідальність має на меті згладжування соціальної нерівності шляхом піклування про тих людей, які не можуть цього зробити самостійно.

Життєвий компонент виступає гарантією можливості людині самостійно обирати свій життєвий шлях, вчиняти дії відповідно до своїх ціннісних орієнтацій, моральних установок та переконань. Якщо людина своїм вибором не порушує вимог і норм закону, то за свій вибір вона не може бути покарана. У разі ж порушення прав і свобод інших людей повинен бути застосований державний примус. Це сприятиме насамперед відновленню порушених прав, формуванню в населення відчуття безпеки й захищеності у власній державі. По-друге, у деяких випадках наслідком застосування державного примусу може стати відмова людини повторно вчиняти протиправні дії.

Останній компонент – індивідуально-стильовий – це сукупність можливостей, яка допомагає людині стати особистістю. Людина отримує можливості для розвитку себе спершу як індивідуальності, а надалі і як особистості. Те, як людина використає отримані можливості, залежить тільки від неї самої, від її прагнень, бажання вдосконалюватися та розвиватися. За правомірну поведінку людина отримує від держави певні гарантії у сприянні її

розвитку, а в разі порушення норм та вимог закону до неї застосовуватимуться обмеження.

Усі ці компоненти є взаємопов'язаними та зумовлюють один одного. Вони, безперечно, впливають на формування особистості та сприяють тому, що людина здобуває навички і вміння, необхідні для життя в сучасному суспільстві. Разом з можливістю здійснення вибору людина отримує й відповідальність за свої дії, вчинки та їхні наслідки. Саме тому право – це феномен, який не може існувати окремо від людини, поза нею. А державний примус – соціально-правовий інститут, створений людьми задля захисту прав, свобод та інтересів людини, що сформований на принципах гуманізму, рівності та справедливості і працює на забезпечення стабільного функціонування держави.

Філософський підхід до визначення поняття «державний примус» має містити й міждисциплінарну компоненту. Це дасть змогу більш ґрунтовно його вивчити, застосовуючи знання не тільки правознавства, а й інших наук. З огляду на специфіку предмета й об'єкта нашого дослідження, міждисциплінарна компонента має охоплювати не лише філософію та правознавство, а й філософію права, юридичну психологію, логіку, науку державного управління, соціологію тощо.

Філософія права досліджує його сенс, поняття, цінності, роль у житті людини, суспільства, держави. Людина, як істота наділена свідомістю, може осмислювати факти правового життя, використовуючи не тільки правові підходи, а й власне філософські поняття та категорії. Це допоможе значно розширити його зміст, поглянути на певні поняття з іншого погляду, виявити ті аспекти, які досі були поза увагою дослідників, зокрема:

- 1) охарактеризувати рівні обов'язковості застосування державного примусу. Такі характеристики дадуть змогу розробити рекомендації щодо усунення чи, навпаки, доопрацювання певного рівня для підвищення ефективності їх застосування;

- 2) виявити наслідки впливу застосування державного примусу на суспільство у двох площинах – позитивній та негативній. До позитивних наслідків

застосування державного примусу можна зарахувати формування в суспільстві відчуття захищеності, гарантій того, що порушені права людини будуть відновлені, а також усвідомлення того, що вчинення протиправних дій обов'язково потягне за собою покарання (іншими словами, превентивна складова діяльності правоохоронних органів). Негативними наслідками є формування кримінальної субкультури; збільшення витрат на утримання осіб, які перебувають під вартою, у місцях позбавлення волі, що лягають на плечі платників податків;

3) визначити критерії справедливості застосування державного примусу. Право є одним зі способів людського буття. Саме тому від вирішення його фундаментальних проблем, пов'язаних з такими категоріями, як справедливість, рівність, свобода тощо, залежить і рівень життя суспільства. Над вирішенням цих питань працюють віддавна не лише правники, а й філософи. Філософія пропонує чимало варіантів їх вирішення, опираючись на власні традиції. Саме тому використання філософських напрацювань у правових дослідженнях допоможе визначити критерії справедливості застосування державного примусу та досліджувати його з позицій людиноцентризму, враховуючи інтереси і тих, хто застосовує державний примус, і тих, до кого він застосовується.

Отже, застосування контенту філософії права для правового визначення поняття державного примусу дасть змогу виявити та дослідити загальні його засади, простежити процес розвитку на різних історичних етапах, вивчити ті критерії та проблемні аспекти, які роблять його актуальним.

Юридична психологія вивчає психологічні явища, які пов'язані з правом. Застосування знань із цієї галузі для правового визначення державного примусу сприятиме:

1) синтезуванню психологічних та правових знань. Поєднання знань цих наук допоможе краще зрозуміти спонуки, мотивацію та вчинки людей, які порушують вимоги нормативно-правових актів; з'ясувати проблеми людей, які працюють у сфері застосування державного примусу, щоб уникнути їх емоційного та професійного вигорання;

2) розкриттю певних особливостей психічної діяльності суб'єктів

правовідносин під час правозастосовної діяльності. Це допоможе краще зрозуміти їх «психологію», а це сприятиме можливості вибору методики, її коригування або зміни в діяльності такого виду;

3) розробці рекомендацій щодо вдосконалення діяльності органів та посадових осіб, які здійснюють державний примус. Знання психології допоможе окреслити психологічні проблеми людей, які працюють у цій сфері та знайти шляхи вирішення, нейтралізуючи їхній негативний вплив на професійну діяльність.

Використання знань юридичної психології допоможе виявити внутрішні причини як протиправної поведінки людей, яка спричинює застосування державного примусу, так і психологічні основи діяльності людей, які відповідно до закону здійснюють державний примус. На основі цього можна буде розробити рекомендації для оптимізації застосування державного примусу.

Найчастіше логіку визначають як науку про закони людського мислення. Завдяки знанням логіки можна будувати міркування, формулювати думки, аналізувати та досягти істинних висновків. Шляхом застосування знань логіки під час вивчення поняття «державний примус» стане можливо:

1) збільшити рівень раціональності всіх етапів логічної роботи над поняттям. Так, кожний з етапів роботи стане не просто описом певного аспекту поняття «державний примус», а й сприятиме в підсумку отриманню логічних висновків;

2) моделювати проблемні ситуації під час правозастосовної діяльності та розробити конкретні шляхи для їх уникнення. Моделюючи можливі проблемні ситуації, пов'язані із застосуванням державного примусу, ми тим самим починаємо пошук шляхів для їх уникнення, обираючи з кількох спрогнозованих варіантів найоптимальніший у кожній конкретній ситуації.

Знання логіки допомагають зробити істинні висновки з матеріалу, який опрацьовується, відкинувши певні стереотипи, причини чи фактори, які, на думку дослідника, можуть вплинути на об'єктивність дослідження.

Наука державного управління – це напрям, який вивчає державне

управління як певний вид діяльності. Її мета полягає у виявленні та вивченні законів, принципів, проблем державного управління, а на основі цього здійснюється розробка шляхів для розв'язання проблем, що виникають. Для всебічного вивчення поняття «державний примус» доцільно використовувати контент не тільки науки державного управління, а й методології. Це дасть змогу:

1) виявляти та оперативно вирішувати проблемні питання під час застосування державного примусу. Завдяки цьому можна уникнути негативних наслідків застосування державного примусу або мінімізувати їх;

2) проаналізувати вплив методів державного управління на потребу застосування державного примусу. За допомогою такого аналізу стане можливим корегування методів державного управління; посилення, послаблення або взагалі відкидання тих чи інших методів з огляду на їх ефективність для суспільства;

3) знайти засоби мотивації для недопущення вчинення протиправних дій якнайбільшою кількістю людей. Це сприятиме передусім зниженню кількості правопорушень, збільшенню кількості правосвідомих громадян і, відповідно, зниженню рівня застосування державного примусу.

Контент та методологія науки державного управління найперше сприятимуть проведенню перспективних досліджень для правового визначення поняття «державний примус», основою яких стане власне обґрунтування концепції превентивної діяльності правоохоронних органів як одного з аспектів державного примусу.

Соціологія – це наука про суспільство, закони та тенденції його розвитку, структуру і людину в суспільстві. Завдяки застосуванню знань соціології ми зможемо:

1) систематизувати та описати дані, що стосуються застосування державного примусу. Такі дослідження є необхідними, адже вони допомагають виявити причини, певну динаміку та специфіку протиправних дій людей у кількісному відношенні. Завдяки цьому можна провести порівняльний аналіз, що допоможе з'ясувати тенденції ефективності чи неефективності в застосуванні державного примусу;

2) здійснити короткочасний або довгостроковий прогноз щодо ефективності тих чи інших аспектів державного примусу. Можливість складання прогнозів допомагає скорегувати діяльність відповідних органів чи посадових осіб у напрямку збільшення її ефективності.

У цьому випадку соціологія не просто дає числові характеристики застосування державного примусу, а й створює можливості для удосконалення та оптимізації діяльності в цій сфері.

Сьогодні в українській науці стоїть гостра потреба використання міждисциплінарної компоненти під час філософського підходу до правового визначення державного примусу, зокрема для здійснення превентивної діяльності правоохоронними органами. Такий висновок можна зробити бодай з уваги на статистичні дані [264], відображені в *Додатку Б*.

Так, за останні 27 років збільшення чи зменшення кількості правопорушень в Україні відбувалося хвилеподібно (*Додаток Б*): з 1990-го по 1996 рік кількість виявлених злочинів зростала швидкими темпами (в середньому на 45–50 тис. правопорушень щороку), з 1997-го по 2008-й – з перемінним успіхом (то збільшувалася, то зменшувалася), а з 2009-го – постійно зростала. Зрозуміло, що такі дані зумовлені насамперед недостатнім рівнем соціально-економічного життя населення, недосконалістю законодавства, правовим нігілізмом. Позитивну динаміку на зменшення кількості злочинів спостерігаємо з 2017 року. Так, кількість правопорушень скоротилася одразу майже на 70 тис., що є беззаперечним свідченням підвищення якості життя населення, ефективності проведення реформ, підвищення рівня правової освіти громадян.

Така невтішна статистика свідчить про доцільність проведення ґрунтовних наукових досліджень, побудованих на принципах гуманізму, антропоцентризму, верховенства права та із застосуванням філософського підходу. Міждисциплінарна компонента має бути обов'язково врахована під час наукових пошуків для правового визначення державного примусу. Завдяки цьому зможемо синтезувати знання різних наукових дисциплін та отримаємо науково обґрунтоване визначення поняття «державний примус», яке відповідатиме

вимогам часу і суспільства.

Однак відповідність вимогам часу й суспільства не є чимось абстрактним, а формується впродовж певного періоду на конкретній території. Сучасне суспільство характеризується швидкими темпами розвитку науки і техніки, високою мобільністю населення, демократизацією та гуманізацією різноманітних сфер життя суспільства. Усі ці характеристики одночасно і позитивно впливають на суспільство, і створюють виклики для нього.

Щодо предмета нашого дослідження, то виявлення й аналіз темпорально-просторових характеристик державного примусу дасть змогу не тільки ґрунтовно і всебічно вивчити це поняття, а й розробити конкретні рекомендації для більшої ефективності застосування державного примусу, спрогнозувати напрямки превентивної діяльності. Іншими словами, з'ясувати темпорально-просторові характеристики поняття «державний примус» означає охарактеризувати його в конкретний час – 2019 рік – на конкретній території – території держави Україна.

Критеріями для вивчення темпоральних характеристик поняття «державний примус», на нашу думку, доцільно вважати: 1) актуальність; 2) динамічність; 3) можливість проведення перспективних досліджень.

Актуальність дослідження державного примусу для України засвідчують соціологічні дані, велика кількість наукових статей, присвячених цій темі, навіть відсутність єдиного законодавчо закріпленого визначення цього поняття.

Критерій динамічності державного примусу є свідченням доцільності його існування, можливостей для його подальшого розвитку та здатності змінюватися відповідно до вимог часу у зв'язку з розвитком і науки, і суспільства.

Загальновідомо, що поки існує держава з її приписами, законами, нормами, доти й існуватимуть люди, які ці норми порушуватимуть. Саме тому сьогодні вкрай актуально проводити наукові дослідження, які працюватимуть на перспективу, зокрема на превентивну діяльність, метою якої має стати робота щодо зменшення кількості правопорушень, а відповідно, і зниження рівня застосування державного примусу.

Американський соціолог Т. Парсонс стверджує, що суспільство має

контролювати фізичний простір шляхом застосування примусу: «...територіальна організація такого примусу та його постійне застосування завжди являє собою один із фокусів структури конкретного суспільства» [254, с. 173].

Просторові характеристики поняття «державний примус» можна отримати, проаналізувавши його за такими критеріями: 1) територіальна організація держави; 2) характер існування правовідносин у просторі; 3) здатність до інтернаціоналізації.

Сьогодні попри суверенітет української держави, законодавчо закріплений та визнаний на міжнародному рівні, наша країна зіткнулася з проблемою захоплення частини своїх територій, які вже понад чотири роки юридично є територією України, а фактично контролюються іншою державою. Така ситуація викликає неможливість застосування державного примусу на цих територіях, що спричинює низку проблем політико-правового характеру та регулювання правовідносин.

Правовідносини – це суспільні відносини, які врегульовані нормами права та охороняються державою. Їх функціонування на певній території зумовлене етнокультурними традиціями цього регіону, історичним минулим, територіальною організацією держави. Завдяки цьому й виникають особливості в застосуванні державного примусу. Тому можемо зробити висновок про актуальність дослідження поняття «державний примус» у реаліях правової системи України, яке має ґрунтуватися на врахуванні темпорально-просторових його характеристик з можливістю трансформації для проведення подальших досліджень.

Сьогодні глобалізаційні процеси торкаються усіх сфер життя людини й суспільства. Не є винятком і право. Україна, підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, взяла на себе зобов'язання наблизити чинне національне законодавство до законодавства ЄС. Чимало категорій, понять та нормативно-правових актів доведеться переглянути і змінити. Винятком не стане й законодавство, пов'язане з поняттям державного примусу, однак проблем з його адаптацією не повинно виникати, адже існує ґрунтовна теоретична база, створена

українськими науковцями, і є всі умови для його ефективного функціонування.

Отже, у сучасних умовах давати правове визначення поняття «державний примус» без урахування філософського підходу було б неправильним та істотно обмежувало б його зміст. Філософський підхід у цьому випадку повинен охоплювати такі елементи: людиновимірність, наявність міждисциплінарної компоненти, темпорально-просторові характеристики.

Враховуючи викладені вище елементи, державний примус – це діяльність уповноважених законом державних органів та посадових осіб, яка здійснюється шляхом впливу на фізичний, психічний, організаційний чи майновий стан суб'єктів права, має на меті загальнообов'язкове свідоме виконання вимог закону, відновлення порушених прав, а також превентивну діяльність правоохоронних органів.

Контент державного примусу торкається і таких фундаментальних проблем права, як справедливість, рівність, свобода. Вирішити ці проблеми в питаннях, пов'язаних з державним примусом, неможливо без використання традицій філософії. Саме тому використання філософського підходу до правового визначення державного примусу дало змогу насамперед досліджувати його з позицій людиноцентризму, враховуючи інтереси і тих, хто застосовує державний примус, і тих, до кого він застосовується.

2.2 Людиновимірність державного примусу (філософсько-правове обґрунтування методу позитивного впливу)

Підписання Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом змушує нашу державу адаптувати національне законодавство до законодавства ЄС. Така адаптація має відбутися передусім задля «повернення» права до людини. Теза про основну цінність людини для держави має мати не лише декларативний характер, а й забезпечуватися на практиці. Створення умов для захисту й безпеки людини має стати пріоритетним напрямом діяльності держави.

Кожна людина народжується вільною, маючи певний комплекс прав та

свобод – ця фраза вже стала своєрідною аксіомою та знайшла вираження в нормативно-правових актах, які мають найвищу юридичну силу. Так, згідно з Конституцією України [170], можна виділити такі основні принципи статусу людини і громадянина:

– усі люди є вільними та рівними у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними;

– кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості;

– громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом;

– закріплені Конституцією України, права і свободи людини та громадянина не є вичерпними.

Власне гарантування державою людині її прав вимагає від самої людини виконання певних обов'язків, дотримання вимог законів та інших нормативно-правових актів. Людина, яка вчиняє правомірно, отримує від держави захист, а до того, хто не дотримується закону, держава має виключне право застосовувати примус шляхом обмеження тих чи інших прав.

Питанням, які стосуються проблем співвідношення «людина – право», присвячено чимало наукових розвідок, зокрема праці М. Алексеєва, С. Алексеєва, Р. Алексі, В. Бабкіна, О. Бандури, В. Бачиніна, М. Бердяєва, Ф. Brentано, В. Брюггера, В. Віндельбанда, П. Вінчорека, М. Вітрук, М. Владимирського-Буданова, А. Гарника, Н. Гартмана, О. Геффе, В. Графського, Т. Девітта, С. Дністрянського, М. Драгоманова, Дж. Дьюї, К. Жоля, А. Зайця, С. Йоргенсена, К. Кавеліна, Д. Керімова, Б. Кістяківського, М. Ковалевського, А. Ковлера, А. Козловського, М. Козюбри, М. Коркунова, С. Корольова, В. Косовича, М. Костицького, Е.-Й. Лампе, Ю. Лободи, Р. Лотце, О. Лукашової, С. Максимова, В. Малахова, Б. Малиновського, Г. Мальцева, Л. Мамут, А. Мarmor, М. Матузова, О. Мироненко, М. Михайлова, М. Михайловського, К. Неволіна, П. Новгородцева, Л. Петражицького, П. Рабіновича, С. Рабіновича,

М. Ренненкампа, Г. Ріккерт, О. Скаун, С. Сливки, В. Соловійова, П. Сорокіна, Є. Спекторського, Ф. Тарановського, Б. Чичеріна, М. Шелера, П. Юркевича та інших.

Як бачимо, попри таку значну теоретичну базу, численні наукові розробки, досі є чимало недосліджених елементів, понять у відношенні «людина – право». Одним з таких елементів є поняття державного примусу, а зокрема філософсько-правових його аспектів. На нашу думку, дослідження філософсько-правових аспектів державного примусу дасть змогу говорити про людиновимірність цього поняття, а разом і проводити перспективні дослідження, покликані гуманізувати сферу його застосування.

Сучасні наукові дослідження вкрай рідко є вузькоспеціальними, сьогодні наука розвивається в тісному взаємозв'язку різних галузей та напрямів. Тому ми вважаємо за необхідне застосовувати комплексний підхід до дослідження державного примусу. Застосування власне комплексного підходу до дослідження державного примусу дасть змогу щонайповніше вивчити це поняття, виявити історичні умови його виникнення та розвитку, розглянути його як певну систему, з'ясувати значення для людини та роль людини в його застосуванні, вивчити з позицій певних учень.

З огляду на предмет та об'єкт нашого дослідження, складовими елементами для комплексного підходу до дослідження державного примусу є системний, діяльнісний, гуманістичний, антропологічний та аксіологічний підходи.

Системний підхід у проведенні наукових досліджень полягає в дослідженні об'єкта як множини елементів у системі. В. Ковальчук трактує систему як «цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів, що складає особливу єдність, певний взаємозв'язок із середовищем; є елементом системи більш високого порядку, і нерідко окремі елементи самі можуть бути підсистемами по відношенню до загальної системи» [157, с. 289]. Відповідно до цього визначення, можна зробити висновок, що систему утворюють зв'язки і відношення елементів. В. Ковальчук виділяє чотири риси, що характеризують зв'язки та відношення системи: об'єктивність, суттєвість, різноманітність і взаємність. Саме ці чотири

риси допоможуть нам охарактеризувати і поняття «державний примус».

Об'єктивність сприяє тому, що державний примус ми досліджуємо як поняття, яке реально існує. Тобто система, яку утворює державний примус, вимагає вивчення власне як об'єкт дійсності, що нас оточує.

Об'єкт нашого дослідження – державний примус – можна розглядати як систему тоді, коли наявні певні зв'язки і відношення між його елементами. Саме так проявляється риса системи – суттєвість.

Риса різноманітності забезпечує необхідність існування не просто зв'язків та відношень у системі, а й їх різнорівневість та варіативність.

Система являє собою передусім цілісність, а така риса, як взаємність між її зв'язками та відношеннями, забезпечує цю цілісність.

Застосувавши системний підхід у дослідженні поняття «державний примус», ми сформували своєрідну систему державного примусу, яка умовно складається з трьох рівнів, об'єднаних між собою взаємозв'язками і відношеннями (рис. 2.1).

Система державного примусу

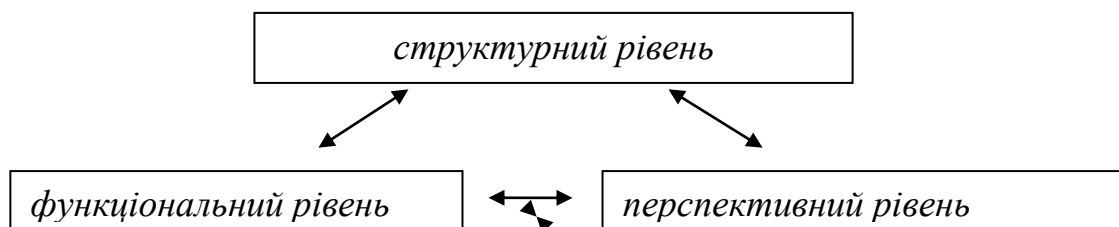

Рис. 2.1. Рівні системи державного примусу

Перший рівень – структурний. Він охоплює власне структуру державного примусу, розміщення та взаємозв'язок елементів, їх відношення між собою.

Другий рівень – функціональний – виражає динамічність організації, управління нею, регулювання проблемних питань, що виникають.

Третій рівень – перспективний – забезпечує оперативне реагування та усунення проблем, які в майбутньому можуть порушити систему.

Отже, державний примус є цілісним системним утворенням, метою існування якого є реалізація певної цілі (забезпечення стабільності держави) в умовах суспільства, що розвивається.

Право в сучасному його розумінні є своєрідним результатом діяльності людини. Щодо визначення самої діяльності, то у тлумачному словнику української мови наведено три значення цього поняття: «Діяльність – 1. праця, дії людей у якій-небудь галузі... 2. функціонування органів живого організму... 3. робота, функціонування якоїсь організації, установи, машини і т. ін.» [333, с. 154–155]. Уже з цих тлумачень можна зробити висновок, що діяльність людини пов'язана з діяльністю суспільства, у якому вона живе. Індивідуальна діяльність людей в сукупності складає діяльність суспільства. Саме тому й виникає необхідність регулювати, скеровувати цю діяльність задля забезпечення стабільності. Досягнення стабільності стане можливим, якщо більшість громадян свідомо здійснюватиме правомірні вчинки, дотримуватиметься вимог нормативно-правових актів.

Українська дослідниця у сфері філософії права О. Балинська стверджує, що діяльнісний підхід «указує на склад людської діяльності: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат, що у контексті трактування знаків у праві виглядає як: правовий інтерес – правотворець – правосприймач – правовідносини – правові факти – правова поведінка» [14, с. 12]. Схема, запропонована дослідницею, добре підходить для трактування застосування державного примусу як наслідку діяльності людини або відповіді держави на її діяльність. Тобто людина вчиняє певну дію чи їх сукупність, яка є правовою або неправовою, а держава, відповідно, застосовує примус до людини, дії якої не відповідають правовим вимогам.

На думку українського вченого Є. Білозьорова, «діяльнісний підхід використовується в методології суспільних наук, а його суть пояснюється зумовленістю соціальних явищ фактором існування людської діяльності, яка є детермінантом існування такої субстанціональної системи, як суспільство» [30, с. 20]. Власне діяльність людини визначає умови життя в суспільстві, людина на

основі аналізу й оцінки своєї діяльності державою отримує або певні блага, або обмеження своїх прав і свобод.

Отже, завдяки застосуванню діяльнісного підходу до вивчення поняття «державний примус» ми змогли розглянути його в поєднанні з діяльністю людини. У нашому випадку поняття «державний примус» виступає і об'єктом впливу на людину, і метою певної діяльності.

Сьогодні попри швидкий розвиток суспільства та значні успіхи в науці спостерігається своєрідний поворот до людини, її духовного начала, відбувається осмислення місця людини в сучасному світі, її призначення. Тому застосування гуманістичного підходу під час дослідження державного примусу є актуальним саме через його безпосередню єдність з людиною.

З огляду на історичне минуле нашої держави, сьогодні потрібно проводити гуманізацію всіх сфер суспільства, оскільки залишки тоталітаризму наявні не тільки в ідеологічній сфері, а й на практиці. Часто людина сприймається не як унікальна цінність, а як елемент системи, роль якого зводиться до простого виконання поставлених завдань у межах певного бачення. «Гуманізація суспільного життя може відбуватися у різних напрямках державної політики, зокрема, шляхом здійснення правових трансформацій, орієнтованих на забезпечення прав людини, які є не тільки соціальною та правовою цінністю, а й перепорою на шляху свавільного втручання у сферу індивідуальної свободи, механізмом забезпечення реалізації можливостей людини» [83, с. 49].

Вивчення поняття «державний примус» у руслі ідей гуманізму не тільки сприяє утвердженню людини як найбільшої цінності, а й допомагає встановити своєрідну рівновагу у відносинах «держава – людина». Попри все людині, до якої застосовується державний примус, гарантований певний комплекс прав і свобод.

Дослідження поняття «державний примус» без урахування антропологічного підходу було б неповним, адже за допомогою цього підходу можна вивчити правові прояви життя людини як соціальної істоти. «У результаті практичного застосування антропологічного підходу правові норми отримують антропологічну інтерпретацію, засновану на гуманістичних принципах» [259,

с. 37]. Тобто державний примус можна трактувати як людиновимірне поняття, покликане захищати цінності, права та інтереси людини і створювати умови для подальшого розвитку особистості.

Український науковець В. Завальнюк стверджує, що «юридико-антропологічна концепція прав людини дозволяє подолати суперечності між цінностями різних цивілізацій» [113, с. 476]. Тобто передусім цінність становить сама людина, незалежно від її раси чи національності, громадянства, їй гарантовані певні права і свободи, які в жодному разі не можуть бути порушені, а якщо такі їх порушили, вони мають бути негайно відновлені.

Застосування антропологічного підходу до правового визначення поняття «державний примус» дало змогу визначити таке:

1) людина є центральним поняттям державного примусу. Саме до людини застосовується державний примус як оцінка її дій та вчинків. Поряд із цим державний примус застосовує також людина, наділена такими повноваженнями відповідно до закону;

2) розвиток цього поняття. Із розвитком суспільства з'являються нові сфери, які потребують правового регулювання. Тому державний примус є поняттям динамічним, яке розвивається разом зі суспільством;

3) функціональність правового середовища людини. Окремі правові явища виконують конкретні функції в системі суспільства. Державний примус виконує функції відновлення порушених прав; покарання осіб, які вчиняють протиправні дії; недопущення повторного порушення закону особою, яка вже вчиняла такі дії, а також особами, які раніше не допускали протиправної поведінки (превентивна функція).

Право в розвинених правових державах є системою, яка увібрала в себе моральні цінності, що формувалися людством впродовж століть. У праві (через систему нормативно-правових актів) виражається своєрідна ідеальна система буття суспільства. Однак зрозуміло, що не всі дотримуватимуться вимог і приписів, завжди будуть люди, що порушуватимуть їх. Тому державний примус має на меті згладжувати цей процес шляхом відновлення порушених прав і

свобод, покарання людей, які порушили цінності, вчинивши протиправні дії. Тим самим відбувається процес заохочення людини до правослухняної поведінки, культивування в неї цінностей, характерних для громадянського суспільства і правової держави.

Застосування аксіологічного підходу, на думку В. Бігуна, «дозволяє встановити, що закономірністю формування, прояву й розвитку ціннісних властивостей відношення людини й права є розвиток і поступальне здійснення гуманістичної природи права. Одним із проявів такого здійснення є поступ як філософсько-правової та політико-правової думки, так і політико-правової практики у напрямі визнання та утвердження людини «найвищою соціально-правовою цінністю» [28, с. 4]. Ця теза науковця є надзвичайно актуальною для вивчення державного примусу, оскільки саме практична сторона застосування державного примусу сьогодні потребує реформування у сфері дотримання прав осіб, до яких він застосовується.

Отже, завдяки застосуванню комплексного підходу до дослідження державного примусу ми змогли вивчити це поняття з таких позицій:

1) впливу на свідомість людини. Беззаперечним є факт негативного впливу на свідомість людини, до якої застосовується державний примус, однак і свідомість осіб, наділених законом правом здійснювати примус, також зазнає змін. Тому вважаємо, що із цими категоріями осіб повинна проводитися постійна психопрофілактична робота, спрямована на формування чітких установок вчиняти відповідно до закону;

2) координації діяльності органів та осіб, які здійснюють державний примус. Така координація має відбуватися у вертикальному напрямку – зверху вниз. Однак доцільно проводити анкетування, опитування працівників для виявлення проблем у роботі та можливостей їх оперативного розв'язання;

3) врахування та усунення чинників, що заважають ефективній превентивній діяльності у цій сфері. Кожна діяльність спрямована на перспективу, на усунення сьогодні тих перешкод, які заважатимуть її функціонуванню завтра. Так, сьогодні однією з найслабших ланок системи

державного примусу є превентивна діяльність у цій сфері. Факторами, які заважають такій роботі, є низький рівень правової освіти населення, проблеми в соціально-економічній сфері життя суспільства, високий ступінь недовіри до влади і здійснюваних реформ. Проведення досліджень, які матимуть реальне практичне застосування, сприятиме усуненню цих чинників, а разом і зменшенню необхідності застосування державного примусу.

Застосування державного примусу має на меті здійснення позитивного впливу на людину, до якої він застосовується. Цей вплив зводиться передусім до виправлення людини, формування і виховання в неї установок на подальше недопущення неправомірної поведінки, а в людей, які не вчиняють правопорушень, – усвідомлення захищеності з боку держави та розуміння того, що за вчинення неправомірних дій людина буде покарана відповідно до тяжкості вчиненого.

Сьогодні для українського суспільства стали нормою явища, які значно послаблюють можливості нашої держави в гарантуванні безпеки своїм громадянам, можливості швидкого відновлення порушених прав та покарання винних. Так, до цієї групи можна зарахувати:

- неефективну державну політику, яка не може задовольнити реальні економічні та соціальні потреби переважної більшості населення;

- пасивність переважної частини населення, яка торкається всіх сфер суспільного життя. Це наслідок неефективної державної політики, що призвела до зубожіння населення, викликала підвищення рівня злочинності, збільшення кількості держслужбовців, кількості новостворених органів та установ, робота яких дублюється та оцінена населенням вкрай негативно;

- залученість незначної частини населення до громадської діяльності. Сьогодні через проведення АТО/ООС² на Східній Україні кількість людей, залучених до волонтерської діяльності, різко збільшилася, однак в межах держави

² З початком російської агресії на сході України навесні 2014-го українська сторона розпочала там Антитерористичну операцію (АТО), яка з кінця квітня 2018 року фактично переформатувалася в Операцію об'єднаних сил (ООС). По суті, це комплекс військових і спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань.

ця цифра ще є малою. Лише незначна кількість людей є членами громадських організацій, мета діяльності яких полягає у: 1) контролі за діяльністю державних органів, установ та організацій, роботою державних службовців різних рівнів; 2) недопущенні порушення, захисті прав та інтересів громадян; 3) підвищенні рівня правової культури населення; 4) волонтерській діяльності, яка спрямована на підтримку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, інвалідів та престарілих, учасників АТО, внутрішньо переміщених осіб;

– відсутність або низький рівень морально-етичних цінностей більшої частини населення. Система морально-етичних цінностей людини починає формуватися з народження під впливом сім'ї, у якій дитина виростає, далі до цього процесу долучаються навчальні заклади та люди, які оточують молоду людину. Однак для створення власної системи цінностей людині потрібно постійно розвиватися, вдосконалювати свої вміння та навички відповідно до вимог часу, щоб адекватно сприймати нововведення та, опираючись на власну систему морально-етичних норм, прийняти або відхилити його;

– поліетнічність та полікультурність населення України. Ця теза пояснює дещо відмінне сприйняття певних явищ та процесів, надання пріоритетів та зменшення цінності одних і тих самих цінностей у представників різних регіонів чи етнічних груп.

Людина завжди вчиняє відповідно до своїх принципів та переконань, власної системи морально-етичних принципів – це є свідченням нерозривної єдності між діяльнісною та аксіологічною сферами життя людини. Людина, для якої право є цінністю, а держава – гарантом дотримання її прав і свобод, безпеки і захисту, не порушуватиме закону, а відповідно і не стикнеться з проблемами, пов'язаними з деструкцією правосвідомості. Однак держава завжди повинна діяти на випередження, створювати та впроваджувати комплекс заходів, спрямованих на постійне збільшення кількості правослухняних громадян.

Особливо важливою є превентивна робота щодо недопущення протиправної поведінки серед молоді. Адже саме вказана категорія населення є найбільш схильною до вчинення правопорушень через неповну сформованість власної

системи цінностей, неможливість швидко та адекватно оцінити певні ситуації та знайти шляхи їх вирішення. Російська дослідниця І. Міхеєва виділяє такі особливості аксіологічної сфери в молоді:

- надання переваги цінностям, які пов'язані з досягненням добробуту, матеріального благополуччя. Така ситуація сприяє звуженню життєвих перспектив молодій людині, оскільки на другий план відходять цінності, пов'язані із саморозвитком, самовдосконаленням та духовним зростанням;

- міжособистісні відносини мають перевагу над особистісним розвитком як цінністю;

- соціальні цінності, які пов'язані з чіткою громадянською позицією людини, залишаються задекларованими та не мають смислового навантаження;

- наявність внутрішнього конфлікту під час процесу досягнення матеріального добробуту через невикористання, «незатребуваність» інструментальних цінностей, які виступають своєрідним методом реалізації мети;

- нерозвиненість такого механізму освоєння цінностей, як інтерналізація. Це є свідченням переважання зовнішніх факторів у процесі регуляції правослухняної поведінки, зокрема страху перед покаранням, суспільним осудом тощо;

- схильність проявлення в ситуації фрустрації ворожості, осуду, спрямованих ззовні, що виявляється у співвідношенні виражених екстрапунітивних реакцій із фіксацією на самозахисті [231, с. 7–9].

Це дослідження є свідченням необхідності посилення роботи з молоддю, спрямованою на формування світогляду, який об'єднував би загальнолюдські морально-етичні цінності та цінності права. Адже порушення морально-етичних норм призведе і до порушення норм права.

Світогляд людини – це набір певних моделей поведінки, сформованих на основі принципів, переконань, поглядів, якими вона керується, освоюючи світ та шукаючи своє місце в ньому. Жодна людина не народжується з чіткими уявленнями про світ, свої роль і місце в ньому. Ми вважаємо, що людина формує свій світогляд упродовж життя, щоразу перебуваючи в нових життєвих ситуаціях,

спостерігаючи за поведінкою оточення, набуваючи нових знань. Так вона формує власний погляд на ту чи іншу ситуацію, у якій перебуває вона або її близькі, та вирішує, як саме вчинити.

Вплив на формування принципів людини мають її соціальні особливості. Цей вплив є системним і відбувається за допомогою таких чинників:

1) людська діяльність. Людина освоює довколишній світ у процесі певної діяльності. Сам процес діяльності вимагає взаємодії з іншими людьми, тобто передусім виникає потреба у спілкуванні. Виходячи з цих потреб, людина формує для себе певні критерії та принципи, якими вона користується і в повсякденному житті, виконуючи стандартні щоденні дії, і в неординарних ситуаціях, які вимагають швидкої реакції та нестандартного підходу до їх вирішення;

2) взаємодія особистості і соціуму. Існування особистості поза соціумом є неможливим, оскільки немає умов для її розвитку. Особистість і соціум постійно взаємодіють. Процес взаємодії називається соціалізацією. Під час цього процесу відбувається своєрідне «входження» людини в соціум, де вона отримує певні знання та досвід, які потім відтворює в мікросередовищі (трудоному колективі, компанії друзів, сім'ї);

3) особиста активність. Особиста активність – це активність людини, яка полягає в постійній взаємодії зі соціумом, сприяє формуванню її власного «Я», розвитку як особистості, усвідомленні себе відповідальною за своє життя, свій вибір та його наслідки. Особисто активна людина сама обирає для себе умови життя, пасивна – живе в тих умовах, у яких опинилася через ті чи інші обставини;

4) вибірковість. Це здатність вибирати певну модель поведінки. Завдяки вибірковості людина на основі власного досвіду та системи цінностей вибирає модель поведінки у конкретних ситуаціях. Поведінку загалом та конкретний вчинок зокрема кожна людина аналізує відповідно до своїх принципів та поглядів, а тоді робить вибір.

Процес формування світогляду людини досить умовно можна розділити на одночасне освоєння норм моралі та вимог права. Від народження людина

спостерігає за довколишнім світом, спершу вона несвідомо копіює поведінку найближчого свого оточення, далі вже більш свідомо ознайомлюється з моральними та правовими нормами життя суспільства. У більш зрілому віці людина, на основі набутих раніше знань, шляхом аналізу може самостійно вибирати моделі поведінки в конкретних ситуаціях.

Однак дуже часто люди роблять вибір не на користь правомірних моделей поведінки, які співвідносяться з нормами моралі та не викликають осуду суспільства і застосування примусу з боку держави. На нашу думку, знизити рівень застосування державного примусу допоможе охоплення якнайбільшої кількості людей суспільно корисною роботою, зокрема їх залучення до таких заходів, як:

1) громадська діяльність. Ведучи громадську діяльність, людина відчувається насамперед потрібною іншим людям, тим, хто опинився у складних життєвих обставинах. Розширюється коло спілкування, формуються нові вміння та навички;

2) безперервна самоосвіта, яка сприятиме адаптації в суспільстві, що змінюється. Стрімкий розвиток науки викликає зміни в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Відповідно й людина має реагувати на ці зміни для підвищення комфортності свого життя;

3) участь у проектах, які вимагають ухвалення рішень з готовністю до подальшої відповідальності за їхні наслідки. Сюди можна зарахувати участь у житті громади, місцевому самоврядуванні, роботу над формуванням громадських проектів, на які проводяться конкурси тощо.

Запропоновані заходи можна віднести радше до системи превентивних заходів щодо недопущення вчинення правопорушень людьми.

Ще одним аспектом є робота з людьми, до яких уже застосовано державний примус, а особливо тих, хто перебуває в місцях позбавлення волі. Передусім варто з'ясувати проблеми, з якими стикаються засуджені. Так, Експертний центр з прав людини провів дослідження «В'язниця очима в'язня» [26], метою якого – вивчити реалії в'язничного життя. У в'язненим було запропоновано відповісти на

48 запитань, які охоплювали такі блоки: повага до людської гідності, безпека, підтримка/допомога, справедливість, особистий розвиток.

Якщо говорити про повагу до людської гідності з боку персоналу, то відповіді були доволі різноманітними – від нормального поводження до жорстокого, приниження та відкритої неповаги. Між самими ж ув'язненими більш поширені неналежні взаємини.

Серед загроз своїй безпеці в'язні виділили такі:

- інші в'язні;
- загрози здоров'ю внаслідок наявних захворювань чи високого ризику захворіти від інших в'язнів або ж через неналежні умови тримання;
- персонал установи;
- жорсткі умови ізоляції та режиму.

У блоці запитань «Підтримка/допомога» вважаємо за доцільне більш докладно зупинитися на питаннях, пов'язаних із наданням психологічної та юридичної допомоги. За результатами дослідження було встановлено, що 29% опитаних не мали жодного індивідуального сеансу з психологом, а майже 70% респондентів відповіли, що не було жодного групового сеансу. Також ув'язнені свідчать, що така допомога не приносить їм жодної користі, а має хіба формальний характер. Щодо юридичної допомоги, то її джерелом є адміністрація установи (26% опитаних), бюро правової допомоги (24%), інші засуджені (7%), державні органи (6%).

Для вивчення справедливості з'ясовували такі параметри:

- інформування про права й обов'язки засуджених;
- можливість оскарження дій адміністрації та інших засуджених, а також реагування на такі скарги;
- пропорційність дисциплінарних покарань скоєним порушенням (проступкам);
- рівність усіх засуджених перед адміністрацією та персоналом установи;
- рівність засуджених один перед одним.

На запитання «чи казали вам про ваші права та обов'язки, коли ви прибули

до установи?» 50% опитаних відповіли ствердно. Щодо можливостей оскарження, то більшість в'язнів зазначає, що на їхні скарги не реагують або ж вони взагалі не виходять за межі установи. Близько 38% засуджених піддавалися дисциплінарним санкціям за час перебування в установі. Майже 56% опитаних відповіли, що персонал поводить з ними так, як з іншими, близько 8% повідомили, що персонал поводить з ними гірше, ніж з іншими. Рівності серед засуджених немає, існує певна ієрархія.

Останній блок – особистий розвиток – становить найбільший інтерес з погляду підготовки до життя поза в'язницею. 90% опитаних стверджують, що змінять своє життя після звільнення.

Це дослідження дало змогу виявити проблеми, з якими стикаються люди, до яких застосовано найбільш жорсткий вид примусу – позбавлення волі. Завдяки цьому ми сформуваємо перелік заходів та методів впливу на цю категорію осіб, які зможуть адаптувати їх до життя в суспільстві та допоможуть не порушувати закону в подальшому:

- 1) сприяти здобуттю засудженими якісної освіти та отриманню професії;
- 2) забезпечити можливість отримання інформації про події, що відбуваються в суспільстві;
- 3) організувати зустрічі з колишніми ув'язненими, які змогли змінити своє життя та досягнути успіху;
- 4) гарантувати засудженим збереження за ними житла, окрім випадків, встановлених законодавством.

В основі цього переліку лежить метод позитивного впливу як сукупність засобів та способів впливу на людину, що має на меті сформувати та культивувати правомірні моделі поведінки. Умовно ми розділили цей метод на три блоки: 1) психологічний; 2) виховний; 3) комунікаційний.

Загальновідомо, що з людиною, яка порушує закон, потрібно проводити психокорекційні заходи. Однією з умов успішності такої роботи є висока кваліфікація психолога, оскільки важливо не знатися на психології, а й уміти знайти підхід до людини, яка дуже часто є розчарованою в житті, та налаштувати

її на діалог, співпрацю. На нашу думку, найперше психокорекційні заходи мають сприяти зниженню агресивності, негативних емоційних станів, профілактиці девіантної поведінки. Особливо важливу роль має те, що психокорекція може здійснюватися навіть тоді, коли людина не усвідомлює своїх проблем.

Психологічний блок методу позитивного впливу – це сукупність психологічних засобів, застосування яких сприяє формуванню в людини установок, що поступово витіснятимуть відхилення в поведінці, сприятимуть особистісному розвитку та адаптації до життя в суспільстві.

Виховна робота – це цілеспрямована діяльність колективу певної установи, спрямована на соціалізацію людини. Виховна робота із засудженими має свої особливості, адже її мета – це ресоціалізація людини та недопущення нею порушень закону в подальшому. Як зазначає О. Савченко, «виховний вплив на засуджених до позбавлення волі – це сукупність неоднорідних заходів, які спрямовані на досягнення єдиної мети – виправлення та ресоціалізацію засуджених» [287, с. 394].

Виховна робота в цьому напрямку має проводитися суто як процес взаємодії між особою, до якої застосовано державний примус, та персоналом установи, у якій вона перебуває. За інших умов цей вид роботи матиме формальний характер і його мета не буде досягнута.

Ще одним блоком методу позитивного впливу є комунікаційний вплив. Цей вид впливу доцільно розглядати у двох аспектах: як власне спілкування і як вплив засобів масової інформації. Власне спілкування охоплює спілкування в колі сім'ї, у колективі. Цей процес є двостороннім та задовольняє одну з базових потреб людини. Комунікаційний вплив засобів масової інформації є одностороннім процесом, що має на меті донести думку конкретної людини чи невеликої групи людей та змінити тим самим думку інших.

Як бачимо, застосування методу позитивного впливу має на меті формування в людини якостей, які допоможуть їй адаптуватися в суспільстві та використовувати правомірні моделі поведінки. Використовувати його доцільно і щодо осіб, до яких застосовується державний примус, і щодо осіб, які відповідно

до закону мають право застосовувати державний примус.

Особи, які відповідно до закону наділені правом застосовувати державний примус, дуже часто стикаються з проблемами, що в майбутньому можуть стати причинами їх неправомірної поведінки. Найактуальнішими серед цих причин є:

- 1) низький рівень матеріального забезпечення;
- 2) тривале спілкування з людьми, які вчиняють правопорушення, злочини різного ступеня тяжкості;
- 3) відчуття своєї влади над іншими, що часто є основою для формування почуття безкарності.

Подолати вказані проблеми можна шляхом:

- 1) підвищення рівня матеріального забезпечення;
- 2) просвітницької роботи серед особового складу органів, установ та осіб, які здійснюють державний примус;
- 3) побудови навчальних програм з підвищення кваліфікації таким чином, щоб особистий досвід сприймався як можливість розуміти проблеми людей, до яких застосовується державний примус;
- 4) виховувати особистість не як тільки споживача вже наявних норм та цінностей, а як творця нових норм відповідно до вимог часу (для навчальних закладів).

Отже, метод позитивного впливу – це метод впливу на людину, під час застосування якого вона отримує комплекс знань, установок та принципів, які спонукають її свідомо діяти (чинити) відповідно до вимог закону.

На основі викладеного вище можемо стверджувати, що поняття «державний примус» є людиновимірним. Людина є центром цього поняття незалежно від того, з яких позицій ми підходимо до його вивчення – того, хто застосовує державний примус, чи того, до кого він застосовується. Тобто процес державного примусу здійснюється людиною до людини, а також опосередковано впливає на інших людей (тих, чиї права були порушені та відновлюються; їхніх родичів; родичів людини, до якої застосовується державний примус). Людина отримує покарання, позбавляється певних свобод, прав чи благ через те, що вчинила неправомірно

щодо іншої людини, порушивши її права і свободи. Наявність ефективного механізму швидкого відновлення порушених прав і свобод людини є свідченням високого рівня розвитку держави й суспільства.

Вивчення, дослідження поняття «державний примус» без урахування таких засад, як антропоцентризм, гуманізм, загальна рівність, верховенство права, буде неповним та значно обмежуватиме його зміст.

2.3 Темпоральні та просторові виклики сучасного правового підходу до визначення державного примусу (європейська філософія права та європейське право)

Сучасне суспільство кидає людині щоразу нові виклики, які стосуються усіх сфер її життя. Рівень цих викликів залежить від рівня розвитку суспільства і держави. Жителі більш високорозвинених держав стикаються з викликами, які можна зарахувати до економіко-правової та інтелектуальної сфер життя. Вони виникають передусім через стрімкі темпи розвитку науки, появу численних інновацій, без освоєння яких людині буде важко жити в такому суспільстві. Ті, хто живе в країнах «третього світу», насамперед стикаються з проблемами, що пов'язані із забезпеченням базових потреб людини, необхідних для її фізичного виживання. Так, голодна людина не думатиме про задоволення своїх естетичних чи інтелектуальних потреб та не шукатиме шляхів або можливостей для цього.

Однак загальносвітовим викликом є проблема безпеки, попри значні зусилля в повному обсязі гарантувати її не можуть ні передові держави, ні держави, що розвиваються, ні країни «третього світу». Зрозуміло, зміст поняття «безпека» в різних державах дещо відрізняється – від елементарного виживання до безпеки у сфері фінансів конкретної людини та збереження державної таємниці, від дотримання основних прав людини до запобігання терористичним атакам, – проте комплекс заходів, що вчиняються, все ще не дає очікуваного результату.

Необхідною складовою для ефективного розвитку суспільства є вміння

реагувати на виклики, що виникають. Така реакція поєднує наявність можливостей держави та певні зусилля окремої людини. Англійський історик А. Тойнбі пов'язує розвиток цивілізації з появою певних викликів. Аби цивілізація могла розвиватися, вона повинна відгукнутися на виклик адекватно. Тим самим вона стає досконалішою та виходить на дещо вищий рівень розвитку (див.: [338, с. 640]).

Схожою є ситуація і в науковій сфері. Наука загалом та окремі її галузі попри стрімкий розвиток щоразу стикаються з новими викликами, проблемами, які не вдається розв'язати впродовж багатьох років, а також з проблемами, що виникають у зв'язку з новими відкриттями.

Так, українська правова наука, з одного боку, має чимало напрацювань і теоретичного, і практичного характеру, які створюють базу для подальших наукових пошуків, а з іншого – не всі ці дослідження відповідають критеріям науковості – об'єктивності, системності, предметності, достовірності, раціональності.

Усе сказане вище стосується і вивчення поняття «державний примус». Сьогодні існує чимало його тлумачень, окремих його аспектів, проте немає єдиного визначення. Чимало досліджень проводилися з використанням правового підходу, а філософсько-правовий підхід не застосовувався. Та попри значні напрацювання у цій сфері є виклики, над відповіддю на які доведеться ще працювати. Умовно їх можна розділити на два види: просторові та часові виклики. Виокремлення цих викликів дає змогу розробити рекомендації щодо їх подолання власне для України, оскільки і українське право, і його суб'єкти – громадяни України, мають певні особливості, зумовлені ментальністю, історичним минулим та сучасним рівнем життя населення.

Найпростіше філософське визначення трактує простір як вмістилище, у якому розташовані предмети та відбуваються певні події. Простір може мати як конкретні параметри (площу, географічні координати), так і абстрактне окреслення (наприклад, студентський простір). У праві також неодноразово дослідники звертали увагу на поняття «простір». Як особливу функціональну

категорію юридичної теорії і практики простір розглядають, до прикладу, вітчизняні правознавці Д. Белов та М. Синьобок. Простір, зазначають вони, «відображає виникнення, вираз і кордони будь-якої правової дії, процесу, норми, стану, події» [25, с. 53]. Тобто простір у праві є функціональною категорією, завдяки якій правові явища можуть існувати.

В. Кравчук виокремлює такі види простору:

– правовий простір особи (фізичної чи юридичної), який є первинним, ключовим. Правовий простір постає для людей не просто як деяка умовність, а як необхідність і неминучість життєвого простору;

– правовий простір суспільства, який координує множинність окремих правових просторів, множинність діючих правових суб'єктів. Належність до цього простору є не тільки неминучістю, а й потребою кожного суб'єкта, це сприяє тому, що особа займає визначене становище в суспільстві;

– правовий простір держави, який можна означити не лише як простір, на який поширюються її правові приписи та в якому державна влада має право на законний примус щодо дотримання і виконання правових норм, а й як субстрат дії її правової системи [182, с. 30–31].

Уже сам інтерес науковців до вивчення поняття «простір» свідчить про його важливість для дослідження державно-правових явищ. Питання, пов'язані з державним примусом, мають стосунок до багатьох галузей права, тому врахування просторових викликів обов'язково позначиться на ґрунтовності дослідження та сприятиме формуванню шляхів для їх вирішення.

Просторові виклики – це виклики, що виникають на території держави Україна та потребують пошуку шляхів їх вирішення власне для конкретної території з урахуванням її особливостей.

Так, просторовими викликами сучасного правового підходу до визначення державного примусу є:

1) неузгодженість, а іноді й пряме протиставлення між нормативно-правовими актами різних галузей права України, які стосуються державного примусу;

2) невивченість окремих аспектів державного примусу, зокрема філософсько-правових та психологічних, що негативно позначається на процесі правозастосування;

3) відсутність наукових зв'язків між вітчизняними та провідними європейськими науковцями;

4) відсутність спроб адаптації до українських реалій тих підходів до визначення державного примусу, якими сьогодні послуговуються провідні європейські науковці-правники.

Зрозуміло, що подолати ці виклики за короткий період часу не вдасться, однак навіть незначний поступ допоможе знизити негативний вплив застосування державного примусу. Саме тому ми пропонуємо такі шляхи подолання окреслених вище просторових викликів до правового визначення поняття державний примус:

1) запровадити процедуру перевірки нормативно-правових актів, що приймаються в різних галузях права, на предмет усунення між ними суперечностей, взаємозаперечень. Це допоможе передусім усунути випадки неоднакового тлумачення схожих ситуацій, рішення судів у відповідних справах будуть аналогічними, а застосування державного примусу відбуватиметься на засадах верховенства права, рівності перед законом;

2) проведення на загальнодержавному рівні комплексного дослідження поняття «державний примус» з подальшою розробкою конкретних дій та рекомендацій для осіб, що відповідно до закону мають право застосовувати державний примус, які будуть спрямовані на підвищення ефективності застосування державного примусу та превентивну діяльність. Використання результатів філософсько-правових та психологічних аспектів досліджень у практичній діяльності сприятиме гуманізації цієї сфери;

3) необхідність інтернаціоналізації наукової діяльності. Це дасть змогу вітчизняним науковцям знайомитися з найновішими досягненням та роботами провідних європейських дослідників. Однак передумовою для цього має стати підвищення вимог до українських науковців, першою з яких є володіння

іноземною мовою (здебільшого англійською) на рівні, достатньому для читання наукових текстів;

4) адаптувати до українських реалій ті підходи до визначення державного примусу, якими сьогодні користуються провідні європейські науковці-правники. У європейському праві та філософії права вже давно існують науково обґрунтовані підходи до правового визначення державного примусу, вони використовуються на практиці, їх ефективність чи недієвість описано в науковій літературі. Під час адаптації таких підходів до українських реалій доцільно враховувати певні особливості суспільно-історичного розвитку України, рівень життя населення та рівень матеріального забезпечення органів та установ, які застосовують державний примус.

На нашу думку, такий комплекс заходів допоможе не тільки більш ґрунтовно дослідити державний примус, а й порівняти стан вивчення поняття загалом та окремих його аспектів в українській та європейській науці. Для практичної роботи ми отримаємо готові зразки, шаблони дій, що пройшли перевірку часом та показали себе позитивно. Однак така адаптація буде успішною тільки при докладенні певних зусиль, усвідомленні необхідності змін особами, які застосовують державний примус.

Не менш важливим під час дослідження поняття «державний примус» є і часовий виклик. У філософії існує дві протилежні групи поглядів на категорію часу. Перша група розглядає час як певний вимір, у якому відбувається послідовність подій, а прихильники другої групи стверджують, що час – це інтелектуальна концепція, яка дозволяє встановити послідовність подій та порівнювати їх.

Часовими, або темпоральними, викликами для правового підходу до визначення державного примусу є:

- 1) часта поява інновацій у сучасному суспільстві;
- 2) глобалізаційні процеси, які сьогодні спостерігаються у світі.

Однією з основних характеристик сучасного суспільства є динамічність. Швидкі темпи розвитку науки зумовлюють появу численних інновацій в усіх

сферах життя людини. Загалом завдання науки полягає в тому, щоб полегшити життя людини, однак дуже часто людині потрібно докласти зусилля для їх освоєння, проявити гнучкість, але багато людей відмовляються від цього. Інші ж люди на побутовому рівні адаптують їх, впроваджуючи у своє життя для підвищення комфортності перебування в суспільстві.

Можливості для впровадження тих чи інших інновацій, їх масове використання залежить передусім від психологічної готовності людей до нововведень, рівня розвитку суспільства, соціально-економічного та політичного його стану. В результаті нововведень у суспільне життя можна спостерігати за альтернативною поведінкою людей (через їх реакцію на інновацію), ступенем втручання держави в життя людей, з'ясувати причини і наслідки певних подій, які істотно впливають на суспільно-політичне життя.

Розвиток однієї галузі науки зумовлює зміни в інших галузях. Поряд із традиційними галузями права з'являються нові, виникнення яких пов'язане з розвитком суспільства. Так, з розвитком інформаційних технологій постає потреба у правовому регулюванні відносин у цій сфері. Повинні з'явитися нормативно-правові акти, які враховуватимуть специфіку таких правовідносин, відповідатимуть вимогам часу і простору та будуть певним чином узгоджуватися з уже наявними законодавчими актами.

Отже, темпоральним викликом для сучасного правового підходу до визначення поняття «державний примус» є часта поява інновацій у сучасному суспільстві. «Відгуком» (за вченням А. Тойнбі) на цей виклик має стати формування та введення в дію ефективного механізму дослідження певних інновацій, розробка рекомендацій щодо їх введення чи відмова від їх використання у процесі застосування державного примусу.

Сучасна епоха розвитку людства є епохою глобалізму. Відбувається поступовий процес стирання меж між етносами, народами, між культурами як системами світобачення певної групи людей, об'єднаних спільним історичним минулим, системою морально-етичних цінностей. Світові держави об'єднуються задля спільного протистояння загрозам сучасного світу, для отримання більших

можливостей у гарантуванні безпеки своїм громадянам.

Процес глобалізації торкнувся і науки, у відповідь на це сформувалися три підходи до дослідження цього явища:

1) апологетичний. Прихильники цього підходу розглядають глобалізацію як невідворотний процес, де світовий порядок панує над національним;

2) антиглобалізаційний. Відповідно до цього підходу, глобалізація вважається міфом, а національні уряди зберігають свій вплив;

3) трансформаційний. Держави, намагаючись пристосуватися до нових умов, зазнають змін, хоча й надалі є гравцями на світовій арені.

Кожний із цих підходів має право на існування та робить свій внесок у дослідження цього процесу, обґрунтовуючи певну позицію та вивчаючи конкретні аспекти поняття.

Безперечно, процес глобалізації вплинув і на право як систему, і на правознавство як науку. Головним напрямком впливу на право є, як зазначає вітчизняний правознавець Т. Чубко, його універсалізація, що передбачає вироблення «єдиних спільних базових принципів і інститутів права, усунення суперечностей між національними правовими системами». Право своєю чергою стає «важливим інструментом глобалізації, оскільки відсутність єдиного правового поля, його недостатня сформованість гальмують процеси глобалізації в різних сферах формування і функціонування світового суспільства». Окрім того, право виступає «головним ідеологічним підґрунтям глобалізації», покликаним стримувати негативні аспекти і наслідки глобалізації [356, с. 403].

Глобалізаційний виклик до правового визначення поняття «державний примус» має знайти позитивний відгук в українському суспільстві, оскільки дає можливість ознайомитися з уже наявними (тобто дослідженими та впровадженими в дію) у світовій практиці підходами до визначення цього поняття, особливостями його застосування та результатами, які воно дає. Загалом ці підходи можемо використовувати в українських реаліях, дещо доопрацювавши з урахуванням особливостей національного законодавства.

Отже, темпоральні виклики до правового визначення поняття «державний примус» є позитивним явищем для української правової науки. Їх поява є свідченням розвитку і українського суспільства загалом, і українського права зокрема, його належності до європейської традиції.

Окремої уваги заслуговують питання, пов'язані з адаптацією до українських реалій підходів до визначення державного примусу, якими сьогодні послуговуються провідні європейські науковці-правники. Така адаптація дасть змогу сформулювати конкретні положення нормативно-правових актів, які відповідатимуть принципам права, Конституції України, міжнародним нормативно-правовим актам, згода на використання яких надана Верховною Радою України.

Для проведення успішної адаптації цих підходів нам потрібно звернутися не тільки до європейського права, а й до європейської філософії права. Український правознавець М. Костицький зазначає, що «філософія права як самостійна наука відповідає тим вимогам, які стоять перед будь-якою наукою. Вона виступає формою знань про право в культурі, є системою понять про правові явища, закономірності, виникнення і розвитку права, зв'язок його проявів із людським суспільством, має на меті пізнання з допомогою певних методів суті і проявів права. Філософія права є найвищим ступенем осмислення права» [177, с. 18]. Ця наука вивчає сутність права, з'ясовує його місце у світі, його роль у житті людини й держави, а також дає своєрідні орієнтири, дотримуючись яких, можна вивчити основоположні засади певного правового явища чи поняття.

Визначальною рисою сучасної європейської філософії права є гуманізація права. Сьогодні можемо спостерігати так званий «поворот» права до людини. Людина стає центром права, його творцем й одночасно «споживачем» права як цінності. Вона творить право, застосовує його до інших людей та сама підкоряється його вимогам.

Гуманізація передбачає визнання кожної людини особливою цінністю, а держави, які проголосили гуманізм однією з основ права, гарантують людині повагу та безапеляційне дотримання її прав і свобод доти, доки вона своїми діями

не порушуватиме прав і свобод інших людей. Д. Крилова на основі аналізу досвіду розвинених держав стверджує, що «...особливо помітна щораз більша повага до прав людини, орієнтованість законодавця на поступове введення більш гуманних правових норм. Основою цих гуманістичних тенденцій є антропологічний (тобто людиноцентричний) підхід до розуміння права та увага до людини як до особистості, домінування її прав над інтересами держави» [188, с. 25].

Якщо простежити процес зародження і розвитку гуманістичних ідей у філософії, то сьогодні їх можна звести у тези, які знайшли вираження в конституціях більшості держав. Це, зокрема, такі:

- 1) усі люди народжуються вільними;
- 2) усі люди є рівні у своїй гідності та правах;
- 3) права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними;
- 4) конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані;
- 5) при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів заборонено звужувати зміст та обсяг наявних прав і свобод.

Як бачимо, провідні держави світу, усвідомивши цінність людини, прагнуть на законодавчому рівні закріпити такий її статус. Це стосується не тільки конституційного статусу, а й законодавчих актів, пов'язаних з обмеженням чи позбавленням певних прав і свобод людей, які допускають протиправну поведінку.

Навіть ті люди, які порушують закон, вчиняють неправомірно, нівелюючи своєю поведінкою цінність права і закону, мають можливість користуватися «набором» прав і свобод, який дає можливість їм усвідомити свою унікальність та важливість для держави, прагнення суспільства до формування в них усвідомленої необхідності вчиняти відповідно до правомірних моделей поведінки.

Сучасна політико-правова ситуація в Європі загалом та Україні як частині європейського правового простору зокрема ставить на порядок денний питання, пов'язані з поняттями «право» і «закон». Тому європейська філософія права в

дослідженнях робить акцент на понятійному розмежуванні цих двох понять, а основний акцент ставиться на їх співвідношенні з поняттями «мораль», «етика», «загальнолюдські цінності».

Відповідно до словника юридичних термінів, право – «це обумовлена природою людини і суспільства система регулювання суспільних відносин, що виражає свободу особистості та якій притаманні нормативність, формальна визначеність в офіційних джерелах і забезпеченість можливістю державного примусу» [372, с. 5–6]. А закон – це нормативно-правовий акт, що регулює суспільні відносини, прийнятий в особливому порядку та має вищу юридичну силу. Якщо розглядати право як систему, то закон виступає її елементом.

Вітчизняний фахівець з філософії права В. Савенко розглядає право «як сукупність цінностей організованого суспільного життя; суспільний правопорядок та гармонію; форму рутинізації соціальних відносин; форму суспільної свідомості... сукупність одночасно наявних і дієвих правил у формі норм та вимог, встановлених і забезпечуваних силою держави» [285, с. 294], закон же трактує «як дійсність соціальних відносин; можливість реалізації соціальних вимог; конкретно-історичне і культурно-своєрідне явище соціального життя; елемент соціальної організації суспільства» [285, с. 295]. Зрозуміло, що дослідник вивчає ці два феномени з погляду філософії права, право є більш абстрактною категорією, вираженням якої є закон як конкретне історичне явище.

Сьогодні західна правова традиція трактує право як сукупність етичних регуляторів життя людини і суспільства. Морально-етичні норми впродовж століть виконували функції регулювання життя людей як спільноти. Вони формувалися, приживалися в конкретному колективі чи відкидалися ним під дією певних чинників. З процесом формування держави саме морально-етичні норми стали основою для створення правової системи. Тому зараз є вкрай актуальними такі поняття, як справедливість, моральність, порядок тощо.

Закон виступає виразником права, тому й розглядається з позицій застосування критерію легітимності/нелегітимності. Якщо закон відповідає загальнолюдським цінностям та нормам, узгоджується з ними та сприяє їх

подальшому розвитку, то він вважається легітимним, у протилежному випадку він – нелегітимний.

Навіть на прикладі цих двох термінів можемо спостерігати тенденцію до гуманізації права, повернення до людини, її духовних начал, прагнення законодавчо закріпити такі цінності.

На початку XXI ст. людство нарешті усвідомило, що нехтування моральних цінностей, нівелювання їх значення для людини матиме негативні наслідки для суспільства та держави. Люди, котрі не керуються в житті моральними нормами, не вважатимуть цінністю і право, а тому і їхня поведінка буде вільною від будь-яких обмежень, які накладаються мораллю та правом.

Аби існувати, суспільство повинно розвиватися. Однак цей розвиток не повинен зводитися лише до нововведень, безперервних пошуків нових форм та методів забезпечення життєдіяльності суспільства. Доцільним є й використання моральних надбань попередніх поколінь, дієвість яких перевірена часом. В історії є чимало прикладів, коли повне заперечення наявних систем цінностей та орієнтація тільки на побудову нової реальності не приносили очікуваних результатів, а ставали своєрідним початком кінця. Цей процес відбувався через неможливість людей жити без духовних цінностей, які виступають своєрідними орієнтирами, дороговказами для життя в суспільстві.

Процес гуманізації права має неабияке значення для правового підходу до визначення поняття «державний примус», адже це передусім спроба наблизити право до людини, допомогти людині усвідомити його цінність для кожного. Тому ми вважаємо, що певні галузі українського права також потрібно дещо гуманізувати, зокрема й сферу застосування державного примусу. Першим кроком на цьому шляху може стати адаптація до українських реалій цього процесу, тобто потрібно зробити такі кроки:

- 1) вивчити проблемні аспекти поняття «державний примус» шляхом проведення анкетування людей, які застосовують державний примус, та людей, до яких його застосовують;
- 2) створити умови праці людям, які відповідно до закону мають право

застосовувати державний примус, максимально наближені до європейських. Насамперед доцільно підвищити заробітну плату та поліпшити матеріально-технічне забезпечення процесу праці;

3) суворо дотримуватися принципу загальної рівності перед законом;

4) розробити програми підвищення кваліфікації для осіб, які застосовують державний примус, що передбачає послуговування в роботі морально-етичними цінностями та неухильне дотримання вимог нормативно-правових актів;

5) диференціювати підходи до застосування певних видів державного примусу. Наприклад, можна скористатися досвідом Фінляндії, де розмір штрафу, скажімо, за перевищення швидкості, залежить від доходу людини.

Такі заходи дадуть змогу покращити становище людини у праві загалом, а гуманне ставлення до людини, до якої застосовується державний примус, здебільшого знайде вираження в подальшій правомірній поведінці, усвідомленні необхідності вчиняти дії відповідно до вимог закону.

Ще одним підходом до правового визначення поняття «державний примус», яким користуються європейські науковці-правники, є теорія соціологізму. Суть цієї теорії зводиться до того, що соціальні норми не можуть функціонувати автоматично, а ступінь їхньої дієвості залежить від використання та інтерпретації людьми. Як зауважує українська правознавиця Ю. Цуркан-Сайфуліна, «соціологізм розглядає право не як статичний набір норм, а як процес, як соціальну дію людей, пояснює реалізацію права в процесі тлумачення, застосування та створення соціальних норм, підкріплених юридичною силою дії, забезпеченої правовою санкцією політично організованого суспільства» [350, с. 13].

Основоположні засади теорії соціологізму, на нашу думку, можна сформулювати так:

1) створення права відбувається в процесі життєдіяльності людей, їхніх спільнот під час взаємодії між ними;

2) держава може встановлювати норми, які регулюватимуть відносини

між людьми, настільки, наскільки народ делегував їй такі повноваження;

- 3) лише суспільство може встановлювати порядок утворення, завдання, функції та компетенцію держави шляхом використання правових процедур;
- 4) суспільство організоване за допомогою права;
- 5) держава не має права втручатися в приватне життя своїх громадян, окрім випадків, коли вчинили протиправні дії.

Як бачимо, теорія соціологізму розвивається в руслі ідей гуманізму, визначаючи людину своєрідним «мірилом» дієвості та ефективності функціонування тих чи інших правових норм. Люди та їхні спільноти делегують державі можливість виражати їх волю шляхом створення певних норм, закріплених у праві.

Щоб адаптувати теорію соціологізму як підхід до правового визначення поняття «державний примус» до ефективного функціонування в українських правових реаліях, доцільними є такі заходи:

- 1) проведення соціологічних досліджень, аби з'ясувати думку громадян про рівень їх залученості до формування в Україні правової держави та громадянського суспільства;
- 2) подальші дослідження поняття «державний примус» мають відбуватися з позицій верховенства права, рівності перед законом;
- 3) враховуючи здобутки цієї теорії, важливо з'ясувати, які правові норми щодо державного примусу віддзеркалюють реальний стан суспільних відносин, а які потрібно відкинути чи доопрацювати.

Процес адаптації теорії соціологізму до використання в українських реаліях доцільно провести вже з тієї причини, що завдяки його застосуванню стане можливим зближення права та реально діючих суспільних відносин.

Ще одним напрямком, у якому сьогодні розвиваються європейське право та європейська філософія права, є легітимація права. Легітимація – це процес обґрунтування вимог справедливості за допомогою моральних цінностей. «Теорія легітимації... осмислює право не тільки з точки зору як воно є (легальне, позитивне право), але і яким йому належить бути (легітимне право)» [104, с. 47].

Завдяки легітимації можемо отримати таку систему права, яка охоплюватиме не лише правові норми, а й етичні. Моральні норми стануть основою для формування та розвитку норм права, які віддзеркалюватимуть реальний стан суспільства та будуть реакцією на темпорально-просторові виклики.

Складність цього процесу пояснюється насамперед тим, що ця категорія має стосунок до всіх сфер суспільного життя. Тобто категорія справедливості водночас є провідною категорією етики, філософії та права, що зумовлює необхідність проведення досліджень на межі цих наук та формує їх міждисциплінарний характер. Саме це й спричинило появу нових теорій справедливості, тривалі дискусії між їхніми прихильниками.

Науковим обґрунтуванням теорії справедливості є однойменна книга американського філософа Дж. Ролза [278]. У цій роботі вчений прагне розв'язати проблему справедливого розподілу благ між членами суспільства.

З огляду на предмет та об'єкт нашого дослідження, два принципи справедливості, які виділив Дж. Ролз, матимуть незаперечну цінність для правового підходу до визначення поняття «державний примус». Перший принцип справедливості стверджує, що кожна людина повинна мати рівне право на найбільшу основну свободу, сумісну з подібною свободою для інших. У цьому постулаті стверджуються такі принципи права, як верховенство права, рівності, справедливості, гуманізму. Навіть ті, до кого застосовується державний примус через неправомірну поведінку, мають певний комплекс прав і свобод, який не може бути обмежений чи скасований за жодних умов. Гарантом дотримання прав і свобод правослухняних громадян, а також тих, хто порушує вимоги закону, виступає держава.

Відповідно до принципу справедливості Дж. Ролза, соціально-економічні нерівності мають бути влаштовані так, щоб приносити якнайбільшу користь для найменш успішних членів суспільства та гарантувати справедливу рівність можливостей. Справедлива рівність можливостей – це наявність однакової для всіх можливості набути навичок, які допоможуть людині здобути певні заслуги.

Щодо самої теорії Дж. Ролза, то її теоретична і практична значущість

полягає в тому, як слушно зауважує українська дослідниця М. Левчук-Хмара, що «стверджуваний у ній принцип справедливості розглядається як на індивідуальному, так і на інституційному рівнях, що визначає оптимальну модель структури суспільства, в якому індивідуальна свобода поєднується зі справедливим розподілом громадянських свобод та матеріальних благ» [201, с. 83].

Говорячи про цінність теорії справедливості Дж. Ролза, потрібно наголосити на доцільності її адаптації для правового підходу до визначення поняття «державний примус» у реаліях сучасної України. Завдяки цьому ми отримуємо:

1) підґрунтя для своєї «співпраці» людини, суспільства і держави на основі справедливості. Людина і держава уклали певну угоду, відповідно до якої людина віддала частину своїх прав державі в обмін на гарантії безпеки і захисту, держава ж отримала можливість застосовувати примус, однак тільки на засадах справедливості;

2) практичне втілення правових норм про рівність можливостей усіх громадян. Три основні поняття теорії справедливості – свобода, рівність можливостей, принцип відмінності – передбачають функціонування на практиці правозастосування не лише принципів права, а й принципів правової держави;

3) чіткі критерії для формування визначення поняття «державний примус». Завдяки поняттю «перехресний консенсус» ми зможемо знайти компроміс, «золоту середину» в різних, часто прямо протилежних та взаємозаперечних поглядах на поняття «державний примус» з позицій забезпечення суспільного блага і стабільності в державі.

Теорія справедливості, розроблена Дж. Ролзом, стала своєрідним викликом для наукового світу. Відгуком на такий виклик є комунікативна теорія Ю. Габермаса [342]. Відповідно до цієї теорії, завдяки соціальній комунікації формується право як конкретний факт життя суспільства. Процеси пізнання права людиною та правотворення, тісно переплітаючись, утворюють єдине ціле та постійно оновлюються в процесі соціальної комунікації. Ідею права як мірила

свободи, рівності та справедливості Ю. Габермас замінив поняттям «процедурна справедливість дискурсу».

Демократія є синонімом справедливості, вона виступає основою права. Право є «продуктом» демократичного дискурсу. Рівень розвитку держави, дотримання нею прав і свобод людини є наслідком участі людей у процесі комунікації.

Адаптувавши цю теорію, можемо використати такі аспекти для визначення поняття «державний примус»:

1) принципи правової держави є своєрідним механізмом для проведення дискурсу щодо поняття «державний примус»;

2) досягнення певного консенсусу стане можливим лише в «ідеальній мовленнєвій ситуації», умовами якої є відсутність примусу, рівноправність та виконання діалогічних ролей;

3) основа права, за Ю. Габермасом, – це справедливість як рівність. Тому застосування державного примусу є можливим лише тоді, коли всі учасники дискурсу перебувають в рівних умовах (тут знову ж можемо стверджувати необхідність застосування принципів права та правової держави);

4) цінність кожної людини для держави виражається через орієнтованість на захист прав і свобод людини, її індивідуальної свободи;

5) ідея справедливості є основоположною ідеєю поняття «державний примус». Державний примус має застосовуватися тільки для відновлення справедливості, забезпечення балансу сил та інтересів.

Отже, процес адаптації теорій та підходів до правового визначення поняття «державний примус» пришвидшить початок процесу їх застосування та допоможе Україні виконати зобов'язання, які вона взяла на себе, заявивши про намір приєднатися до Європейського Союзу.

З огляду на сказане вище, можна зробити висновок, що сучасні європейські філософія права та право розвиваються під безпосереднім впливом гуманізму, теорій соціологізму та справедливості, а всі дослідження державно-правових явищ проводяться з позицій верховенства права та принципів правової держави.

Висновки до розділу 2

Сьогодні в українській правовій науці є дуже багато тлумачень поняття «державний примус», проте єдиного законодавчо закріпленого визначення поки немає. І причин є кілька: 1) вузька спеціалізація наукових пошуків дослідників; 2) наявність ідеологічної спадщини, у якій ще й досі право посідає другу сходинку після держави; 3) нехтування науковцями застосування філософського підходу до правового визначення державного примусу. Якщо перша причина слугує основою для проведення подальших комплексних досліджень і є вкрай необхідною, оскільки допомагає з'ясувати певні аспекти поняття, то друга лише заважає об'єктивності дослідження. Третя причина – нехтування застосуванням філософського підходу до правового визначення державного примусу – не враховує вчення про граничні засади права як одного зі способів людського буття. Фундаментальні проблеми права (справедливість, рівність, свобода тощо) потребують вирішення і в питаннях, пов'язаних з державним примусом. Філософія пропонує чимало варіантів їх вирішення, опираючись на власні традиції. Саме тому використання філософського підходу до правового визначення державного примусу дає змогу насамперед досліджувати його з позицій людиноцентризму, враховуючи інтереси і тих, хто застосовує державний примус, і тих, до кого його застосовують.

Під час проведення досліджень доцільно використовувати міждисциплінарну компоненту філософського підходу до правового визначення поняття «державний примус». У цьому випадку міждисциплінарну компоненту складають філософія права, юридична психологія, логіка, наука державного управління, соціологія. Суть власне такої міждисциплінарної компоненти філософського підходу до правового визначення державного примусу зводиться до можливості отримання якісно нових знань завдяки використанню не лише предметності (власне контент) цих наук, а й їх методології.

Провівши дослідження з урахуванням усіх викладених вище елементів, ми отримали дефініцію поняття «державний примус», яка може претендувати на

законодавче закріплення. Державний примус – це діяльність уповноважених законом державних органів та посадових осіб, яка здійснюється шляхом впливу на фізичний, психічний, організаційний чи майновий стан суб'єктів права, має на меті загальнообов'язкове свідоме виконання вимог закону, відновлення порушених прав, а також превентивну діяльність правоохоронних органів.

Поняття «державний примус» без будь-яких перебільшень є людиновимірним, оскільки застосовується людьми (уповноваженими органами, службовими особами) до людей (тих, хто вчинив протиправно, порушивши тим самим права і свободи інших людей) та, як філософсько-правове поняття, ґрунтується на засадах антропоцентризму, гуманізму, загальної рівності, верховенства права.

Оскільки поняття «державний примус» є філософсько-правовим, то для його подальшого вивчення доцільно використовувати комплексний підхід, складовими якого мають стати системний, діяльнісний, гуманістичний, антропологічний, аксіологічний підходи. Власне, застосування комплексного підходу дає змогу вивчити поняття державного примусу з позицій: 1) впливу на свідомість людини; 2) координації діяльності органів та осіб, які здійснюють державний примус; 3) врахування й усунення чинників, що заважають ефективній превентивній діяльності у цій сфері.

Застосування державного примусу є однією з умов стабільного функціонування держави. Завдяки його використанню здійснюється позитивний вплив на населення шляхом формування в суспільній свідомості думки про: 1) наявність у держави сил та засобів для захисту людини; 2) карність протиправних вчинків; а також своєрідну просвітницьку та превентивну роботу щодо недопущення порушення закону. Отже, метод позитивного впливу – це метод впливу на людину, під час застосування якого вона отримує комплекс знань, установок та принципів, які спонукають її свідомо вчиняти відповідно до вимог закону.

Жодне дослідження не буде повним без урахування темпоральних та просторових викликів. Саме їх визначення та врахування робить дослідження

актуальним у певний час на певній території. Завдяки цьому можемо знайти шляхи подолання проблемних аспектів поняття «державний примус» і розробити конкретні рекомендації щодо їх усунення власне для України, оскільки і українське право, і його суб'єкти – громадяни України, мають певні особливості, викликані ментальністю, історичним минулим та сучасним рівнем життя населення.

Ще одним джерелом, яким доцільно користуватися під час вивчення поняття «державний примус», є наукові доробки провідних європейських науковців-правників. Адаптувавши результати їхніх досліджень до українських реалій, маємо змогу сформулювати конкретні положення нормативно-правових актів, які відповідатимуть принципам права, Конституції України, міжнародним нормативно-правовим актам, згода на використання яких надана Верховною Радою України.

Сьогодні європейські право та філософія права визначають державний примус з позицій верховенства права, принципів правової держави. Саме така основа повинна бути і у вітчизняних дослідженнях, адже завдяки цьому наукові пошуки відповідатимуть передусім принципам права, а їх використання в законотворчому і правозастосовному процесах наблизить нашу державу до провідних європейських правових держав.

Однією з характеристик сучасної правової держави є її виключне право на застосування примусу. Сьогодні роль примусу в державному управлінні зводиться здебільшого до розгляду як одного з його методів. Однак таке трактування є вузьким і сприяє розумінню державного примусу тільки як каральної функції держави.

Ми вважаємо, що державний примус у здійсненні державного управління також доцільно розглядати і як превентивний захід. Завдяки такому підходу можливо: 1) не допустити вчинення особою більшої кількості протиправних дій; 2) сформувати негативне ставлення суспільства до таких дій; 3) виховувати учнівську та студентську молодь у дусі поваги до закону, прав і свобод інших людей; 4) сформувати у людей необхідність свідомо вчиняти правомірно в обмін

на гарантії захисту з боку держави.

Досягнути поставлених цілей можна завдяки методу переконання з акцентом на його філософсько-правовій константі, яка визначається як керований процес впливу на наявні в суб'єкта стимули, метою якого є формування в нього свідомої потреби вчиняти правомірно, відповідно до вимог, прописаних у нормативно-правових актах.

Переконання вже традиційно розглядають у двох аспектах: 1) метод впливу на суб'єкта для формування в нього певних властивостей та 2) психічну властивість суб'єкта. Використовуючи власне такий психологічний контент у нашому дослідженні, можемо трактувати державний примус як процес взаємодії держави (через діяльність уповноважених законом органів та осіб) та особи, завдання якого полягає у формуванні правомірної поведінки в якомога більшій кількості людей.

РОЗДІЛ 3

ОНТОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВОГО ОБҐРУНТУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ

3.1 Онтологія темпорального та просторового вимірів правової сфери

Правова сфера – явище всеохопне та всюдисуще; своєрідне веретено із врахуванням усіх точок правового простору, у межах якого виникають, змінюються та припиняються правові відносини.

Попри певну абстрактність поняття, правова сфера водночас є явищем із конкретними величинами та координатами, основними серед яких є час та простір, що відображають стан правового розвитку.

Правовий розвиток є векторним процесом, який відбувається з урахуванням темпоральних характеристик права. Правовий розвиток може виражатися в еволюції чи революції, визначаючи поступ або ж занепад правової реальності. Поступальний рух своєю чергою є ознакою динаміки права, що демонструє її перманентний характер.

Просторово-часовий континуум права, по суті, можна синонімізувати з поняттям правової сфери, оскільки і те, і інше є системою правових координат, що детермінують та вказують на час і місце людини у праві, постають маркером її перманентного буття.

Просторово-часовий континуум у праві – своєрідна синтезована єдність простору і часу, який визначає буття на мікро- та макрорівнях і передбачає конкретно визначену правову реальність. Просторово-часова реальність, або темпорально-просторовий вимір буття, дає відповідь на запитання щодо правових координат та окреслює межі «тут» і «зараз». Місце перетину двох величин – часу і простору – у тій чи іншій точці на системі координат правової сфери визначає правове буття особи та називається правовою реальністю.

З'ясувавши суть дефініції темпорально-просторової сфери, постають логічні

запитання: у яких одиницях вимірювати величину правового часу, як темпоральної характеристики права, та правового простору, як його територіальної ознаки? Що означатиме правова синхронність і діахронність? Який зміст оціночних понять: «негайно», «своєчасно», «одночасно», «розумний строк»? Як детермінувати належність до локального і загального, мікро- та макро-, національного та міждержавного рівнів?

Відповідь на ці запитання споконвіків шукали вчені-філософи загалом та філософи права зокрема. Наприклад, вітчизняний дослідник Ю. Шемшученко зазначає, що рух сутності права характеризує його дія. Розгляд права в аспекті його впливу демонструє одну зі сторін важливих функцій права – здатність реально впливати на діяльність та правомірну поведінку людей, а за її посередництвом – сприяти прогресивному поступу в конкретному суспільстві [364, с. 300]. Російський правознавець В. Гойман пропонує розглядати дію права крізь призму його впливу на суспільні відносини та виокремлює загальноідеологічний і спеціально-юридичний вплив для встановлення режиму правового функціонування [65, с. 68].

Відчуття людиною часу, стосовно якої правове буття поділяється на минуле, сьогоденне і майбутнє, визначається в контексті пасеїзму, актуалізму та футуризму. Тож, на думку російського вченого Л. Гумільова, сприйняття й усвідомлення особою часу відбувається в тісному зв'язку з її етнопсихологічними характеристиками [81, с. 342]. Цей погляд спростовує його колега П. Гуревич, який зазначає, що людина не народжується з відчуттям часу, а лише рецептує наявні в суспільстві, до якого вона належить, часові маркери [82, с. 205]. На думку українського правознавця І. Оборотова, час не може бути зведений тільки до відображення тривалості існування і послідовності зміни станів – (об'єктивний час) – він також становить і переживання людиною світу (час суб'єктивний). Об'єктивним часом володіють явища, що лежать поза суб'єктом і не пов'язані з його психологічними особливостями. Суб'єктивним часом визначається свідомість особи, її внутрішня рефлексія буття, все те, що було накопичене, пережите і відтворене у свідомості [242, с. 41].

Якщо вдатися до питання про основні форми правового часу, то, окрім згаданого вище поділу за критерієм об'єктивності та суб'єктивності, вчені схильні до визначення трьох його основних категорій: реального, концептуального та перцептуального часу. Якщо реальний час у праві збігається з поняттям об'єктивності, а перцептуальний відображає суб'єктивність, то концептуальний зріз правового часу постає як деонтологічний, теоретичний, ідеальний вимір.

Щодо форм, то усі форми правового часу можна розглядати в системі фіксації дат, а також категорій виміру тривалості, регулярності/ одноразовості, синхронності/діахронності та етапізації.

На теренах правової реальності загальноприйнятими є обрахунки правового часу в межах правової комунікації, а саме – так званої хронології, що дає змогу говорити про лінійний відлік правового часу, а також релятивний час та квантування часу.

Як уже зазначалося, ключові поняття хронології у праві – це фіксація дат, а також категорій виміру тривалості, регулярності/одноразовості, синхронності/діахронності та етапізації тощо. Хронологія в праві пов'язана та зумовлена необхідністю обчислення строків і термінів. Причому дефініювання поняття строків і термінів у законодавстві далеке від ідеалу, оскільки в них не враховано важливості вказівки на початок перебігу строків і термінів, а також сам процес цього перебігу. Такий стан речей вказує на потребу внесення змін до конкретних процесуальних кодифікованих нормативно-правових актів. Вони допомагають зафіксувати точні координати правомірних дій та подій за допомогою шкали синхронності/діахронності, встановити демаркаційні межі між категоріями «до», «після», «під час», визначити їх етапи.

Серед важливих для права категорій темпорального правового розвитку, що стосуються строку і терміну, є категорія давності. Сама по собі давність є підтвердженням і наочною ілюстрацією строковості у праві. Як підвид строку давність стосується меж, зі спливом яких настають ті чи інші наслідки, водночас безпосередній перебіг її строків байдужий праву.

Загальні для давностей ознаки:

- 1) юридичні наслідки настають лише після спливу строку давності;
- 2) давність у жодному з її видів не може бути названа безумовною;
- 3) строк давності вимірюють одиницями календарного часу, але, як правило, не може бути ідентифікований з відрізком реального часу [241, с. 20].

Темпоральні характеристики у праві характеризуються наявністю більшої чи меншої міри абстрактності і на підставі цього критерію поділяються на визначені (як цілковито, так і відносно) та оціночні. Останні мають загальнофілософське забарвлення, що впливає із загальнолюдського сприйняття та рефлексивного відображення часу. Такий стан справ зумовлює потребу уточнення категорії давності та її тлумачення з урахуванням конкретних обставин справи. З огляду на це, задля підтримання і збереження ефективного механізму дії права у вигляді конкретної норми чи акта, що містять категорію давності, рекомендовано поєднувати визначені та оціночні темпоральні поняття.

На нашу думку, лінійний час, попри його повсякчасне спростування у зв'язку з переважно теоретичним характером, є прямою, що вказує ритміку розвитку права.

Релятивний правовий час – це особистісне та загальносуспільне відчуття темпу, динаміки наявної і дійсної правової реальності.

Як зазначає В. Солдатський, ця обставина є ключовою в контексті детермінації правової поведінки, оскільки особистісне та загальносуспільне ставлення здатне вплинути на вибір особою варіанта поведінки з урахуванням розуміння поточного часу [314, с. 47–48].

Оскільки категорія «час» запозичена у правовий термінологічний апарат з філософської науки, на правах розуміння останньої як матерії всіх соціогуманітарних дисциплін, цілком логічним видається судження про те, що правовий лінійний та релятивний час є складовою філософського розуміння цього поняття. У межах правового часу розвивається правовий процес, вступають в дію та втрачають свою силу соціальні регулятори, його одиницями визначають дії та події, що сприяє гармонізації правового простору і пануванню права.

Щодо питання про квантування правового часу, то тут йдеться насамперед

про можливість його етапізації за певними критеріями правових інтервалів – проміжків часу.

З'ясувавши основи термінологічного апарату цього підрозділу дослідження, варто розкрити особливості темпорального аспекту в межах галузей, що являють два діалектично протилежні механізми правового регулювання: імперативний (публічний) та диспозитивний (приватний).

Почнімо із другого. Отож оскільки він в нашому дослідженні представлений меншою мірою, то згадати про нього докладніше варто бодай в деяких підрозділах.

Отже, диспозитивний механізм правового регулювання характерний для приватних галузей права. Норми приватного права існують з метою дії на правовідносини, покликані врегульовувати сферу приватних інтересів. Виникнення приватних правовідносин передбачає вільне волевиявлення їхніх суб'єктів. Це означає, що у приватних галузях права правовий статус учасників правовідносин формується за їх бажанням. А це автоматично дає вказівку на договірне визначення їх тривалості.

Проте, якщо контрагенти не змогли дійти згоди щодо часового критерію, у такому разі має місце використання часових демаркаційних одиниць, що закріплені в законі, або так званих «розумних» термінів та строків (принцип застосування диспозитивних норм).

Подекуди приватне право вдається до наказових, імперативних методів впливу при тривалості цього типу правовідносин. І лише зрідка цивільне законодавство вдається до імперативу під час регулювання тривалості суспільних взаємин.

Отож, строк у приватному праві – певний проміжок у часовому спектрі. Як і в загальнофілософському трактуванні, так і в цивілістиці, строки й час не існують поза територією та простором, саме тому мають сенс лише із врахуванням просторових детермінант. Без визначення просторових меж дискусії про встановлення термінів та обчислення строків втрачають сенс, позаяк втрачають будь-яку конкретику.

Набуття тої чи іншої міри об'єктивності строків у приватному праві відбувається шляхом переведення їх суб'єктами в реальну правову сферу.

Що стосується поняття «термін» у диспозитивному процесуальному праві, то якщо детально розглянути більшість зобов'язальних відносин, побачимо, що встановлення їхнього початкового терміну переважно не становить якихось труднощів. Він визначається або конкретним моментом у часі, визначеним сторонами чи нормативно, або вчиненням певного правочину. Так, зобов'язання щодо передачі товару виникне після укладення відповідного договору купівлі-продажу або від певного терміну, якщо сторони такий початок відстрочили. Воно також може з'явитися з моменту пред'явлення вимоги покупцем, коли контрагенти не визначили строку зобов'язання.

Дещо складніше питання постає з визначенням кінцевого моменту зобов'язання. Будь-яке зобов'язальне відношення має свою тривалість, і строк є ключовою його характеристикою та входить до змісту зобов'язання. Отже, закінчення періоду дії права та відповідного обов'язку за ідеєю мусить призводити до закінчення зобов'язання. Попри те, чинне законодавство не зараховує вплив строку до чинників, котрі зумовлюють припинення зобов'язань. У доктрині, та й у законодавстві також, наголошується переважно, що вплив строку виконання не означає закінчення обов'язку [79, с. 130].

Слід погодитися з характеристикою строків, яку наводить вітчизняний правознавець В. Луць: цивільно-правові строки є часовою формою руху матеріальних правовідносин, формою існування та розвитку суб'єктивних прав та обов'язків, що становлять їхній зміст. Настання чи вплив строку має значення не само по собі, а тільки сукупно з діями суб'єктів, вчиненими упродовж його перебігу. Наприклад, пропуск позовної давності тягне за собою відмову в позові не просто тому, що вплив цей строк, а тому, що позивач упродовж його тривалості не пред'явив позову до відповідача про захист особою свого порушеного права [206, с. 13].

Що стосується вже згадуваних вище регулятивних та охоронних зобов'язальних правовідносин, то, як зазначає вітчизняний правознавець

П. Гуйван, у цивілістиці практично немає різнобачень щодо призначення строків, які регулюють регулятивний розвиток правовідношення. Це – час для здійснення суб'єктивного права в нормальному режимі, забезпеченому змістом взаємин, котрий встановлений сторонами чи законодавством. Натомість проблеми виникають при науковому постулюванні строків існування/здійснення охоронно-правових повноважень. Більшість називає такими позовну давність. Хоча неважко помітити, що позовна давність і строк здійснення охоронного права далєбі не одне й те саме. Зазначимо, що лише реалізацією домагання не обмежуються охоронні повноваження особи в разі порушення її прав. Якщо особа здійснила своє позовне право, пред'явивши позов до суду протягом давнісного строку, це означає, що вона отримала можливість реалізувати своє охоронне право вимоги до боржника за допомогою державного примусу. Якщо ж ні, то її охоронне право все одно продовжуватиметься, хоча і без здатності до примусового виконання. Проте незалежно від того, обрав довіритель судовий чи позасудовий спосіб захисту свого порушеного матеріального права, тривалість примусової чи добровільної реалізації його охоронних повноважень не підпадає під вплив давнісного інституту [80, с. 192].

Отож постає проблема відмежування охоронних строків, надавши різних визначень та правового забезпечення періодам реалізації охоронних правовідносин, котре виникає внаслідок та в момент правопорушення, та елементу цього права – позовному домагання, здійснення якого забезпечує належний результат із застосуванням державного примусу.

Що стосується матеріального права в цивільно-правовому зобов'язанні, то в чинному законодавстві застосовано кілька способів формування тривалості правовідносин та відповідних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що входять до його складу. Строк існування та здійснення зобов'язання можуть встановлювати самі його учасники. Таке зобов'язання може бути визначеним та невизначеним. Якщо в зобов'язанні встановлено строк його виконання, то воно має бути виконане у цей строк. У разі, коли вказаний строк не встановлений або визначений моментом вимоги, боржник мусить виконати обов'язок протягом

семи днів від часу пред'явлення до нього вимоги довірителем [185, с. 20].

Попри те, існує думка, що суб'єктивні права та кореспондуючі їм обов'язки учасників зобов'язальних правовідносин можуть здійснюватися і поза межами темпоральних координат. Тож вплив встановлених строків існування та здійснення права не впливає на можливість його реалізації [75, с. 190].

Особливим видом зобов'язальних приватних правовідносин, з погляду темпоральності, і є відносини у сфері інтелектуальної власності, оскільки, на відміну від інших особистих немайнових прав фізичної особи, вони не припиняються зі смертю творця і тривають безстроково. Здійснюючи темпоральне регулювання часу виникнення та здійснення майнових прав інтелектуальної власності, законодавець враховує сутнісні відмінності правової природи різних об'єктів та суб'єктів, первинних і вторинних. Перші з них – це особи, котрі отримали права інтелектуальної власності внаслідок створення чи державної реєстрації прав на об'єкт творчої діяльності. Другі – суб'єкти, що не є власне творцями, але набули відповідних прав інтелектуальної власності в результаті придбання їх за цивільно-правовими угодами, внаслідок спадкування чи припису закону.

Темпоральні критерії встановлені законом і для реалізації права слідування. У цьому разі автор або його спадкоємці впродовж встановленого строку дії авторського права (законом визначена його тривалість протягом усього життя автора, до кінця року його смерті та протягом наступних сімдесяти років) користуються невідчужуваним правом на одержання п'яти відсотків від ціни кожного наступного твору через аукціон тощо, що йде за першим його продажем, здійсненим автором твору [56, с. 28].

Отже, низка темпоральних особливостей зобов'язального приватного права має свої особливості та найбільш репрезентативно виражається у специфіці темпоральних аспектів у сфері регулятивних та охоронних зобов'язальних правовідносин, матеріальному праві та праві інтелектуальної власності.

Темпоральні особливості у сфері публічного права, як і самі його норми, інститути та галузі, мають більш імперативний характер, але виражаються

переважно також крізь призму строків і термінів, позовної давності та строків давності. Щоправда, ці терміни і строки тут стосуються здебільшого обчислення темпоральних характеристик слідчих дії, запобіжних заходів, відбуття покарання, а також встановлення факту деліктоздатності особи у зв'язку з досягненням нею певного віку.

Оскільки тема нашого дослідження апіорі стосується публічного права більшою мірою, ніж права приватного, ми не будемо надміру розгорнуто характеризувати суть згаданих вище категорій.

Отже, підсумовуючи зазначене, варто наголосити на виокремленні категорії «правовий час», її тлумаченні, а також на прикладі похідних від нього категорій лінійного та релятивного часу, процесу його квантування та етапізації.

Темпоральний аспект права доречно спостерігати крізь призму особливостей відношення до правового часу в межах поділу на імперативні (публічні) та диспозитивні (приватні) галузі права.

Водночас не слід забувати, що недаремно темпоральний аспект права розглядають паралельно з просторовим. Їх перехресний синтез дає змогу побачити місце конкретної людини в системі координат правової реальності.

Щобільше, на відміну від правового часу, категорія правового простору більш чітка, зрозуміла і приземлена, з огляду на що її аналіз не повинен викликати надміру суперечностей, а заодно й не розтягуватися на десятки сторінок.

Отож, категорія правового часу відносно часто ставала об'єктом наукового дослідження. Її коріння, як і коріння категорії «час», тягнеться із загальнофілософського блоку знань.

На думку українських дослідників Ю. Стадницького та І. Комарницького, простором є тривимірне вмістилище речей, явищ і процесів. На рівні повсякденного сприйняття простір інтуїтивно розуміється як «арена дії, загальний контейнер для всіх суб'єктів, об'єктів, сутності певної системи. Основними властивостями простору є диференціація та опір (технічна можливість, безпека, вартість, швидкість)» [318, с. 121].

Вітчизняний учений О. Тихомиров вважає, що правовий простір доцільно

інтерпретувати як «площину», «ракурс», «формат» правового мислення як мислення простором й осмислення простору різними суб'єктами, в різних аспектах на різних рівнях [330, с. 262].

Прив'язка категорії «простір» до сфери права дає вказівку на те, що право не існує в певній ізоляції від інших сфер соціального життя, але має конкретно визначене середовище [145, с. 65; 245, с. 76].

На переконання вітчизняного правознавця В. Кравчука, у юридичній науці переважає позитивістський погляд на правовий простір, зокрема:

1) правовий простір – це обсяг регламентації правовими нормами меж правомірної поведінки держави та громадян в межах території конкретної держави і конкретного історичного часу;

2) правовий простір – багатоаспектна категорія права, яка досліджує проблематику правильної кореляції нормативно-правових актів, меж та обсягу їх чинності, що характеризується вагомим методологічним значенням для нормотворчого процесу, а також правореалізаційної та правозастосовної діяльності [182, с. 23].

Говорячи про темпоральні особливості правової реальності, варто нагадати, що її оперантним терміном є «час», у контексті ж просторових особливостей такими є «правова система» та «правова сім'я», а також часто вживаний у побуті, дещо узагальнений термін «територія». Іноді ці два поняття синонімізують, проте ми вважаємо це невиправданим та некоректним.

Дедалі частіше в літературі фігурує термін «компаративний або порівняльно-правовий». З одного боку, він ніби має право на самодостатнє існування як ще один з рівнів просторової характеристики права, проте закони формальної логіки протестують проти цього, адже ця мисленнєва операція спрямована на конкретну дію – «порівняння», тобто виокремлення ознак та їх співвідношення, а не на вказівку на поширюваність на конкретних територіях.

У вузькому значенні слова правовою системою називають національне об'єктивне право конкретної держави. У широкому сенсі – сукупність національних правових систем. До слова, термін «правова сім'я» іноді

ототожнюють з поняттям правової системи в широкому значенні [110, с. 36].

Правова система – це сукупність усіх правових, а також окремих загальносоціальних засобів впливу на суспільні відносини, а також самі ці відносини, з-поміж тих, які є правомірними.

Правова система не завжди є тотожна національному об'єктивному праву. Вона може характеризувати правову систему міста, регіону, автономного округу, штату, краю, землі тощо. У низці випадків правова система може представляти право імперії, чи конфедерації. І лише тоді, коли йдеться про національну правову систему ми маємо розуміти під цим терміном правовий масив конкретної національної держави. Отже, коли говоримо «право» України, маємо на увазі її національну правову систему, коли кажемо «правова система» Німеччини, Франції, США – маємо на увазі їх національне об'єктивне право.

Ми вже згадували вище термін «правова сім'я», яким позначають об'єднання кількох національних правових систем за критерієм схожості [289, с. 234]. Загалом підстав для об'єднання, чи то типування у правові сім'ї, є багато. Ба більше, кожен з науковців неодмінно запропонує свій варіант. Ми ж обґрунтуємо свій підхід до об'єднання правових сімей у типи. Він базуватиметься на виявленні та усвідомленні спільних ідеалів і принципів права (що стосується природно-правового компонента) та системи нормативно-правових регуляторів (коли йдеться про позитивно-правовий зріз права).

Отож на сьогодні в науковій літературі побутує солідарна з нашою думка про наявність у сучасному світі п'яти основних правових сімей: континентальна, загального права, змішана, релігійно-звичаєва і традиційно-філософська.

Три перші правові сім'ї належать до західної правової та культурної традиції. Це своєю чергою наділяє їх відповідним розумінням та підходами до системи державного примусу.

Попри чітку нормативність та ієрархічну структуру права, право країн західних демократій значною мірою віддає шану духові закону. А це означає, що в західному світі особливо цінують принцип верховенства права, законності, гуманізму, справедливості, рівності, свободи та відповідальності тощо [275,

с. 302].

Окрім цього, право західного світу значною мірою консолідоване. Це означає, що вагому роль серед нормативних регуляторів суспільного життя відведено спільним положенням міжнародного права.

Право континентальної сім'ї нормативне, загальна правова традиція – прецедентна. Проте цей факт ніяк не впливає на стан дотримання прав і свобод людини і громадянина, а також на особливості механізму державного примусу.

Як наслідок, у всіх трьох західних правових системах (змішана становить собою своєрідний синтез двох попередніх) державний примус має неухильний та безвинятковий характер щодо особи-правопорушника, здійснюється тільки законними суб'єктами та методами, не порушуючи дотичних прав і свобод особи-правопорушника. Його ефективність можна вважати високою.

Релігійно-традиційна правова сім'я для юриста, як, зрештою, й нейтральної до права особи західного світу, характеризується специфічним статусом державного примусу. З одного боку, його роль висока, з іншого – зважаючи на молодий вік та незрілий статус нормативного права, він може не мати законодавчого закріплення та відбуватися свавільно.

Як правило, більшість національних правових систем Близького Сходу та Півдня рецептували публічне право метрополії, колонією якої свого часу були. Це значною мірою впливає на відносини «особа – держава», проте фактичний стан речей дуже часто відрізняється від нормативного, а онтологія від деонтології.

Що стосується правових систем традиційно-філософського типу, то тут роль примусу відносно невисока, що зумовлено системою панівних принципів права. Втручання держави у відносини громадян тут мінімізовані, завдяки високому рівню правової культури. Спори часто вирішують за допомогою переговорів та медіації, не доходячи до судових інстанцій, оскільки це, на думку представника Далекого Сходу, є ознакою нецивілізованості та варварства. Втім, ідеальної правової держави тут також не існувало. Механізм примусу застосовували й тут, він функціонував відповідно до загального рівня соціального добробуту та цивілізованості суспільства.

Правовою територією є передбачений та встановлений законом правовий вакуум різного ступеня приватності та ізолюваності. Межі правового простору доцільно розглядати на трьох основних рівнях:

1) локальному – рівні, що регулює правовідносини в межах невеликих автохтонних організацій та населених пунктів. Їхня дія поширюється на конкретну відносно невелику територію;

2) національному – рівні, котрий дозволяє забезпечити механізм дії права на усіх без винятку організаціях та територіях незалежно від форми їх власності;

3) міжнародному, або глобальному рівні, який охоплює функціонування цілої низки згаданих вище територій.

Ця класифікація актуальна і для визначення юридичної сили нормативно-правового акта на певній території, і для правової оцінки підсудності й підвідомчості тих чи інших правових діянь та фактів.

До прикладу, організація процесу функціонування міського транспорту покладена на органи місцевого самоврядування, тобто документ, що регламентує цей процес, є локальним, сфера його дії поширюється максимально на кілька мільйонів людей, а суспільна значущість не є надто високою.

Національний рівень своєю чергою є суспільно більш значущим, таким, що реалізовується здебільшого через органи виконавчої влади держави, оскільки стосується усіх без винятку громадян, що перебувають на теренах держави та поза її межами, а також осіб без громадянства та біженців, що перебувають на її території.

Міжнародний же рівень вказує на ще більше коло осіб, що не обмежується однією чи двома державами, а поширюються на все населення держав-підписантів.

У час науково-технічного прогресу та зближення правових систем щоразу актуальнішим та перспективнішим є глобальний вимір особливостей темпорально-просторових координат.

Отож, правовий простір має три основні рівні: локальний, національний та міжнародний. Просторові характеристики правового буття вирізняються

філософською спрямованістю і, як і час, характеризуються певною розмитістю, хай і не настільки. Ця так звана «розмитість» спровокована рамками правового посибілізму – обмеження чогось рамками можливого.

Узагальнюючи особливості меж міжнародного правового простору, варто згадати про засоби міжнародно-правового примусу та гарантій, зокрема й законодавчих, їх застосування.

Це питання є гостро актуальним ще з другої половини ХХ ст., коли створювалися перші міжнародні правозахисні організації для ліквідації руйнівних наслідків світових воєн та відновлення довоєнного правопорядку та світової справедливості у світі.

Загалом, станом на сьогодні, в умовах перманентної терористичної загрози примусові заходи гарантування безпеки і справедливості у світі відіграють неабияке значення. Недавні загрози у Грузії та Інгушетії, новітні в Іраку, Сирії та Україні дають підстави вдосконалювати наявні та працювати над тенденційними заходами примусу на рівні держав-порушників міжнародного правопорядку і безпеки.

Сучасний міжнародний механізм державного примусу виник на ґрунті повоєнних втрат, тобто у середині ХХ ст. Раніше такі заходи мали радше характер контррепресій та репресалій. Отже, якщо раніше заходами міжнародного примусу вважалися всі можливі і потенційні засоби впливу на особу-порушника, то тепер такими вважаються лише заходи, що мають нормативне закріплення та відповідають духу права демократичних країн [205, с. 34].

Найпоширенішими на сьогодні засобами примусу та контрпримусу є санкції та контрзаходи. Найчастіше до них вдаються держави, що мають найпотужнішу вагу в політичному та економічному значенні.

Заразом найтипівішими на сьогодні суб'єктами державного примусу є міжнародні організації, серед яких провідне місце займає ООН. Відповідне положення передбачене її Статутом.

Отож, міжнародні санкції – це примусові заходи міжнародного характеру, що застосовуються міжнародною організацією до держави-порушника, аби

змусити його вчиняти певні дії, що впливають зі суті правовідносин та теорії відповідальності [227, с. 173–174].

Найтипівішими видами санкцій є: 1) розрив дипломатичних та економічних правовідносин; 2) припинення повітряного, залізничного, поштового сполучення з державою-порушником тощо.

Статутом ООН передбачено широкий перелік заходів примусу щодо держави-порушника, які не пов'язані із застосуванням заходів військового характеру. Таку практику вже застосовували в низці країн, починаючи від режиму Талібану в Афганістані, терористичної організації Аль-Каїда, ІДІЛ тощо [319].

Мета санкцій визначає їх форми, проте всі вони повинні мати законодавчу регламентацію. Щоправда, можуть застосовуватися і проміжні заходи міжнародного примусу:

1) оголошення окремих посадових осіб персоною нон грата з можливістю накладення заборони на перетин кордону;

2) заборона в'їзду на територію конкретних держав-членів міжнародних організацій певного контингенту громадян держави-порушника;

3) заборона транзиту та припинення технічного обслуговування громадян і компаній, що є резидентами держави-порушника;

4) ембарго;

5) заборона ведення транзитних торговельних операцій та припинення фінансового обслуговування;

6) відмова в доступі до фінансових ринків тощо [355, с. 89].

Безумовно, Статут ООН не здатен абсолютною мірою регламентувати покрокову процедуру впровадження санкцій. Заразом відповідні типові інструкції та ситуативні уточнювальні акти здатні поетапно і деталізовано внормувати процедуру. Особливістю та важливим моментом водночас є здатність та можливість застосовувати примусові заходи щодо держав-порушників, незалежно від того, чи є вони членами ООН. Це суттєво поживляє, оптимізує та робить ефективнішим і дієвішим механізм міжнародного примусу.

Генеральна Асамблея ООН вдається до впровадження у науковий обіг

терміна «контрзаходи». Цей вид примусу стосується санкцій тільки горизонтального характеру, діють вони лінійно та адресно: потерпіла держава, користуючись захистом та посередництвом ООН, вдається до вимоги щодо держави-порушника виконати свої зобов'язання щодо відшкодування.

Контрзаходами є пропорційні санкції, які спрямовані на припинення правопорушення та ліквідацію його наслідків. Вони в жодному разі не є видом відповідальності чи покарання. Вони є тимчасовими й поетапними, але можуть бути припинені та відновлені знову в разі відновленого чи продовжуваного виду правопорушення.

Контрзаходи не повинні охоплювати заходів військового характеру, застосування озброєння, порушення прав та основоположних свобод людини і громадянина, руйнування засобів зв'язку, розірвання дипломатичних відносин, припинення діяльності консульських установ тощо.

Ще однією характерною умовою є необхідність попередження держави-порушника про потребу припинення протиправних дій, про шкоду від них, а також про початок впровадження контрзаходів.

Як зазначає Є. Маркова, дія контрзаходів припиняється, коли конфлікт, який виник між державою-порушником та державою-потерпілим, перейшов у розряд судового спору та на конкретний момент перебуває на етапі розгляду міжнародними судовими інстанціями [218, с. 93].

Окрім того, у теорії та практиці міжнародного права є можливість застосування так званих колективних контрзаходів як особливого виду звернення до держави-порушника будь-якої іншої держави, чи сукупності держав, що дає можливість апелювати до відповідних посадових осіб та закликати до припинення правопорушення і відновлення справедливості та миру.

Отже, станом на сьогодні поширеність міжнародних заходів примусового характеру, санкцій та контрсанкцій зумовлена їх актуальністю та виправданістю.

Як впливає з проведеної нами розвідки, найпоширенішим серед суб'єктів накладення міжнародних заходів примусу є міжнародні організації, зокрема ООН. Так, Генеральна Асамблея ООН розробляє та вдосконалює нормативні

положення, що регламентують застосування заходів міжнародного примусу, тоді як Рада Безпеки ООН впроваджує їх у життя. Основними формами такого виду санкцій є політичні і фінансові санкції, а також спортивні, культурні та багато інших, що впливають зі сутності конфлікту.

Контрзаходи як особливий вид заходів міжнародного примусу передбачають лінійний характер запиту-вимоги потерпілої держави щодо припинення протиправних дій, проте можуть набувати колегіального характеру, заручившись підтримкою інших держав, що толерують таку вимогу.

Водночас система заходів державного примусу, попри свою розгалужену систему, має низку недоліків, серед яких основними є:

1) потреба чіткості та прицільності міжнародного механізму застосування заходів примусу;

2) потреба впливу на інші, так звані треті держави, а також цивільне населення;

3) деталізація системи контрзаходів та усунення загрози можливості зловживання ними [218, с. 93].

Отже, темпорально-просторові особливості правової сфери – це перехресний комплекс категорій-маркерів, таких як час (лінійний, релятивний, квантовий; об'єктивний та суб'єктивний), та правових систем, або їх об'єднань, з відповідними рівнями (локальним, національним та міжнародним), що покликаний вказати на конкретну точку, яку займає людина у просторово-часовому континуумі.

Характеристики особливостей темпорально-просторової сфери відрізняються відповідно до конкретних галузей права, а точніше – їх належності до імперативних (публічних) чи диспозитивних (приватних). І хоч ключові терміни темпоральної складової (термін, строк, позовна давність та строки давності) практично збігаються між собою, а в просторовій складовій – правова система, правова сім'я збігаються повністю, вони мають дещо відмінне навантаження, зумовлене особливостями і предмета, і механізму правового регулювання.

3.2 Онтологічна характеристика темпорально-просторових складових державного примусу (в межах об'єктивності часу та простору)

У попередньому підрозділі ми розглядали зміст складових темпорального і просторового вимірів правової сфери загалом та правового примусу зокрема.

Сучасний стан глобалізованого суспільства вимагає від людства переосмислення всіх умов правової реальності в контексті різноманітних чинників, темпорально-просторової сфери передусім.

На думку дослідника Ю. Оборотова, чимало наукових розробок стосуються сфери правового часу, тоді як правовий простір є дещо поза увагою дослідників. Зокрема, досі недостатньо розроблено поняття меж правового простору, його багаторівневості, а також взаємодії правового простору та його окремих елементів.

Утім це питання є надважливим, позаяк саме в глобалізаційний період має місце синтез культур, зокрема й у межах правової культури, що своєю чергою спричинює невинуваті, фрагментарні, необґрунтовані прояви рецепції, уніфікацію тощо [243].

На нашу думку, проблема перевантаження правового простору внаслідок зближення правових систем сучасності справді наявна, що, попри позитивні правові новації, має всі шанси негативно позначитися на вітчизняній правовій традиції, руйнуючи її самобутність та ідентичність, а відтак – створюючи загрозу національній правовій традиції.

Повертаючись до витоків філософії права та згадуючи її батька Г. Гегеля, варто зацентувати на слушній думці про те, що право перманентно рухається у двох вимірах, або ж синусоїдним шляхом. Це можна зрозуміти, проаналізувавши становлення правових норм від первісного до постіндустріального, або ж глобалізованого суспільства, тобто від мононорм до соціальних норм та національних правових норм; від національних правових норм до міжнародних норм права [60, с. 345].

Усе це дає підстави та можливості розглядати право на різних рівнях,

вказуючи в такий спосіб власне на згадану багат шаровість правового простору, тобто можливості розглядати макрорівень права на основі локальних норм та макрорівень на основі норм міжнародного права; аналізувати ідеї, засади, принципи права та власне норми [226, с. 76].

Розуміння багат шаровості структури дає змогу дивитися глибше та вдатися до аналізу соціальних норм загалом, виокремлюючи серед них норми права, а також моралі, релігії, етики тощо.

Традиційно поняття правового простору окреслюють певними межами. Ці межі прийнято називати правовою територією, правовою системою, правовою сім'єю. Кожна із цих категорій чітко окреслює свій кордон, який постає, по суті, резервуаром, вакуумом унікального права як сукупності норм. Цим пояснюється потреба чіткого тлумачення норм права, конкретизації його положень, а не спрощення його змісту для придатності до використання в різних правових системах. Вказане вкотре засвідчує важливість категорії простору права. Що важливо, такий підхід стосується не тільки писаного позитивного права, а і його природної, духовно-засадничої складової.

Водночас існує й інший підхід, за яким право не розглядають як живий організм, а осмислюють більш утилітарно. Відповідно до такого погляду, право за своєю суттю є нормативною базою, що лише рефлексує на запити суспільства. Тобто конкретна особа, чи то індивідуальна, чи колективна, ставить певні вимоги, а вже право відповідає на них в той чи інший спосіб.

Серед вимог, що опосередковують природні потреби людини, основною є потреба в захисті її законних прав та інтересів. І право виступає гарантом такої діяльності, а такий підхід обстоює його суворо інституційний, нормативний характер. Водночас запити на свободу думку, слова, антидискримінаційні постулати апелюють до природно-правової сутності права. Такий підхід до правового простору тяжіє до чіткого розрізнення структури правового простору, елементи якої співвідносяться між собою на різних засадах та позиціях. Прикладом є синтез багатьох мікроправових просторів особистісного характеру, що в своєму синтезі утворюють певну нестабільну уніфікованість [3, с. 234].

Наведена характеристика вказує на полісистемність правового простору, де відбувається взаємодія особистісних мікропросторів права та колективного макропростору права, де закріплені та захищаються панівні в конкретному суспільстві типи суспільної поведінки [22, с. 395].

Характерною рисою правових просторів є наявність системи певних принципів, що властива певному типу суспільних відносин.

Якщо йдеться про демократичний правовий простір, то такими ідеалами-засадами постають верховенство права, законність, справедливість, рівність, свобода та відповідальність, змагальність сторін, презумпція невинуватості особи тощо.

Якщо ж ідеться про авторитарні, тоталітарні суспільства, то такими принципами, очевидно, є жорстка ієрархія, публічний характер приватного життя, втручання держави в суспільні відносини, система залякування та доносів, мілітаризація суспільства.

Не варто ототожнювати поняття соціального, правового і політичного та духовно-культурного простору, подібно до того, як не є синонімами поняття соціальних, правових, політичних та моральних й релігійних норм. Межі цих просторів можуть збігатися або не збігатися, для їх визначення може використовуватися єдиний термін «територія». Взаємодіючи, вони можуть утворювати єдиний просторовий континуум певного макросередовища, можуть бути пов'язаними воедино завдяки належності до простору соціального. У такий спосіб правовий простір може сприйматися чи не сприйматися, визнаватися чи заперечуватися, у зв'язку зі ставленням суб'єкта до цього простору, проте від цього міняється лише його суб'єктивний вимір, об'єктивно простір існує поза його рефлексіями [243].

Правовий простір відрізняється не тільки шляхом самоідентифікації поміж простору соціального, політичного, духовно-культурного, і не лише шляхом поділу на природний та позитивний пласти, а також і в контексті поділу на онтологічний та деонтологічний аспекти [221, с. 164]. Визначається ця класифікація шляхом усвідомлення нормативності та імперативності в різних

його сферах. Попри те, що правовий простір, на відміну від політичного, не є однорідним, він є всюдисущим. На відміну від політичного, правовий простір є «шорохуватим» завдяки тій чи іншій картині правомірності/протиправності, тимчасом як політичний є просто полідіалогічним. Особливістю правового простору є його імперативна ознака, і тільки в його межах, зважаючи на монопольну владу держави, примус буває законним. Не варто синонімізувати також поняття правового і державного простору. Звісно, така практика має підвалини і, зрештою, втілена в реальність у зв'язку зі спільними демаркаційними межами обох просторів – територією. Нормативний зміст цих термінів теж можна визначити як тотожний, адже просторовий аспект демократичного права більшості правових систем західного світу якраз і полягає в поширеності на всій території конкретної держави.

Саме тут виявляється природно-правова константа правового простору, його наповненість ідеологічним, аксіологічним змістом. Адже правовий простір у розумінні того чи іншого права як ідей, засад, принципів та цінностей в жодному разі не обмежується державним кордоном.

Заразом тут же може поставати й інше запитання: як саме співвідносяться локальні правові субкультури, права окремих общин, регіонів із загальним правовим простором?

Прикладів можна навести безліч: від Магдебурзького права до героїзованих районів великих міст. Скажімо, чи входять вони до його структури? Чи розчиняються в загальному масиві правового простору, чи залишаються автономно відстороненими? [225, с. 76].

На нашу думку, ці поняття охоплюються поняттям правового простору, але їм у його межах відводиться так званий спеціальний статус, тобто вони не асимілюються та не інтегруються, проте їх екзистенція сумніву не викликає. Вони існують, тим самим надаючи конкретному правовому простору певних особливостей та колориту.

Особливістю правового простору у глобальному контексті є його фрагментарність у зв'язку з компіляцією всередині себе різних правових систем,

тим паче правових сімей. Цей чинник вказує водночас на обмеженість та територіальну належність сегментів правового простору.

Саме тут у пригоді стає міжнародне приватне право, яке дає змогу врегулювати колізії у сфері правового простору, розв'язуючи правові конфлікти в межах тієї чи іншої локальної правової ситуації, вдовольняючи інтереси суспільства, даючи відповіді на запитання щодо змісту правовідносин з іноземним елементом.

Вищезазначений аспект питання є гостро актуальним, позаяк станом на сьогодні тісна міжнародна співпраця, міграція задають багато незрозумілих запитань національним правовим системам. І це лише один, сьогоднішній, модерний зріз проблеми. А її зародки сягають початку ХХ ст., коли лише засоби міжнародного (на той момент переважно публічного) права дали змогу зменшити руйнівний вплив світових воєн, а також покарати винних. Засобами суто національного простору зробити це було б неможливо.

Незважаючи на фрагментарність та сегментованість, імперативний характер правового простору дає можливість бути йому ядром правової реальності. Правовий простір, як, зрештою, і правовий час, інституціоналізує правову реальність. Якщо правовий час реалізується лінійно, міняє протяжність правової реальності та характеризує його діахронну складову, то я-простір діє територіально, діапазонно, сферово та розширює межі наявної правової реальності [41, с. 67–75].

Відтак правовий простір та правовий час є основними детермінантами правової реальності. У зв'язку з коливаннями цих показників міняється правова реальність, вона набуває динамічного характеру, позбувається незмінної статичності.

Переходячи до категорії «час», зазначимо, що темпоральні константи правової сфери, це – об'єктивне і суб'єктивне сприйняття лінійного, релятивного та квантового часу, що у сфері правового примусу виражається здебільшого в концептах «термін», «строк», «позовна давність», «строки давності».

Просторовими константами правової сфери є територія та відстань, у сфері ж державного примусу такими є правова система з урахуванням її локального і

загальнонаціонального рівня та правова сім'я.

Онтологія державного примусу передбачає глибинне вивчення досліджуваного поняття в буттєвому зрізі. Здебільшого категорія правового примусу стосується імперативних, тобто публічних галузей права. Проте це не завжди так. Примус – це не покарання, а ознака механізму правового регулювання, що охоплює відновлення порушених прав, карально-виховний вплив, попередження, припинення і забезпечення.

Прибічники модернізації правової науки вважають за доцільне замінити поняття «державний примус» на поняття «державної охорони», оскільки йдеться про необхідність створення дефініції, що здатна проілюструвати всі історичні періоди та всі типи права, тимчасом як поняття примусу не передбачає усіх можливих заходів забезпечення порушеного права [126, с. 60].

Відповідно до законів формальної логіки, державний примус застосовують у разі виникнення конфліктної ситуації в процесі дотримання, виконання чи використання правових норм, тобто в межах правореалізації, правовідносин. Щобільше, такі правовідносини можуть бути кваліфіковані як приватноправові, коли йдеться про правовий спір, або в межах публічних правовідносин, коли йдеться про конфлікт особи із законом.

Як зазначає російський правознавець З. Зінатулін, примус – це метод державного впливу, який виявляється у правових обмеженнях особистісного, майнового та організаційного характеру внаслідок застосування щодо учасників правовідносин заходів впливу уповноваженими на це державними органами, за наявності визначених законом підстав [123, с. 12, 31].

Відтак державний примус – це здійснюваний компетентними органами та представниками держави на основі та в межах чинного законодавства фізичний, моральний чи психічний вплив на людину, шляхом застосування щодо неї обмежень особистого, матеріального та морального характеру з метою підкорення її волі та поведінки вимогам закону.

Аби позбавити поняття «державний примус» завідомо негативного контексту, варто визначити, а заодно й розмежувати між собою терміни

«примус», «сила» та «насильство».

Як зазначає російський вчений В. Ситаров, насильство – це один з видів державного примусу одного індивідуального чи колективного суб'єкта стосовно іншого задля отримання владних повноважень над ним з різною метою [304, с. 135–139].

Отже, насильство є елементом примусу, причому належить до негативних його видів, позаяк має негативну мету – встановлення влади над іншим індивідом.

Влада – можливість користування, володіння, розпорядження, тобто право власності, є можливим та актуальним щодо речі, але аж ніяк не стосовно іншої людини. Ось чому цей компонент надає негативного контексту насиллю, коли йдеться про приватні, диспозитивні взаємини «людина – людина». Утім він набуває іншого контексту, коли мова йде про публічні, імперативні відносини «людина – держава». Адже мета таких взаємин – відшкодування (недопущення) завданої шкоди або ж виправлення та ресоціалізація (превенція) особи-правопорушника.

Існують й інші визначення поняття насильства. Постсоціалістична наукова школа пропонує розуміти насилля як специфічний тип взаємин, коли людське «Я» однієї особистості пригнічується, підпорядковується волі іншої людини [354, с. 89].

Західна школа права пропонує розрізнити насильство зумисне, реальне або потенційне, що передбачає застосування силових або владних механізмів щодо одного або більше суб'єктів права [391, р. 25–41].

Отже, основними засобами, що дозволяють застосувати насильство, є влада та сила, або, іншими словами, два різні виміри повноважень – психологічний та фізичний.

Теоретично поняття насильства завжди пов'язано з певною деструкцією, руйнуванням, злістю, ворожнечею, образою, обманом, корисливістю, зловживанням тощо, тимчасом як примус може мати й позитивне, організаційне, впорядковувальне значення. Поняття ж насильства суперечить основним принципам міжнародного права, таким як свобода та відповідальність, гуманізм,

законність тощо.

Українська вчена Т. Сила пропонує екосистемну модель розуміння примусу й насильства, яка демонструє, що пояснити феномен насильства з погляду лише одного чинника неможливо. Тут важливо вдатися до інтегративного підходу і наголосити, що існує багато каузальних показників насильства, і мікрорівневих, і макрорівневих. «Висмикуючи» кожен з них зі загальної системи, неможливо відповісти на запитання, чому одна людина застосовує владу чи силу стосовно іншої. Лише мислячи системно, можна адекватно оцінити, що сформувало особистість насильника на різних етапах його становлення [302, с. 73].

Пізнання онтологічної сутності державного примусу як суспільного явища неможливе й поза з'ясуванням, поруч зі спектром його властивостей, соціальної цінності його змісту.

Соціальна цінність державного примусу полягає у здатності його примусових процесуальних заходів відображати об'єктивні потреби соціального життя у сфері процесуального права та служити успішному вирішенню завдань, які перед ним постали.

Заходи державного примусу вже з огляду на своє спеціальне призначення чинять загальний та превентивний вплив на поведінку людини, яка так чи інакше має стосунок до конкретної правової ситуації.

Як характерну рису державного примусу Ю. Ровинський виокремлює, зокрема, те, що він здійснюється у зв'язку з неправомірною, шкідливою для суспільства поведінкою, як реакція держави на таку поведінку. Наголошує науковець і на тому, що правовий примус зумовлений конфліктом між державною волею, яка виражена в нормі права, та індивідуальною волею осіб, що її порушили. Якщо немає протиправних дій, то немає й примусових акцій. Власне, тут і пролягає гранична межа примусу [276, с. 36].

Зв'язок примусу як риси механізму правового регулювання з іншими його елементами – характером юридичних фактів, виявляється в тому, що при правовому опосередкуванні негативних відносин юридичними фактами служать визначення неправомірної дії особи, а іноді також діяння та акти органів, що

беруть участь у юридичному процесі.

Визнання за діями, що містять ознаки правопорушення, значення пускового механізму примусово-правового впливу зумовлено реальним втіленням у них невідповідності індивідуальної волі суб'єктів та державної волі, спрямованої на вирішення судової справи.

Реалізація примусової дії права, здебільшого в межах охоронних правовідносин, слугує проявом державної взаємодії примусу з іншими елементами механізму правового регулювання. Завдяки охоронним правовідносинам можна визначити не лише зміст прав та обов'язків їх сторін, але й межі дій примусу, його початковий і кінцевий моменти.

Процесуальні охоронні правовідносини, що виникають у зв'язку з визначеними юридичними фактами, за своїм змістом завжди являють відносини нерівності, підпорядкування: владний орган набуває права застосовувати заходи примусу щодо інших. Щоправда, лише тією мірою, що передбачена законом для конкретної справи. Водночас у суб'єкта, щодо якого застосовується примус, виникає обов'язок зазнати відповідної дії, але разом з тим він наділений правом вимагати, аби вид та міра примусових заходів відповідали закону.

Окрім цього, санкціоновані процесуальні заходи і правовий примус як найпоширеніші способи забезпечення захисту порушеного права не є одним і тим самим. Вони мають низку розбіжностей, а саме:

1. Цільова спрямованість. Ті чи інші заходи забезпечення захисту порушеного права не вказують на єдність та безпосередність цілей. Їхня мета полягає в забезпеченні реалізації однієї або кількох норм процесуального права. Механізм правового регулювання імперативних галузей права спрямований на виконання завдань переважно публічних галузей. Вказана мета досягається шляхом примусових дій щодо доказового матеріалу, необхідного для формулювання обвинувачення як процесуального засобу втілення юридичної відповідальності, шляхом охоронних правовідносин, тобто примусу, що пред'являється обвинувачуваній особі, допоки він не буде втілений у рішенні суду, яке, до того ж, має набути чинності.

2. Гносеологічна характеристика неправомірних дій, що слугують основою застосування тих чи інших заходів. Заходи щодо забезпечення захисту порушеного права завжди застосовуються з уваги на вчинене особою правопорушення, здебільшого на ґрунті реально підтвердженої можливості протиправної поведінки.

3. Спосіб нормативного вираження обов'язку належної поведінки, відмова (дійсна чи потенційна) від виконання якої й зумовлює застосування примусового впливу. У санкціонованих заходах цей обов'язок визначається в законі. Найбільш чітко, причому безпосередньо в нормі, що містить вказівку на примус, це закріплено в рамках відповідальності.

4. Спосіб закріплення тих чи інших заходів примусу у структурі правової норми. Заходи захисту порушеного права постають як реакція на порушення суб'єктивного права, закріплені в санкціях норм (чи в положеннях договорів), а заходи державного примусу – їх диспозиціями тощо.

5. Коло суб'єктів, що зазнають того чи іншого виду захисту порушеного права. Заходи захисту порушеного права застосовуються головню стосовно представників, які ведуть процес, а також щодо осіб, котрі виконують у процесі епізодичні функції.

6. Характер прав людини, що утискаються примусом або його наслідками, та міра жорстокості заходів примусу. Крізь призму застосування заходів захисту порушеного права зазнають утиску суб'єктивні права особи. Тоді як державний примус обмежує конституційні права людини, зокрема право на недоторканність особи [192, с. 45].

Вдаючись до праксеології проблеми, варто зазначити, що заходи державного примусу становлять собою правові настанови, які самі по собі, поза їх реалізацією, не можуть чинити насильницької дії на суб'єктів приватних чи публічних правовідносин. Аби зміст державного примусу, що міститься в конкретній правовій нормі набув втілення, був переведений із можливого/потенційного у реальний, необхідна правозастосовна діяльність, в результаті якої він набуде рис реального буття.

Вказана діяльність у сфері правового примусу не може бути довільною. Вона врегульована нормами відповідної галузі права, здійснюється за особливою процедурою та у визначеній процесуальній формі.

З огляду на вищесказане, принципово важливим є положення про те, що в дослідженні проблеми державного примусу потрібно диференціювати, з одного боку, самі органи примусу, з іншого – процесуальну форму її здійснення, тобто найоптимальнішу організацію.

Отож, зміст процесуальної форми державного примусу у процесуальному праві складається з таких структурних елементів: 1) підстави застосування примусу; 2) умови його здійснення; 3) рішення про застосування примусу і його закріплення у правозастосовному акті; 4) фактичне виконання примусу; 5) послідовність здійснюваних операцій у процесі застосування державного примусу; 6) встановлення повноважень органів щодо застосування примусу; 7) наділення правовим статусом осіб, що підлягають примусовому впливу [12, с. 34].

Отже, процесуальна форма заходів примусу – це форма дій, що має в системі імперативного публічного права та процесу допоміжний характер (на відміну від основних стрижневих дій, у яких поруч із процесуальними нормами застосовуються, бодай в частині диспозиції, і норми імперативного права).

Попри те, що державний примус застосовується переважно у кримінальному та адміністративному процесі, до нього вдаються і в низці випадків (договірного та недоговірного характеру) у царині цивільних правовідносин. Як форма окремої дії державний примус є односкладним, простим, позбавленим стадійного характеру ситуативним заходом.

Отож, державний примус є явищем, схожим за спрямованістю з іншими заходами забезпечення порушеного права, проте вони не є тотожними. Також нам вдалося з'ясувати опосередкованість державного примусу правозастосовною діяльністю, її особливими формами та ключовими елементами.

Окрім розмежування категорій «державний примус» та «заходи забезпечення порушеного права», для більш чіткого витлумачення онтологічної

сутності останнього варто також провести демаркаційні межі між категоріями переконання та примусу. Ці явища істотно різняться і за своїми засобами, і за силою імперативу, однак мають одну й ту саму кінцеву мету – здійснення регулятивного впливу на учасників правовідносин.

На думку російська правознавиця З. Ковриги, переконання – найбільш природний спосіб впливу на людину. Він полягає в тому, щоб шляхом розкриття явищ суспільного життя, роз'яснення чинних норм права здійснити активний вплив на свідомість учасників суспільних відносин, формуючи переконання про необхідність добровільного й точного дотримання панівного правопорядку [159, с. 18].

Мета переконання полягає у вихованні людини в дусі поваги до закону, норм права та положень договірної права, зрештою, у формуванні в неї стійкої звички правослухняної поведінки.

У результаті впливу на свідомість засобами переконання дотримання правил поведінки стає усвідомленим обов'язком, а відтак внутрішньою потребою, а згодом перетворюється на стійку усталену звичку.

Поруч з переконанням певну і, на жаль, доволі вагому роль у регулюванні суспільних відносин відіграє примус. Якщо раніше це стосувалося переважно імперативних (публічних) галузей права, то тепер набуло поширення їх повсякчасне застосування в диспозитивних (приватних) договірних галузях у разі невиконання положень того чи іншого правочину або недоговірних зобов'язань.

Як уже ми зазначали, примус у диспозитивному (приватному) праві застосовується меншою мірою, бодай тому, що, на відміну від галузей імперативного (публічного) права, де йдеться про правове переслідування, тут йдеться про вирішення спору.

Особливістю цивільного виконавчого провадження є те, що воно може бути порушене і не у зв'язку зі судовим розглядом цивільної справи. Держава, створивши та уповноваживши певні органи для примусового виконання рішень, винесених судом, і визначивши порядок їх виконання, наділяє ці органи правом проведення низки інших правових дій: медіації, третейських судів, арбітражу

тощо [324, с. 94].

Шляхом монополізованої державою правової дії примус дозволяє припинити потенційне або реальне правопорушення, незакінчений або продовжуваний злочин, перервати або ліквідувати загрозу вчинення таких дій, врятувати від небезпеки стихійного, техногенного лиха чи проявів військової агресії тощо.

У цьому контексті не зайвим буде зауважити, що державний примус може бути застосований не лише в площині порушення правових норм та притягнення до юридичної відповідальності. Заходи примусового характеру можуть застосовуватися з огляду на загрозу або потребу ліквідації наслідків стихійного лиха, актів військової агресії, або ж небажання виконувати свій військовий, а в низці країн – політичний обов'язок. Ось чому форми та межі державного примусу надзвичайно філігранне правове утворення, що дуже щільно корелює зі сферою прав людини, а тому перманентно перебуває у сфері підвищеної науково-дослідної уваги вчених, зазнаючи водночас прицільного практичного моніторингу правозахисників.

Повертаючись до тематики співвідношення заходів переконання та примусу, варто вказати на такі їхні основні відмінності:

1. Переконання формується під впливом соціальних відносин та існує як м'який метод регулювання. Формується стихійно й поетапно в процесі соціалізації суб'єкта правовідносин, ознайомлення та засвоєння вимог правових норм.

Державний примус своєю чергою закріплюється правовими нормами. Тому, незважаючи на широке обговорення громадськістю законопроектів, примус формується і санкціонується державою.

2. Якщо у сфері соціальних, культурних, господарських, виховних відносин переконання виконує першоважливу роль, то в ситуаціях, окреслених правом, на перший план щодо застосування цілком закономірно виходить примус.

3. Об'єктом переконання постають не тільки дії людей, а й їхні погляди, почуття, характер. Державний же примус застосовують лише тоді, коли людина

своїми діями порушує правові приписи.

4. Особливістю державного примусу є також його характер і форма: сувора регламентація законодавством процедури його здійснення.

5. Той факт, що переконання та примус об'єднані однією кінцевою метою, не означає, що весь перелік їхніх завдань також є тотожним, адже серед завдань державного примусу, окрім профілактики протиправної поведінки та виховання суспільства в дусі поваги до права, є також створення умов, за яких зазначені процеси будуть швидкими та безперешкодними [159, с. 5].

Отже, переконання та примус постають як два нерозривно пов'язані, взаємодіючі, але різні сторони в єдиному діалектичному процесі регулювання суспільних відносин.

За формою можна виокремити кілька видів примусу:

1) психологічний примус, що полягає в безпосередній загрозі реального застосування конкретних заходів примусового характеру, що звернена до свідомості суб'єкта;

2) моральний примус, який варто розуміти як застосування стосовно особи заходів, що не пов'язані із застосуванням обмежень, а стосуються втрат у сфері суспільної думки, дискредитації його імені у професійній та іншій сферах тощо;

3) фізичний примус, який полягає в реальному застосуванні потенційної сили держави, що може набувати обмежень особистого, організаційного та майнового характеру.

До обмежень особистого характеру належать: обмеження особистої недоторканості, недоторканості житла, свободи пересування, таємниці листування, поштової та електронної кореспонденції, свободи вибору вчинків відповідно до своєї волі, права займатися професійною діяльністю тощо.

Обмеження організаційного характеру найчастіше застосовуються у сфері імперативного (публічного) права, а також в окремих позаюридичних (надзвичайно ситуаційний, військовий) площинах.

До обмежень майнового характеру варто зарахувати втрату матеріальної винагороди, заборону займати певні посади та провадити певну діяльність,

обмеження права користуватися та розпоряджатися особистим майном тощо.

Обмеження майнового характеру найчастіше застосовуються у сфері диспозитивного (приватного) права, порушенні договірних та недоговірних зобов'язань.

Продемонструвавши власне філософсько-правове осмислення онтологічної сутності державного примусу, розкривши його буттєву суть, зміст, характер і форми, спробуємо з'ясувати, які ж особливості властиво темпорально-просторового осмислення примусу.

Поняття державного примусу дуже часто асоціюють з певними обмеженнями. Так і є, оскільки, як ми вище продемонстрували, сам характер державного примусу пов'язаний з обмеженнями, що виражаються в різних формах.

Отже, державний примус – це завжди обмеження прав людини. Оскільки це обмеження здійснюється на законних підставах, воно обов'язково має свої межі, тобто державний примус окреслюється певними кордонами, найчастіше строком.

Чим же є межі державного примусу? Найбільш ілюстративним відображенням його темпорально-просторової сутності. І стосується вона як часового, так і правосистемного (територіального) компонента.

Межа – певний кордон, лінія поділу тієї чи іншої одиниці [311, с. 156]. Термін «межа» може вказувати на певне нормування як часу (часові межі, часовий діапазон), так і простору (відстань, дистанція, межі території).

Усі перераховані нами у попередньому параграфі дослідження компоненти зі структури просторово-часового континуума мають одну узагальнену константу – межу. Термін, строк, позовна давність, строки давності обрамлені часовими межами бодай з однієї (кінцевої). Правові системи та правові сім'ї чітко окреслені межами територіальними.

Усе це дає підстави вказувати, що основною темпорально-часовою детермінантою державного примусу є його межі. Відповідно до національного законодавства, заходи державного примусу застосовуються до людини чітко визначеними в законі суб'єктами і здебільшого на території, що належить до

їхньої юрисдикції.

Ще чіткіші й суворіші вимоги до часових меж державного примусу – момент настання деліктоздатності, терміни ув'язнення, строки перебування під вартою, час, що спливає з моменту вчинення правопорушення до дня винесення обвинувачення, терміни дії правочинів, можливість подавати скарги, заяви, клопотання й апеляції тощо – безальтернативно сформульовані у процесуальному праві, можливості їх зміни не завжди наявні, а процедура втілення є громіздкою і багаторівневою.

На увагу заслуговує і міра ефективності державного примусу. Адже, як відомо, головним компонентом будь-якої соціальної системи є людина.

Поза людськими зусиллями навіть найефективніша, з погляду вкладеного в неї законодавчого потенціалу (заряду) ефективності, правова норма не в стані забезпечити досягнення бажаного й очікуваного кінцевого результату.

У практичному житті суспільства ефект правової норми органічно зливається з ефектом правозастосування. Ще одне із підтверджень наших суджень у тому, що ефективність міри державного примусу може розглядатися лише в контексті ефективності його застосування.

Отже, ефективність застосування заходів державного примусу варто розуміти як здатність системи цих заходів забезпечити при найменших соціальних затратах досягнення цілі, що перед ними стоїть.

Відтак можна припустити, що категорія ефективності заходів державного примусу також підлягає під темпорально-просторову характеристику, адже ефективність – це завжди співвідношення видатків та прибутків, хай навіть поза матеріальними категоріями. Наприклад, під ефективністю державного примусу у сфері імперативного (публічного) права можна розуміти їх спрямованість на досягнення належної поведінки учасників адміністративних та кримінальних правовідносин крізь призму їх здатності забезпечувати законність за найменших соціальних затрат, при мінімальній мірі обмеження законних прав та свобод учасників цих правовідносин.

У сфері диспозитивних (приватних) правовідносин ефективність

державного примусу вимірюється показниками максимального задоволення вирішення спору в мінімальні строки при найменших нормативно-організаційних затратах.

До змісту ефективності державного примусу входять внутрішні якісні властивості, що характеризують діяльність щодо застосування заходів державного примусу (конкретні засоби, способи, форми, умови). Цілі ж визначають лише спрямованість цієї діяльності. Що ж стосується результату такої діяльності, то він постає лише наслідком застосування вищезазначених компонентів. Перебуваючи за рамками змісту ефективності згаданої діяльності, цілі постають лише як надважливі, організуючі умови її успішності, а результат – як показник (своєрідне мірило оцінки) його ефективності.

Така постановка питання дозволяє впритул підійти до проблематики ефективності державного примусу.

Критерії ефективності державного примусу варто шукати насамперед у ступені їх впливу на досягнення цілей, що перед ним стоять. Полягають вони у співвідношенні між собою об'єктивних станів вихідних, реально досягнутих й окреслених регульованих заходами державного примусу відносин, а також недоліками, що мали місце під час реалізації цих заходів.

При визначенні рівня досягнення ефективності того чи іншого заходу державного примусу варто враховувати реальні факти, що характеризують:

1) стан конкретних правовідносин на момент ухвалення рішення про застосування заходів державного примусу, або так званий первинний стан;

2) стан цих правовідносин на момент практичної реалізації (перетворення) ухваленого рішення в життя (реально досягнутий стан);

3) очікуваний (бажаний) в результаті правозастосування стан суспільних відносин;

4) конкретні недоліки від результату правозастосування, які охоплюють обмеження прав та інтересів тих чи інших людей, врахування виховного впливу тощо [261, с. 45].

Згадані вище критерії розглядаються не поодиноці, а в контексті

співвідношення між собою.

Окрім того, варто зауважити, що ефективність заходів державного примусу та ефективність відповідної правозастосовної діяльності можуть бути класифіковані на відносно визначені ступені (рівні), як висока, середня і низька. При цьому своєчасність застосування таких заходів, їх законність, обґрунтованість, справедливість, як найважливіші умови їх ефективності, є презумованими.

Високоефективними заходами державного примусу будуть ті, завдяки застосуванню яких законодавець досягає запланованого результату в контексті досягнення безпосередньої мети таких заходів при допустимому (передбаченому) законодавцем рівні соціальних витрат.

Середньоефективними заходами державного примусу будуть ті, застосування яких забезпечує головно досягнення окреслених результатів при рівні соціальних затрат, які не перевищують допустимої за конкретних умов межі.

Заходами державного примусу низької ефективності будуть ті, позитивні результати від застосування яких опиняються значно нижче від очікуваних, або пов'язані з великими затратами, такими, що є недостатньо виправданими з погляду сучасного рівня правореалізації.

Деякі вчені виокремлюють, окрім перерахованих вище рівнів ефективності, також ефективність нульову та ефективність зі знаком «мінус», хоча думка ця не набула значного поширення [100, с. 79].

Окрім визначення темпорально-просторових характеристик державного примусу крізь призму категорій «межі» (і часові, і просторові) та «ефективність» як така, що відносно підпадає під цю характеристику завдяки перехрещенню в ній двох і більше кількісних показників, варто зазначити, що найчастіше інструментальними термінами, які всебічно розкривають суть ключових досліджуваних понять, є своєчасність державного примусу та його юрисдикційна відповідність.

Тож онтологічне осмислення темпорально-просторових аспектів державного примусу, окрім з'ясування його сутності, мети, характеру та форм,

дає підстави виокремити поняття «межі», як один з найбільш змістовних та наочних, а головне таких, що демонструють його праксеологічний вимір.

3.3 Людська гідність і «загальне благо» як пріоритетні буттєвісні константи державного примусу

Ідея людської гідності є всюдисущою та торкається абсолютного кола соціогуманітарних дисциплін. Практично немає наукової розвідки, методи і принципи якої так чи інакше не відштовхувалися б від категорії людської гідності.

Тематика нашого дослідження не просто актуально, а гостро актуально співвідноситься з категорією людської гідності, позаяк державний примус, у разі порушення його основної темпорально-просторової характеристики (межі), здатен принижувати гідність людини.

Саме тому громадські й інші правозахисні організації, суспільство загалом настільки прискіпливо ставляться до питання дотримання вимог законності при застосуванні заходів державного примусу, адже їх порушення автоматично призведе до приниження гідності людини.

Ідея людської гідності має давню філософську історію. Її досліджували від часів Платона, Аристотеля та в межах напряму античного стоїцизму. У період Середньовіччя ідея гідності еволюціонувала у працях християнських апологетів, концептуально окреслювалася у християнській патристиці, антинонімічно протиставлялася в роботах Августина Аврелія.

Нового дихання концепту «гідність людини» надав період європейського Відродження та Просвітництва. Зокрема, постановка та розв'язання проблем у сфері людської гідності мали місце у працях Р. Декарта, Ф. Бекона, Дж. Локка, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта. Нова філософія XIX ст. здійснила внесок у генезу вчень про гідність на підставі праць А. Шопенгауера, С. К'єркегора, Ф. Достоєвського, Ф. Ніцше, П. Юркевича (представник вітчизняної наукової філософської думки).

На думку українського вченого М. Дойчика, гідністю є не тільки ідея, а й реальний емоційно-вольовий стан, інтенція свідомості, яка, на відміну від політико-правових інструментів, властива кожній людині [99, с. 5]. Це категорія, що вказує на рефлексію особою власної цінності для себе самої та для суспільства. Її критерії-корелянти можуть істотно варіюватися, проте незмінною є суть, гідність впливає з людського самоусвідомлення.

Чому важливо говорити про гідність у контексті теми державного примусу? Практично тому ж, чому говорять про відповідальність у контексті свободи і навпаки. Тому що ці дві категорії є протилежними ланками одного й того самого ланцюга, пов'язані діалектично. Гідність людини є межею державного примусу, державний примус – обмеженням гідності, а, як ми вже з'ясували в попередньому підрозділі, межі є однією з найяскравіших характеристик темпорально-просторової правової сфери.

Терміни «обмеження» та «втручання» доволі часто застосовуються міжнародними правозахисними організаціями, а також судовими органами. Загальною юридичне розуміння втручання наведено в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція з прав людини). Зокрема, там зазначається, що втручанням є вчинення державними органами активних діянь, які торкаються блага, котре лежить в основі конвенційного права. Таким благом може бути свобода, тілесна недоторканість, право власності тощо.

Встановлення і підтвердження факту порушення, його визнання чи спростування стає першим кроком в алгоритмічній процедурі розгляду справ міжнародними судовими органами. У такий спосіб міжнародний судовий орган передусім з'ясовує, чи було порушення, а на наступному етапі – чи вчинене воно представниками органів державної влади.

Іноді, враховуючи характер справи, яка розглядається, алгоритм процедури може змінюватися до навпаки. За таких умов аналіз питання здійснюється за формулою: чи правопорушення було вчинено представниками державної влади? чи лежить об'єкт порушеного права у площині конвенційного міжнародного права?

Оскільки від перестановки доданків сума не змінюється, то й тут ситуація не міняється у зв'язку з черговістю питань та отриманих на них відповідей. Проте це створює зручності суддівському корпусу та спрощує процедуру аналізу правової ситуації.

Терміни «обмеження» та «втручання», попри тісний зв'язок з поняттями «свобода» і «загальне благо», дуже часто тісно пов'язані з категоріями регресної вимоги та негативного зобов'язання. Це дві сторони одного й того самого явища.

Негативними зобов'язаннями передбачено обов'язок уповноважених представників державної влади не вдаватися до перебільшених або неправомірних посягань на охоронюване Конвенцією з прав людини благо. Втручання розглядається тут як недотримання цього виду зобов'язання. Втручання в такому випадку завжди є активним діянням, тобто дією.

Водночас втручання не треба завжди розглядати як апріорі неправомірне діяння. Сам по собі термін «втручання» не має ані негативного, ані позитивного забарвлення, а визначається низкою чинників, які ілюструють та дають відповідь на запитання, чи було завдано шкоду об'єкту, що перебуває під охороною. Якщо, за рішенням органів судочинства, втручання таки мало місце, то вони встановлюють факт порушення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Якщо ж втручання не було, тоді й про порушення Конвенції не може йтися.

Окремо варто зазначити і те, що феномен примусу, а як наслідок втручання та обмеження, є одним з важливих, а можливо й основних, аспектів взаємодії у сфері «особа – держава». Ця сфера, безумовно, дає відповідь на запитання про те, яким є правовий статус людини і громадянина в конкретній державі. Вона визначає обсяг прав та обов'язків людини і громадянина, їх співвідношення, а також перелік свобод.

Отже, проблематика обмеження прав і свобод людини та громадянина, державного примусу, втручання держави у права і свободи людини та громадянина є наріжним каменем демократичних процесів національного та міжнародного рівнів.

Надзвичайно тісно пов'язана з ними засаднича ідея свободи людини і її гідності. Заразом основні завдання обмеження прав і свобод, а подекуди й застосування державного примусу полягають якраз у забезпеченні рівного доступу та пропорційної реалізації принципу свободи і гідності. Іншими словами, обмеження прав і свобод людини та громадянина якраз у встановленні свободи для інших, для більшості в її гарантуванні.

Накладаючи певні обмеження, держава тим самим надає особі можливість узаконити та гарантувати стабільність найширшого переліку її свобод. Проте процес цей має здійснюватися в певних рамках. Адже свобода кожної людини закінчується у місці, де починається свобода іншого [125, с. 96–102].

Продовжуючи наше дослідження, зазначимо, що термін «обмеження (втручання)» у сферу прав і свобод людини та термін «державний примус» закріплені в юридичних концепціях і доктринах, а також на міжнародному рівні у відповідних нормативно-правових актах. На національному законодавчому рівні цю термінологію зустрічаємо вкрай рідко. Водночас зауважимо, що навіть попри те, що міжнародне право містить дефініції цих категорій, представлені вони по-різному.

Так, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод містить терміни «обмеження прав і свобод», «скасування прав і свобод», «відступ від своїх зобов'язань» [301, с. 7; 169]. Такі важливі правові терміни, як «обмеження», «применшення», «знищення прав і свобод», «відступ від зобов'язань», «руйнування прав і свобод», зустрічаємо в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права [232]. У Загальній декларації прав людини (ст. 29) також міститься термін «обмеження» [114].

Що стосується питання правомірності/неправомірності обмеження (втручання), то варто аналізувати радше науково-емпіричний матеріал, аніж законодавство.

Тлумачний словник дає таке визначення розуміння правомірності: відповідність явищ до законів розвитку природи і суспільства, до законів права та

держави [39, с. 565].

Український правознавець Б. Сидорець розуміє правомірність втручання держави у сферу прав людини як легітимність державного апарату чинити вплив на офіційно визнані загальнолюдські свободи в певних чітко визначених межах [301].

Втручання, обмеження та примус є системою правових відносин зі спеціальним суб'єктним складом. Відносини ці мають імперативний, публічний характер, попри те, що розвиваються вони в галузі публічного (найчастіше) чи приватного (рідше) права.

Відтак систему правовідносин у сфері державного примусу утворюють суб'єкти – держава та особа, один з яких володіє монопольним правом впливу на громадянина. Об'єктом цих правовідносин постає охоронюване Конвенцією з прав людини благо, а змістом є комплекс взаємокореспондуючих прав та обов'язків сторін.

Особливість суб'єктного складу, про що вже згадувалося вище, правовідносин державного примусу виявляється в тому, що одна з її сторін наділена монопольними владними функціями, є «озброєною», а її діяльність зумовлює застосування права.

Отже, відносини у сфері державного примусу є симбіозом реалізації права (громадянин) та застосування права (представник органу державної влади).

Зміст правомірності втручання держави у права людини – це і є її правовідносини з певним громадянином, межі впливу кожного з них, точки кореляції та взаємовпливу, а також відповідальність сторін за порушення меж та інтервенцію у сферу повноважень іншого.

Самі ж межі такої правомірності – основний елемент, лінія, перехід якої карається соціальними, зокрема правовими, нормами [164, с. 35].

Як ми вже зазначали в попередньому підрозділі, законодавчі межі правомірності закріплені в законі, тобто регламентовані законодавчо. Проте не варто забувати та штучно позбавляти право його іншого – природно-правого, а не тільки нормативістського виразу. У цьому випадку демаркаційну лінію провести

складніше. Її специфіка визначається особливостями типу правових систем та правових сімей, зокрема панівним політичним режимом на конкретній території.

Якщо говорити про демократичні держави, то «червона» лінія, котру забороняється перетинати, застосовуючи заходи державного примусу, проходить «по краю» таких принципів, як верховенство права, законність, гуманізм, рівність, справедливість, свобода та відповідальність тощо.

Коли ж ідеться про держави тоталітарного/авторитарного спрямування, то тут заходи державного примусу здатні нівелювати дані ідеї та постулати, оскільки правова культура, а в низці випадків і закон, не зупиняються перед ними, не визнають їх пріоритету та не рецептують у національні правові системи.

Тож у таких суспільствах, якщо не де-юре, то завдяки корупції й бюрократизму, мають місце залякування, репресії, тиск психологічного та фізичного характеру, змішування приватного і публічного, втручання держави у приватне життя громадян, панування колективних інтересів над індивідуальними.

Отже, теорія та історія державно-правової науки дозволяє класифікувати держави залежно від міри втручання (обмеження) прав і свобод людини. У такий спосіб можна виділити чотири основні типи груп, серед яких [146, с. 412]:

1) тоталітарні держави, що не визнають прав і свобод людини та громадянина – окремі держави Африки (Сенегал, Гана, Малі, Сомалі) та Азії (Індія, Непал, Бірма, Лаос, Бангладеш), що належать до так званого «поясу нестабільності»;

2) держави, що де-юре визнають демократичні цінності та принципи, рецептували їх у своє законодавство, проте де-факто їх впровадження затримується, у зв'язку з корупційною та бюрократичною складовою. Такі держави все ще не в стані зруйнувати феодалізм та розірвати сюзеренно-васальні зв'язки (Росія, Білорусь, Близький Схід, окремі держави Латинської Америки та Карибського басейну – Гондурас, Коста-Ріка, Домініканська Республіка, Мексика, Суринам) держави, які декларують, визнають всі основні права людини, проте ще не створили належних механізмів для їх здійснення (Україна, Росія, інші держави СНД, окремі держави Центральної та Латинської Америки);

3) держави, які досягли високого рівня розвитку демократичних інститутів та цінностей (Євросоюз, Британія, США).

Отже, загальний стан дотримання прав і свобод людини та громадянина безпосередньо визначає рівень правомірності втручання (обмеження) держави у цю сферу.

Оскільки державний примус завжди є втручанням та обмеженням, то він, поза сумнівом, наявний і в демократичних, і в тоталітарних країнах. У державах з розвиненою демократією державний примус здійснюється у строгій відповідності з буквою та духом права, є чітко регламентований відповідно до рецептованого міжнародного та національного права, деталізований на рівні інструкцій.

Державний примус у державах так званого перехідного типу здійснюється відповідно до міжнародних стандартів та є законодавчо регламентований на національному рівні, проте де-факто, у зв'язку з незрілістю демократичних інститутів та узурпаційними складовими, часто відбувається з порушеннями.

Державний примус у державах з відверто тоталітарним та авторитарним режимами здійснюється свавільно, порушуючи норми міжнародного права та не маючи належної внутрішньої регламентації на рівні національного законодавства [252, с. 88].

Щодо людської гідності, то, зауважимо, у динамічних, глобалізованих умовах сьогодення ідея гідності становить собою дієвий та унікальний інструмент для пошуку спільного знаменника і на рівні міжособистісних, і на рівні міждержавних відносин. Кожний індивід як людина апіорно наділений категорією гідності. Крізь її призму здійснюється усе спілкування, реалізовується комунікативна сфера конкретної людини. Гідність окреслює рамки людського буття.

Як зазначає українська вчена Е. Шишкіна, філософсько-генезовою основою поняття людської гідності є слова з давньогрецької мови: *ахіа* – цінність, *ахіота* – основна цінність, *ахоіс* – гідний. В античній інтерпретації термін «гідність» – це найвища цінність, а водночас й обов'язок – чинити по-людськи, або відповідати за свої нелюдські вчинки [365, с. 17].

Людська гідність – надважлива категорія у трансформаційних, перманентних, швидкісних змінах всередині правової системи. Ця сфера апріорно стає сферою конфлікту. Адже, з одного боку, зріле суспільство неможливо уявити без людей вільних, які поважають і себе, і інших, не терплять свавілля. З іншого боку, процес формування такого зрілого суспільства неможливий без «дорослішання» правоохоронної, судової та пенітенціарної систем, яке ніколи не відбувається інакше, як методом спроб і помилок.

Тож якою є природа людської гідності? Чи існують універсально нормативні підстави стверджувати, що всі людські істоти мають цінність? І чи є ці підстави достатньо вагомими для визнання людських прав? Такі питання визначають коло філософської проблематики для роздумів кожного філософа, котрий звертається до опису цього поняття, особливо у взаємозв'язку з правами людини [393, р. 43].

Як ми вже зазначали, ідея гідності еволюціонувала паралельно з ходом історії та світової філософської думки.

Водночас яку б із течій ми не намагалися осмислити, все та всюди зводиться до розгляду цього особистісного поняття з погляду моральної самосвідомості людини. Адже, як відомо, базові принципи та підвалини людської гідності формувалися на основі ірраціонального, із врахуванням принципу автономії волі, усвідомленні її значущості, вагомості та особливості, перманентно прямуючи до вдосконалення себе та поліпшення життя інших і суспільства загалом.

Прагнення до пошуку та постійної модернізації згаданого концепту лежать передусім не в площині праксеології, а в намаганні людини відшукати свою самоцінність та місію. Разом з тим, із роду в рід та з року в рік передавалася ідея, що важливою передумовою втілення та вкорінення ідеї людської гідності є потреба людини в любові і повазі.

Підбиваючи підсумки щодо гостро актуальної потреби докладного розгляду концепту «гідність» у межах теми темпорально-просторових характеристик державного примусу, зазначимо, що з підвалин людської природи випливає необхідність у затребуваності, самореалізації та значущості людини, якій

потрібно самостверджуватися якщо не в очах навколишніх, то бодай у власних.

Актуальним є й дослідження питання щодо ролі ідеї гідності у сфері утвердження міжнародних та національних правових принципів і цінностей, врегулювання питань гуманітарного права в контексті стрімких глобалізаційних змін у світовій спільноті тощо.

Як слушно зазначає О. Гришук, людська гідність як категорія багатоаспектна глибоко проникала у зміст права. Ознаки та якості, що визначають та характеризують людську гідність, складають основу прав і свобод людини, її правового статусу [365, с. 32].

Якщо від теоретичного плавно перейти до нормативного врегулювання питання, то в Загальній декларації прав людини багато разів згадується поняття гідності. Так, уже в преамбулі зазначено, що визнання гідності людини, характерне для всіх членів людської сім'ї, та рівних і невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості та миру на всій планеті.

У ст. 1 Загальної декларації прав людини вказано, що всі люди народжені вільними і рівними за своєю гідністю і правами. У подальшому таке формулювання автоматично перейшло в Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [114].

Зрештою, і саме вітчизняне законодавство приділяє чимало уваги питанню гідності особи. Так, уже в преамбулі Конституції України сказано про необхідність забезпечення гідних умов життя, ст. 3 Основного закону проголошує гідність людини найвищою соціальною цінністю, ст. 21 містить положення про рівність у гідності, ст. 28 – про повагу до гідності, ст. 41 – про недопустимість завдання шкоди в контексті реалізації інших прав, вчинення інших дій, а ст. 68 вказує на межі людської гідності та неможливість посягання на гідність інших людей. Тож разом із правом на гідність на кожну людину покладається обов'язок не посягати на честь і гідність іншого. У ст. 105 Конституції України йдеться, зокрема, про відповідальність за посягання на честь і гідність [170].

Дві останні статті якраз виражають суть державного примусу у сфері

гідності людини. Так, у ст. 68 йдеться про межі права людини. Вказується, що межа гідності закінчується там, де починається право інших людей. Те, що прописано у ст. 105 Конституції України, виражає суть державного примусу і дуже часто синонімізується з поняттям відповідальності, що є оманливим. Державний примус не є юридичною відповідальністю, він є її наслідком.

Отож, термін «людська гідність» безпосередньо пов'язаний з проблематикою державного примусу як в теорії, так і на практиці, оскільки вони пролягають в єдиній діалектичній площині.

Що ж стосується темпорально-просторових характеристик державного примусу, то людська гідність може визначатися як межі державного примусу, набуваючи в такий спосіб зазначеного спрямування.

Порушення принципу поваги до людської гідності наявне в ситуаціях, коли низький рівень правової культури та правосвідомості, а також наявні недоліки правозастосування, принижується цінність людської гідності. Такий стан речей має суттєві негативні наслідки в майбутньому. Функціонування правоохоронної та судової системи дозволяє визначити конкретний праксеологічний вимір такого стану речей, адекватно оцінити наявну ситуацію та проілюструвати конкретну темпорально-просторову характеристику гідності і з погляду суб'єктивного бачення людиною себе самої, і з погляду дійсних реалій правової системи.

Отож, як вже було сказано, саме у відносинах з державою в особі її правоохоронних та судових органів людина найчастіше стикається з порушенням принципу поваги до людської гідності, тобто в контексті застосування заходів державного примусу.

Проблематика дотримання принципу поваги до людської гідності працівниками поліції докладно проаналізована в англоамериканських правових доктринах, чого не скажеш про романо-германську правову сім'ю. У межах континентального права дотримання принципу законності та відсутності перешкоджання діяльності органів внутрішніх справ апелює радше до людини, аніж до держави та її службових осіб. Тимчасом американський учений Дж. Лінч вказує на неможливість ефективного правозастосування та злагодженого

функціонування правової системи без ретельного дотримання принципу поваги до гідності людини в діяльності поліції. Окрім того, він наголошує на необхідності контролю за цим видом діяльності для недопущення зловживань і неправомірних обмежень прав людини [389, р. 43].

Тож нормальне існування правової системи неможливе без дотримання принципу поваги до людської гідності з боку правоохоронних та судових органів. Важливим також є супутнє дотримання принципів законності, відсутності дискримінації, об'єктивності, незаангажованості, пропорційності, крайньої необхідності.

Існування ідеального суспільства, як і абсолютно злагодженої та бездоганної роботи правоохоронних органів, є не більше як утопією. Будь-яка система має слабкі ланки та промахи. Але завдання законодавця та центральних органів виконавчої влади полягає в тому, щоб створити інститут з найменшою кількістю таких промахів. І єдиним дієвим способом впровадження такого інституту є правильний вибір механізму правового регулювання. Особливо важливо це в ситуації, коли норма права чи її санкція визначені в законодавстві не зовсім конкретно.

Зазначимо, що принципом поваги до людської гідності послуговуються у своїй діяльності поліція та інші органи, що реагують на звернення громадян або з власної ініціативи беруть на себе відповідальність за охорону й підтримку громадського порядку. У такому разі за порушення принципу поваги і захисту людської гідності відповідатиме поліція, зокрема її посадові та службові особи.

Регламентация діяльності правоохоронних органів має здійснюватися не тільки спеціально уповноваженими на це службовими особами, але й громадськістю.

Так, у Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи «Декларація про поліцію» (1979) громадянському суспільству фактично надавалися можливості провадити нагляд над різними поліцейськими формуваннями, тобто поліцією в широкому сенсі [89]. Таке формулювання мало вирішувати одразу три завдання: зменшити каральний профіль діяльності поліції, посилити громадянську

активність, стимулювати соціальні зв'язки. Однак цей документ з незрозумілих причин так і не був схвалений Комітетом міністрів Ради Європи. Щоправда, невдовзі був прийнятий Європейський кодекс поліцейської етики (документ містить базові етичні засади діяльності поліції, а також окремі аспекти громадського контролю, моральні спрямовувальні вектори, що лягають в основу професійної поведінки окремих національних поліцій), однак він був негативний для країн радянського, а згодом і пострадянського простору [365, с. 152]. Рада Європи на теренах держав, що до неї належали, взялася впроваджувати дві програми, які спрямовані на демократизацію інститутів публічної влади: «Поліція в суспільстві у фазі трансформацій» та «Поліція в правовій державі».

Конференція Ради Європи 2002 року проголосила нові напрями діяльності поліції: нагляд за поліцейською діяльністю з боку держави, включення до поліцейської діяльності охоронної, детективної сфери, що є дійсними дотепер. Однак найпоширеніші способи діяльності поліції мають все-таки кримінально-процесуальний, оперативний, адміністративно-правовий та владно-розпорядчий характер. Усі вони забезпечуються засобами примусу, до найпоширеніших з яких у світовій практиці належать затримання, арешт, огляд та виїмка, прослуховування розмов та моніторинг кореспонденції тощо. Конкретний вид заходу державного примусу не дає вказівки до розмитості його меж, немає «гнучкішого» чи «жорсткішого» заходу, всі вони мають здійснюватися відповідно до законної регламентації та в чіткій відповідності до закону. Вихід за межі законної регламентації того чи іншого заходу допустимий лише у разі абсолютної необхідності для досягнення законно поставленої мети [365, с. 153].

Якщо ж дещо віддалитися від нормативного аспекту питання, а спробувати розглянути його більше у природно-правовому вимірі, то запорукою успіху професійної поліцейської діяльності щодо мінімізації зловживань та свавільного застосування заходів державного примусу є:

- 1) здорова й неформальна внутрішня атмосфера зі збереженням службової субординації;
- 2) теоретичне і практичне навчання впродовж служби;

- 3) скрупульозність перевірок і контролю;
- 4) чесність і незаангажованість атестації та підбору кадрів.

Усі зазначені процедури стануть на перешкоді порушенню закону і професійної етики правоохоронця, натомість апріорно слугуватимуть повазі до гідності людини працівниками правоохоронних органів.

Узагальнюючи, вкотре наголосимо, що в міжнародному праві враховано принцип поваги до людської гідності. Тож важливо створити всі належні передумови для забезпечення ефективності механізму правозастосування і забезпечення органів громадського контролю за поліцією, що забезпечило б дотримання демократичних принципів та мінімізувало б зловживання повноваженнями й обмеження прав людини.

Поняття людської гідності тісно корелює з категорією свободи людини. Це не синонімічні, не тотожні поняття. Хоч вони є близькими за спрямуванням, проте ніколи не перетинаються, а йдуть паралельно, подібно до того, як державний примус та відповідальність. Принцип людської гідності діалектично протилежний поняттю державного примусу, тоді як сама свобода – відповідальності.

На думку російського правознавця І. Петрухіна, свобода – це надана людині можливість мислити і вчиняти відповідно до своїх переконань, поглядів та уявлень про необхідне і бажане, добиватися здійснення поставленої мети і, отже, реалізувати своє «Я» в об'єктивному світі. У повсякденному сенсі свобода нерідко сприймається як здатність поводитися на власний розсуд, як незв'язаність себе чужою волею, примусом. Проте зовні вільний вольовий акт нерідко постає як ілюзія свободи, адже людина є вільною лише відносно. Її свідомість і поведінка значною мірою детерміновані соціумом, способом його життя, соціальним середовищем, зовнішніми соціальними обставинами, а також природними, що визначають людину як цілісну біологічну істоту [257, с. 6].

Втім, внутрішня і зовнішня детермінація людської поведінки визначена не дуже чітко – вона допускає свободу вибору, а саме обмеженого суспільними та правовими рамками варіанта поведінки, що видається особі більш прийнятним.

Розум і совість людини своєю чергою підказують їй як поводитися в певній ситуації, при цьому допустимі різні варіанти вільної поведінки і різні оцінки її з боку інших людей [336, с. 45].

Свобода, причому і суспільства, і окремої людини, вимірюється в таких сферах:

1) розширення панування над природою та вдосконалення відносин, які виникають у процесі виробництва і розподілу матеріальних благ;

2) оволодіння законами, що керують суспільством, регулювання на їх основі відносин між державами, громадськими організаціями і громадянами;

3) вільний розвиток науки, мистецтва, культури – духовне збагачення суспільства (духовна свобода);

4) утвердження і розвиток моральних цінностей суспільства (моральна свобода);

5) введення і реалізація правових дозволів, приписів і заборон (юридична свобода).

Оскільки тематика нашого дослідження відштовхується від категорії державного примусу, а ця сфера цілком і повністю стосується юридичної свободи особи, то зрозуміло, що нас цікавить насамперед цей зріз проблеми.

Як зазначає російський правознавець В. Кучинський, право – офіційно встановлений каталог свободи людини [198, с. 8]. Не лише правові дозволи, але й правові приписи і заборони служать мірилом юридичної свободи особи. Наділяючи певними повноваженнями ту чи іншу службову особу, а отже, приписуючи їй ту чи іншу поведінку, закон спрямовує її діяльність на охорону прав і свобод громадян і певною мірою звільняє останніх від необхідності вести боротьбу за свої права наодинці. Правова заборона своєю чергою, обмежуючи «свободу» протиправної поведінки, водночас гарантує охорону прав і свобод громадян, що добросовісно виконують вимоги закону.

Утім державний примус є особливим і нетиповим аспектом проблеми. Він належить до сфери державної діяльності, де в ім'я інтересів суспільства досить часто доводиться вдаватися до обмеження основних прав і свобод людини.

Найчастіше такою сферою є галузі права з імперативним (публічним) механізмом правового регулювання, хоча бувають і винятки (їх ми вже вказували в попередніх підрозділах).

Особливо гостро стоїть питання щодо можливих та допустимих меж застосування примусових заходів саме в категоріях справ, що не є предметом кримінального чи адміністративного права, адже в них стороною є особа, що навіть не є підозрюваною у справі, а тільки проживає в зоні стихійного лиха або не виконує певних зобов'язань договірною права.

Ще одна особливість застосування державного примусу пов'язана з категорією справ, які передані на апеляцію. Тут постає питання про законність тримання під вартою людини, яка теоретично може виявитися невинною. Наприклад, при усуненні обвинуваченого від займаної посади обмежується право на працю, зокрема на вибір професії та місця праці. Накладаючи арешт на майно обвинуваченого, обмежують право власності тощо.

Загалом у теорії державного примусу вкоренилася думка, що він стосується переважно кримінального та адміністративного права і передбачає низку обмежених слідчих дій: виїмку, пошук, освідування, отримання взірців для порівняльного дослідження, поміщення особи в медичний заклад, оскільки вони очевидно мають примусовий характер. Проти цього ніхто не заперечує, адже справді, ці процесуальні дії пов'язані з обмеженням прав і свобод громадян (недоторканості особи, таємниці кореспонденції, недоторканості житла, права на особисте життя).

Однак у багатьох випадках вказані обмеження постають як свідомі самообмеження, оскільки існує перелік процесуальних дій, що обмежують права і свободи підозрюваного, обвинуваченого, їхніх близьких родичів, але їх не можна зарахувати до категорії примусу, оскільки це вигідно цим особам. Прикладом можуть бути справи щодо насильницьких злочинів, де підозрюваний/обвинувачений нерідко зацікавлені у проведенні експертизи, під час якої на тілі можуть бути виявлені сліди і пошкодження, які вказують на протиправну активність потерпілого, адже підозрюваний/обвинувачений

застосовував необхідну оборону [106, с. 46].

Отже, та чи інша процесуальна дія, до проведення якої притягнута людина як носій процесуального обов'язку, може і повинна розглядатися або як акція, що відповідає побажанням та інтересам цієї особи, або як захід державного примусу. Із цього мав би випливати логічний умовивід, що саме поняття заходів процесуального примусу як передбачених законом слідчих дій не повинно мати права на існування.

Критерій відмежування процесуального примусу від сфери вільного волевиявлення – не апріорно примусовий характер тих чи інших слідчих або судових дій, а психічне ставлення громадянина – суб'єкта кримінального чи адміністративного судочинства, до покладеного на нього обов'язку у правовідносинах зі службовою особою.

Якщо людина схвалює покладення на неї цього обов'язку, сприймає його як власний інтерес, значить примусу немає. Якщо ж вона протестує проти його виконання, бачить в ньому обтяження та суперечність власним інтересам, виконує його під тиском, загрозою застосування передбаченої законом фізичної сили, тоді примус таки наявний. Адже залежно від мотивації людини одне й те саме діяння можна розцінювати і як свободу, і як необхідність.

Такий підхід дозволяє певною мірою рангувати ті чи інші процесуальні дії «за вмістом» в них заходів державного примусу. Одні з них проводяться переважно за клопотанням учасників процесу; другі, хоч і проводяться за ініціативною держави, проте за схваленням учасників процесу; треті, незалежно від того за чиєю ініціативою проводяться, можуть мати як примусовий, так і добровільний характер; четверті за загальним правилом є примусовими; п'яті стосуються осіб, що не можуть виразити своє ставлення, проте, дізнавшись про них, розціняють як примусові.

Врешті, не слід забувати і про категорію «загального блага», адже суспільний інтерес, або інтереси панівної частини суспільства (ідеться про переважну більшість) є єдиновиправданою метою застосування заходів державного примусу та обмеження прав людини, що, врешті, є синонімами.

Для забезпечення «загального блага» потрібні [322, с. 194]:

1) примусова реалізація суб'єктивного права. На перший погляд, особа не може бути змушена до реалізації її суб'єктивного права, проте існує чимало винятків. Примусова реалізація суб'єктивного права – це, звісно, не свобода або обмежена свобода, а засіб досягнення «загального блага», водночас не всі люди усвідомлюють, що право в будь-якому випадку служить їхнім інтересам. Прикладом такого може бути примусове здійснення права на судовий захист, надання державного адвоката;

2) ануляція незаконних і необґрунтованих процесуальних актів. Цей захід примусу також служить не лише інтересам підозрюваного, обвинуваченого, а є «загальним благом», оскільки «лікує» правову систему загалом, фільтруючи невдалі прецеденти;

3) аналогічно до пункту два «загальному благу» служить і відсторонення особи, що проводить дізнання, слідчого, прокурора від подальшого ведення дізнання або слідства, відводи посадових осіб тощо;

4) заходи превентивного характеру також мають характер примусу і zarazом яскраво демонструють спрямованість на «загальне благо». Зрозуміло, що коли не фізично, то бодай психологічно добровільно жодна людина не відправляється в ізолятори чи місця позбавлення волі, навіть добровільно не покидає власне житло на невизначений термін чи й назавжди. Та попри це превентивні заходи дуже суттєво служать «загальному благу».

Отже, свобода людини, зіштовхнувшись із заходами державного примусу, однозначно зазнає обмеження, яке й виступає темпорально-просторовою характеристикою примусу.

Гідність людини не обов'язково страждає від державного примусу. А якщо це і трапляється, то, отже, примус здійснений з порушенням норм природного і позитивного права з боку держави в особі її органів.

У низці випадків процесуальні дії, що апріорі підпадають під категорію державного примусу, не є ним, оскільки слугують інтересам особи, щодо якої і застосовуються. Незважаючи на те, чи служать вони особі, чи йдуть проти її волі

та інтересів, державний примус завжди слугує інтересам панівної частини суспільства та концепції «загального блага». Якщо «загальне благо» не є метою державного примусу, він є неправомірним, а його темпорально-просторова характеристика – межі – порушені.

3.4 Темпоральна та просторова відкритість державного примусу (інтерактивність та інтерпасивність взаємодії державної влади, суспільства, людини)

Беззаперечним є той факт, що державна влада в особі її компетентних органів наділена різними засобами впливу й панування в суспільстві. Серед них виділяють економічні, політичні, правові, авторитетні інші важелі, зокрема й силові, найяскравішим прикладом яких є державний примус.

Взаємодія в межах своєрідної екосистеми «людина – суспільство – держава» сягає давніх часів. Точніше, спершу це стосувалося лише взаємовідносин «людина – суспільство», яким би примітивним на той час воно не видавалося сучасній людині.

Еволюційні зміни, прогрес, постійний рух вперед не був і не міг бути злагодженим та згуртованим. Цей рух так чи інакше порушував тодішній уклад, а отже були люди, не задоволені ним. Переважно це були маргінали (злочинці, пристосуванці), для котрих рух вперед означав втрату певного блага, а саме легкого способу наживи, потенційні прояви конкуренції тощо. Та попри це, якщо для більшої частини суспільства зміни означали появу нових перспектив, то, зрозуміло, вони відбувалися. А «неугодні» були змушені всупереч власним бажанням дотримуватися нових правил. Так, власне, і зародився інститут примусу та імперативних норм, що й сьогодні слугують йому законодавчим підґрунтям.

Зазначимо, що праобразом соціальних, а в подальшому і правових норм, котрі регулювали суспільні відносини та містили, хоч і неписану, проте реальну санкцію, були мононорми, які зародилися ще в період поділу праці. Зазначені вище процеси мали місце відбутися ще у період поділу праці. Мислення групи

людей поступово переставало бути суцільним та лінійним. Поділ праці став причиною поділу мислення та досвіду. Праця з різним матеріалом, а подекуди перешкоджання в ній один одному всередині одного племені детермінували зіткнення цілей, як наслідок – виникло суспільство з перманентно ускладнюваними елементами зростаючої різномірності. Так людей почали ділити на суспільні класи тощо [36, с. 75]. Вигнання з племені, каменування тощо – це конкретні види відповідальності за суспільну шкоду й непокору правилам, встановленим більшістю, або старійшинами. Цей процес ліг в основу появи нормативного, писаного, позитивного права, а значить і появи держави.

Початок розвитку нормативного світу безпосередньо пов'язаний з процесом утвердження примусової сили звичаю як первинного регулятора суспільних відносин. Саме він, опозитивувавшись, набувши примусового характеру, став першопочатком процесу становлення плеяди соціальних норм: норм моралі, етики, традицій, соціуму, права.

На думку А. Богданова, первинна та основна форма вищого примусу, що санкціонує приписи норм, є прямим матеріальним насильством суспільства над тим, хто переступає цю норму. Ця санкція зберігається у сфері звичаю та закону. Інший характер має той примус, який є життєвою базою для норм етики та моралі: він зводиться до суспільного осуду і неприйняття. Це своєрідна пом'якшена норма суспільної протидії девіантній поведінці, що актуальна для тих вчинків, які не порушують безпосередньо та різко основних життєвих інтересів соціуму або ж заторкують їх посередньо, незначно. Цей тип примусу іноді відкидає, а іноді доповнює перший, надаючи проступку відтінку непристойності [36, с. 75].

Отже, державний примус є одним зі засобів виразу влади більшості, влади суспільства, а згодом – державної влади.

На думку українського правознавця О. Павлишина, влада – це здатність впливати на діяльність, поведінку людей, тобто право і можливість керувати, розпоряджатися, панувати [249, с. 194].

Ключова цінність влади, безумовно, не в потенціалі застосування сили, а у

вказівці правильного вектора поведінки законослухняній особі, стимулюванні та заохоченні до соціально активної поведінки. Якщо ж проводити міжпредметні зв'язки між концептами «влада» і «закон» та намагатися виокремити юридичний аспект та юридичне розуміння влади, то варто зазначити, що, з погляду закону, владою є не все, що є нею в загальнонауковому розумінні.

Силовому розумінню проблеми близька концепція етатистської держави, яка говорить про право лише після його повної та цілковитої опозитивації.

Безумовно, поза владою закон не дієвий, хіба що теоретичний. Правоохоронні органи, реалізуючи інститут примусу, роблять закон дієвим, демонструючи в такий спосіб необхідність його дотримання та гарантуючи невідворотність негативних наслідків у разі його порушення.

На підставі цього можемо зробити висновок про те, що владні веління дозволяють букві закону ставати авторитетною, тимчасом як закон гарантує владі підставність, законність, обґрунтованість.

Спілкування у сфері інтерактивного кола «людина, право та державна влада» є перманентним та полілогічним. І саме право тут володіє центральною комунікативною функцією та постає в ролі суб'єкта і провідника водночас. Право опосередковує поведінку людини, виражає волю державної влади, тоді як остання його провадить і забезпечує та використовує як знаряддя для втілення свого регулятивного впливу. У процесі реалізації цього виду діяльності держава використовує свої ресурси, що виражається у приведенні в дію санкцій конкретних правових норм, а також фізичної сили та засобів ураження.

У попередніх підрозділах ми вже розглядали докладно класифікацію заходів забезпечення захисту прав людини та заходів застосування державного примусу. Їхній видовий спектр є широким та побудований за різними критеріями. Наявну градацію хочемо доповнити висновками французького вченого П. Бурдьє, який сказав, що державний примус можна умовно поділити на три відповідні групи:

1) примус психічний, який виявляється в попередженні людини про можливі наслідки у разі порушення букви закону та якому за опору служить авторитет держави;

2) примус фізичний, що проявляється в безпосередньому обмеженні прав людини, наприклад, права на вільне пересування, на вибір професії та зайняття певними видами діяльності тощо, за опору якому слугує не лише авторитет, а й озброєні органи виконавчої влади;

3) примус символічний, що полягає в перманентному пропагандистсько-виховному впливі держави, її законів та звичаїв на поведінку окремої особи та менталітет суспільства зокрема [45, с. 147].

Суть позиції П. Бурдьє виражається в тому, що влада крізь призму символічного примусу має змогу перейти з розряду легальної у владу легітимну, тобто таку, що визнається і, по суті, схвалюється народом. У такий спосіб закладаються підвалини та формується та чи інша державна ідеологія, твориться система ідеалів, цінностей та принципів, властивих конкретному організованому суспільству на ранньому етапі його становлення [5, с. 234].

З усього зазначеного вище випливає, що символічний державний примус є синонімом легітимної влади держави і неабияк вигідний їй на етапі утвердження своїх позицій. Про цілісність та довершеність державної влади можна говорити тоді, коли символічний, психічний та фізичний примус будуть нею монополізовані та втілені в інститутах й органах. Хай там як, держава нав'язує особі певні правила гри, в чому й виявляється силовий характер її творіння – закону.

Саме правотворчість насамперед обмежує державну владу та не дозволяє узурпувати її, перетворити силові органи на кишеньковий чи каральний засіб. Отже, право без держави не примусове, тобто не право. Держава без права не легітимна, а отже – не демократична і відстала. І саме право є тим інтерактивним провідником, що передає імпульси від людини державі і навпаки.

Отож, державний примус – це завжди імператив. Ми мали змогу переконатися в цьому навіть на прикладі його поширеності, сферою якого є переважно імперативні (публічні) галузі права. Якщо державний примус завжди означає імператив, тобто безальтернативний, обов'язковий до виконання спосіб, то мають існувати ті чи інші форми його виразу.

На думку англійського вченого Х. Харта, різноманіття імперативів та інтерактивна комунікація між людиною і державою виявляється у тріаді: закони, команди і накази. Правослухняною реакцією у спілкуванні між людиною та владою є покора законам, командам і наказам [345, с. 25].

Як відомо, законами є певні приписи, нормативні правила поведінки, що регулюють певну сферу та є обов'язковими для дотримання всіма учасниками правовідносин. Закони належать до символічного виду державного примусу в системі інтерактивної комунікації «людина – держава».

Команди і накази є персоніфіковані й ситуативні та відносяться до сфери фізичного державного примусу. Відтінок категорії «команда» дещо більш оперативний, ситуативний, має ієрархічне забарвлення, тоді як виконання наказу може потребувати більшого часового діапазону та не має чіткої підвідомчої лінійності.

Покору можна розглядати як позитивну реакцію на імператив, а непослух та опір – як пасивно й активно протиправну поведінку відповідно.

Протилежна до етатистської – ліберальна філософська течія наполягає на тому, що не тільки влада в розумінні сили, а й громадянське суспільство в контексті активності є суб'єктом інтерактивної комунікації в системі «людина – право – держава».

На думку американського філософа права Л. Фуллера, право – це цілеспрямована діяльність, успіх якої залежить від енергії, інтуїції, розуму та сумлінності тих, хто нею займається, і яка через цю залежність приречена завжди трохи не досягати повного здійснення своїх цілей [341, с. 140].

Якби право було тільки виразом владної сили держави, про її справедливість та відповідність ідеалам права, ба навіть загальнолюдським ідеалам, говорити не доводилося б. Щобільше, сам вигляд, система та організація державної влади безпосередньо залежать від суспільства, тобто людини [49, с. 199].

Даючи відповідь на питання яким же насправді є середовище взаємодії людини, суспільства і держави, треба розуміти, що інтерактивність/

інтерпасивність як характеристика цієї площини не є сталою, вона динамічна і залежить від багатьох ситуативних детермінант: словесної та несловесної комунікації, емоційних аспектів, соціальних показників, морально-духовних парадигм тощо. Це мінлива площина, у якій матеріалізується сукупність реалій під назвою духовна синергія.

Передусім інтерактивністю (а на її підставі та за її підсумками – інтерсуб'єктивністю) є зворотна сторона інтерпасивності – терміна, введеного в науковий обіг наприкінці ХХ ст., що розглядається як компенсаторний механізм, завдяки якому відновлюється баланс активності й пасивності суб'єкта. Його суть виявляється у підтвердженні фізичного закону збереження енергії: «Ніщо не береться нізвідки і нікуди не дівається». Тож що активнішим є суб'єкт, то меншу активність він повинен проявляти на місці іншого. Тобто повинен існувати інший суб'єкт, що буде пасивним замість нього самого [234, с. 239].

На думку української правознавиці О. Кочубейник, характерними особливостями суб'єктивного простору людини можна вважати:

1) наявність синтезу об'єктів життєвого світу, «осаджених» структур індивідуального досвіду, які передують активній конституювальній роботі свідомості;

2) спроможність людини визначати свій життєвий шлях, з огляду на власну перспективу й біографічну ситуацію;

3) існування життєвого світу як «первинно інтерсуб'єктивного», який усі, хто живе в ньому, сприймають як самоочевидний та самодостовірний [179, с. 14].

Цілком очевидно, що в умовах та реаліях сучасного життя роль конкретної особи в онтології соціуму, і як суб'єкта правовідносин, і як особистості, зросла, стала вагомішою. Це, очевидно, зумовлено проникненням та інтеграцією ЗМІ у всі сфери суспільного життя цивілізованих спільнот.

Парадокс виявляється ще й у тому, що чим вищим є рівень науково-технічного прогресу в конкретній спільноті, тим вищий ризик бути цілком і повністю поглинутим універсумом ЗМІ та цифрових технологій.

Говорячи про науково-технічний прогрес у ХХІ ст., маємо на увазі

всюдиусще цифрове забезпечення, віртуалізацію життя пересічних громадян, що призвели за останні 20-30 років до змін у суспільній свідомості, на які раніше потрібно було 200-300 років.

Інтернет, зокрема соціальні мережі, та меншою мірою телебачення перетворили суспільство на глобалізований вакуум перманентної взаємодії, без кордонів між реальністю та віртуальністю.

Відтак людина усвідомлює, що реальність відмінна від віртуальності, проте не замислюється про це постійно, тому поступово межі стираються, а два світи у свідомості особи змішуються між собою воедино. І на тлі реальності віртуальність зовсім не пасе задніх, ні за кількістю споживачів, ні за насиченістю подій, радше навпаки.

Словенський учений, який свого часу ввів у науковий обіг термін «інтерпасивність», С. Жижек зазначає, що і реальність, тобто світ, який ми звикли сприймати за дійсний – також віртуальний. Просто усе населення земної кулі під'єднане до єдиного комп'ютеризованого континууму, що не має ані просторових, ані темпоральних меж [111, с. 24].

У зв'язку з функціонуванням такого «мегакомп'ютера» людство виглядає як синергетична множина електронних символів, знаків, акцентів, букв та цифр, що найголовніше – така машина створює певну картину світу. Виглядає вона такою, як більшість людей звикли розуміти поняття всесвіту та передавати це з покоління в покоління. Приблизно виглядає це як суцільний розумний хаос, що водночас позбавлений вищої організації, ідеалів та цінностей, а також каузальних зв'язків.

Поширеність, масовість та всеохопний характер віртуальної реальності спричиняє зміну полюсів у шкалі інтерактивності/інтерпасивності. Людина з харизматичного унікального індивіда перетворюється на ланку, якщо не сервісний механізм, який обслуговує чужу «велику мету» та задовольняє чужі інтереси.

Така практика означає зниження критичного мислення, пригнічення центральної нервової системи, «відімкнення» логічної зони головного мозку,

натомість активізуються демонстративні механізми в осіб, психопортрети яких мають ознаки такого типу акцентуації.

Психічно нестабільні люди, а також ті, хто наділений багатьма комплексами, за таких умов здатні вдаватися до певної «театралізації» своїх переживань та подій навколо. А такий стан речей, за умови, що триває він довго, не може не позначитися на стані свідомості людини, зокрема на сприйнятті світу, що її оточує.

Стрімка динаміка суспільного життя, тим паче за умов її супроводу миготінням реклами, телевізійних образів, ігор, тестів, подій, соціальних роликів, здатна нівелювати значення набутого життєвого досвіду людини, перетворюючи її в такий спосіб на наївну дитину, демонтуючи цілісність її соціального буття [17, с. 103].

Треба пам'ятати, що попри те, що будь-яка інтерактивність покликана розвивати та стимулювати, вона розрахована на разовість, а не системність. Якщо щодня проводити з учнівською чи студентською групою навчання за допомогою інтерактивних методів, то, по-перше, ніколи буде тоді подавати необхідний теоретичний матеріал, по-друге, аудиторія сприйматиме це як належне, а значить буденне та нестимулююче. Це стосується і перманентного споживання різних картинок з телеекрана чи комп'ютера. В результаті такої діяльності розвиваються і посилюються лінь, пасивність, пліткарство, заздрість. Людина втрачає свій творчий потенціал, аналітичний розум, бажання вдосконалюватися, оскільки тут її сприймають такою, як вона є, або не є, але вдає зі себе [88, с. 65].

Більше того, така підвищена інтерактивність може супроводжуватися обманом, шантажем, залякуванням тощо. Людину здатен поглинати фантасмагоричний, далекий від об'єктивної дійсності світ. Поступово відбувається перехід від емпатичної складової, властивої адекватній дорослій людини, як з погляду зрілого емоційного інтелекту, так і крізь призму моральних якостей, до інфантильного нарцисизму, вуаеризму/ ексгібіціонізму.

Заперечуючи чи підтримуючи теорію «всесвітньої змови», заради справедливості варто зазначити, що такий тип особистості ідеальний для

рекламодавця сучасного світу в широкому сенсі слова.

Інфантильною людиною набагато легше маніпулювати та піддавати її бажаному впливові. Це ідеальний покупець розрекламованого непотребу, споживач бажаного контенту, а в крайніх випадках – терорист чи найманий вбивця. Люди такого типу рятуються втечею від реальності у свій особливий світ. Нарцисизм та садизм може змінюватися самобичуванням та мазохізмом. У зв'язку зі слабкою емоційною прив'язаністю до інших людей та пошуком найзручнішої для себе життєвої моделі їх легко підштовхнути до вчинення правопорушення [37, с. 143].

Особливе місце в контексті вивчення питання інтерактивного/інтерпасивного відводиться рейтингам. Успішний результат пройденого тесту, який неодмінно треба всім продемонструвати, виграш у грі, кількість коментарів та «лайків» біля статусу чи фото дають можливість людині створити бажаний для неї образ перед іншими. Тож задля іміджу та підвищення рівня власної самооцінки в очах людей видається можливим створити бажаний образ, виділитися, виставити на показ бажане, привернути до себе увагу чи, навпаки, заховатися. Усе це вказує на те, що сучасна людина постає інтерактивною та інтерпасивною водночас, адже вона і грає власну роль, і спостерігає чужу. Тож попри високий рівень уваги до приватного життя громадян, плекання принципів індивідуалізму та гуманізму на рівні духу права, та неможливості свавільного (за відсутності нормативних положень) втручання в життя громадян, сучасна людина апріорі змушена проявляти високий рівень як інтерактивності (зважаючи на глобалізаційні тенденції, міжнародну співпрацю, відкритість кордонів, електронний документообіг, соціальні проекти тощо), так й інтерпасивності (враховуючи апріорне буття в ролі споживача контенту найпоширеніших сайтів через інтернет-ресурс). Інакше вона стоятиме осторонь основних течій та мейнстрімів, буде, умовно кажучи, «не в темі» [214, с. 235].

У зв'язку з гострою потребою бути ближчим до народу щораз актуальнішим є впровадження реаліті-шоу, де начебто відображається реальне життя пересічних громадян. Не офіційні особи, а чоловіки й жінки, хлопці й дівчата та навіть діти

постійно стають учасниками програм, що розкривають вміння і навички найрізноманітнішого спрямування та демонструють людям зближення публічного і приватного, імперативного та диспозитивного, що само собою уже є зміщенням акцентів, особливо в країні пострадянського, тоталітарного минулого. Таке зміщення акцентів апріорі говорить про зміни наголосів у публічно-приватних взаєминах.

Така інтерактивність змушує людину вдаватися до жорсткого самоконтролю. Його основними засобами є розуміння та опанування основних правил цифрової гігієни, а також взяття на себе повноважень та відповідальності за вибір сценарію свого життя [346, с. 9].

Іншими словами, високий рівень інтерпасивності, як, зрештою, й інтерактивності, вимагає наявності для власного блага високого рівня самодисципліни та відповідальності, цифрової грамотності та критичного мислення. Лише сама людина від «А» до «Я» відповідальна за своє життя.

Те саме стосується відкритості/закритості інституту державного примусу. Що вищого рівня розвитку сягає суспільство, то менше нагадувань про дисципліну воно отримує, і відповідні передачі та ролики мають у цьому допомагати.

Інтерпасивність, власне, і проявляється в тому, що завдяки існуванню двох паралельних світів, що не перетинаються, – реальності та віртуальності – людина синхронно та одночасно проживає два різні життя. Відбувається своєрідне посередництво, яке дає змогу, наприклад, відвідувати роботу та грати у гру, мати сім'ю та віртуального друга чи подругу. Це тільки один з варіантів. Інший передбачає можливість проживання життя через свого так званого посередника. Такий спосіб поширений серед відомих людей: політиків, спортсменів, акторів, співаків, інших авторитетних людей [346, с. 9].

У контексті відкритості державного примусу для нас важливим є співвідношення інтерактивного й інтерпасивного та породження інтерсуб'єктивного середовища взаємодії у сфері «людина – суспільство –

держава». Це середовище містить усі необхідні складові-характеристики суб'єкта: комунікативний аспект, що гарантує контакт елементів, та факт їх самоусвідомлення.

Окрім цього, як зазначає В. Богаченко, існує цілісний механізм становлення суб'єкта взаємодії кожної з ланок – людини, суспільства та держави, – базовим серед яких є адаптація, що в точці дотику внутрішнього особистого хаосу із зовнішнім соціальним хаосом впорядковує, інтеріоризує сприйняті образи. Створивши певний внутрішній порядок у собі, суб'єкт сприяє розвитку хаосу і, зрештою, перетворює прагнення до хаосу на потенційну енергію росту і зміни відкритого соціокультурного простору та породження нових складових [35, с. 13].

Розкривши значною мірою суть різних зрізів щодо категорії «людина», продовжимо з'ясовувати взаємовідносини «людина – суспільство – держава», заглибившись у суть категорії «держава». Адже якщо людина й суспільство уособлюють приватну сторону питання, то держава – владний, монопольний, публічний аспект.

Аби зрозуміти сутність держави, треба з'ясувати особливості характеру закономірностей її генези та функціонування державної влади. Ці аспекти належать до загальної системи державно-правових закономірностей.

На думку російського науковця Ю. Ветютнева, державно-правова закономірність становить собою об'єктивну, системну повторюваність взаємопов'язаних фактів та явищ у сфері держави і права. Причому поняття «державно-правова закономірність» не є тотожним поняттю «закон» [53, с. 4].

Законом, з погляду філософії права, є найбільш жорстка, імперативна форма закономірності, що не передбачає винятків, діє з невідвратною силою. Іншими словами, закон зумовлює слідування одного факту за іншим, тимчасом як закономірність може мати більш гнучкий, варіативний характер та припускати більш складний та менш лінійний хід подій.

Закон завжди вказує на наявність певного зв'язку, тоді як часова закономірність виражає багато зв'язків та відношень, до того ж вона відображає вищий, якщо порівнювати із законом, ступінь міцності, повторюваність зв'язку.

Водночас часова закономірність не є тенденцією, остання є нестабільною, характеризується ситуативністю, хаотичністю, стихійністю, може виявляти себе не лінійно, а пунктирно, що вказує на недостатню частоту, довжину чи систематичність дії для того, щоб можна було віднести її до площини закономірностей [69, с. 99].

Тенденція ж може ставати закономірністю, зокрема і в площині права та закону. Проте стає нею не кожна, а тільки найбільш послідовна, стійка, домінантна.

Отже, державно-правова закономірність ширша за своїм обсягом, ніж поняття «закон», проте вона гнучкіша, не має імперативного характеру, не здатна бути нормативним підґрунтям для застосування примусу.

Утім, існує й інший погляд на цю проблему. Так, російський учений І. Романчук вважає, що закономірність є ширшим поняттям, ніж закон, проте не є менш жорсткою. На його думку, державно-правові закономірності абсолютно фатальні, об'єктивні, не залежать від волі і свідомості та діють завжди однаково, як й інші закони матеріального світу. Закономірність – це дія закону у всьому розмаїтті його форм, що має ознаки імперативності, всезагальності, необхідності, стійкості, безкомпромісності та безальтернативності [280, с. 80].

Зрештою, наука визнає, що закономірності мають власне, автономне буття, не підкоряються волі людини, радше навпаки, самі значною мірою визначають межі поведінки людини. Вони є своєрідними непорушними константами, які ніхто не намагається пронівелювати, оминати тощо, адже вони значно спрощують людське життя в соціумі. Писане, нормативне право не є таким, що реагує раптово і миттєво, не є безкінечним, футуристичним тощо. Писане право, або закон, може передбачати та слідувати життю суспільства, але не випереджати його. А закономірності можуть. Адже вони насамперед формують певні суспільні стереотипи, ціннісний зміст яких лягає в їх основу, даючи можливість ставати ефективним соціальним регулятором, тобто соціальною нормою.

Тож вимоги соціальної системи, відображені у правових нормах, поведінці людей, які здебільшого не знайомі з точною вказівкою та приписом букви закону,

відповідають їхньому змісту.

Дотримуючись такої логіки, видається логічним, що державна воля виражається у формулюванні імперативних законів генези та формування, змінити які не вдається. Саме тому логічним є спершу виявляти та пізнавати закономірності, а вже потім на їх основі займатися державно-правовим будівництвом, у такий спосіб застосовуючи їх.

Попри свою статику та стабільність закономірності не є віковичними. У зв'язку зі стрімкими змінами довкола, виникненням нової реальності та динамікою суспільного життя з'являються нові державно-правові закономірності, які за посередництвом суспільних інститутів чинять регулятивний вплив на людину.

Також мають місце зворотні, регресні зміни, тоді коли певний вид суспільних відносин себе віджив та перестав бути актуальним, відповідно й норми, що його регулювали, втрачають актуальність та чинність. На зміну старим виникають нові державно-правові закономірності. І цей механізм відходу в минуле старих, та поява нових якнайкраще можна проілюструвати якраз на прикладі системи заходів державного примусу [163, с. 22].

Опорою права завжди виступає державний примус. Він є однією з найдавніших державно-правових закономірностей. Проте щоб утримувати свою силу і стабільність, він мусить мати твердий і регулярний характер. Якщо не буде ознаки повторюваності та системності, то й процес впливу на суспільні відносини системи засобів державного примусу поступово зупиниться.

Знов-таки, цей погляд є спірним, позаяк низка авторів вважає, що зупинитися, відійти в минуле, зникнути сам феномен не може, хіба що його причини. Якщо ж причини відновляться, то відновиться і сам феномен, закономірність проявить себе знову.

Отже, якщо закон, або писане нормативне право, перестане забезпечуватися державним примусом, то перестануть існувати не закономірності, а саме позитивне право [251, с. 165].

Тож будь-які закони та закономірності є об'єктивними, не залежать від

нашої волі, існували колись й існуватимуть надалі. Єдино правильним є також твердження про те, що наявність або ж відсутність каузального зв'язку зумовлює та детермінує їх актуальність чи неактуальність, «включення» чи, навпаки, «відімкнення».

Викладені вище судження дають підстави вважати, що закономірності в цілому є видом законів, ось чому вони характеризуються відносною жорсткістю та стабільністю. І якщо недотримання закону карається відповідно до закону, а саме покарання приводиться в силу засобами державного примусу, то порушення основних закономірностей функціонування суспільних інститутів карається суспільним осудом та санкціями окремих соціальних норм, як-то мораль, етика, традиції тощо.

Варто зазначити, що вивчення та виявлення системи державно-правових закономірностей, зокрема й системи заходів державного примусу, почалося пізніше, аніж з'ясування та вивчення законів. Адже в юридичній літературі закон є різновидом нормативно-правового акта. І лише на новітньому витку тісної співпраці та розвитку міждисциплінарних зв'язків з філософією вчені почали з'ясовувати сутність відмінностей між державно-правовими законами та державно-правовими закономірностями.

Тож одним із визначень державно-правових закономірностей є виявлення наукою дії закону у виникненні, розвитку, реалізації та функціонуванні.

До вищезазначеного додамо, що, на нашу думку, система заходів державного примусу як державно-правова закономірність також характеризується певною етапізацією, оскільки вона виникає на підставі положень кількох нормативно-правових актів, змінюється, чи то радше уточнюється, відповідно до нових реалій суспільних відносин та системи панівних цінностей і функціонує з урахуванням показників своєї ефективності. Тож правові настанови, правові відносини, правопорядок і рівень правового регулювання загалом визначаються державно-владними відносинами та демонструють і відповідають економічному устрою й обумовленому ним культурному розвитку суспільства.

Така постановка питання покликана наголосити, що та чи інша економічна,

політична, соціальна, нормативна або ж будь-яка інша причина, а здебільшого сукупність причин та чинників, неодмінно зумовить прояв певної державно-правової закономірності, і навпаки, та чи інша конкретна закономірність зумовить вияв певної причини свого утворення і виникнення.

Найчастіше державно-правові закономірності, зокрема й система заходів державного примусу, зумовлені сукупністю різноманітних причин, іншими словами, інтегративною теорією або ж принципом імперативного каузального детермінізму, який обумовлює їх дію, а в підсумку і зміну об'єктивної дійсності загалом.

Отже підсумуємо: сукупність знань про державно-правові закономірності полягає у вивченні зазначеної вище інтегративної теорії, або ж сутності імперативного каузального детермінізму [280, с. 80]. Тобто осягнути суть закономірностей держави, зокрема системи заходів державного примусу, неможливо без вивчення їхніх причин. Більше того, знання цих конкретних причин здатне прогнозувати зміни в системі державно-правових закономірностей. А всю цю діяльність можна окреслити як механізм дії державно-правових закономірностей в цілому, або ж механізм дії системи заходів державного примусу крізь призму державно-правових закономірностей [343, с. 125].

Отже, інтерактивний та інтерсуб'єктивний характер відносин у сфері «людина – суспільство – держава» є доволі складним, у зв'язку з чим людина синхронізується зі життям соціуму, утворюється світ соціальної взаємодії.

Саме завдяки існуванню інтерактивної площини людина стає унікальною, покликаючись на неповторність особистого досвіду, позаяк картина подій не виявляється лише в особистісній рефлексії, а виступає об'єктом осюжетнення.

Водночас на державу як суб'єкта взаємодії в площині «людина – суспільство – держава» покладено як низку повноважень, так і чимало важливих обов'язків. У цьому контексті треба говорити про те, щоб забезпечити кожній людині, як індивіду з унікальним набором якостей, можливість належного людського існування, або ж існування вільного та гідного, про що вже йшлося в попередньому підрозділі, а також вивільнити її від таких умов людського

існування, які вбивають її фізично, психологічно, економічно чи морально. І така турбота стосується передусім тих осіб, які з різних причин не мають під ногами твердого ґрунту, тих, які потребують допомоги. Водночас держава має дбати, а відповідно, й спрямовувати систему заходів примусу на охорону й захист інтересів суспільства загалом як колективного суб'єкта [239, с. 429].

Додамо, що, окрім двох зазначених вище напрямів впливу, а заодно охорони й захисту, система заходів державного примусу цілком закономірно покликана захистити інтереси особи-потерпілого/позивача, чи то потенційного потерпілого та позивача.

Тож мета заходів державного примусу завжди двовекторна, спрямована і на інтереси суспільства й потерпілої сторони, і на свідомі, чи несвідомі інтереси правопорушника: його виправлення та ресоціалізацію [147, с. 105].

Отже, статичними детермінантами в контексті взаємодії людини, суспільства та держави є гендер, вік, ідентичність, автентичність, політичний режим, форма правління тощо. Динамічними категоріями інтерактивної взаємодії виступають ідеї, ідеали, мораль, звичаї, традиції, цінності, що за певної ситуації трансформуються суб'єктом комунікації у власний життєвий досвід, створюючи в такий спосіб власну авторську інтерпретацію.

Зазначену систему відповідно до наведеної градації заведено поділяти на:

- 1) інваріантний аспект, що охоплює статичність, системність та регулярність;
- 2) аспект перетворень, який охоплює рух, динаміку, метаморфози та пошуки;
- 3) аспект належності, або безпосередній аспект комунікації, співпраці та колективної взаємодії [367, с. 15].

Отож, інтерактивність та інтерсуб'єктивність важлива не лише в контексті взаємодії, формування зв'язків, завдяки їхнім результатам формується самоусвідомлення. Тож саме завдяки існуванню соціальності та інтерсуб'єктивності людина постає як індивідуальність.

У контексті відкритості темпорально-просторових характеристик

державного примусу, квінтесенцією яких є його межі, слід зазначити, що лише в рамках інтерактивного простору відбувається боротьба особи за її визнання, що має на меті подолання фактичної асиметрії соціального простору і формальне визнання рівноправних суб'єктів суспільного дискурсу.

Тож інтерактивність меж державного примусу означає апіорне визнання себе й іншого суб'єкта як унікального, дієвого, самодостатнього на підставі спільного аксіологічного горизонту (правової системи суспільства тощо). Лише інтерактивний підхід, як двосторонній та рефлексивний у правовідносинах людини, суспільства й державної влади (примусу) дає підстави говорити про повагу й недопущення застосування свавільної сили.

Отже, сучасна система взаємовідносин «людина – суспільство – держава», зокрема й «людина – державний примус», так чи інакше є відкритою та інтерактивною.

В умовах прагнення до утвердження й поширення демократії інших варіантів просто не існує. Інтерактивність передбачає гласність, прозорість, відкритість, узгодження системи цінностей, утвердження спільних взаємозрозумілих смислів і, що найголовніше, набуття кожним зі суб'єктів взаємодії у сфері заходів державного примусу рис унікальності.

Межі державного примусу – основна темпорально-часова його характеристика – стають відкритими після процесу проходження їх так званої легітимації та легалізації. На першому етапі суспільство схвалює ті форми і заходи примусу, як такі, що відповідають суспільній моралі та цінностям, на другому – вони проходять процес опозитивації, закріплюючись у позитивному праві – законі, що є гласним та доступним для кожної людини, яка цим цікавиться.

Висновки до розділу 3

Онтологія державного примусу, яка, по суті, є його ядром, позаяк дозволяє з'ясувати буттєвісні константи, – це ключ до пізнання сутності питання, як в

контексті ключових, так і факультативних аспектів. Проведене в межах розділу дослідження дозволяє зробити низку науково значущих висновків.

Ведучи мову про темпоральні особливості правової реальності, зауважено, що її оперантним терміном є «час», у контексті ж просторових особливостей такими є «правова система» та «правова сім'я», а також часто вживаний у побуті дещо узагальнений термін «територія». Основними видовими характеристиками часу є час об'єктивний та суб'єктивний; формами – реальний, концептуальний та перцептуальний час. Якщо об'єктивним часом володіють явища, що лежать поза суб'єктом і не пов'язані з його психологічними особливостями, то суб'єктивним часом визначається свідомість особи, її внутрішня рефлексія буття, все те, що було накопичене, пережите і відтворене у свідомості. Окрім цього, реальний час у праві збігається з поняттям об'єктивності, а перцептуальний відображає суб'єктивність, відповідно концептуальний зріз правового часу постає як деонтологічний, теоретичний, ідеальний вимір.

Простір – тривимірне вмістилище речей, явищ, процесів. На рівні повсякденного сприйняття простір інтуїтивно розуміється як арена дії, загальний контейнер для всіх суб'єктів, об'єктів, сутності певної системи. Ключовими концептами просторової детермінанти державного примусу є правова система – як сукупність усіх правових, а також окремих загальносоціальних засобів впливу на суспільні відносини, зрештою, самі ці відносини з-поміж тих, які є правомірними; а також правова сім'я – об'єднання кількох національних правових систем за критерієм схожості.

Темпоральними константами правової сфери є об'єктивне та суб'єктивне сприйняття лінійного, релятивного та квантового часу, що у сфері правового примусу виражається здебільшого в концептах «термін», «строк», «позовна давність», «строки давності».

Загалом темпорально-просторові особливості правової сфери – це перехресний комплекс категорій-маркерів, таких як час (лінійний, релятивний, квантовий; об'єктивний та суб'єктивний), та правових систем, або їх об'єднань, з відповідними рівнями (локальним, національним та міжнародним), що

покликаний вказати на конкретну точку, яку займає конкретна людина у просторово-часовому континуумі.

Що стосується з'ясування буттєвісного зрізу терміна «державний примус», то ним, на нашу думку, є здійснюваний компетентними органами та представниками держави на основі та в межах чинного законодавства фізичний, моральний чи психічний вплив на людину, шляхом застосування щодо неї обмежень особистого, матеріального та морального характеру з метою підкорення її волі та поведінки вимогам закону.

За своїм характером державний примус поділяється на обмеження особистого, організаційного та майнового характеру; за формами – на психологічний (погроза), моральний (збитки репутації), фізичний (застосування сили). Межі державного примусу є найбільш ілюстративним відображенням його темпорально-просторової сутності. Термін «межа» може вказувати на певне нормування як часу (часові межі, часовий діапазон), так і простору (відстань, дистанція, межі території).

Межі державного примусу – основна темпорально-часова його характеристика – стають відкритими після процесу проходження їх так званої легітимації та легалізації. На першому етапі суспільство схвалює ті форми та заходи примусу, як такі, що відповідають суспільній моралі та цінностям, на другому – вони проходять процес опозитивації, закріплюючись у позитивному праві – законі, що є гласним та доступним для кожної людини.

Ефективність державного примусу коливається у зв'язку зі сферою застосування його заходів. Якщо говорити про імперативне (публічне) право, то ним можна вважати спрямованість на досягнення належної поведінки учасників адміністративних та кримінальних правовідносин крізь призму їх здатності забезпечувати законність за найменших соціальних затрат, при мінімальній мірі обмеження законних прав та свобод учасників цих правовідносин. У сфері диспозитивних (приватних) правовідносин ефективність державного примусу вимірюється показниками максимального задоволення вирішення спору в мінімальні строки при найменших нормативно-організаційних затратах. Шкала

ефективності заходів державного примусу здатна ґрадуватися на високоефективність (досягнення мети за допустимого рівня затрат); середньоефективність (досягнення без перевищення); низькоефективність (низькі результати за високих затрат).

Що стосується проблематики свободи й гідності людини в контексті державного примусу, то, зіштовхнувшись із заходами державного примусу, перша однозначно зазнає обмеження, яке й виступає темпорально-просторовою характеристикою примусу.

Гідність людини не обов'язково страждає від державного примусу. Щобільше, якщо це і трапляється, значить примус здійснений з порушеннями норм природного та позитивного права з боку держави в особі її органів. Гідність людини є межею державного примусу, державний примус – обмеженням гідності.

Питання співвідношення інтерактивності (як її результату – інтерсуб'єктивності) та інтерпасивності визначається мірою «включення» у процес та взаємодію кожного зі суб'єктів, що є сторонами у взаємовідносинах державного примусу.

Сучасна система взаємовідносин «людина – суспільство – держава», зокрема й «людина – державний примус», так чи інакше є відкритою та інтерактивною. В умовах прагнення до утвердження й поширення демократії інших варіантів просто не існує.

Інтерактивність передбачає гласність, прозорість, відкритість, узгодження системи цінностей, утвердження спільних взаємозрозумілих смислів і, що найголовніше, набуття кожним із суб'єктів взаємодії у сфері заходів державного примусу рис унікальності.

РОЗДІЛ 4

ГНОСЕОЛОГІЧНА ПІДСТАВА ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВОГО ОБҐРУНТУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ

4.1 Гносеологічні константи аргументації темпорально-просторового виміру правової реальності

Право, як система регулювання відносин між людьми, є своєрідним відображенням реальності. Ступінь розвитку права, ефективність його застосування та рівень сприйняття населенням напряду залежать від рівня розвитку суспільства. Роль права у високорозвинених державах є більш значущою, ніж у країнах «третього світу». Визнання цінності та унікальності кожної людини, гуманізація права, поява нових теорій справедливості – це лише невеликий перелік тенденцій, властивих праву провідних держав світу. Поряд із цим такі тенденції є виразниками рівня життя суспільства, вони демонструють не лише фактичне існування певного порядку, який регулює взаємини між людьми, а й показують прагнення до подальшого розвитку й удосконалення відповідно до вимог часу та простору. Країни, у яких право має декларативний характер та часто виступає своєрідним привілеєм для представників влади, є більш відсталими економічно та за рівнем соціального розвитку. Це пряме свідчення того, що людина, яка не відчуває безпеки, не бачить реальних механізмів захисту своїх прав, не може повністю реалізувати свій потенціал, умови для розвитку особистості в таких країнах зазвичай обмежені або суворо контролюються владою.

Зрозуміло, що правова реальність навіть у державах однієї правової сім'ї, країнах з приблизно однаковими показниками розвитку має певні відмінності. Це передусім зумовлено темпорально-просторовими характеристиками права кожної конкретної держави. Адже процес становлення державності, формування нації відбувалися в унікальних умовах під впливом природних, ментальних та

історичних чинників. Якщо ж говорити про сучасний етап розвитку держав, то вплив на правову реальність має внутрішня політика держави, тобто ті рішення, які стосуються якості повсякденного життя населення. Рішення, спрямовані на поліпшення життя всього народу, а не лише окремих привілейованих категорій громадян, матимуть більший вплив на політико-правову систему держави та сприятимуть утвердженню принципів правової держави і громадянського суспільства.

Саме право можна розглядати як феномен, який динамічно функціонує в суспільстві, реагуючи на його темпорально-просторовий розвиток, та сприяє розвитку цього ж суспільства без втрати своєї ідентичності. Це відбувається завдяки тому, що право виникло на ґрунті народної моралі, загальнолюдських норм та цінностей, які й сьогодні не втратили своєї актуальності. Такий висновок можна зробити уже з огляду на визначення слова «реальність» – «об'єктивно існуюча дійсність; явища, події, факти, предмети дійсності» [310, с. 467]. До прикладу, вітчизняний учений В. Карпічков так характеризує поняття «правова реальність»: «Правова реальність охоплює будь-які прояви правового життя суспільства та фіксує не лише сутність правових явищ, але й несуттєві сторони їх буття, охоплюючи процеси становлення, динаміки, розвитку тощо. Її центром виступає право у всіх його проявах та формах. Правове життя суспільства являє собою світ упорядкованих правом реалій, характеризує специфіку та рівень правового розвитку суспільства, відображаючи роль права в життєдіяльності суб'єктів права та має вираз у правових актах і правових відносинах» [142, с. 42]. Тобто правова реальність є всеохопною, такою, що торкається не лише глобальних правових явищ, процесів чи понять, а заторкує й найдрібніші нюанси, які, до слова, також впливають на правову реальність. Право є своєрідним дзеркалом, у якому відображається суспільство, рівень його розвитку, ступінь цивілізованості, перспективи подальшого функціонування. Із розвитком суспільства розвивається право, і навпаки, розвиваючи право, суспільство висловлює власну позицію готовності до подальшого розвитку і загалом, і окремих сфер життєдіяльності людини.

Про своєрідну дихотомію права зазначає В. Савенко. Науковець наголошує на тому, що право, окрім створення благ для людини, створює і негативні процеси та явища, з якими суспільство має боротися суто правовими методами і в такий спосіб зможе довести свою цивілізованість та готовність до подальшого розвитку, враховуючи вимоги часу та простору. Тому, як зазначає дослідник, «крім можливостей блага, тобто інтересу, необхідно враховувати можливості зла, тобто ризику. Проти зла суспільство бореться передусім шляхом його попередження. Це стимулює розроблення техніки: промислової, будівельної, транспортної, пожежної тощо. Водночас цього недостатньо: навіть за умови наявності найбільш досконалої техніки існує в достатній мірі місце для ймовірності та необхідності зла. Для боротьби з ним необхідним є особливий апарат, завдяки якому можна попереджати, послаблювати всі ступені ризику, перерозподіляти серед членів суспільства не лише інтереси, а й стихійні ризики, яких вони зазнають, враховуючи інтереси панівних класів суспільства. Власне це і має на меті право» [286, с. 65].

Ефективна боротьба з певними ризиками, негативними явищами або процесами правовими методами передбачає врахування територіальних особливостей та потреб, які виникають у зв'язку з розвитком суспільства. Одними з ключових понять, необхідних для аналізу правової реальності, є поняття «час» та «простір». Їх ґрунтовне дослідження сприятиме насамперед більш об'єктивному відображенню правової реальності з погляду потреб конкретної держави й суспільства.

Поняття «час» і «простір» є дискусійними не тільки для фізиків чи філософів, а й для правознавців. Окремий пласт питань, пов'язаних з поняттям правової реальності, становлять питання її темпорально-просторового виміру. Їх актуальність для дослідників права пояснюється передусім тим, що ці поняття дають змогу:

більш глибоко зрозуміти певні територіальні та історичні особливості розвитку тієї чи іншої правової системи, правового явища;

з'ясувати причини тривалого функціонування одних та занепаду інших

правових норм;

виявити ті різномірні елементи, які формують правову систему, роблять її унікальною та на основі яких простежується її цілісність;

визначити ступінь ефективності правотворчої, правозастосовної та превентивної діяльності;

визначити роль і місце правової системи у структурі соціальної системи суспільства.

Отримавши відповіді на поставлені вище запитання, ми зможемо описати правову реальність, виявити певні проблеми, які потребуватимуть опрацювання та вирішення. Однак актуальність такого опису буде короткотривалою, оскільки сучасне суспільство розвивається дуже швидко, з'являються нові сфери людської діяльності, які вимагають правового регулювання. Із цього можемо зробити висновок, що темпорально-просторовий вимір правової реальності є поняттям динамічним, таким, що потребує частого перегляду та доопрацювання, адже його зміст несе важливу інформацію про правову систему загалом та про окремі її аспекти зокрема, наприклад, ефективність функціонування, актуальність прийнятих нормативно-правових актів, ступінь сприйняття суспільством.

Ми пропонуємо розглядати правову реальність як систему, що являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів, які активно взаємодіють і між собою, і з іншими системами та мають на меті об'єктивне відображення сфери правового життя суспільства. Завдяки такому підходу ми зможемо:

визначити елементи системи, тобто знайти найпростіші її складові;

виділити підсистеми, які формують систему і водночас є самостійними системами;

виявити співвідношення між елементами та підсистемами системи;

з'ясувати мету системи, тобто конкретні цілі, які приведуть до бажаного результату.

Опираючись на згадані вище характеристики, спробуємо описати правову реальність як систему.

Елементами правової реальності як системи виступають дві групи

складових – просторові та темпоральні. Група просторових складових – це сукупність елементів, які характеризують територію, на якій відбуваються певні правові явища і на яку поширюється дія нормативно-правових актів, прийнятих у встановленому законом порядку. До цієї групи належать такі елементи:

територіальна організація держави, яка покликана сприяти найефективнішому виконанню функцій держави та вирішенню завдань, оперативному усуненню проблем, що виникають, а також здійсненню низки заходів, спрямованих на перспективний розвиток держави й суспільства. Як зазначає Г. Лук'янова, «у політико-правовому аспекті територіальна організація держави охоплює систему взаємовідносин між різними рівнями публічної влади: між державними органами влади та органами місцевого самоврядування, між центром і регіонами, між державою і громадою тощо» [204, с. 219]. Тобто територіальна організація держави виступає своєрідним комунікативним ланцюгом, який забезпечує взаємозв'язок у владній вертикалі на конкретній території;

характер функціонування правового простору. Це пряме відображення правової реальності, тих суспільних відносин, які регулюються нормами права, охороняються правом; поява одних та відмирання інших правових норм, що пов'язані з розвитком суспільства, зміною суспільно-політичного ладу. В. Кравчук виділяє три основні характеристики правового простору: «по-перше, правовий простір є особливою формою соціального простору, що загалом включає не тільки реалізовані, а й потенційні правові домагання...; по-друге, правовий простір суспільства координує множинність окремих правових просторів, множинність діючих правових суб'єктів...; по-третє, правовий простір об'єктивно спрямований на забезпечення врівноваженості та стабільності суспільства» [181, с. 20]. Отже, правовий простір є частиною соціального простору, тобто, будучи частиною системи, її підсистемою, він водночас є й самостійною системою, яка має регулювати життя людей у суспільстві;

3) здатність до інтернаціоналізації – це можливість досягнення міжнародного рівня, глобального масштабу. Цей елемент включає в себе

можливості: а) для встановлення правових зв'язків, б) розширення сфер та масштабів наукових досліджень, в) сприяння досягненню міжнаціонального, міжетнічного порозуміння за допомогою правових засобів.

Другу групу елементів складають – темпоральні. Це множинність елементів, що виражає процес існування правової реальності в часовому вимірі, синхронному або діахронному зрізах. До цієї групи елементів ми зараховуємо:

актуальність – це властивість чого-небудь перебувати у відповідному до дійсності стані. Актуальність, як риса, що характеризує певний процес, предмет, поняття чи явище, виступає виразником, гарантом можливості його існування в суспільстві в конкретний проміжок часу. У праві актуальність можна тлумачити як синонім необхідності. Розвиток суспільства ставить перед правом щоразу нові завдання, пов'язані з необхідністю регулювання суспільних відносин, що виникають. І доки такі суспільні відносини існують, актуальною є необхідність їх регулювання;

динамічність – риса, яка характеризує розвиток, здатність до змін, оновлення; вона водночас і демонструє готовність суспільства сприймати ті чи інші нововведення у правовій сфері, власне, у сфері регулювання відносин між людьми. У правовій науці навіть виділяють динамічний підхід до розуміння права, сутність якого зводиться до того, що право сприймається як певний живий організм, інструмент, який потрібно застосовувати в конкретних історичних умовах;

можливість проведення перспективних досліджень. Цей елемент дає змогу зрозуміти, наскільки необхідними є ті чи інші процеси, явища, факти для держави й суспільства в певний час та чи будуть вони актуальними, необхідними для людини, суспільства, держави в майбутньому. Перспективні дослідження дають можливість доопрацювати якесь поняття чи процес, відкоригувати його, осучаснити, тим самим залишивши «в обігу».

Дослідження груп просторових та темпоральних елементів має важливе значення для вивчення правової реальності. Адже ті елементи, які ми сюди зараховуємо, якнайповніше характеризують її крізь призму суспільно-політичної

ситуації в державі, відповідності міжнародним нормам та стандартам, допомагають виявити проблемні аспекти та оперативно відреагувати на них шляхом проведення деяких доопрацювань, певної адаптації міжнародних правових норм до національних особливостей законодавства.

Отже, ми визначили, що правову реальність як систему формують елементи двох великих груп – просторової та темпоральної. Власне, ці дві групи елементів, їх аналіз дають змогу охарактеризувати правову реальність конкретної держави (національну правову систему) чи правової сім'ї (сукупність споріднених національних правових систем) у конкретний проміжок часу, виявити процеси, явища, які стимулюють їх розвиток, а також ті, котрі заважають розвиватися правовій системі разом з розвитком суспільства.

Зрозуміло, що жодна система не може існувати сама собою, без підсистем, які наповнюють її конкретним змістом та взаємодіють з нею, визначаючи її ефективність. Для системи правової реальності такими підсистемами є: комунікативна, ідеологічна, функціональна та політична.

Комунікативна підсистема правової реальності як системи виражає і зв'язки між підсистемами всередині системи, і виступає виразником правової реальності загалом. Заразом комунікативна підсистема сприяє прийманню/передачі, засвоєнню та використанню інформації про реалії правового життя суспільства і держави. Український науковець В. Дрешпак наголошує, що комунікативна підсистема виконує низку функцій, «які в сукупності відображають властивості цієї підсистеми, її реакції на зміни внутрішнього стану й зовнішнього середовища...» [102, с. 26].

Завдяки комунікативній підсистемі держава через систему органів та уповноважених законом осіб передає суспільству певну інформацію правового характеру, а людина сприймає її, обмірковує, засвоює та, як наслідок зіставлення з власною системою цінностей, використовує у щоденному житті або ж нехтує її. У зворотному напрямку держава отримує інформацію про реакцію людей на ті чи інші свої дії, зокрема щодо регулювання відносин між людьми в різних сферах життєдіяльності суспільства.

Комунікативна підсистема системи правової реальності «працює» за схемою передавання правової інформації, яка відбувається в п'ять етапів:

перший етап – етап вибору адресата – полягає у виборі реципієнта інформації, де відправником інформації виступає держава (через систему органів та уповноважених осіб), а одержувачем – особа чи група осіб, населення держави загалом;

другий етап – формування повідомлення. На цьому етапі на основі аналізу потреб суспільства та наявних у ньому проблем держава формує певну відповідь-повідомлення, своєрідну сукупність правил поведінки для регулювання відносин між людьми в тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства;

третій етап – етап вибору каналу комунікації. Під час вибору каналу комунікації залежно від потреб вирішується, який спосіб донесення інформації до людей буде найефективнішим;

четвертий етап – етап власне передання інформації, тобто період від початку передання інформації відправником до отримання її одержувачем;

п'ятий етап – етап зворотного зв'язку – етап, під час якого відправник отримує інформацію про стан сприйняття інформації одержувачем. Цей етап відіграє важливу роль для оцінки рівня сприйняття людьми того чи іншого нововведення, з метою врахування недоліків або усунення суперечностей.

Важливість комунікативної підсистеми системи правової реальності полягає в забезпеченні можливості взаємодії між людиною і державою та в зворотному напрямку, що відображає стан правової реальності держави.

Ідеологічна підсистема являє собою сукупність ідей, що виражені у формі гасел, концепцій, документів. Іншими словами, це система поглядів певної людини чи групи людей, що виражає їхні інтереси, бачення шляхів вирішення проблем, що існують у суспільстві й державі. А. Шевченко, О. Ситник зауважують, що «правова ідеологія також трактується як система ідей, теорій, понять, норм, поглядів, заснованих на певних наукових і політичних значеннях і уявленнях. Джерелом виникнення правових ідей є політико-правова, соціально-економічна дійсність, практична діяльність людей, у процесі якої правові ідеї та

пов'язані з ними соціально-політичні вимоги розвиваються й трансформуються, концентруючи в собі результати юридичної практики» [360, с. 16]. Правова ідеологія є відображенням правової реальності. Оскільки правова реальність охоплює і процес правотворення, і процес правозастосування в конкретний проміжок часу на певній території, то цілком зрозуміло, що саме вона (правова реальність) є тією основою, на якій формується правова ідеологія. Адже саме реалії правового життя суспільства і держави ставлять перед правовою наукою актуальні завдання, які потребують якнайшвидшого вирішення та впровадження в життя нововведень, що регулюватимуть певну сферу життя людей. Так з'являється і правова ідеологія як система певних ідей, концепцій.

Вітчизняний науковець В. Калітинський у дослідженні «Правова ідеологія: філософсько-правовий погляд» аналізує поняття «правова ідеологія» та виділяє такі його ознаки:

- «— правова ідеологія є формою суспільної свідомості;
- правова ідеологія та правова психологія перебувають у тісному взаємозв'язку;
- правова ідеологія є науково обґрунтованою формою права;
- правова ідеологія впливає на різні елементи правової системи та сама є її складовою;
- правова та політична ідеології зовнішньо і внутрішньо доповнюють одна одну;
- основними елементами правової ідеології є: правові уявлення, поняття та ідеї; правові теорії доктрини, концепції та моделі; правові цінності і цілі; правові ідеали; правові принципи;
- правова ідеологія спонукає діяти згідно з духом права;
- правова ідеологія стимулює до правомірної поведінки;
- правова ідеологія об'єднує людей задля досягнення цілей;
- правова ідеологія визначає розвиток і функціонування суспільства;
- правова ідеологія акцентує на ролі та місці людини у правовому суспільстві;

- правова ідеологія визначає характер правотворчого та правозастосовного процесу;
- правова ідеологія впливає на інші види ідеологій;
- ціль правової ідеології – побудова правової держави, громадянського суспільства;
- правова ідеологія має перевагу над правовою психологією на професійному та теоретичному рівні правосвідомості, натомість на побутовому рівні переважає правова психологія;
- предмет правової ідеології – правові (юридичні) відносини між усіма людьми, соціальними групами, народами, країнами в усіх без винятку суспільних сферах» [137, с. 166–167].

Зважаючи на наведену характеристику правової ідеології, можемо впевнено стверджувати, що правова ідеологія є самостійною системою, яка водночас є підсистемою системи правової реальності. Свідченням її самостійності є наявність у неї всіх ознак, властивих системі, а саме: 1) складових елементів; 2) підсистем; 3) співвідношень між елементами та підсистемами системи; 4) мети системи. Підтвердженням того, що правова ідеологія є підсистемою системи правової реальності є те, що правова ідеологія формується на основі правової реальності.

Функціональна підсистема системи правової реальності – це сукупність механізмів, що забезпечує можливості існування права як регулятора відносин між людьми шляхом виконання його функцій і завдань. Людство усвідомило необхідність регулювання життя в суспільстві, що забезпечувало б сталий його розвиток та прогрес. Завдяки цьому виникла й функціонує така система, як право.

Можна виділити такі критерії функціонування права:

територіальний критерій – конкретна чітко окреслена територія, на яку поширюється сфера дії права. Це може бути як міжнародний правовий простір, водний, повітряний, так і територія держави чи окремого її регіону;

часовий критерій – період, під час якого діє конкретна правова норма. Сюди можемо зарахувати періоди воєнного чи надзвичайного стану, історичні періоди,

в які діяли норми, що згодом втратили свою актуальність та були вилучені з нормативно-правових актів;

галузевий критерій – сфера життєдіяльності суспільства, яка регулюється нормами права. Постійний розвиток суспільства вимагає і розвитку права, що своєю чергою сприяє виникненню нових галузей права, покликаних регулювати взаємини між людьми в нових умовах;

людський критерій – людина чи група людей, до яких застосовується право, або ті, хто обов'язково має дотримуватися певних правових норм при вчиненні конкретних дій. У цьому випадку людина виступає і правотворцем, і особою, котра застосовує право, і особою, до якої застосовується право.

З огляду на ці критерії можна зробити висновок, що функціональна підсистема напряму залежить від правової реальності. Це відбувається тому, що поняттям «правова реальність» характеризується справжній стан існування права в суспільстві і державі: рівень його розвитку, ступінь сприйняття населенням, відповідність реальним потребам суспільства, міжнародним нормам та стандартам.

Ще однією підсистемою системи правової реальності є політична. Поєднуються вони перш за все тому, що право прямо та опосередковано пов'язане з діяльністю держави. По суті, як зауважує О. Донченко, «право і політика – дві взаємозалежні сфери громадського життя. Взаємини права і політичної держави двосторонні: держава санкціонує й конструює систему права, роблячи її публічною, загальнообов'язковою, загальною, причому її порушення спричиняє застосування заходів державного впливу, а з іншого боку, сама держава підтримується і забезпечується правом» [101, с. 34].

Право, як і політика, виникло, сформувалося та функціонує разом зі суспільством. На певному етапі в людей з'явилася необхідність регулювання відносин та потреба вирішення проблем, що виникають у зв'язку з розвитком суспільства. Так виникли право і політика, дві системи, основною функцією кожної з яких є регулятивна. Це функція, завдяки якій відбувається процес регулювання життя людей у суспільстві шляхом надання їм певних прав та

встановлення обов'язків. За дотриманням прав і за виконанням обов'язків стежить держава через систему органів та установ.

Людина, делегувавши частину своїх прав державі, отримала натомість гарантії захисту й безпеки. Держава ж через право розробила механізми для «цивілізованого» захисту людини, її прав і свобод. Вивчення правової реальності дає змогу своєчасно й адекватно реагувати на потреби людей, що виникають у зв'язку з розвитком суспільства. Така реакція дає передусім можливість виявити проблеми, колізійні аспекти, неточності, швидко дослідити їх та розробити шляхи вирішення, подолання, що відповідатимуть найактуальнішим потребам і запитам конкретного суспільства та держави.

Однак, попри нібито рівність права і політики, право володіє певним пріоритетом. Саме право встановлює межі, у яких може діяти людина чи держава, і політика не може вийти за ці межі, незважаючи на жодні «благі наміри», політичні інтереси та можливі отримані переваги.

Розвиток суспільства, його проблеми, зміна ціннісних орієнтацій впливають на політичну діяльність держави, що згодом відображається на правовій реальності. У цьому випадку політична сфера є більш гнучкою, адже, щоб сформуванню відповідної реакції у праві, потрібно пройти досить тривалий процес правотворчості, покликаний закріпити ті чи інші нововведення.

Отже, політична підсистема подає системі правової реальності інформацію про потреби суспільства у цій сфері для вироблення відповідної реакції на них, що відповідатиме сучасному рівню його розвитку.

Як бачимо, кожна із цих підсистем є водночас і самостійною системою, наділеною всіма її ознаками, і разом наповнює систему правової реальності конкретним змістом, що дає змогу об'єктивно оцінювати сферу правового регулювання відносин між людьми, виявляти проблемні її аспекти та оперативно їх усувати.

Наступною характеристикою правової реальності як системи має бути аналіз співвідношень між елементами та підсистемами системи. Виявлення таких співвідношень відіграє важливу роль, оскільки допомагає з'ясувати, чи насправді

певні елементи та підсистеми можуть взаємодіяти між собою в межах конкретної системи, чи не чинять вони взаємозаперечний вплив тощо.

Як слушно зауважує українська правознавиця Т. Дашковська, «зв'язки перетворюють систему з простого набору компонентів у єдине ціле і разом з компонентами визначають стан та структуру системи, безумовно при визначальному впливі функції» [87, с. 120]. Саме тому в межах системи правової реальності нам важливо з'ясувати взаємовідношення між групами просторових та темпоральних елементів і підсистемами – комунікаційною, ідеологічною, функціональною та політичною.

Комунікаційна підсистема системи правової реальності, як ми вже зазначали, виконує функцію приймання/передачі інформації, засвоєння її певною аудиторією та використання інформації про правові реалії життя держави. На сучасному етапі розвитку суспільства ця підсистема виконує дуже важливу функцію, адже сьогодні цінується насамперед вчасність передачі й отримання інформації та її якість. Група темпоральних елементів характеризує правову реальність у конкретний проміжок часу, допомагає виявити наявні проблеми та виробити шляхи їх подолання. Група ж просторових елементів у цьому випадку окреслює певну територію для поширення інформації, враховуючи характер функціонування правового простору. А завдання комунікаційної підсистеми – донести до суспільства необхідність змін та нововведень, що в подальшому позитивно вплинуть на правове регулювання взаємин між людьми.

Поряд із цим, комунікація як процес передбачає діалог, тобто існує автор інформації і той, хто сприймає цю інформацію, кому вона адресована. Щоб процес діалогу відбувся, обов'язковою умовою стає врахування темпорально-просторових елементів, як таких, що відповідають потребам суспільства. Тому без взаємодії комунікаційної підсистеми з групами просторових та темпоральних елементів цілісність системи правової реальності неможлива.

Ідеологічна підсистема сформована з ідей, гасел, закликів, програмних документів та виражає бачення суспільно-політичного розвитку держави певною групою людей. Беззаперечним є факт, що ідеологія формується на основі

історико-культурного розвитку певної нації, враховуючи територіальні особливості. Однак попри це ідеологія має враховувати й сучасний стан та проблеми суспільства, бути своєрідною реакцією на них, тільки тоді вона відобразить правову реальність та буде сприйнята народом позитивно.

На думку Р. Калюжного, правова ідеологія дає змогу:

– визначити перспективи розвитку національної системи права, цілі соціального розвитку, а також шляхи, правові засоби їх здійснення;

закласти правові механізми регулювання відносин як усередині влади, так і суспільних відносин, правові регулятори функціонування держави і суспільства як єдиного простору, який функціонує та розвивається відповідно до вимог, запитів і потреб національних інтересів;

дати правову оцінку соціально-правовій ситуації з позиції наближення правового порядку і справедливості;

сприяти функціонуванню суспільства як цілісного соціального організму, вищою цінністю якого є людина, її права і свободи;

закласти теоретико-методологічні підвалини визначення змістовних і функціональних характеристик правової політики;

формування безпечного соціального та політико-правового простору, виходячи з утвердження та реалізації прав і свобод людини та громадянина як відправних, основоположних щодо пошуку адекватних відповідей на виклики, ризики і небезпеки глобалізованого світу [138, с. 34].

І знов-таки, досягнути окреслених Р. Калюжним цілей ідеологічна підсистема зможе лише спільно з темпорально-просторовими елементами, тому що їх взаємодія дасть змогу виявити проблеми у цій сфері та виробити на них певну реакцію, виражену у формі завдань, програм, концепцій, що матимуть підтримку населення, оскільки враховуватимуть і його світоглядні позиції як представника певного народу і члена світового співтовариства.

Функціональна підсистема являє собою сукупність механізмів, що забезпечує можливість існування права як регулятора правових відносин завдяки виконанню певних функцій та завдань. Вона об'єднує механізми, засоби, методи,

за допомогою яких право регулює відносини в системах «людина – людина», «людина – держава».

Зрозуміло, що з розвитком суспільства має розвиватися і право. Група темпоральних елементів системи правової реальності (актуальність, динамічність, можливості проведення перспективних досліджень) забезпечує функціональну підсистему інформацією про потреби правової реальності, її вимоги для ефективного здійснення своїх функцій. А функціональна підсистема серед наявних інструментів вибирає той, за допомогою якого вирішити конкретне завдання буде найбільш доцільно.

Група просторових елементів системи правової реальності – територіальна організація держави, характер функціонування правового простору, здатність до інтернаціоналізації – охоплює інформацію про територіальні особливості функціонування права. Однією з основних характеристик цієї групи елементів є ефективність, риса, що характеризує як процес управління державою по владній вертикалі, так і на конкретних територіях держави. Ця ж характеристика ефективності важлива і для функціональної підсистеми, оскільки показує користь чи шкоду від здійснення певних заходів, виконання програм, вибір інструментарію для проведення реформ.

Співвідношення між функціональною підсистемою і темпоральною та просторовою групами елементів є постійним та являє собою взаємний вплив, що здійснюється задля досягнення стабільного функціонування правової системи, найбільшою цінністю якої є людина, а пріоритетом – її права і свободи.

Політична підсистема системи правової реальності та групи темпоральних і просторових елементів постійно взаємодіють. Цей безперервний процес відбувається тому, що право і політика є взаємопов'язаними, політична діяльність встановлюється та регулюється правовими нормами.

Політика нерозривно пов'язана з правовими реаліями, саме тому група просторових елементів характеризує процеси функціонування правового простору, виражає ефективність проведення державної політики, а політична підсистема своєю чергою формує здатність до інтернаціоналізації окремих

правових норм, процесів.

Група темпоральних елементів ставить перед політичною підсистемою актуальні завдання, виконання яких є необхідним для сталого розвитку суспільства в політичній сфері, його функціонування відповідно до вимог часу. Виконання цих завдань демонструватиме динамічність, здатність до адаптації, вміння вибрати відповідний інструментарій для розв'язання проблем, що виникають у суспільстві та державі.

Ще однією складовою, яка характеризує систему, є її мета. Мета системи – це сукупність цілей, завдань, які ведуть до бажаного результату. У нашому випадку метою системи правової реальності є об'єктивне її відображення. Для цього доцільно виконати такі завдання:

- виокремити елементи, інститути та інші системи, які впливають на правову реальність;
- розробити чітку систему аналізу правових явищ та фактів для виявлення їх відповідності потребам суспільства і держави;
- контролювати процес та наслідки нововведень, з'ясовувати думку населення щодо цих процесів;
- оперативно доопрацьовувати, за потреби, питання та заходи, які не принесли очікуваного результату.

У підсумку, завдяки розгляду правової реальності як системи, ми змогли:

- вичленувати ядро, сутність понять «правова реальність» та «темпорально-просторовий вимір правової реальності»;
- визначити структуру системи правової реальності;
- виявити динамізм цієї системи, показати вплив темпоральних та просторових чинників на правову реальність;
- аргументувати необхідність включення до системи конкретних елементів та підсистем, знайти взаємозв'язки між ними.

Отже, темпорально-просторовий вимір правової реальності – це сукупність складових елементів, які характеризують правову реальність певної держави в умовах чітко окресленої території та конкретного проміжку часу, надаючи їй

завершеного системного вигляду.

4.2 Гносеологічна обумовленість державного примусу і мотивування дотримання правових норм та реалізації правомірної поведінки

Поведінка людини складається з низки дій та вчинків, які вона здійснює під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Якщо із впливом зовнішніх факторів людині іноді важко впоратися самотужки, оскільки досить часто вони не залежать від її волі та дій, то з внутрішніми вона повинна навчитися справлятися шляхом самовиховання та самодисципліни, тобто постійної систематичної роботи над собою.

Беззаперечним є факт, що ніхто не народжується з нахилом до правомірної чи неправомірної поведінки. Такі схильності починають з'являтися вже впродовж життя людини та є наслідком певної сукупності факторів: виховання; особливостей характеру; тенденцій поведінки, властивих тим соціальним групам, до яких вона належить; соціально-економічних умов її життя; врешті-решт, бажання/небажання самої людини дотримуватися закону.

Поведінку людини формує її свідомість, не є винятком і сфера правового життя людини, незалежно чи це відносини між людьми, чи людини з державою. Так, наявність у людини високого рівня правосвідомості формує її правомірну поведінку. Цей процес проходить у кілька етапів та повторюється щоразу, коли людина стикається з необхідністю вчинення певної дії вперше. Отже, особа починає пізнавати деякі правові норми, використовуючи які, їй потрібно зробити певну дію чи сукупність дій. Людина лише починає отримувати потрібну їй інформацію, це своєрідна ознайомча стадія. Наступна стадія – це процес оцінки правових норм, тобто людина, на основі зіставлення з особистою системою цінностей, особистого досвіду формує своє ставлення до них (позитивне чи негативне). Далі, за умови позитивного ставлення до норми чи їх сукупності, вона перетворює ці норми на внутрішню осмислену цінність, якою згодом користуватиметься. Заключним етапом є реалізація цієї норми в процесі вчинення

певних дій. Завдяки цьому поведінка людини стає правовою. У разі несприйняття людиною певної правової норми та свідомого її недотримання під час здійснення відповідних учинків, які передбачають обов'язковість її використання, поведінка набуває неправових форм.

Людина сама вибирає варіант поведінки. Такий вибір залежить від сукупності зовнішніх і внутрішніх чинників. До зовнішніх належать: соціально-економічний, політико-правовий, інформаційний фактори. До внутрішніх – фактор середовища, ціннісно-орієнтаційний, рівень правової культури, ставлення особи до конкретних правових норм. Сукупність внутрішніх чинників формує особистісне ставлення людини до певних ситуацій, зовнішні ж фактори виступають своєрідними умовами для здійснення вчинків.

Соціально-економічний фактор впливу на поведінку людини полягає в наявності/відсутності умов з боку держави для можливості людини задовольнити свої основні потреби. Якщо людина має змогу законним шляхом задовольнити свої основні потреби, то для цього вона не використовуватиме протиправних засобів, адже це спровокує застосування до неї державного примусу та обмеження в деяких правах чи повне їх позбавлення.

Чітке, послідовне законодавство, прозорі процедури здійснення дій у правовій сфері, дотримання принципів права – фактор позитивного політико-правового впливу держави на поведінку людини. За таких умов людина починає позитивно ставитися до держави, формувати певну довіру до неї як гаранта дотримання її прав і свобод. Її правомірна поведінка буде своєрідною відповіддю на дії держави.

Сутність інформаційного впливу полягає у створенні рівних для всіх можливостей для доступу до інформації, яка є необхідною людині, здійсненні правоосвітнього процесу з метою інформування суб'єктів правовідносин про права та обов'язки, які виражаються у відповідних моделях поведінки. Знаючи наперед вимоги для здійснення тих чи інших дій, більшість людей прагнучиме вчинити відповідно до закону.

Середовище, у якому виховується дитина, а згодом перебуває доросла

людина, має, як ми вже зауважували, надзвичайно великий вплив на її поведінку. Так, людина, котра вихована в дусі поваги до закону і держави, визнання цінності кожної людини, перебуває в колективі людей, котрі розділяють такі ж моральні та правові цінності, також дотримуватиметься правомірної поведінки. І, навпаки, відкрите нехтування вимог правових норм, нівелювання ролі держави та соціуму в житті людини, нігілістичне ставлення до загальнолюдських моральних цінностей формуватимуть ознаки протиправної поведінки людини.

Кожна людина як особистість має власну систему моральних цінностей, які виступають своєрідними орієнтирами для її поведінки. Для когось та чи інша цінність є основною, прерогативною під час вибору моделі поведінки в певній ситуації, а хтось вважає її другорядною, не вартою уваги та буде свою поведінку відповідно до інших цінностей. У будь-якому разі наявність системи моральних цінностей, відповідно до якої людина здійснює вчинки та загалом буде свою поведінку, є беззаперечним здобутком особистості, оскільки така система є осмисленою, відформатованою під власні потреби, бажання, активно використовується людиною та свідчить про її прагнення до роботи над собою для самовдосконалення. Саме тому ціннісно-орієнтаційний фактор впливу на вибір людиною моделі поведінки сприяє не лише формуванню поведінки, яка будується на загальнолюдських моральних та правових цінностях, а й слугує поштовхом до розвитку особистості, усвідомлення необхідності постійного оновлення та здобуття нових знань.

Рівень правової культури особистості виражає ступінь повноцінності суб'єкта державо- та правотворення. Високий рівень правової культури особистості свідчить про наявність у неї сукупності правових знань, яка є необхідною для життя в умовах сучасних суспільства і держави, та уміння користуватися цими знаннями на практиці, а також усвідомлення корисності і необхідності правового регулювання відносин між людьми та між людиною і державою.

Ставлення особи до конкретних правових норм має формуватися з позицій верховенства права та поваги до закону. Незалежно від того, чи схвалює людина

певні норми, чи не погоджується з їх доцільністю, вона повинна дотримуватися вимог, які встановлює закон. Це забезпечує стабільність у державі та зберігає баланс. За людиною закріплено право боротися за скасування певних правових норм, які вона вважає неприйнятними для себе, наявними правовими засобами аж до моменту, поки ситуація не почне влаштовувати обидві сторони – громадянина і законодавця.

У процесі вибору моделі поведінки вирішальну роль, на нашу думку, відіграють саме внутрішні чинники, адже рушійною силою будь-якого вчинку є мотив, який закласти ззовні просто неможливо. Мотив – це внутрішня спонuka до дії, вона виникає як реакція на певні події та процеси і «закликає» людину через вчинок висловити власну позицію щодо них. Такий вчинок може відповідати правовим нормам або ж не зіставлятися з ними. На основі цього поведінка людини буде трактуватися як правомірна або ж протиправна.

Правомірна поведінка, як зазначає В. Тимошенко, полягає в дотриманні (виконанні) норм; вона є нормативною. Відповідно, протиправна поведінка – антинормативна, вона порушує заборонну та зобов'язальну норму. Наслідки правомірної поведінки зазвичай сприятливі для суб'єкта, охоплюють, зокрема, заходи державного заохочення, а наслідки протиправної поведінки, як правило, «пов'язані з настанням небажаних для суб'єкта наслідків, насамперед юридичної відповідальності» [328, с. 106]. За поведінку, яка побудована з дотриманням правових норм, людина отримує заохочення у вигляді можливості користування всіма благами, які держава створила для неї, для її розвитку як особистості. За поведінку, сформовану без урахування вимог правових норм, їх недотримання, ігнорування, держава карає шляхом застосування примусу, який позбавляє людину певних її прав і свобод або обмежує їх.

Дотримання правових норм виражається у правомірній поведінці людини. Завдання держави полягає в тому, щоб залучити до правомірної поведінки якнайбільше людей. Для цього використовують різні методи і способи, серед яких одним з найцікавіших та найбільш актуальних, на нашу думку, є мотивування дотримання правових норм і реалізації правомірної поведінки через процес

застосування державного примусу.

Як ми вже наголошували раніше, основною функцією державного примусу є не покарання, а мотивування якнайбільшої кількості людей до дотримання правових норм та здійснення правомірної поведінки. Тобто, караючи правопорушників, держава впливає на інші категорії населення шляхом демонстрації негативних наслідків протиправної поведінки, а також своїх можливостей у цій сфері.

У процесі застосування державного примусу здійснюється аналіз дій людини, що призвели до неправомірної поведінки, визначається ступінь дотримання правових норм, а поряд з цими суто правовими дослідженнями проводиться і вивчення особистості правопорушника, з'ясовуються мотиви та причини протиправних учинків. Згодом на основі результатів таких досліджень можна буде зробити певні висновки та спрямувати зусилля на вирішення власне проблемних аспектів.

Зрозуміло, що явища, процеси, які функціонують у праві як системі, є взаємопов'язаними та впливають один на одного. Тому і державний примус, як процес, що використовується для залучення до правомірної поведінки щонайбільшої кількості людей, виступає своєрідним мотиватором дотримання правових норм і реалізації правомірної поведінки. Таке мотивування стає можливим завдяки: 1) виховному впливу на населення; 2) тому, що державний примус виступає гарантом суспільної безпеки; 3) він формує дискурс «свобода – відповідальність»; 4) пов'язаний з питанням морального вибору.

Виховний вплив державного примусу на людину доцільно розглядати у двох аспектах: 1) вплив на особу, до якої вже застосовано державний примус; 2) вплив на особу, до якої державний примус не застосовувався. У першому випадку робота здійснюється з людиною, яка допустила відхилення від правомірної поведінки, порушила закон або знехтувала його вимогами, чим створила негативні наслідки для інших людей або держави. Основний акцент у роботі з такою групою людей має ставитися на формуванні стійких переконань щодо недопущення повторних протиправних дій. Особа має зрозуміти, що

держава або інша людина не є її опонентами чи засобами досягнення певних цілей або бажань. Усі люди є рівними, і своїх цілей та бажань треба досягати шляхом самовдосконалення та саморозвитку, дотримуючись правомірної поведінки.

Щодо впливу на осіб, які не допустили порушень правових норм, то державний примус демонструє негативні наслідки протиправної поведінки насамперед для самого правопорушника. Така особа не просто стикається із заходами державного примусу, а й з осудом суспільства. Це істотно впливає на морально-психологічний стан людини, адже заторкуються і зовнішня, і внутрішня сторони життя людини.

Завдяки застосуванню примусу держава може підтримувати баланс у суспільстві. У найпростішому розумінні це можна пояснити так: за вчинення протиправного діяння правопорушник має бути покараний у передбачений законом спосіб. Правопорушення передусім посягають на встановлений законом суспільний порядок, уклад життя людей, ті цінності права і моралі, які людство виробило впродовж свого розвитку. Значна кількість правопорушень порушує баланс у суспільстві, людина перестає почуватися в безпеці, адже держава не здатна захистити її від протиправних посягань, втручань у її життя. За таких обставин держава перестає бути гарантом дотримання прав і свобод людини. Тому, застосовуючи примус, держава, так би мовити, «інформує» людей, що протиправні дії обов'язково каратимуться відповідно до закону.

Державний примус виступає одним зі способів гарантування суспільної безпеки. Накладення певних обмежень на людину, яка порушила закон, змушує її задуматися над своїм учинком та, у більшості випадків, не допускати повторення подібних дій та вчинків. Тобто за допомогою державного примусу людина повертається до правомірної поведінки. Зрозуміло, що трапляються випадки, коли людина й після застосування до неї примусу не дотримується правових норм та реалізовує неправомірну поведінку. У такому разі до неї повторно застосовуються заходи державного примусу, але вже більш суворі. Як зазначає Л. Коваль, «традиційний спосіб гарантування основних пріоритетів суспільної безпеки – життя, здоров'я, добробуту людини, її життєвих благ, публічного (правового)

порядку – це державний примус, якого належить всіляко вдосконалювати як з точки зору праворегулювання, так і з позицій зміцнення правоохоронних зусиль держави, відповідних методів і засад законності» [156, с. 6].

Питання свободи людини віддавна були предметом зацікавлення науковців. Сьогодні, на нашу думку, найдоцільніше вивчати їх на стику філософії і права. Саме такий підхід дасть змогу не тільки визначити межі свободи дій людини, а й з'ясувати ставлення самої людини до свободи та пов'язаних з нею понять і процесів.

Людина, яку можна назвати особистістю з певним рівнем правових знань та правової культури, має бути готова брати відповідальність за свої дії та їхні наслідки. Така готовність є свідченням зрілості особистості, наявності в неї необхідних знань, умінь і навичок, аби спрямувати свої зусилля на свідому правомірну поведінку.

Свобода завжди пов'язана з вибором. Тобто здійснюючи певний вчинок, людина обирає не лише спосіб його виконання, а й стикається з внутрішнім вибором, який належить зробити відповідно до власних переконань та цінностей.

Сучасна людина наділена повною свободою в межах правового поля. Як вважають Л. Ярмол та С. Вандьо, «свобода у праві – це система встановлених суспільством можливостей здійснювати власну поведінку відповідно до визначеного законом ступеня необхідності та бажання у певний період часу, що забезпечується державою» [379, с. 256]. Людина є вільною у своїх діях та вчинках доти, доки не порушує прав і свобод інших людей та охоронюваних державою інтересів. Ніхто не може порушувати прав інших, інакше буде змушений відповідати за свої дії перед державою.

Свобода людини завжди розглядається в контексті з відповідальністю, яку держава закріпила за людиною разом з комплексом прав і свобод. Тобто дієздатна людина повинна передбачати можливі наслідки своїх дій та бути готовою відповідати за них. Що більшої свободи прагне людина, то більшою стає і її відповідальність.

Тож за деякі свої вчинки людина несе моральну відповідальність у вигляді

докорів сумління, почуття сорому, а за інші настає відповідальність перед державою. До осіб, які, маючи свободу дій, порушили норму закону і вчинили неправомірно, застосовується державний примус. У цьому випадку настає відповідальність перед суспільством. Державний примус покликаний через апелювання і до внутрішніх, і до зовнішніх чинників впливу на дії людини шляхом наочної демонстрації негативних наслідків протиправного вчинку сформуванню свідоме бажання вчиняти правомірно.

Право і мораль тісно пов'язані. Право розвинулося з моралі, перші моральні заборони та норми лягли в основу правового регулювання відносин між людьми. І сьогодні, здійснюючи чимало дій, пов'язаних зі сферою права, людина стикається з необхідністю здійснення саме морального вибору.

Дуже часто аморальні вчинки є неприпустимими і з погляду права. З огляду на предмет нашого дослідження, ми вважаємо за доцільне говорити про моральний вибір людини у трьох аспектах: 1) моральний вибір людини, до якої застосовано державний примус; 2) моральний вибір людини, яка відповідно до закону наділена правом застосовувати державний примус; 3) моральний вибір людини, яка не допускає неправомірної поведінки.

Люди, які допускають неправомірну поведінку, в певний час свого життя здійснили вибір, однак цей вибір був зроблений не на користь тих моделей поведінки, які пропонують право і мораль. Відповідно, до них було застосовано державний примус з метою покарати особу за неправомірні дії і водночас стимулювати її до подальшої поведінки, яка відповідатиме моральним та правовим цінностям.

Дуже часто з проблемою морального вибору стикаються люди, які відповідно до закону наділені правом застосовувати державний примус. Для цієї категорії осіб сутність морального вибору полягає в необхідності дотримуватися вимог закону під час усіх етапів роботи з правопорушниками, формуванні вміння не піддаватися емоціям, симпатіям чи антипатіям.

Люди, які не допускали неправомірної поведінки, щоразу стикаються з проблемою досягнення своєї мети законним, але більш тривалим за часом

шляхом, або отримання бажаного швидко та в обхід закону. Аби уникнути такого вибору, людина мусить мати насамперед стійку систему моральних цінностей, високий рівень правової культури, усвідомлювати себе суб'єктом державо- та правотворення, відповідальним за свої дії та їхні наслідки.

Далі з'ясуємо особливості мотиваційного впливу державного примусу на дотримання правових норм та реалізацію правомірної поведінки. Передусім зазначимо, що «правомірну поведінку потрібно досліджувати з урахуванням низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, які виходять за межі права як нормативної системи». Серед таких чинників Г. Свириденко називає:

- забезпечення принципу рівності у праві;
- досягнення необхідного рівня загальної, політичної і правової культури людини, зокрема посадових і службових осіб;
- забезпечення відповідності правових вимог моральним поглядам і моральним цінностям;
- демократизм державного управління, тобто врахування суб'єктами владних повноважень інтересів більшості громадян, забезпечення їх повного та своєчасного відображення у тих чи інших державних рішеннях;
- удосконалення системи законодавства, зокрема шляхом усунення законодавчих колізій та надмірної правової зарегульованості, розширення сфери приватноправового регулювання суспільних відносин [291, с. 1].

Так, принцип рівності у праві полягає в наявності в людей, які перебувають в однакових умовах, однакових прав, свобод, рівних можливостей, а також обов'язків. Кожному гарантовано право звернутися до компетентних органів за відновленням свого порушеного права. Державний примус утверджує цей принцип шляхом застосування однакових мір примусу до осіб, що вчинили аналогічні правопорушення. Особи, які перебувають в однаковому становищі, є рівними перед законом. Не може бути жодних упереджень чи поблажливого ставлення до людини, окрім норм закону.

Застосування державного примусу сприяє загальному підвищенню рівня правової культури. Людина починає більше поважати державу, розуміючи, що

вона володіє необхідним інструментарієм для збереження стабільності в суспільстві, остерігатися порушення закону, оскільки знає, що за протиправні дії буде покарана. Сучасні суспільство і держава вимагають від людини певного рівня правових знань та навичок, які сприятимуть підвищенню комфортності її життя, володіти та розділяти правові цінності, яких людство досягнуло у процесі правового життя, адже ці цінності покладені в основу правової системи, на них ґрунтується законодавство, а отже має ґрунтуватися і поведінка людини.

Право і мораль однаково звернені до людини, право розвинулося з моралі. Право більше регулює зовнішню сторону життя людини, встановлює правила, за якими мають будуватися її взаємини з іншими людьми, з державою. Мораль апелює до внутрішніх аспектів людського життя (совісті, певних почуттів). І. Сердюк вважає, що право, засноване «на моральних принципах, легше сприймається людьми і не викликає відторгнення. Засобом його забезпечення буде не лише державний примус, але й громадська думка» [298, с. 55]. Застосування державного примусу є засобом вираження правового осуду поведінки людини, водночас активізується і громадська думка. Тобто з площини суто правової відбувається зміщення у площину морально-правову.

Попри свою каральну функцію державний примус є одним з демократичних елементів управління державою, оскільки застосовується на підставі закону у визначеній формі за рішенням органу чи особи, уповноваженої законом на виконання таких функцій. Це право державі делегувала, як ми вже зазначали сама людина.

Демократизм у процесі застосування державного примусу полягає у врахуванні інтересів більшості населення під час ухвалення певних рішень щодо обмеження чи ліквідації деяких прав правопорушника.

Аналіз процесу застосування державного примусу сприяє удосконаленню законодавства шляхом можливості визначення проблемних моментів, пов'язаних із призначенням покарання, перебуванням людини в місцях позбавлення волі, наявності можливостей для подальшої ресоціалізації тощо. Враховуючи певні недоліки та труднощі, що виникають, законодавець отримує можливість внести

зміни до наявних нормативно-правових актів, оновити їх відповідно до вимог часу, загалом гуманізувати цей процес.

Проблематика правомірної/неправомірної поведінки, а відповідно і застосування державного примусу, певним чином торкається площини ціннісних орієнтацій людини, знаходиться в аксіологічній сфері. Так, І. Міхеєва серед особливостей аксіологічної сфери правослухняної молоді, що пояснює виявлення різних деструкцій правосвідомості, виокремлює такі:

– трансформація системи особистих цінностей, у якій відображено переважальне значення цінностей, пов'язаних з досягненням добробуту та спокою, що, безумовно, впливає на звуження життєвої перспективи людини. Цінності міжособистісних відносин є значнішими порівняно з індивідуальними цінностями, пов'язаними із самореалізацією та активною життєвою позицією. Своєю чергою соціальні цінності, пов'язані з громадською позицією людини (як патріотизм, справедливість тощо), залишаються на рівні «уже відомих», «декларованих» і не є засвоєними та не містять правового змісту;

– наявність внутрішнього конфлікту, пов'язаного з реалізацією такого значущого завдання, як «матеріальний добробут», що співвідноситься у правослухняної молоді без належного правового знання з «незатребуваністю» інструментальних цінностей, за допомогою яких вона може бути реалізована;

– нерозвиненість такого механізму освоєння цінностей, як інтерналізація, що проявляється в низьких показниках загальної інтернальності молоді без спеціальної правової освіти, засвідчуючи наявність переважаючої кількості зовнішніх факторів у регуляції правослухняної поведінки: страх перед покаранням, суспільний осуд тощо;

– схильність проявлення в ситуації фрустрації ворожості, осуду, спрямованих ззовні, що виявляється у співвідношенні виражених екстрапунітивних реакцій із фіксацією на самозахисті [231, с. 7–9].

Отож, сьогодні молодій людині досить важко самотужки сформувати особисту систему моральних цінностей, освоїти та активно використовувати цінності права, заявляючи про себе як особистість та про свою громадянську

позицію. Тому державі потрібно скерувати свої зусилля на засвоєння молоддю загальнолюдських цінностей та цінностей права і послуговування ними в повсякденному житті. Роль державного примусу в цьому процесі полягає в демонстрації негативних наслідків недотримання правових норм та неправомірної поведінки насамперед для самого правопорушника, а також для держави і суспільства.

Аби державний примус виступив своєрідним інструментом мотивування дотримання правових норм та реалізації правомірної поведінки, необхідним є виконання кількох умов. Ці умови ми сформуваємо у відповідні групи, використовуючи критерій сфери впливу на людину. Тож це такі групи: правова, психологічна та політико-економічна. Вони дають змогу впливати на процес мотивації властивими для них способами та в сукупності зробити державний примус ефективним засобом залучення до правомірної поведінки якнайбільшої кількості людей.

Правова група – це сукупність умов, які засобами права стимулюють людину до правомірної поведінки. Державний примус має здійснюватися виключно на підставі та в межах, передбачених законом. Навіть ті, хто засуджений до позбавлення волі за вчинення тяжких злочинів, мають певний набір прав і свобод, які не можуть бути обмежені за жодних умов. Цим держава показує цінність кожної людини.

Правоосвітня та правовиховна діяльність держави є своєрідним «процесом боротьби» за людину, за становлення її як повноцінного суб'єкта державо- та правотворення. Більшість людей, знаючи правові вимоги до здійснення тих чи інших дій, оберуть варіант правомірної поведінки. Що стосується групи людей, до яких застосовано державний примус, то тут зусилля держави мають подвоїтися, щоб людина не просто фізично перенесла призначене їй покарання, а усвідомила помилковість своїх дій, зуміла оцінити шкоду, яку завдала не лише іншим людям чи державі, а й насамперед собі. Уся робота з правопорушниками має здійснюватися в передбачений законом спосіб та відповідати вимогам до роботи з такою групою людей.

Психологічна – група, сукупність умов якої апелює до ціннісної системи людини, її почуттів, емоцій, прагнень, мотивуючи людину дотримуватися правових норм та реалізовувати правомірну поведінку. Застосування державного примусу накладає на правопорушника певні обмеження фізичного характеру, але разом апелює до внутрішньої, особистісної сторони життя людини.

Поряд з накладеними обмеженнями, застосованими від імені держави, людина стикається, як ми вже зауважували, і зі суспільним осудом. Суспільний осуд виражає негативне ставлення суспільства до протиправних учинків. Часто особам, до яких застосовувався державний примус, вкрай важко пройти процес ресоціалізації через упереджене ставлення до них суспільства. Така людина автоматично стає потенційним правопорушником. І переконати своє оточення в протилежному іноді вкрай важко.

Завдання самої людини полягає в переосмисленні життєвих переконань, аналізі поведінки, виявленні та усуненні причин, що спонукали її до протиправних учинків.

Політико-економічна група об'єднує умови, що спонукають до дотримання правових норм та реалізації правомірної поведінки шляхом ставлення до людини держави, тобто створення умов для нормального існування людини, можливостей для її розвитку та вдосконалення.

У державах, де спостерігається високий рівень життя населення, зазвичай вчиняється менше правопорушень, ніж у державах, де люди проживають на межі бідності. Політична ситуація в країні також вагомо впливає на процеси її економічного розвитку. Стабільна політична ситуація та чіткий курс на розвиток громадянського суспільства і правової держави, високі темпи зростання економіки демонструють загальне підвищення рівня життя населення.

Людина, яка має всі умови для гідного життя, можливості для розвитку і самовдосконалення та використовує їх, з часом стає особистістю з власною усвідомленою системою моральних та правових цінностей. Такі люди менш схильні до проявів протиправної поведінки.

Отже, державний примус тільки тоді стане ефективним інструментом

дотримання правових норм та реалізації правомірної поведінки, коли суспільство усвідомить, що він використовується виключно у правових межах з урахуванням цінностей та принципів права, наявними засобами може впливати і на особистісну сферу життя людини, апелюючи до ціннісної її складової, а також застосовується до людей, які, маючи всі можливості для гідного життя і розвитку, свідомо здійснили вибір на користь неправомірної поведінки, за що й були покарані.

З наведеного вище випливає, що державний примус виступає своєрідним мотивом, який спонукає людину дотримуватися правових норм та допомагає в реалізації правомірної поведінки. Ефективність такого мотивування буде високою та залучить до правомірної поведінки якнайбільше людей лише в тому разі, коли держава доведе на практиці дієвість основних правових інститутів, дотримання задекларованих принципів права та продемонструє можливості для захисту людини від протиправних посягань і гарантування їй безпеки.

4.3. Гносеологічна характеристика темпорально-просторових складових державного примусу (в межах суб'єктивності простору та часу)

Державний примус є поняттям, яке не тільки характеризує правову систему держави, а й слугує своєрідним лакмусовим папірцем сприйняття права народом. Тобто завдяки його існуванню забезпечується двосторонній комунікаційний зв'язок між державою та людиною і навпаки. У цьому випадку держава виступає правотворцем, а людина – реципієнтом, споживачем права.

Створюючи та впроваджуючи в життя народу певні закони як конкретні норми та моделі поведінки, правотворець очікує неухильного їх дотримання і виконання, що своєю чергою забезпечить стабільність держави. Більшість населення або сприймає їх, роблячи частиною своєї поведінки, або законним шляхом бореться за їх скасування. Однак існують випадки, коли людина свідомо не бажає підкорятися законам, ставить особисті інтереси понад усе, чим порушує права і свободи інших людей, стабільність і безпеку держави. У таких випадках держава, через уповноважені органи, застосовує державний примус.

О. Котляренко наголошує, що державний примус є крайнім заходом, але з огляду на те, що сьогодні дотримання встановлених правил ще не стало звичною нормою поведінки для всіх членів суспільства, тобто вчиняються правопорушення, держава «змушена поряд із засобами профілактики правопорушень використовувати і засоби примусу» [178, с. 111].

Ми повністю погоджуємося з О. Котляренко, що державний примус є крайнім заходом впливу держави на людину. Водночас хочемо зауважити, що його застосування спрямоване на формування і виховання в людини, котра порушила закон, навичок усвідомленої правомірної та правослухняної поведінки, зумовленої темпорально-просторовими вимогами. Тобто на те, щоб людина усвідомила необхідність вчиняти відповідно до правових приписів як свій прямий обов'язок перед державою та особистий внесок для забезпечення стабільності в суспільстві. Застосовується цей захід за умови, що іншими способами досягти означеної вище мети неможливо. А для людей, які не вчинили порушень закону, це є своєрідним стримувальним чинником, який дає зрозуміти, що за правопорушення людина буде покарана відповідно до вимог закону.

Сьогодні у світовій практиці спостерігається тенденція до гуманізації процесу застосування державного примусу. Україна, як держава з проєвропейськими орієнтаціями, на цьому шляху повинна зробити чимало: від повного викорінення тоталітарних методів роботи з особами, до яких застосовується державний примус, до поліпшення умов утримання в'язнів та удосконалення законодавства у цій сфері. Першим кроком на цьому шляху має стати науково обґрунтоване вивчення характеристик державного примусу. Ідеться, зокрема, про частоту його застосування, повторюваність застосування до однієї і тієї самої особи, норми права, що порушуються найчастіше та зумовлюють необхідність застосування державного примусу, відповідність державного примусу тяжкості вчиненого правопорушення тощо. Усі вони свідчать про наявність певних проблем на загальнодержавному рівні загалом та в окремих сферах життєдіяльності людини зокрема. Дослідження цих характеристик державного примусу дасть змогу з'ясувати насамперед причини

таких явищ, а також певним чином відкоригувати і норми закону, і правозастосовний процес, відформатувати власне період, під час якого до людини застосовується державний примус, відповідно до міжнародних норм і стандартів.

Частота застосування державного примусу (статистично велика кількість вчинених правопорушень та застосування державного примусу до тих, хто їх учинив) є свідченням наявності глибоких деструкційних процесів у суспільстві, того, що частина населення з різних причин не сприймає авторитету держави, державної влади. Першим кроком на шляху до зниження рівня цього показника має стати ефективна державна політика, спрямована передусім на підвищення рівня життя населення та гарантування безпеки. Завдяки цьому людина розумітиме свою цінність для держави та вважатиме свою правомірну поведінку своєрідним особистим внеском у стабільність держави.

Повторюваність застосування державного примусу до однієї особи є свідченням необхідності посилення індивідуальної виховної, психопрофілактичної роботи, яка насамперед буде спрямована на формування у конкретної людини свідомого бажання змінитися, змінити свою поведінку, адже «реалізація будь-якої кількості виховних заходів не сприятиме бажаним результатам, якщо самі засуджені не бажатимуть уважно вивчати особливості власного характеру, критично поставитися до себе та свідомо прагнути до самовиховання, формування позитивних рис і звичок» [380, с. 137].

Норми права, що порушуються найчастіше та зумовлюють необхідність застосування державного примусу, є характеристикою, яка свідчить про несприйняття конкретної норми закону, наявність умов для її порушення (у порівнянні з іншими нормами закону). Одним зі шляхів подолання такої ситуації є удосконалення законотворчої діяльності. Так, І. Литвиненко пропонує такі шляхи підвищення ефективності законотворчості: дотримання принципів професіоналізму та науковості; врахування громадської думки, принципу планування; вироблення та уніфікація єдиних техніко-юридичних правил та вимог до підготовки законопроектів; розширення суб'єктів законодавчої ініціативи; обов'язкове введення стадії оцінки ефективності застосування прийнятого

законопроекту [202, с. 246–256]. Власне, такий комплекс дій, на нашу думку, сприятиме підвищенню ефективності законотворчого процесу та усуненню з національного законодавства норм, що не відповідають вказаним принципам, а також уведенню таких, які більш ефективно регулюватимуть суспільне життя, відповідаючи темпорально-просторовим вимогам, та мінімізують можливості для порушення закону.

Відповідність державного примусу тяжкості вчиненого правопорушення є не тільки правовим питанням, а й філософським. Під час призначення міри покарання за вчинене правопорушення держава, в особі уповноважених осіб, має враховувати ті чинники, які спонукали людину до скоєння правопорушення, а також зважати на те, чи не призведе застосування державного примусу до нових порушень особою закону в майбутньому. У такому випадку держава бере на себе відповідальність за правопорушника, за його «перевиховання», прагнучи прищепити йому необхідність правосвідомої та правослухняної поведінки.

Вивчення вказаних характеристик поняття «державний примус» дає змогу виявити насамперед проблеми, наявні в процесі його застосування. Однак поряд із цим дослідник отримує можливість з'ясувати й проблеми у таких сферах, як правотворення та правозастосування. І комплексне вивчення наявних проблем допоможе підібрати найоптимальніші шляхи для їх вирішення в короткі терміни з урахуванням темпорально-просторових особливостей і зарубіжного позитивного досвіду.

Ще одним надважливим завданням для сучасного українського право- та державознавства є вивчення темпорально-просторових складових державного примусу і зокрема їх гносеологічна характеристика. Завдяки застосуванню методів і прийомів гносеології ми зможемо охарактеризувати поняття «державний примус» як цілісне знання, яке формують дві групи складових – темпоральні та просторові. Кожна з цих груп має значення не лише з огляду на характеристику поняття «державний примус» з точки зору особливостей конкретної чітко окресленої території та визначеного проміжку часу, а й тому, що уможливорює проведення перспективних досліджень. Основна мета останніх полягає в пошуку

шляхів для превентивної діяльності, щоб зменшити частоту застосування державного примусу, спробувати бодай частково гуманізувати цей процес.

Ще один аспект, на якому хочемо наголосити, – доцільність вивчення темпорально-просторових характеристик державного примусу в межах суб'єктивності простору і часу. Ми вважаємо, що їх дослідження саме з таких позицій буде найефективнішим, оскільки:

– суб'єктивність – це єдиний спосіб пізнання світу загалом та будь-яких його проявів, явищ, процесів, властивостей зокрема. Для такого способу пізнання не має значення метод, яким послуговується дослідник у своїй роботі. Саме завдяки суб'єктивності в науці є чимало теорій, гіпотез, які обґрунтовують одне і те саме поняття чи явище у дещо відмінний спосіб, враховуючи наукові погляди, ментальність, систему цінностей їх автора;

– допоможе з'ясувати (виокремити та знайти шляхи вирішення) певні питання, пов'язані зі сутністю особи, особистості в часі та просторі (сюди можемо віднести і правотворця, і реципієнта права; і осіб, які відповідно до закону наділені правом здійснювати державний примус, і осіб, до яких застосовується державний примус);

– у результаті дослідження зможемо отримати конкретну картину поняття «державний примус» від українця (ментальні, ціннісні та історичні впливи на його дослідження), що проживає на конкретно визначеній території (держава Україна) в чітко визначений проміжок часу (станом на 2020 рік). Тобто темпорально-просторові характеристики державного примусу (у межах суб'єктивності простору і часу) дадуть уявлення про проблемні аспекти та шляхи їх вирішення, подолання чи зменшення негативного впливу саме для українського права та української держави в синхронному зрізі;

– суб'єктивність дає змогу враховувати так званий людський чинник, тобто діяльність людини в суспільстві, яка спрямована і на розвиток суспільства, і на вдосконалення умов життєдіяльності людини в цьому суспільстві. Як зазначає українська дослідниця Н. Загуменна, «...сучасні процеси розвитку суспільства характеризуються посиленням ролі людського фактора, який визначає специфіку,

динаміку і темпи розвитку суспільства, особливо в кризові періоди, на етапах якісних перетворень суспільних структур» [115, с. 68–72].

Просторову групу складових державного примусу складає територіальна організація держави, характер існування правовідносин у просторі та здатність до інтернаціоналізації.

Територіальна організація держави – це спосіб побудови публічної влади на конкретно визначеній території. Адже, як зауважує вітчизняний правознавець С. Бостан, держава організована не тільки структурно-інституціонально, але й територіально, тобто люди поєднуються за місцем проживання. Відповідно, і на них, і на територію, де вони проживають, поширюється публічна влада. Управління ж територією «здійснюється завдяки поділові її на відповідні територіальні одиниці й створенню в них публічних органів управління» [40, с. 27]. Власне, держава в межах визначеної території встановлює норми поведінки, закріплені законом. Ці норми є або загальнообов'язковими (стосуються всіх громадян держави та осіб, які перебувають на її території), або стосуються окремих категорій населення (наприклад, відповідно до їх професійної діяльності, місцевості, у якій проживають люди тощо).

Територіальна організація держави як одна з характеристик поняття державного примусу має важливе значення для правотворення та правозастосування. Вона безпосередньо впливає на організацію правоохоронних, судових органів і, зрозуміло, на процес застосування державного примусу. Держава має повноваження здійснювати державний примус на своїх територіях відповідно до національного законодавства, норм міжнародного права, угод про міждержавне співробітництво.

Однак на практиці часто складаються ситуації, коли держава не може забезпечити в повному обсязі виконання своїх функцій на певних територіях, а світова спільнота не виконує взяті на себе міжнародні зобов'язання. Так, кілька років тому наша держава зіткнулася з проблемою окупації частини своєї території іншою державою. Поряд з іншими проблемами у сфері права це зумовило неможливість застосування державного примусу на непідконтрольних Україні

територіях (частинах Донецької та Луганської областей і в Автономній Республіці Крим). Фактично особи, які вчиняють злочини, залишаються непокараними і можуть повторно здійснювати порушення закону. У них з'являється відчуття безкарності, неконтрольованості, а в іншій частині населення – почуття незахищеності, недовіра до держави у сфері гарантування безпеки та захисту.

Із цієї суто правової проблеми виникає проблема філософсько-правова, яка полягає в підміні цінностей, авторитеті сили, правовому нігілізмі. Традиційні цінності та норми і моралі, і права відходять на другий план, людей починає цікавити тільки проблема виживання та захисту себе і своєї родини. Тому нам важливо якнайшвидше повернути ці території та забезпечити на них неухильне виконання українських законів, налагодити процес застосування державного примусу, основною метою якого стане відновлення безпеки і стабільності в цих регіонах, формування в населення почуття поваги до держави, її символіки, історії, мови.

Гносеологічна характеристика територіальної організації держави під час дослідження поняття «державний примус» дає змогу пізнати, як впливає територіальна організація держави на застосування державного примусу, чи відрізняється специфіка його застосування залежно від території, а також з'ясувати, наскільки сильним є загальнодержавний вплив на регіони та місцеву владу.

Характер функціонування правовідносин у просторі визначається етнокультурними традиціями, особливостями історичного розвитку територій, що сьогодні формують державу тощо. Завдяки його аналізу ми отримуємо знання, необхідні не тільки під час застосування державного примусу (на рівні практики), а ще й на етапі підготовки до правотворення (тобто на теоретичному рівні).

Етнокультурні традиції держави і територій, що входять до її складу сьогодні, безпосередньо впливають на характер функціонування правовідносин у просторі, оскільки закладають основи ментальності населення. Тобто на основі знання певних рис, властивих народів, можна прогнозувати, чи приживуться на конкретній території певні норми, моделі поведінки, які пропонується закріпити

законодавчо. Найяскравішим прикладом є вплив релігії на законодавство. Так, законодавство мусульманських та християнських країн істотно відрізняється саме ступенем впливу релігії на право: право мусульманських країн повністю ґрунтується на релігії, воно є більш консервативним, право ж держав, де більшість населення сповідує християнство, є більш відокремленим від релігії, однією з його основних ознак виступає динамічність.

Зрозуміло, що право розвинулося з перших релігійних норм, однак з розвитком держави релігія (принаймні в християнській традиції) втрачала свій вплив на право. Сьогодні це особливо помітно, оскільки зусібіч культивується культурний плюралізм, рівноправність та цінність усіх релігійних учень, глобалізаційні процеси охоплюють щоразу більше держав та стирають етнонаціональні межі між представниками різних народів. Правотворці повинні йти в ногу з розвитком суспільства, оскільки щоразу виникають нові галузі суспільних відносин, які потребують законодавчого регулювання. Інакше створюватимуться умови для зловживань, правопорушень, що в подальшому сприятиме вчиненню більш тяжких злочинів.

Дослідження історичного розвитку територій, що входять до складу держави, дає змогу виявити певні закономірності в характері функціонування правовідносин у просторі, дослідити процес їх зародження, розвитку і функціонування чи причини занепаду, і загалом дослідити сутність певних державно-правових явищ і процесів.

Отже, характер функціонування правовідносин у просторі дає відповіді на питання, як повинен функціонувати інститут державного примусу з урахуванням умов історичного розвитку та ментальних особливостей народу?

Здатність до інтернаціоналізації є свідченням готовності до запозичення, певної адаптації до українських реалій та успішного функціонування правових норм, відповідних міжнародному праву. Сьогодні процес застосування державного примусу в Україні потребує певного реформування, тому запозичення іноземного досвіду тільки сприятиме розвитку діяльності в цьому напрямку.

Першим кроком на цьому шляху має стати вивчення зарубіжного

позитивного досвіду у сфері державного примусу. Далі повинен відбутися процес моделювання, тобто зіставлення отриманих знань з українськими реаліями, проведення певних досліджень, які покликані показати, чи можливе конкретне запозичення та чи буде воно реально корисним.

Якщо ж дослідження покажуть реальний позитивний результат, то нововведення потрібно закріпити на законодавчому рівні та братися до їх загальнодержавного впровадження. Зрозуміло, що цей процес буде тривалим та потребуватиме певних фінансових затрат. Однак результати, які він принесе, повністю себе виправдають. Зокрема, ми проведемо гуманізацію системи виконання покарань, відбудеться зменшення тиску держави на населення, наша держава стане на крок ближче до формування правової держави та громадянського суспільства, де основною цінністю є людина, її розвиток та гармонійне співжиття з іншими членами суспільства.

Отже, гносеологічне вивчення групи просторових складових державного примусу дає змогу зробити такі висновки:

– територіальна організація держави безпосередньо впливає на процес застосування державного примусу. Такий вплив здійснюється через певним чином організовану систему правоохоронних, судових органів та структур, що безпосередньо застосовують державний примус;

– цілісність держави та її стабільність є ознакою стабільності і в системі застосування державного примусу, відповідно як і неможливість держави зберегти цілісність, рівнозначно керувати усіма своїми територіями свідчить про відсутність можливості керувати сферою застосування державного примусу;

– на процес застосування державного примусу безпосередньо впливає характер існування правовідносин у просторі через функціонування тих норм, які сьогодні регулюють діяльність у сфері державного примусу;

– людина, навіть попри необхідність застосовувати з боку держави до неї примус, все ж залишається основною цінністю і для права, і для держави. Свідченням цього є тенденції до гуманізації сфери застосування державного примусу, де важливе значення надається безумовному дотриманню прав людини,

покращенню умов утримання в'язнів, психопрофілактичній роботі з особами, які порушили закон, з метою подальшого недопущення подібної поведінки та превентивної діяльності щодо інших категорій населення.

До групи темпоральних складових державного примусу належать актуальність, динамічність, можливість проведення перспективних досліджень.

Така риса як актуальність свідчить про своєчасність певного процесу, поняття, категорії, про те, що саме зараз він є важливим. Без зайвих аргументів зрозуміло, що питання, пов'язані із застосуванням державного примусу в Україні, є актуальними. Адже світова історія ще не знала держави, всі громадяни якої були б задоволені її діяльністю, свідомо неухильно дотримувалися встановлених законів. Проблеми нашої держави стосуються усіх галузей життєдіяльності людини, спостерігається певна нестабільність у політичній сфері, законодавство наскрізь пронизане неточностями, взаємними запереченнями, що створюють умови та можливості для його порушення.

Реформування сфери застосування державного примусу – питання вкрай актуальне. Однак чи не найбільш затребуваними є зміни та нововведення у сфері діяльності установ виконання покарань. Адже саме в них спостерігається найбільший імперативний вплив держави на людину. Людина довгий час перебуває в ізоляції від суспільства, інших «цивільних» людей, що, безумовно, негативно впливає на її психоемоційний стан та обов'язково знайде вираження і в окремих вчинках, і загалом у поведінці.

К. Сіренко виділяє такі проблеми вітчизняних установ виконання покарань:

- 1) незмінність стандартів функціонування установ виконання покарань упродовж 75 років;
 - незмінність структури управління пенітенціарною системою України впродовж усього періоду незалежності;
 - різке скорочення кількості ув'язнених в Україні (зокрема завдяки так званому «закону Савченко»);
 - аварійний стан окремих установ та слідчих ізоляторів;
 - відсутність дієвої служби пробації в Україні, яка могла б нарешті

побороти начебто високий рівень рецидивізму серед засуджених осіб;

– крайня мілітаризація пенітенціарної системи в найширшому розумінні, що негативно впливає на стан психологічної роботи із засудженими, ресоціалізаційні зусилля персоналу та громадськості в самих інституціях та якість соціальної адаптації «інституційних» засуджених після відбування покарання;

– крайня консервативність та реакційність мислення більшості офіцерів та службовців пенітенціарної служби (які є, на думку Мін'юсту, надзвичайно корумпованими), що своєю чергою не допускає появи на службі людей, які мислять прогресивно, та гальмує всі можливі реформи;

– неефективне управління пенітенціарною системою через крайню бюрократичність на рівні центрального апарату та обласних управлінь [306, с. 37–38].

Отже, сфера застосування державного примусу в Україні, з огляду на зазначене вище, чи не найбільше потребує реформування. Статистика кількості вчинених правопорушень свідчить про необхідність застосування державного примусу, однак зміни у цьому процесі вкрай необхідні. На нашу думку, будь-які реформи, нововведення чи зміни потрібно проводити виключно в антропологічному напрямку. Це дасть змогу виробити реакцію держави (шляхом прийняття та введення в дію законів) на актуальні виклики сучасного глобалізованого світу, а також:

– сформулювати в людей відчуття безпеки, захищеності, можливості звернутися за відновленням свого порушеного права чи свободи. Утвердити громадську думку щодо стабільної роботи правоохоронної сфери в державі й наявності правових механізмів для захисту людини та її прав;

– знизити рівень професійного вигорання серед осіб, які працюють у сфері застосування державного примусу;

– шляхом проведення психопрофілактичної роботи з особами, до яких застосовано державний примус, зменшити кількість рецидивних злочинів через формування думки про цінність кожної людини для держави, наявність рівних для всіх можливостей для гідного життя та забезпечення своїх основних потреб;

– наблизитися до створення в Україні громадянського суспільства та правової держави, де людина, її права і свободи є найвищою цінністю й охороняються державою не тільки декларативно, а й на практиці.

Із зазначеного випливає, що питання, пов'язані із застосуванням державного примусу, є актуальними для українського суспільства та правової науки. Торкаються вони не лише суто правових аспектів, а й більш глибоких, філософських пластів, які ставлять людину перед вибором (порушити закон й отримати особисту вигоду чи вчинити правомірно і зробити особистий внесок у розвиток громадянського суспільства та правової держави), дають їй своєрідні дороговкази (через право держава пропонує людині механізми, використовуючи які можна досягнути поставленої мети), виступають однією з основ, на яких людина формується як особистість.

Питання, пов'язані із застосуванням державного примусу, беззаперечно є динамічними. Право і держава не є явищами статичними, вони змінюються та розвиваються відповідно до потреб суспільства. Соціальний розвиток зумовлює розвиток права, оскільки виникають нові галузі та сфери соціальної взаємодії людей, які потрібно регулювати нормами права.

Тлумачні словники пояснюють слово «динамічний» як такий, що перебуває в русі. Тобто судити про динамічність чи статичність певного юридичного поняття, явища чи процесу ми повинні, виходячи із цього визначення. Динамічність як одна з темпоральних складових державного примусу легко пояснюється через тлумачення змін у часі його характеристик. Так, із розвитком суспільства та держави змінилися форми застосування державного примусу; умови, в яких перебувають особи, до яких застосовано державний примус, покращуються; широко пропагується цінність кожної людини для держави, навіть тієї, яка допустила порушення закону.

Однак чи не найбільшим досягненням українського права став відхід від радянських тоталітарних принципів та правових норм. Наша держава зробила чимало в цьому напрямку, прийнявши Конституцію України, нові кодекси, оновлено відповідно до вимог часу та міжнародних нормативно-правових актів

чимало вітчизняних законодавчих актів, які стосуються регулювання чи не усіх сфер життєдіяльності суспільства.

Розгляд динамічності поняття державного примусу, на нашу думку, був би неповним без розгляду динамічності поняття юридичної відповідальності, оскільки ці два поняття нерозривно пов'язані між собою. І державний примус, і юридична відповідальність – поняття, мета функціонування яких у праві полягає у виконанні завдань: захист, компенсація, виховання і превенція.

Захисна функція цих понять зводиться до охорони правопорядку, захисту суспільного ладу. Людина, права якої були порушені, має право звернутися до компетентних органів за їх відновленням. І прямим обов'язком держави є створення всіх правових умов для відновлення. «Право однієї людина закінчується там, де порушується право іншої» – ця шаблонна фраза найточніше описує захисну функцію понять «державний примус» та «юридична відповідальність». І кожна дієздатна людина має бути готова відповідати за свої вчинки та їхні наслідки відповідно до закону.

Компенсаційна функція полягає у відновленні порушених прав та компенсації шкоди, спричиненої правопорушенням. Звернувшись до компетентних органів за відновленням свого порушеного права, людина починає шлях подолання суперечки у правовому полі. Держава, через компетентних осіб, обмежуючи або позбавляючи певних прав та свобод правопорушника, «компенсує незручності», яких зазнала людина, чії права були порушені.

Здійснення комплексу заходів, спрямованих на формування та закріплення в поведінці осіб, які допустили порушення закону, рис правослухняної та правосвідомої поведінки, – мета виховної функції. Вказаний комплекс заходів має бути підібраний індивідуально для кожного на основі даних, отриманих в результаті психопрофілактичної роботи. Завдяки індивідуалізації цього процесу результати такої роботи будуть більш відчутними. Заразом, на основі негативного досвіду інших, відбувається і виховання осіб, які не допускали порушень закону. Оскільки людина починає розуміти, що за неправомірну поведінку вона обов'язково нестиме відповідальність.

Превентивна функція – це функція попередження. У цьому випадку вона покликана знизити кількість правопорушень у майбутньому. Для цього держава здійснює комплекс заходів, який охоплює: правову пропаганду (обґрунтовуючи переваги, які людина може отримати від правомірної поведінки, та обмеження, яких зазнає від неправомірної поведінки), правову освіту населення (ознайомлення широких мас із правами й обов'язками, правовими можливостями для відновлення порушених прав і свобод), здійснення перспективних досліджень (їх мета – показати, які з пропонованих заходів у майбутньому дадуть позитивний результат).

Як бачимо уже зі самих функцій, застосування державного примусу напряму пов'язане з поняттям юридичної відповідальності. Як зазначає Л. Каленіченко, «...як суб'єктивне явище права юридична відповідальність є динамічною правовою категорією, яка виникає та розвивається в межах конкретної суперечки про право, в рамках конкретних правових відносин охоронного характеру. При цьому, як правило, в даного роду правових відносинах, з однієї сторони, виступає держава, а з іншої правопорушник» [135, с. 14]. Так само можемо сказати і про застосування державного примусу як наслідку вчинення особою протиправних дій в конкретному випадку, де держава виступає як застосовувач права, а правопорушник – як особа, до якої застосовується право. І кожний окремий випадок застосування права враховує тільки йому властиві особливості, обставини, за яких було вчинено правопорушення, особу правопорушника при визначенні ступеня державного примусу.

Отже, динамічність як одна з темпоральних характеристик державного примусу – це сукупність наявних у певний час законодавчих положень, що стосуються застосування державного примусу, відображає реальний стан суспільних відносин у цій сфері, взаємодіє з іншими правовими явищами та процесами.

Можливість проведення перспективних досліджень є ще однією з темпоральних характеристик державного примусу. Особливо актуальною вона

стає з огляду на світові тенденції до гуманізації процесу застосування державного примусу. Україна лише починає робити перші кроки в цьому напрямку.

Перспективні дослідження – це дослідження передового досвіду, певних тенденцій, інновацій, які вважаються можливими або пропонуються до запровадження в певній сфері. Так, перспективні дослідження застосування державного примусу в Україні можуть проводитися у двох напрямках: 1) перевірка ефективності запровадження у вітчизняних умовах досвіду європейських країн та їх практики; 2) творення абсолютно нового «продукту», який не має аналогів. Кожний із цих шляхів вимагатиме затрат часу та ресурсів, і матеріальних, і людських.

Зрозуміло, що перейняття досвіду зарубіжних країн не може бути абсолютним, оскільки кожна країна та кожен народ мають особливості історичного розвитку, свою ментальність, століттями вироблені звичаї та норми, різний ступінь впливу релігії та народної моралі на законодавство. Часто буває, що принцип, норма, які прижилися на одній території, на іншій – не були сприйняті населенням. Саме тому копіювання та перенесення навіть і передового іноземного досвіду може не дати очікуваних результатів. Як зазначає М. Захарова, «запозичення у праві, тобто відтворення в одній системі юридичних координат базових основ, нормативних, ціннісних та інституціональних сегментів чужорідної для неї системи, мають різний якісний генезис і, як наслідок, варіативні конструкції розгортання» [120, с. 185].

Кожне запозичення та введення його в систему національного законодавства потребує попереднього вивчення та практичної перевірки. Для цього необхідно провести дослідження, чи можливим є те або інше нововведення, чи виправданими будуть затрати на його впровадження, чи дасть воно очікуваний результат. Якщо результати будуть позитивними, то такі нововведення можна впроваджувати в дію. Однак запозичення іноземного досвіду у сфері застосування державного примусу потребують посиленої уваги не лише вчених-правознавців, а й психологів та спеціалістів-практиків пенітенціарної системи. Це пов'язано насамперед з: 1) контингентом осіб, до яких планується застосування

нововведення, а це особи, які часто неодноразово вчиняли правопорушення; 2) особами, які відповідно до закону наділені правом застосовувати державний примус (через можливе професійне вигорання або перевищення владних повноважень).

Інший шлях – це створення абсолютно нового «продукту». Перевагою цього шляху є відсутність необхідності доопрацювань, підлаштувань під конкретних «споживачів» права. Однак у цьому випадку перспективні дослідження також необхідні. За їх допомогою можна буде встановити доцільність власне такого нововведення, виявити його «слабкі» місця та за необхідності доопрацювати їх.

Загалом проведення перспективних досліджень дає змогу спрогнозувати розвиток та функціонування певних процесів у сфері застосування державного примусу; виявити наскільки корисними будуть їхні результати у відношенні до реальності.

Завдяки гносеологічному вивченню групи темпоральних складових державного примусу ми змогли:

– встановити, що питання, пов'язані з державним примусом, є актуальними для українського суспільства. Свідченням цього є те, що ці питання складаються не лише зі суто правових аспектів, а й торкаються більш глибоких, філософських пластів, які можуть дати відповіді на питання, що стосуються вибору, ставлять людину перед вибором, дають своєрідні орієнтири, виступають тією основою, на якій людина формується як особистість, готова жити у правовій державі та громадянському суспільстві;

– виявити динамічність поняття «державний примус», яка полягає в сукупності наявних у певний час законодавчих положень, що стосуються застосування державного примусу, відображає реальний стан суспільних відносин у цій сфері, взаємодіє з іншими правовими явищами і процесами;

– підтвердити гіпотезу про доцільність проведення перспективних досліджень у сфері застосування державного примусу. Завдяки таким дослідженням можна буде прогнозувати доцільність тих чи інших процесів або нововведень, до мінімуму буде зведено ризики, пов'язані з так званим людським

чинником.

Отже, гносеологічна характеристика темпорально-просторових складових державного примусу дає змогу виявити світоглядні концепти державного примусу, з'ясувати його роль у процесах державотворення та правотворення, а також визначити ступінь правовиховного та правоосвітнього впливу державного примусу на населення.

4.4 Темпорально-просторові координати державотворення і правотворення (вплив на правову освіченість громадян)

Усі процеси, що відбуваються в державі, прямо чи опосередковано впливають на громадян. Іноді здається, що від певного нововведення, рішення чи процесу зазнає впливу лише незначна частина населення, певна категорія чи група людей, яких воно стосується безпосередньо. Такою є ситуація з локальними нормативно-правовими актами, дія яких поширюється на певну територію чи групу осіб. Однак дія законодавчих актів поширюється на всю територію країни та населення, їхні вимоги повинні виконувати усі без винятку. Дотримання встановлених законів громадянами з одного боку та державою відносно людини з іншого є запорукою стабільності в державі. Завдяки цьому формується баланс, що допомагає утримувати державу на певному рівні у правовій системі показників, наближаючи або віддаляючи її від правової держави та громадянського суспільства.

Аби громадяни дотримувалися законів, вони повинні насамперед мати доступ для ознайомлення з ними. По-друге, іноді людині необхідна консультація-роз'яснення для вчинення або уникнення здійснення певних дій (а вартість професійної консультації юриста не кожний може оплатити). Людина має бути впевнена, що держава, через компетентні органи та уповноважених законом осіб, за потреби в найкоротші терміни відновить її порушене право та покарає порушників відповідно до закону.

Одним із завдань держави є гарантування дотримання прав і свобод

людини. Кожний має право звернутися до компетентних органів за відновленням свого порушеного права. Проте, як відомо, простіше запобігти якійсь події, ніж ліквідувати її негативні наслідки. Саме тому одним з пріоритетних напрямів роботи у правовій сфері є підвищення загального рівня правової освіченості громадян. Завдяки цьому чимало людей отримує правові знання, які допоможуть їм уникнути вчинення дій, що суперечать закону, та не допустити порушення особистих прав і свобод, а також знати правові механізми відновлення свого порушеного права.

Як зазначає українська дослідниця Н. Оніщенко, «правова освіта може розглядатися як система виховних і навчальних дій, спрямованих на створення умов для формування: поваги до права; власних уявлень і настанов, заснованих на сучасних правових цінностях суспільства; концепцій, достатніх для захисту прав, свобод і законних інтересів особи та правомірної реалізації її громадянської позиції» [244, с. 35–37]. Тобто, маючи певний рівень правової освіти, людина зможе не тільки захистити свої права і свободи, а й уникнути багатьох помилок у правовому полі, через які згодом доведеться звертатися по допомогу до професійних юристів чи правоохоронних органів.

Сьогодні в цьому напрямку робиться чимало: це і проведення уроків правознавства у школах, професійно-технічних закладах освіти, право викладається як навчальна дисципліна у вищих навчальних закладах неправового спрямування, існують центри надання безоплатної юридичної допомоги, юридичні клініки при навчальних закладах відповідного напрямку; і статті на юридичну тематику з роз'ясненнями спеціалістів конкретного профілю у друкованих ЗМІ. Однак попри це сьогодні значна частина населення все ще не може не лише себе захистити, а й елементарно не знає своїх прав.

На нашу думку, найефективнішим способом впливу на правову освіченість громадян є продумана системна діяльність держави у сфері державо- та правотворення, яка дає змогу людині відчувати себе цінною для держави та своєю поведінкою показати важливість цінностей громадянського суспільства і правової держави для себе.

Загалом процеси державо- і правотворення є нероздільними та відбуваються паралельно. Із розвитком держави розвивається і право, оскільки з'являється необхідність у правовому регулюванні життєдіяльності держави. На їхній розвиток впливає чимало чинників, які ми умовно розділили на чотири групи:

– темпоральні – це група факторів, які визначають часові межі явищ, процесів та подій; швидкість перебігу подій у часі. Жодне явище, процес чи подія не виникають самі собою, а є своєрідним ланцюжком, між елементами якого можна віднайти причинно-наслідковий зв'язок. Зародження, формування та тривалість їх (процесів, явищ, подій) існування визначається умовами життєдіяльності суспільства та його потребами в конкретний період, проміжок часу. Темпоральність – це «часова сутність явищ, породжена динамікою їх особливого руху, у відмінності від тих часових характеристик, які визначаються відношенням руху даного явища до історичних, астрономічних, біологічних, фізичних та інших часових координат» [313, с. 298]. Тобто темпоральність є радше явищем синхронним, аніж діахронним. Певні державотворчі процеси є одночасними з деякими правотворчими процесами, завдяки чому можна отримати швидку реакцію держави (у вигляді нормативно-правових актів) на «запити» й потреби суспільства в конкретний період часу. Завдяки групі темпоральних чинників можемо віднайти певні координати державо- і правотворення в межах часового виміру, зокрема збіг/незбіг періодів зародження, функціонування чи занепаду певних державно-правових явищ, виявити причини занепаду одних та тривалого функціонування тих чи інших процесів, явищ, спрогнозувати можливість розвитку певних процесів та, за потреби, уникнути їх або ж мінімізувати негативний вплив та їхні наслідки на життєдіяльність суспільства;

– просторові – сукупність факторів, які окреслюють просторові межі функціонування державо- та правотворчих процесів і явищ. Часто простір окреслюють як певне вмістилище предметів та подій. Як одна з координат державо- і правотворення простір являє собою сферу поширення та дії санкціонованих державою моделей поведінки. В. Кравчук визначає правовий простір як «цілісний комплекс правових явищ, дій та подій, взаємозв'язків і

відносин, обумовлений об'єктивними закономірностями розвитку людства, усвідомлений і постійно відтворюваний людьми та їх об'єднаннями, що використовується ними для досягнення своїх цілей, реалізації домагань» [182, с. 31]. Тобто простір є цілісністю, що об'єднує в систему взаємопов'язані явища, події та дії, виникнення і функціонування яких зумовлене усвідомленими потребами людства;

– соціальні – комплекс чинників, які зумовлені розвитком людини та необхідністю у зв'язку із цим розвитку і держави та права для забезпечення можливостей гідного життя та гармонійного розвитку особистості. Зміни в соціальній сфері життя людей зумовлюють необхідність певних змін чи нововведень у державно-правовій сфері. Саме людина, шукаючи своє місце у світі, замислюючись над питаннями якості свого життя, усвідомлюючи необхідність залишення певної спадщини прийдешнім поколінням, виступає рушієм розвитку суспільства та держави, прагнучи постійного вдосконалення умов життя та створення нових форм співіснування і взаємодії людей. Так виникають нові види соціальних відносин і з'являється необхідність їх правового регулювання задля утримання балансу в державі. Щодо правового регулювання, то, як визначає це поняття Р. Демків, це – «система дій та операцій, які здійснюються органами державної влади у встановлених процесуальних формах за допомогою певних методів та з використанням при цьому юридичних засобів, спрямованих на встановлення і реалізацію певних моделей суспільного розвитку» [94, с. 22]. Загалом більшість людей чітко уявляє умови, в яких вони хотіли б жити та взаємодіяти з іншими людьми і суспільством. Такі уявлення трансформуються в певні моделі поведінки, прийняті суспільством або ж відкинуті як такі, що суперечать нормам моралі та права. Держава надає оцінку таким моделям, санкціонує або ж забороняє їх шляхом видання нормативно-правових актів. А соціум своєю чергою також реагує на нововведення і наділений усіма законними правами для того, щоб домогтися скасування законодавчих норм та владних приписів, які, на його думку, певним чином обмежують права і свободи людини та громадянина. Так і відбувається

«комунікація» в межах систем «людина – держава», «людина – право»;

– перспективні – множинність наявних чинників, які в майбутньому можуть істотно впливати на процеси державо- і правотворення шляхом зміни їхніх ознак, накопичення негативних елементів, що в подальшому знецінить цей процес чи явище або ж призведе до його деградації і занепаду. Аби запобігти таким проявам, потрібно проводити перспективні дослідження, щоб з'ясувати, чи доцільним є впровадження для довготривалого функціонування того чи іншого процесу, допомогти виявити його слабкі та сильні сторони, аби здійснити певне коригування, врахувати громадську думку та готовність населення до сприйняття пропонованого нововведення. Такий комплекс заходів допоможе уникнути недоцільного використання людських та матеріальних ресурсів, знизити ризики, пов'язані із соціальним невдоволенням та несприйняттям тих чи інших явищ або процесів; не допустити збільшення кількості правопорушень, які можуть спричинити нові деструкційні явища та процеси в державо- та правотворенні.

Державотворення і правотворення – взаємопов'язані поняття. Із розвитком держави виникає необхідність і у вдосконаленні права як системи регулювання відносин у системах «людина – людина» та «людина – держава». Розвиток права своєю чергою стимулює розвиток держави. На думку Т. Дідич, «розуміння місця та ролі держави в правотворчій діяльності розкривається через: зміст діяльності органів держави, що наділені правотворчими повноваженнями; гарантування державою авторитетності та загальнообов'язковості актів правотворчості, що в подальшому становлять систему законодавства держави; функціональне призначення держави в сфері правотворчості як окремого напрямку створення та подальшого вдосконалення законодавчої бази держави; розуміння держави як ключового фактора правотворчості, яка визначає об'єктивну необхідність зміни правового регулювання; характеристику монопольного значення держави у формуванні права як на національному, так і на міжнародному рівні, де в першому випадку правотворча діяльність є одноосібною, а в другому – колегіальною» [97, с. 159]. Тобто держава насамперед є відповідальною перед людиною за дотримання її прав і свобод шляхом своєї домінантної ролі у процесі

правотворчості. Держава «вказує» людині, як потрібно поводитися, щоб отримати певні блага, а за які проступки вона буде покарана, зазнаючи певних обмежень своїх прав і свобод.

Право ж є фундаментом формування державної влади. За словами українського вченого О. Цельєва, право «виступає також основним засобом як регулювання державної влади, так і самої діяльності держави... є тим кордоном, обмежувачим фактором, вихід за який позбавляє державу її сутності та призначення» [347, с. 15]. Право встановлює межі для діяльності держави, воно виступає своєрідним важелем, що встановлює баланс сил та забезпечує людині можливості для гідного й достатнього рівня життя.

Проте щоб зберігався баланс сил у системі «людина – держава», людина, окрім механічного виконання законів та інших нормативно-правових актів, виданих державною владою, повинна мати певний рівень знань у правовій сфері. Правова освіченість допоможе людині найперше знати свої права та обов'язки; вимагати виконання її прав та дотримання свобод; уникати вчинків, що слугуватимуть підставою для застосування до людини державного примусу; вимагати відновлення свого порушеного права; стати повноцінним суб'єктом державотворення та правотворення, який готовий ухвалювати рішення на основі власної усвідомленої системи моральних та правових цінностей, брати відповідальність за свої вчинки та їхні наслідки.

О. Іваній слушно зауважує, що «сучасний розвиток правової освіти в Україні повинен орієнтуватися на формування в наших громадян нових цінностей демократії, реальної правової та соціальної держави з повагою до національної правової культури, яка відповідає загальнолюдським цінностям і прагненням, сприяє всебічному забезпеченню прав і свобод особистості, розквіту сучасного громадянського суспільства в Україні» [127, с. 44].

Отримувати перші правові знання людина починає з малку та набуває їх упродовж життя. Умовно цей процес ми розділили на три періоди:

– від народження до 6-7-річного віку. У цей період дитина найбільше часу проводить у сім'ї, де зростає. Саме в цей час відбувається процес закладення

системи ціннісних орієнтацій, дитина здебільшого копіює поведінку найближчого оточення. Ті цінності та стиль поведінки, яких дотримуються батьки, найімовірніше перейме і дитина. Цей час найсприятливіший для закладення моральних цінностей, на основі яких у старшому віці вона зможе вже усвідомлено здійснювати як окремі вчинки, так і загалом будувати свою поведінку. У такому ранньому віці дитина здатна осягнути елементарні правила дорожнього руху, розрізняти стилі спілкування та манеру поведінки з однолітками, зі старшими людьми, з рідними та з чужими; закласти основи для розвитку подальшого відповідального ставлення до тварин, природи; закласти фундамент для поваги до права і держави;

– навчальний період. Це час навчання в загальноосвітніх, спеціальних та вищих навчальних закладах. Сьогодні у навчальних програмах передбачено уроки правознавства, на яких, відповідно до віку, дітей, підлітків та молодь знайомлять з основами вітчизняного права, його галузями, правами і свободами людини та громадянина, а мета виховного процесу – виховання людини в дусі усвідомленої поваги до закону. Саме в цей період людина вже може усвідомити себе як особистість, що наділена правами, свободами і водночас обов'язками. Людина вчиться жити в соціумі, взаємодіяти з ним, шукаючи своє місце у світі. Завданням правового виховання на цьому етапі є підготовка до життя в умовах суспільства, що стрімко розвивається. Щоб бути готовим до викликів сучасного суспільства, людина повинна мати власну чітку позицію, що ґрунтуватиметься на особистій системі морально-етичних та правових цінностей, яку вона свідомо на базі отриманих знань обрала за основу своєї поведінки;

– постнавчальний період. Це період моральної та соціальної зрілості людини, який характеризується наявністю чіткої громадянської позиції, усвідомленої необхідності правомірної поведінки для дотримання балансу в суспільстві та готовності брати відповідальність за свої дії та їхні наслідки. Упродовж цього періоду людина і надалі здобуває нові знання у правовій сфері у зв'язку з розвитком права та держави. Вона сприймає їх підготовленою, оскільки на основі наявних знань та власної вже сформованої системи морально-етичних і

правових цінностей може оцінити, зіставити з власною системою цінностей та прийняти або ж відкинути нововведення як таке, що не відповідає особистим та загальнодержавним і правовим цінностям та пріоритетам. Власне, така особистість і виступає суб'єктом державо- та правотворення. Вона свідомо вчиняє правомірно, постійно аналізує актуальну політико-правову інформацію, знає та використовує законні шляхи для досягнення своїх цілей.

Так, правова освіченість – це сукупність знань, умінь і навичок людини, яка не є професійним юристом, що допомагає їй виступати повноцінним суб'єктом правотворення та державотворення шляхом свідомої правомірної поведінки та знання і використання законних, правових методів боротьби для досягнення цінностей правової держави і громадянського суспільства.

Безпосередній вплив на правову освіченість громадян мають правова ідеологія, правова культура та правове виховання. Ці три складові формує та санкціонує держава. І рівень правової освіченості громадян залежить від того, наскільки держава зацікавлена в цьому. Так, у розвинутих демократичних державах відсоток громадян, які мають достатній рівень правової освіченості, значно вищий, ніж у державах, де керманичами є авторитарні лідери.

Щодо правової ідеології, то це, як визначає Т. Калітинський, «форма суспільної правосвідомості, що становить систему правових уявлень, понять та ідей; правових теорій, цінностей та принципів, що відображають існуючий стан правової реальності, містять правовий ідеал та формують напрямки розвитку права» [137, с. 167]. Відповідно до цього визначення, правова ідеологія являє собою систему, яка є відображенням правової реальності. Водночас правова ідеологія обов'язково містить правовий ідеал, до якого прагне правотворець, саме це і визначає напрямки розвитку права.

Українська правознавиця І. Панчук визначає правову ідеологію як «структуровану та втілену на теоретичному та практичному рівні науково обґрунтовану систему уявлень суспільства про правову дійсність, що завдяки формуванню правових цінностей та цілей може впливати на правосвідомість людей та на розвиток соціального та державного життя» [253, с. 106].

З огляду на наведені визначення виділимо такі ознаки правової ідеології: 1) системність, тобто це знання, ідеї, принципи, цінності, які взаємодіють між собою та мають мету – об'єктивне відображення правової дійсності та визначення векторів розвитку права і держави; 2) здатність впливати на процеси державо- та правотворення. Така ознака проявляється в тому, що завдяки існуванню у правовій ідеології певних ідеалів суспільство починає прагнути їх досягнення, а це зумовлює неминучі позитивні зміни у державо- та правотворенні; 3) вплив на правосвідомість людей. Наявність чіткої правової ідеології в державі сприяє формуванню ставлення людини й суспільства загалом до права, що вже існує, та до правового ідеалу, досягнення якого є кінцевою метою правової ідеології.

Власне, саме держава має культивувати правову ідеологію, створювати умови для її поширення та формувати основу для сприйняття суспільством. Шляхом пропагування правової ідеології держава не тільки формально впливає на людину, а й формує її правосвідомість, виховує особистість, яка свідомо дотримується правомірної поведінки, на основі власної системи моральних та правових цінностей зможе виробити особисті критерії оцінки вчинків та поведінки людей, орієнтується в політико-правових питаннях та виступає суб'єктом правотворення і державотворення.

На думку української вченої Т. Тарахонич, завдяки державній правовій ідеології можна впливати на рівень моральності людей, знизити рівень правового нігілізму серед населення [327, с. 21]. Ми повністю поділяємо цю думку, адже разом зі зниженням рівня правового нігілізму можна подолати низку проблем, пов'язаних із застосуванням державного примусу. Так, якщо значна частина суспільства знає та поділяє правову ідеологію, то тим самим і свідомо дотримується правомірної поведінки, поважає закон та державу, в якій проживає.

Позитивне значення правової ідеології розкриває, зокрема, Р. Калюжний. Так, на його переконання, правова ідеологія дає змогу:

«– визначити перспективи розвитку національної системи права, цілі соціального розвитку, а також шляхи, правові засоби їх здійснення;

– закласти правові механізми регулювання відносин як усередині влади, так

і суспільних відносин, правові регулятори функціонування держави і суспільства як єдиного простору, який функціонує та розвивається відповідно до вимог, запитів і потреб національних інтересів;

– дати правову оцінку соціально-правовій ситуації з позиції наближення до соціальної мети, стандартів рівня і якості життя, соціального, правового порядку і справедливості;

– сприяти функціонуванню суспільства як цілісного соціального організму, вищою цінністю якого є людина, її права та свободи;

– закласти теоретико-методологічні підвалини визначення змістовних і функціональних характеристик правової політики, а саме: концептуального обґрунтування розвитку вітчизняного законодавства; висвітлення тенденцій процесу змін українського суспільства в частині політико-правового забезпечення його функціонування чи принаймні тенденції розвитку національного законодавства; законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин;

– сформувати безпечний соціальний та політико-правовий простір, виходячи з утвердження та реалізації прав і свобод людини та громадянина як відправних, основоположних щодо пошуку адекватних відповідей на виклики, ризику і небезпеки глобалізованого світу» [138, с. 34].

Отже, правова ідеологія – це культивована державою система правових ідей, теорій, цінностей та принципів, яка має на меті досягнення правового ідеалу – формування правової держави та громадянського суспільства – шляхом визначення перспектив розвитку права.

Наступною складовою правової освіченості людини є правова культура. У процесі свого розвитку держава сформувала певну систему цінностей, які стосуються усіх сфер життя суспільства. Загалом усі цінності сформували культуру держави, вони стали народним надбанням та складовою загальнолюдської культури. Вже на їх основі кожна людина сформувала власну систему цінностей та пріоритетів, яка ґрунтується на її особистих усвідомлених прагненнях, моральних установках. Не є винятком і правова система, у якій

сформувалася правова культура. Рівень правової культури та рівень загальної культури не є співвідносними поняттями. Іноді можна спостерігати випадки, коли держава має значні загальнокультурні надбання, які належать до світової культурної спадщини, однак рівень правової культури в такій державі надзвичайно низький: не дотримуються принципи права, доступ до правосуддя має незначна частина населення, яка належить до правлячої верхівки, держава не виконує взятих на себе зобов'язань.

Загалом, як зазначає О. Єгоров, «за рівнем правової культури можна визначити загальний стан правової системи суспільства, законодавства, діяльності судів, усіх правоохоронних органів, правосвідомості всього населення держави, що відображає рівень розвиненості права та правосвідомості, засвоєння правових цінностей, здійснення вимоги верховенства права» [108, с. 15].

Іноді складається ситуація, коли закони та підзаконні нормативно-правові акти чітко та юридично грамотно визначають права і свободи громадян, встановлюють норми поведінки, однак у реальному житті вони не діють. Особливо часто таке трапляється в країнах, що роблять перші кроки на шляху до побудови правової держави та громадянського суспільства. Причиною найчастіше виступає свідомість людей; багатьох не влаштовує перехід на нові принципи та правила поведінки, хтось просто звик вчиняти по-одному, а перебудовувати себе та свою поведінку не хоче, комусь просто байдуже, головне, щоб не зачіпали його особисто. Тут апелювати потрібно до свідомості людини.

Завдяки свідомості людина має змогу пізнавати себе та навколишній світ. Результати своїх спостережень людина формує у знання, які згодом виражає в матеріальній формі та виступає творцем культури, і особистої, і суспільної. Так, «правова культура суспільства – це сукупність чинників, які характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства, організації роботи з його дотримання, стан законності й правопорядку, структура якої є не лише багатоаспектною, а й багатогранною, яка складається з багатьох елементів» [262, с. 126]. Вона виступає характеристикою рівня правосвідомості суспільства загалом, тобто виражає його ставлення до чинного права і показує правові ідеали

та цілі, досягнення яких є бажаним.

Правова культура не є простим віддзеркаленням рівня розвитку права, виразником досконалості нормативно-правових актів. Вона розвивається разом з державою та суспільством і є відображенням правової дійсності, що показує ставлення населення до права, рівень його сприйняття та усвідомлене його дотримання. Розвиток держави сприяє розвитку та вдосконаленню усіх сфер суспільного життя. Так, у державах з чіткою правовою ідеологією та високим рівнем правового виховання рівень правової культури буде вищим, ніж у державах, де нехтують основні права і свободи людини та громадянина. Це відбувається тому, що сама держава не зацікавлена в освічених громадянах, які знатимуть та могли б захистити свої права і свободи, адже наслідком може бути зміна самої влади.

Отже, правова культура – це сукупність ідей, поглядів та вчинків особистості, які виражають її ставлення до права загалом, до чинного національного права та тих ідеалів, досягнення яких приведе до побудови правової держави та громадянського суспільства.

Правове виховання є третьою складовою правової освіченості людини. Найчастіше правове виховання трактують як діяльність держави (освітніх закладів різних рівнів, правоохоронних органів, установ та організацій, діяльність яких пов'язана з наданням населенню юридичних послуг), що спрямована на формування в людини комплексу правових знань. Так, Н. Коваленко визначає правове виховання як «цілеспрямовану, послідовну, систематичну діяльність держави та органів влади, а також громадських об'єднань й організацій, які формують певну систему правових знань, вмінь, навиків, правового мислення, правових почуттів (почуття права, законності, почуття поваги до права і закону, до тих соціальних цінностей, які регулюються та охороняються правом та законодавством)» [154, с. 16].

Таке трактування, на нашу думку, децю потребує розширення. І пов'язано це передусім з тим, що первинні правові знання та навички правомірної/неправомірної поведінки людина отримує ще в ранньому дитинстві. З

народження дитина живе в сім'ї з певним усталеним способом життя, ставленням до держави, суспільства, права. Вона автоматично поводить ся так, як поведуть ся люди, що її оточують. Якщо найближче оточення дитини допускає неправомірну поведінку, сповідує нігілізм у відношенні до права та держави, то й дитина поводитиметься аналогічно. І навпаки, діти, котрі зростають у сім'ях, де пропагується повага до держави, а цінності права покладені в основу поведінки батьків, також поводитимуться правослухняно. Саме батьки повинні першими познайомити дитину з нормами поведінки вдома, у громадських місцях, з правилами дорожнього руху тощо. Найкращою ілюстрацією, прикладом до таких роз'яснень стане поведінка найближчих дитині людей.

Ще одним важливим аспектом є наявність бажання людини до самовдосконалення протягом життя, а в нашому випадку – до сприйняття та засвоєння нових знань у правовій сфері. Це зумовлено насамперед стрімкими темпами розвитку суспільства і держави, а відповідно й необхідністю розвитку права як регулятора суспільних відносин. Основна вимога часу – людина має бути суб'єктом право- та державотворення. Повноцінним суб'єктом таких процесів може стати тільки людина, яка має власну систему морально-етичних та правових цінностей, усвідомлено вчиняє правомірно, є відкритою до сприйняття нових знань.

Завдяки ґрунтовно продуманому та послідовному правовому вихованню можна: 1) сформувати повагу до права і держави; 2) виховати людину, яка відповідально ставитиметься до своїх прав та обов'язків; 3) вплинути на процес формування правової свідомості людини; 4) знизити рівень злочинності шляхом виховання негативного ставлення до будь-яких порушень закону; 5) вплинути на рівень правової освіченості громадян шляхом залучення до правового виховання якнайбільшої кількості людей; 6) знизити кількість випадків застосування державного примусу шляхом охоплення правомірною поведінкою значної частини населення; 7) розвантажити роботу державних органів та служб, посадових осіб, пов'язану з наданням інформації про права людини в тій чи іншій сфері (найбільше це стосується сфери соціального захисту населення).

Отож, правове виховання – це систематична діяльність держави, громадських організацій та громадян, спрямована на формування в людини певної сукупності знань, умінь та навичок для отримання можливості стати повноцінним суб'єктом державо- та правотворення.

Водночас треба наголосити, що жодна людина не набуде певного рівня правової освіченості без проходження процесу правової соціалізації. Правова соціалізація є процесом двостороннім та передбачає засвоєння людиною правових норм, принципів, критеріїв для оцінки певних явищ та подій у правовому житті, а на основі цього й можливості впливати на процеси державо- та правотворення. Тобто це своєрідний «обмін інформацією» в системі «людина – держава».

Для особистості правова соціалізація вкрай важлива, оскільки завдяки цьому процесу людина:

- стає активним учасником розбудови правової держави та громадянського суспільства. Так відбувається завдяки тому, що людина знає свої права, правові механізми для їх захисту та готова боротися за їхнє утвердження в державі;

- засвоює норми вітчизняного законодавства, що дає їй змогу уникати порушень закону, усвідомлено будувати свою поведінку так, щоб вона була правомірною;

- отримує можливості для розвитку себе як особистості, що утверджує цінність кожного для держави та сприяє залученню людини до правовідносин з державою.

З викладеного випливає, що темпорально-просторові координати державо- та правотворення впливають на рівень правової освіченості людини через такі чинники:

- моральний – чинник, який впливає на правову освіченість людини шляхом зіставлення певних дій, вчинків, подій з особистою системою цінностей – сукупністю внутрішніх установок, цінностей та пріоритетів духовного життя. Люди, що мають осмислену та свідомо покладену в основу поведінки систему морально-етичних та правових цінностей, прагнуть до постійного вдосконалення шляхом підвищення рівня освіченості та відповідності своєї поведінки тим

цінностям та пріоритетам, які вони вважають ідеалами;

– емоційно-психологічний – це чинник, що відображає загрози, з якими стикається людина упродовж життя. Ці загрози впливають на психологічний стан людини та її поведінку, а людина вчиться їх долати за допомогою наявних у неї знань, умінь та навичок, а також постійно здобуваючи нові знання. Держава, як гарант безпеки людини, спрямовує свої зусилля на усунення або ж мінімізацію небезпек, зниження рівня їх негативного впливу;

– маніпулятивно-поведінковий. Держава, встановлюючи та санкціонуючи правомірні моделі поведінки, певним чином маніпулює людьми. За дотримання встановлених моделей поведінки людина отримує певні блага у вигляді прав і свобод, а за їх недотримання – зазнає обмежень через застосування державного примусу, який обмежує або ліквідує деякі з її прав та свобод;

– інформаційно-ідеологічний – чинник впливу держави на людину та суспільство шляхом подання чи приховування певної інформації у ЗМІ, акцентування та надання широкого розголосу одній та нівелювання цінності іншої інформації. Послідовна інформаційна політика держави наближає її до досягнення правового ідеалу, виховує особистостей, які в подальшому стануть свідомими суб'єктами право- та державотворення;

– освітянський – чинник, мета якого полягає в наданні знань, умінь та навичок у правовій сфері. Зрозуміло, що жителі високорозвинених демократичних країн мають вищий рівень правової освіченості, ніж жителі країн, де керівниками є авторитарні лідери. Це легко пояснити хоча б незацікавленістю влади у великій кількості людей, котрі знають свої права, володіють правовими механізмами їх захисту та насправді виступають суб'єктами право- і державотворення. Керувати людьми, які не мають достатніх знань у правовій сфері, значно легше, адже ті, хто володіє певними знаннями, не дозволятимуть ухвалити протиправні рішення, які обмежують, а то й скасовують їхні права і свободи. Принцип «освіта упродовж життя» допомагає людині «встигати» за постійними нововведеннями, мати достатній для їх аналізу обсяг знань;

– соціально-політичний – чинник, що впливає на рівень правової

освіченості громадян через політичну ситуацію в державі. Якщо політична ситуація стабільна, спостерігаються державо- та правотворчі процеси, вона стає справжнім гарантом безпеки особи, то така держава буде відкритою до людини і людина, відповідно, не прагне досягти своєї мети, покращити рівень життя нелегальним шляхом, порушуючи встановлені закони;

– соціально-економічний – чинник, що визначає матеріальний рівень життя населення. Зазвичай у країнах «третього світу» рівень розвитку права не є високого рівня та потребує значних доопрацювань і нововведень. Люди, основні потреби яких незадоволені, у жодному разі не дбатимуть про державотворчі процеси, встановлення громадянського суспільства та формування правової держави, адже основними проблемами в такій ситуації стають загрози безпеці та питання задоволення основних фізіологічних потреб;

– адміністративно-управлінський – чинник, що характеризує вплив держави на людину шляхом встановлення меж її поведінки. Його виникнення пов'язане зі своєрідним «договором», відповідно до якого людина делегувала певні свої права державі в обмін на захист та гарантування безпеки. Так, держава отримала виключне право на застосування примусу до осіб, які порушують встановлені законом норми, тим самим порушуючи права і свободи інших.

Отже, процеси державо- та правотворення впливають на правову освіченість громадян, допомагаючи їм засвоїти правові знання, необхідні для захисту своїх прав і свобод, сформуванню критеріїв для оцінки поведінки (як своєї, так і інших людей) відповідно до вимог права та моралі. Разом з отриманням таких знань людина проходить і процес правової соціалізації, під час якого оволодіває стандартами правомірної поведінки та правовими цінностями і zarazом починає впливати на їх формування.

4.5 Світоглядні концепти державного примусу і здійснення правовиховного впливу та правоосвітнього процесу

Від часу свого утворення держава отримала, як ми вже зазначали, виключне

право на застосування примусу. В ідеалі, якщо відкинути всілякі зловживання владної верхівки, таке право дозволило державі тримати баланс у суспільстві, виступити гарантом дотримання принципів права, показати цінність кожної людини для держави.

Застосовуючи примус, держава, через уповноважені органи та уповноважених осіб, у межах правового поля обмежує певні права і свободи осіб, що порушили закон. Завдяки цьому відбувається не тільки процес поновлення порушеного права іншої людини чи групи людей та покарання винних, а й здійснюється позитивний вплив на суспільство загалом. Такий вплив має два напрямки: як правовиховний і як правоосвітній процеси.

Щодо здійснення правовиховного впливу, то застосування державою примусу до правопорушників сприяє тому, що інші члени суспільства починають розуміти, що за вчинення протиправних дій вони обов'язково будуть покарані. Тобто приходить усвідомлення невідворотності відповідальності за вчинене. Людина, яка скоїла правопорушення, має бути покарана у встановленому законом порядку, а якщо її вина не буде доведена, то вона повинна бути звільнена від відповідальності. Однак навіть особи, провину яких у вчиненні правопорушення доведено, не можуть піддаватися катуванню, жорстокому або такому, що принижує людську гідність, поводженню. Так держава показує цінність кожного, навіть тієї людини, яка, припустившись помилки, порушила закон, і спрямовує свої зусилля на формування в неї засад правослухняної поведінки та недопущення в майбутньому асоціальних проявів.

Іншим аспектом застосування державного примусу є здійснення правоосвітнього процесу. Основна теза тут така: «виключне право держави на застосування примусу є спонукою для людини до підвищення рівня своєї правової освіченості». Застосовуючи примус, держава ще раз показує людині, за які проступки вона може бути покарана. Держава систематично впливає на свідомість людини, переконуючи її в необхідності правомірної поведінки, а застосування примусу виступає своєрідним ілюстративним матеріалом. Особа має дотримуватися встановлених законом норм, правил і приписів, за інших умов

людина зазнає обмежень своїх прав і свобод. У випадку ж правослухняної поведінки – отримує всі права і свободи та гарантії від держави у безпеці і захисті. Поряд із цим кожна людина, яка прагне стати повноцінним суб'єктом державо- і правотворення, починає самостійно шукати шляхи отримання інформації щодо причин, за яких до неї може бути застосовано державний примус.

Поняття «державний примус» не є суто юридичним поняттям. Воно лежить на стику філософії і права, де філософська площина допомагає висвітлити такі його аспекти, як моральні засади застосування, особа правопорушника, причини вчинення правопорушення, сумірність призначеного покарання тяжкості вчиненого, гуманізація процесу застосування державного примусу, а правова площина визначає його види, систему форм, процедуру застосування, методи роботи з особами, до яких застосовано державний примус. Однак вивчення усіх цих аспектів має відбуватися на певних єдиних началах, засадах, які встановлюють кінцеву мету функціонування певного процесу чи явища. Зрозуміло, що кінцевою метою процесу застосування державного примусу є припинення правопорушення та відновлення порушеного права, але разом існує ще одна мета – здійснення правовиховного та правоосвітнього впливу на суспільство загалом і людину зокрема. Власне, цей вплив повинен ґрунтуватися на певних світоглядних концептах, які виступають своєрідним вказівником шляху до досягнення основної мети.

Щодо самого терміна «концепт», то, на думку вітчизняної вченої Г. Садовнікової, це – набір уявлень, знань, асоціацій та переживань [289, с. 162]. У нашому випадку світоглядними концептами поняття «державний примус» стане сукупність уявлень, завдяки яким ми зможемо більш ґрунтовно вивчити правовиховний та правоосвітній вплив застосування державного примусу.

Ми виділили п'ять концептів, які виражають світоглядну суть державного примусу, а саме: вимога державного примусу є обов'язковою до виконання усіма членами суспільства; має виховний вплив; є одним із засобів державо- та правотворення; виступає своєрідним мотиватором правомірної поведінки; виражає ступінь сприйняття держави, її діяльності населенням. Саме ці концепти,

їх знання та використання допоможуть людині сформувати власну життєву позицію, створити моделі поведінки, які відповідатимуть її особистій системі моральних цінностей та загальним цінностям права.

Державний примус є обов'язковим до виконання усіма членами суспільства. Держава, встановлюючи закони, за якими має функціонувати суспільство, передбачила умови для гідного життя людини, а також встановила сукупність обмежень для тих, хто їх не дотримується, тим самим порушуючи баланс у державно-правовій сфері. Той, хто дотримується вимог закону, будує свою поведінку відповідно до правових приписів, має можливість користуватися всіма благами, які держава передбачила для законослухняних громадян. І навпаки, правопорушник втрачає певні права і свободи, якими він володів до того, але окрім правових обмежень стикається з осудом суспільства.

Дотримання громадянами встановлених державою законів сприяє забезпеченню її стабільного функціонування. Дотримання закону – обов'язок громадянина. Усі люди є рівними перед законом, не може бути жодних упереджень до людини через її походження, майновий стан, здібності тощо. Так само і зі застосуванням державного примусу. Під час призначення виду та форми державного примусу ніхто не може мати жодних привілеїв чи переваг. Закон – один для всіх. Застосування до особи будь-яких заходів державного примусу має відбуватися тільки на підставі та в межах закону і є обов'язковим для всіх громадян. Особа має підкорятися законному рішенню щодо застосування до неї певних обмежень, накладених через порушення вимог закону.

О. Трещова зауважує, що державний примус – «єдиний, який може застосовуватися від імені всього суспільства до будь-яких осіб, що перебувають на території держави, а також включає заходи, які не можуть використовувати інші соціальні суб'єкти» [335, с. 93]. Держава має виключне право на застосування примусу на своїй території. Таке право їй делегувала сама людина, отримавши навзаєм беззаперечні гарантії щодо дотримання своїх прав і свобод. Ніхто не може самостійно карати правопорушників, окрім держави (через діяльність компетентних органів та уповноважених осіб). Особа, яка порушила

норми права і вина якої доведена у визначеному законом порядку, має підкоритися законним вимогам держави. Тим самим вона визнає авторитет держави, а держава демонструє суспільству наявність дієвих засобів та механізмів для утримання балансу і стабільності.

Загальну обов'язковість дотримання вимог державного примусу, на нашу думку, треба розглядати в кількох аспектах:

– політико-правовому. Цей аспект може розповісти про ефективність/неефективність державної політики у сфері правового виховання, дієвість наявних нормативно-правових актів, а найголовніше – готовність держави дотримуватися в реальному житті задекларованих принципів рівності, неупередженості, об'єктивності;

– соціальному. Тут загальна обов'язковість дотримання вимог державного примусу зводиться до існування певних «правил», за якими функціонує суспільство. Якщо особа чи група осіб або навіть держава порушує ці правила, то тим самим порушується баланс у суспільстві, а це неодмінно призведе до виникнення низки проблем або навіть конфліктів усередині держави;

– психологічному. У такому аспекті загальна обов'язковість дотримання вимог державного примусу спонукає людину до роздумів перед здійсненням певних учинків, змушує аналізувати свою поведінку та поведінку оточення, апелює до особистісної системи цінностей та пріоритетів, формує готовність брати відповідальність за наслідки своїх дій.

Загальна обов'язковість виконання вимог державного примусу – це та константа, яка є виразником одразу кількох принципів права, тобто тих начал, на основі яких формується право, будуються відносини між людьми в суспільстві. Це, зокрема: 1) принцип рівності, відповідно до якого всі люди є рівними перед законом, їхні права, свободи є однаковими (за умови, що вони перебувають в однаковому становищі). Така рівність може порушитися у випадку недотримання вимог закону однією людиною та дотримання іншою, адже в такому разі правопорушник зазнає обмеження або позбавлення деяких своїх прав; 2) принцип гуманізму – принцип права, згідно з яким людина визнається найбільшою

цінністю у праві. Навіть той, хто порушив закон, є важливим та потрібним суспільству і державі як унікальна особистість. Саме тому держава через право дає такій людині можливості для гідного життя та розвитку, прагне допомогти відкоригувати свою поведінку відповідно до моральних та правових цінностей і в майбутньому стати повноцінним суб'єктом державо- та правотворення;

3) принцип справедливості, який полягає в накладенні певних обмежень на людину, яка своїми діями чи бездіяльністю спричинила шкоду іншій людині (людям) або державі, а разом відновити порушене право потерпілої сторони. Тобто давній принцип «око за око, зуб за зуб» у сучасних суспільстві та державі знайшов вираження у правовій формі, а вирішення за допомогою правових засобів.

Державний примус має виховний вплив на населення. Державний примус застосовують до осіб, які допустили у своїй поведінці порушення правових норм. Накладення певних обмежень на правопорушника, постійна психопрофілактична робота з ним покликані зробити поведінку людини правомірною, сформувати в неї свідоме бажання вчиняти відповідно до вимог закону. Над «вихованням» правопорушників працюють вчені-теоретики, проводячи дослідження та на їх основі розробляючи чисельні методики, що повинні покращити якість роботи з такою категорією населення; психологи, соціальні педагоги. Часто основним завданням є з'ясування мотивів, причин, що спонукали людину до неправомірної поведінки, та подальша робота над їх викоріненням зі свідомості та закладення тих основ, які формуватимуть правослухняну поведінку.

Однак поряд із цим здійснюється і своєрідний виховний вплив на інші категорії населення. Якщо держава виконує взяті на себе зобов'язання щодо гарантування безпеки і захисту людини, її прав і свобод, то людина зможе звернутися до компетентних органів за відновленням свого порушеного права і таке право буде відновлене в найкоротший термін, а порушник буде покараний відповідно до чинного законодавства. Так люди усвідомлюють невідворотність покарання за вчинене правопорушення, бачать негативні наслідки протиправних дій не тільки для потерпілого і суспільства загалом, а й для самого

правопорушника, осуд, який демонструє суспільство до такої особи, та здебільшого дотримуються правомірних моделей поведінки. Тож виховний вплив державного примусу здійснюється не цілеспрямовано, а ніби опосередковано через отримання інформації про негативні наслідки, яких зазнали інші особи через недотримання вимог закону та свою неправомірну поведінку.

Однією з найважливіших функцій права є виховна, відповідно, державний примус як складова права також виконує цю функцію. Українські вчені О. Слюсаренко і Т. Кунгурцева розглядають дію виховної функції як двосторонній процес, що «припускає не тільки спрямування виховного впливу права на особу, але й активне відношення останньої до нього» [312, с. 9]. Цю ж функцію виконує і державний примус як частина права. Для якнайповнішої характеристики виховного впливу державного примусу на населення доцільно розглянути цю функцію за такими характеристиками:

1) функція права зумовлена його сутністю й визначається призначенням у суспільстві. Водночас функція є не тільки проявом іманентних якостей сутності, її не можна розглядати тільки як їх «проекцію». Не можна механічно зв'язувати функції і сутність права; функція права має певний ступінь незалежності;

2) функція характеризує напрям необхідного впливу права на суспільні відносини, тобто такого впливу, без якого суспільство на цьому етапі розвитку не може існувати (регулювання, охорона, закріплення певного виду суспільних відносин);

3) функція виражає найсуттєвіші, головні риси права та спрямована на здійснення завдань, що стоять перед правом на цьому етапі його розвитку;

4) функція права являє собою, як правило, напрям його активної дії, тому однією з важливих її ознак є динамізм;

5) постійність як необхідна ознака функції права характеризує стабільність, безперервність, досить тривалу її дію. Функція постійно властива праву, проте це не означає, що незмінними є механізм і форми її здійснення, які розвиваються відповідно до потреб практики [118, с. 4–5].

Так, виховна функція державного примусу закріплена вже в самому змісті

поняття – покарання людини за порушення права та її виховання у правосвідому особистість. Ще одним аспектом цього питання є опосередкований виховний вплив на людей, які не допускають неправомірної поведінки шляхом демонстрації негативних наслідків застосування до людини державного примусу.

Без здійснення виховного впливу державний примус виконуватиме суто каральну функцію, а це не відповідатиме запитам сучасного суспільства. Сьогодні у світі спостерігаються тенденції до гуманізації системи державного примусу, визнання цінності для держави кожної людини (навіть того, хто порушує закон), намагання ресоціалізувати якнайбільше осіб, до яких було застосовано державний примус.

Формування правової свідомості людини задля недопущення вчинення нею правопорушень або ж ресоціалізація осіб, до яких застосовано державний примус, аби уникнути повторного вчинення ними неправомірних дій, – основна мета виховного впливу державного примусу на сучасному етапі розвитку українського права і держави.

Враховуючи реалії сьогодення, основна мета права – створити правову основу для стабільного функціонування держави. Однак таке функціонування буде неможливим без правосвідомих громадян, їх впливу на процеси державо- та правотворення, тому виховний вплив права загалом та державного примусу зокрема спрямований на виконання цього завдання.

Виховний вплив державного примусу на населення не є чимось статичним. Він повинен коригуватися відповідно до потреб суспільства, цілей і напрямів державної політики, рівня правосвідомості та правового виховання людей, контингенту, на який здійснюється вплив (особи, до яких вже застосовано державний примус, чи ті, хто дотримується вимог закону у своїй поведінці).

Здійснення виховного впливу державного примусу має відбуватися постійно. Незалежно від ступеня розвитку права та здобутків у сфері державного управління цей процес повинен відповідати таким критеріям, як продуманість, чіткість, дозованість. Це дозволить, по-перше, залучити до виховного впливу якнайбільше людей, що згодом збільшить кількість правосвідомих громадян –

повноцінних суб'єктів державо- та правотворення.

Аби кінцева мета виховного впливу державного примусу – правосвідома та правомірна поведінка якнайбільшої кількості людей – була досягнута, необхідні дві умови: цілеспрямована послідовна діяльність держави в цьому напрямку та усвідомлення необхідності дотримання правомірної поведінки і бажання самих людей. Звичайно, є ще чимало чинників, які сприяють успіху такого процесу (суспільно-політичні, економічні, ідеологічні, соціальні, психологічні), проте саме вказані дві умови є основними, адже їх виконання впливає на свідомість людини, що є спонукою, поштовхом до будь-яких дій, учинків.

Отже, виховна функція державного примусу – це цілеспрямована сукупність дій, покликана сформувати в порушника права засади правомірної поведінки та сприяти усвідомленню ним необхідності вчиняти відповідно до вимог правового регулювання, а також опосередкований вплив на людей загалом через демонстрацію негативних наслідків неправомірної поведінки як для держави та суспільства, так і передусім для самої людини.

Державний примус є одним зі засобів державо- і правотворення. Застосовуючи до порушників закону заходи примусу, держава демонструє свою спроможність захистити людину, відновити її порушене право та наявність засобів і сил, щоб покарати порушника. Люди, котрі бачать рівність усіх перед законом, готовність держави захистити кожного, чиє право або свобода були порушені, процеси, що наближають до утвердження ідеалів правової держави та громадянського суспільства, прагнутимуть стати повноцінними суб'єктами державо- та правотворення.

Процеси державотворення і правотворення відбуваються у зв'язку з розвитком суспільства. Людина прагне поліпшити своє життя, так з'являються нові сфери людської діяльності та потреба правового регулювання відносин між людьми всередині таких сфер. Спершу з'являється соціальна норма як шаблон поведінки людини в певній сфері чи життєвій ситуації, а потім виникає потреба правового закріплення такої норми чи їх сукупності. Як зазначає Т. Гарасимів, «нові соціальні норми виникають і розвиваються в результаті повсякденної

поведінки людей, детермінуються особливостями всезагального зв'язку соціальних явищ відповідної історичної епохи, адже функціонування і розвиток будь-якого суспільства супроводжується змінами соціальних норм, котрі не можуть постійно знаходитися у статичному стані за невпинно змінних умов життя суспільства» [58, с. 229]. Зі зміною соціальних норм змінюються і правові норми. Саме людина виступає ініціатором цього процесу та виражає своє бажання за допомогою сукупності дій та вчинків, які складають поведінку.

Своєю поведінкою, що будується на основі осмисленої системи морально-етичних цінностей та здобутих правових знань, людина робитиме особистий внесок у розбудову держави і права. А прагнення до отримання нових знань у державно-правовій сфері допоможе на основі аналізу розуміти, чи доцільним є те або інше нововведення для держави і права загалом та людини зокрема, чи воно матиме негативні наслідки. На основі цього правовими методами треба боротися за його утвердження або скасування.

Сильна держава зацікавлена у громадянах, які є повноцінними суб'єктами державо- та правотворення. Саме людина, яка свідомо стоїть на позиціях верховенства права, поваги до держави та інших людей, має власну чітку усвідомлену позицію, братиме активну участь у таких процесах.

Державний примус також має певне значення для процесів державо- та правотворення, формування громадянського суспільства та правової держави. Роль державного примусу в таких процесах полягає в роботі щодо: 1) зміцнення авторитету держави правовими засобами. Застосовуючи правові засоби для відновлення порушеного права людини, покарання правопорушників, держава демонструє свою спроможність виконувати взяті на себе зобов'язання щодо захисту та гарантування безпеки людини, а людина починає поважати таку державу та її закони; 2) стимулює більшість населення до правомірної поведінки. Наявність значної кількості громадян, котрі дотримуються вимог правових норм, сприяє уникненню низки проблем політико-правового характеру; 3) формує в сучасної людини необхідність чіткої громадянської позиції, яка ґрунтується на особистій системі моральних цінностей, наявних знаннях про процеси державо- та

правотворення, усвідомленні потреби в постійному поповненні цих знань. На основі цього можемо стверджувати, що повноцінний суб'єкт державо- і правотворення – це особа, яка має чітку систему моральних цінностей, сукупність правових знань, яку постійно поповнює та оновлює, готова брати на себе відповідальність за можливі наслідки своїх дій.

Державний примус виступає своєрідним мотиватором правомірної поведінки. Застосування державного примусу стимулює людину до правомірної поведінки. Знаючи, що за певні неправомірні дії чи вчинки до неї буде застосовано державний примус та накладено певні обмеження, людина задумується над їх законністю або незаконністю, зважуватиме, чи виправданим буде «ризик», пов'язаний з конкретним неправомірним вчинком.

Поряд із цим людина, котра не допускає порушень закону, може користуватися усіма благами, правами і свободами, які надає їй держава. Наявність таких благ та можливість послуговування ними мотивує людину дотримуватися правових вимог, будувати відносини з іншими людьми та державою відповідно до чинних норм у межах правового поля, а найголовніше – уникати вчинків, за здійснення яких її права і свободи будуть обмежені або її зовсім їх позбавлять.

Кожний вчинок окремої людини є наслідком певних її бажань чи потреб, роздумів над цим, зіставлення з особистою системою цінностей та власне дією. Весь цей процес відбувається під впливом певних чинників, ознак, які можна об'єднати в кілька груп.

Іванна Полонка виділяє три групи ознак правомірної поведінки: психологічні, соціальні та аксіологічні. Далі розкриємо кожен із трьох вказаних груп.

Отож, до психологічних ознак дослідниця зараховує такі:

– усвідомлення правомірності своїх дій. У цьому сенсі передбачається або детальне знання особистістю вимог норм права, на підставі яких вона моделює свою поведінку (що, звичайно ж, бажано), або знання нею основних принципів, відповідно до яких вона діє;

– реальний та потенційний контроль свідомості особи, який може здійснюватися і самим суспільством, і державою та, відповідно, позитивно впливає на свідомість особи;

– переконаність, тобто глибока й обґрунтована впевненість суб'єкта в необхідності діяти саме правомірно, вмотивованість правомірної поведінки;

– цілеспрямованість правомірної поведінки, що припускає прагнення особи в процесі правослужняної діяльності до досягнення відповідних цілей, корисних для суспільства та для цього індивіда;

– вольовий характер діяння, який проявляється в самодетермінації та саморегуляції суб'єктом своєї діяльності;

– ознака, що характеризує суб'єктивну сторону, яку складають мотиви та цілі, ступінь усвідомлення можливих наслідків вчинку та внутрішнього ставлення до них індивіда.

Необхідними є й соціальні ознаки, тому що правомірна поведінка здійснюється в певному життєвому середовищі. До них, як зазначає І. Полонка, належать:

– суспільна корисність, яка виражається в тому, що саме правомірна поведінка сприяє гармонійному розвитку особистості, а тільки така особистість – основа будь-якого цивілізованого суспільства;

– масовість правомірної поведінки, тобто вона охоплює більшість людей. Ніяке суспільство не могло б функціонувати без масового дотримання громадянами нормативно-правових вимог;

– позитивна суспільна оцінка правомірної поведінки. Ця ознака правомірної поведінки обумовлена корисною значущістю самих встановлених державою норм права, що регулюють суспільні відносини;

– відповідність правомірної поведінки не тільки правовим, а й морально-етичним вимогам. Ця ознака правомірної поведінки визначається як ознака цивілізованості правомірної поведінки. Цивілізована правомірна поведінка містить такі якості культури, як толерантність і порядність;

– соціальна обумовленість і соціальна адекватність, яка виражає

відповідність, адекватність права суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об'єктивні потреби суспільного життя;

– соціальна схвальність правомірної поведінки суспільством і державою, як ознака, що говорить сама за себе; не може поведінка бути правомірною, якщо вона не відповідає нормам права, моралі та звичаям, надбаним людством протягом багатьох років існування.

Аксіологічні ознаки правомірної поведінки, зауважує І. Полонка, виражають чи не найважливіше її значення – цінність для суспільства, держави та окремої особи. Це, зокрема:

– соціальна цінність, яка полягає для держави – у процесі проходження людиною встановлених і санкціонованих державою норм права, у яких відображені цілі і завдання держави, основні напрями її політики; для суспільства – у дотриманні інтересів його членів; і для конкретного індивіда – у можливості користуватися всіма правами і свободами, поводитися в будь-який не заборонений законом спосіб і реалізувати свої інтереси;

– добровільність і свідомість, яка виражається в тому, що ніхто не має права ні морально, ні тим паче фізично впливати на суб'єкт задля здійснення ним певних дій;

– переконаність у відповідальності особистості за свої дії. У розумінні відповідальності як характеристики правомірності поведінки, на відміну від добровільності та свідомості, акцент зроблено на моменті соціальної свободи людини, тобто здатності передбачати соціальні наслідки своєї поведінки;

– необхідність і бажаність для суспільства, держави та особи [260, с. 134–135].

Ми повністю погоджуємося з І. Полонкою щодо доцільності та повноти ознак кожної з наведених трьох груп, проте вважаємо, що ці ознаки є сталими та властиві усім людям без винятку. З огляду на предмет нашого дослідження, доцільно виділити ще одну варіативну групу (ресоціалізаційну), яка охоплювала б ознаки, що спонукають до правомірної поведінки осіб, до яких раніше було застосовано державний примус. Виокремлення таких ознак та подальша робота в

цьому напрямку дадуть змогу більш ефективно проводити психопрофілактичну роботу з особами, до яких застосовано державний примус; знизити кількість рецидивних злочинів; залучити до правомірної поведінки якнайбільше людей.

Отже, до ресоціалізаційної групи – сукупності ознак, що спонукають до правомірної поведінки осіб, стосовно яких раніше вже було застосовано державний примус, пропонує заохочувати:

у психологічній сфері:

– наявність попереднього негативного досвіду, викликаного обмеженнями, накладеними через порушення закону. Роботу в цьому напрямку мають проводити досвідчені психологи, які зуміють показати людині негативні наслідки її вчинків та дій не лише для держави та інших людей, а й для неї самої;

– формування усвідомленого бажання вчиняти відповідно до вимог закону, будувати свою подальшу поведінку в межах правового поля та з урахуванням інтересів інших членів суспільства й держави;

у соціальній сфері:

– необхідність залучення таких осіб до соціальних проектів, які допоможуть швидше віднайти своє місце в суспільстві, зайняти активну громадянську позицію;

– гарантування державою відновлення усіх прав і свобод, соціального захисту та умов для повноцінного життя і розвитку особистості після закінчення терміну обмеження або позбавлення певних прав;

в акмеологічній сфері:

– формування системи морально-етичних цінностей з урахуванням якостей, характеристик особи, її прагнень.

Завдяки цій групі ознак стане можливим більш повне обґрунтування мотивів правомірної поведінки, що своєю чергою полегшить виховну роботу з особами, до яких застосовано державний примус, а осіб, які своїми вчинками не допускали порушення закону, мотивуватиме до подальшої роботи над собою шляхом самодисципліни, самоосвіти та самовиховання.

Державний примус виражає ступінь сприйняття держави, її діяльності

населенням. Поведінка людини є своєрідною відповіддю на ставлення до неї інших людей, держави. Негативне ставлення породжує негатив у відповідь, а позитивне, навіть за умови виникнення певних суперечливих ситуацій, – спонукає до пошуку компромісів задля подальшого діалогу.

Кількість правопорушень та частота застосування державного примусу виступають своєрідним мірилом сприйняття держави та її діяльності населенням. У державах, де високий рівень життя населення та значна кількість людей, що мають достатній рівень правової освіти, показники злочинності та частота застосування державного примусу є значно нижчими, ніж у державах, де більшість населення живе на межі виживання і має хіба приблизні уявлення про свої можливі права і свободи. У розвинутих державах люди знають свої права, використовують правові засоби для досягнення своїх цілей. Наприклад, якщо частина населення невдоволена певним рішенням влади, то вони законним шляхом борються за його скасування чи доопрацювання доти, доки зміст не влаштуватиме обидві сторони – і владу, і громадян.

Якщо держава дотримується встановлених правом норм стосовно людини, то й людина у відповідь також прагнучиме дотримуватися закону. Коли ж держава не виконує своїх обіцянок щодо надання людині можливостей для задоволення своїх базових потреб, людина шукатиме шляхи для цього в обхід закону. А це завдасть державі шкоди, порушить баланс у суспільстві.

Поведінка людини є своєрідною реакцією на середовище, що її оточує. Прикладом цього може бути поведінка людей, які в дитинстві систематично зазнавали насильства, жили в сім'ях, що вели асоціальний спосіб життя, стикалися з булінгом. Такі люди в майбутньому з великою ймовірністю допускать порушення закону, встановлених правил та норм поведінки. І державі доведеться докласти значних зусиль, щоб їхня поведінка стала відповідати морально-етичним та правовим цінностям, а певні дефекти правосвідомості почали зникати. Першопричиною виникнення таких дефектів є недоліки, упущення у сфері морального виховання. На думку російського вченого А. Столяренка, дефекти правосвідомості сприяють розвитку злочинності.

Відповідно, «це призводить до нестійкої поведінки та її орієнтації на норми найближчого, більшою мірою негативного мікросередовища, що сприяє й не осуджує найрізноманітніші аморальні вчинки та правопорушення. Внаслідок цього індивід, будучи не в стані надавати правильну правову оцінку тим чи іншим вчинкам, не знаючи законних способів вирішення життєвих труднощів, долучається до прийнятного у цьому середовищі стилю поведінки, розпочинає порушувати моральні і правові норми» [321, с. 252].

Те саме відбудуватиметься і в межах держави як макросередовища життя людини. Якщо держава не виконує взятих на себе зобов'язань щодо гарантування безпеки та захисту людини, створення умов для задоволення її основних потреб та формування особистості, то людина не сприйматиме державу як гаранта соціального благополуччя та захисника. Її поведінка демонструватиме негативне ставлення до держави, її законів, певних ініціатив. Таке негативне ставлення знайде вираження в неправомірній поведінці, що може призвести навіть до скоєння людиною злочинів.

Злочинність, безперечно, має негативні наслідки для суспільства. Загалом, соціальні наслідки злочинності можна диференціювати, як зазначають вітчизняні правознавці П. Фріс та І. Медицький, на політичні, економічні, соціальні та особистісні.

Так, політичні наслідки проявляються в тому, що, по-перше, злочинність віддаляє частину громадян від активного суспільно-політичного життя, вони не беруть участі у керуванні справами суспільства. По-друге, уже сам факт існування наслідків злочинності завдає шкоду авторитету держави.

Щодо економічних наслідків злочинності, то передусім це відрив частини працездатних осіб від процесу виробництва, а відтак недоодержання в підсумку конкретної частки сукупного суспільного продукту.

До особистісних наслідків науковці зараховують ті «негативні зміни, які відбуваються в соціально-психологічних, поведінкових сферах, а також у правовій характеристиці особистості» [340, с. 175–176].

Будь-які порушення закону породжують необхідність застосовувати

державний примус. Що більша кількість правопорушень, то більша частота застосувань державного примусу. Вчинення правопорушень є своєрідним протестом проти держави, її діяльності. Тому велика кількість застосувань державного примусу змушує задуматися насамперед над рівнем життя населення, чи загальнодоступними є можливості для вільного розвитку особистості, чи правильно здійснюється правовиховний вплив на суспільство загалом та конкретні групи населення зокрема, чи правові цінності є лише задекларованими або ж вони дійсно є основою законодавства та визначають ставлення держави до людини (навіть того, хто порушив закон). Відповіді на ці запитання стануть своєрідними орієнтирами на шляху вдосконалення правового регулювання відносин у системах «людина – людина» та «людина – держава».

Отже, державний примус здійснює правовиховний та правоосвітній вплив на суспільство. Такий вплив стає можливим завдяки філософсько-правовим константам, які наповнюють це поняття конкретним змістом. Відповідно, його роллю стає не лише покарання порушника та відновлення прав потерпілого, а й формування відносин в системах «людина – людина» та «людина – держава» на засадах морально-етичних та правових цінностей.

Здійснення такого впливу має відбуватися з урахуванням філософських знань, тобто знань світоглядного характеру. Через використання такого комплексу знань процеси правовиховного та правоосвітнього впливу стануть двосторонніми: держава впливатиме на людину і людина впливатиме на державу шляхом активної участі у процесах державо- та правотворення.

Завдяки правильному впливу держави в напрямку правового виховання та правової освіти населення стане можливо знизити рівень застосувань державного примусу; сформувати у громадян повагу до держави і права; збільшити кількість осіб, які мають чітку громадянську позицію, готові відстоювати її у правовий спосіб. Людина ж усвідомить необхідність вчиняти правомірно, не порушувати закону, перед здійсненням певних учинків «працюватиме» зі системою особистих моральних цінностей та загальних цінностей права, що спонукатиме її до подальшого розвитку.

Висновки до розділу 4

Підсумком цього розділу дослідження є такі основні положення:

1. Темпорально-просторовий вимір правової реальності є поняттям динамічним, таким, що потребує частого перегляду та доопрацювання, оскільки його зміст несе в собі важливу інформацію про правову систему загалом та про окремі її аспекти, наприклад, ефективність функціонування, актуальність прийнятих нормативно-правових актів, ступінь сприйняття суспільством.

Доцільно розглядати правову реальність як систему, що являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів, які активно взаємодіють і між собою, і з іншими системами та мають на меті об'єктивне відображення сфери правового життя суспільства.

Темпорально-просторовий вимір правової реальності – це сукупність складових елементів, які характеризують правову реальність певної держави в умовах чітко окресленої території та конкретного проміжку часу, надаючи їй завершеного системного вигляду.

2. Гносеологічна характеристика темпорально-просторових складових державного примусу дала нам змогу виявити світоглядні концепти державного примусу, з'ясувати його роль у процесах державо- та правотворення, а також визначити ступінь правовиховного та правоосвітнього впливу державного примусу на населення.

3. Процеси державо- та правотворення впливають на правову освіченість громадян, допомагаючи їм засвоїти правові знання, необхідні для захисту своїх прав і свобод, сформулювати критерії для оцінки поведінки (як своєї, так й інших людей) відповідно до вимог права і моралі. Разом з отриманням таких знань людина проходить і процес правової соціалізації, під час якого оволодіває стандартами правомірної поведінки та правовими цінностями і zarazом починає впливати на формуванням правових цінностей.

Правова освіченість – це сукупність знань, умінь і навичок людини, яка не є професійним юристом, що допомагає їй виступати повноцінним суб'єктом право-

та державотворення шляхом свідомої правомірної поведінки та знання і використання законних правових методів боротьби для досягнення цінностей правової держави і громадянського суспільства.

4. Державний примус здійснює правовиховний та правоосвітній вплив на суспільство. Такий вплив стає можливим завдяки філософсько-правовим константам, які наповнюють поняття «державний примус» конкретним змістом. Відповідно, його функція зводиться не лише до покарання порушника та відновлення прав потерпілого, а й формування відносин у системах «людина – людина» та «людина – держава» на засадах морально-етичних та правових цінностей.

Завдяки правильному впливу держави в напрямку правового виховання та правової освіти населення стане можливим зниження рівня застосувань державного примусу; формування у громадян поваги до держави і права; збільшення кількості осіб, які мають чітку громадянську позицію, готові відстоювати її у правовий спосіб. Людина ж усвідомить необхідність вчиняти правомірно, не порушувати закону, перед здійсненням певних учинків «працюватиме» зі системою особистих моральних цінностей та загальних цінностей права, що спонукатиме її до подальшого розвитку.

5. Державний примус виступає своєрідним мотивом, який спонукає людину дотримуватися правових норм та допомагає в реалізації правомірної поведінки. Ефективність такого мотивування буде високою та залучить до правомірної поведінки якнайбільше людей лише в тому разі, коли держава доведе на практиці дієвість основних правових інститутів, дотримання задекларованих принципів права та продемонструє можливості для захисту людини від протиправних посягань і гарантування їй безпеки.

РОЗДІЛ 5

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВИХ ПІДСТАВ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ

5.1 Аксіологічний вимір феномена державного примусу як способу реалізації державної влади

Аналіз аксіологічного виміру державного примусу як правового феномену передбачає визначення того поля його функціонування, що корелюється ціннісними координатами права як системи регуляції взаємовідносин суб'єктів соціальних процесів. Тому питання суті правових цінностей, їх місця у формуванні світоглядних основ людської життєдіяльності, особливо у справі усвідомлення особою свого місця в соціумі, здатності не лише впливати на нього, але й творити його, стають особливо важливими. У цьому плані можна підтримати думку вітчизняної правознавиці Н. Берези, котра вважає, що «під цінністю права потрібно розуміти його здатність слугувати метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загальнолюдських потреб та інтересів громадян і їх об'єднань» [21, с. 108]. Формування ціннісних орієнтирів у правовому полі визначається, отже, можливістю особи вповні реалізувати свій потенціал, вміло поєднуючи індивідуальні та групові інтереси, виявляючись активним суб'єктом у сфері соціального. Саме ці характеристики і формує право як специфічна система соціальної регуляції.

Ширшим розглядає ціннісний вимір права вітчизняний дослідник К. Горобець, звертаючись до категорії аксіосфери, розглядає її як системно-структурне утворення, що дає можливість досягнути цілий спектр різноманітних за своєю природою та ступенем вияву в соціальному феноменів. Аксіосфера, зазначає науковець, «охоплює цінності, перш за все, в їх системному бутті, підкреслює структурно-онтологічний аспект ціннісних відношень до фактів. Аксіосфера

включає в себе і суб'єктний світ ціннісних уявлень, оцінок і всіх різноманітних проявів ціннісної свідомості. Як і семіосфера, аксіосфера неоднорідна і внутрішньо різноманітна, але її елементи знаходяться в системному відношенні» [72, с. 179]. Така позиція дає нам методологічну підставу розглядати ціннісний вимір права, зокрема і феномену державного примусу, як елемента правової реальності, у рамках фіксації системного підходу до аналізу соціальних явищ. Очевидно, що погляд на ціннісну характеристику права повинен враховувати взаємозалежність аксіосфери та правових цінностей як прояву діалектичного зв'язку загального і часткового.

Ціннісна природа державного примусу, на нашу думку, полягає в розумінні його як прояву соціальної необхідності, адже його функціонування фактично закріплює потребу встановлення специфічної регуляції в рамках існування соціуму. Аксіологічна властивість цього правового феномену виявляється у здатності за допомогою його правових інституцій сприяти формуванню тих суспільних цінностей, котрі якнайкраще сприяють утвердженню того суспільного порядку, який здатний забезпечити належне функціонування наявного суспільного устрою. Тут можемо говорити про те, що фактично йдеться про самодостатність тих процесів здійснення примусу, за допомогою яких зберігається певна якість соціального. У цьому випадку можна підкреслити значення процесів запобігання небажаним, деструктивним явищам, які можуть нести потенційну загрозу для соціуму. Не можна не помітити й того, що в рамках здійснення державного примусу проявляються і творчі його цінності, що стосуються відновлення таким чином попереднього фактичного та правового становища суб'єктів права.

Соціальна цінність державного примусу виявляється і в тому, що він здатний виступати як надійний засіб забезпечення державою своїх завдань, цілей та функцій. І це виражається в тому, що маємо справу з поєднанням процесів, які фіксуються і в рамках функціонування відверто негативного інструментарію в державі, коли може здійснюватись придушення потенційних антидержавницьких настроїв та дій, і в протилежному за своєю суттю явищі, коли державний примус

реалізується як специфічний засіб позитивного формування установок суб'єктів соціальних процесів.

Варто зазначити, що ціннісна характеристика державного примусу в його відношенні до проблем соціального не може не враховувати і того факту, що це явище широко застосовується для захисту суспільних відносин, котрі можуть постраждати від правопорушень та інших небажаних явищ, що мають правовий характер. У цьому випадку маємо справу з тим, що цей правовий феномен за допомогою наявних у суспільстві регулятивних правовідносин стає своєрідним способом встановлення умов для успішного функціонування держави як вираження наявного стану соціуму. Державний примус, отже, не стільки орієнтується на негативний інструментарій функціонування держави, що корелюється з використанням засобів застрашувального та пригнічуваного впливу, скільки на позитивне формування основних установок суб'єктів соціального.

Відзначаючи цей позитивний аспект здійснення державного примусу в соціумі, що розкриває ціннісну природу цього правового феномену, варто відзначити наявність тих дієвих його засобів, котрі сприяють такому стану справ. Варта увагу думка вітчизняної дослідниці правових основ державного примусу Я. Гайворонської, котра виділяє: 1) засоби попередження, що застосовуються для профілактики та запобігання можливим правопорушенням; 2) засоби припинення, що застосовуються «для попередження шкідливих наслідків протиправних дій і припинення безпосередньо самих протиправних дій»; 3) засоби поновлення та засоби покарання [57, с. 40]. Таке визначення дає можливість сформулювати особливі умови застосування державного примусу в його позитивній проекції, коли ціннісна характеристика цього явища виявляється з особливою силою.

Якщо говорити про ціннісну характеристику феномену державного примусу, то слід звернути увагу на ту його рису, що виявляє особливості процесу здійснення державної влади та полягає у визначенні легальності та легітимності як ціннісних характеристик розглядуваного політико-правового явища. Вітчизняна правознавиця Л. Каленіченко так розглядає ці питання: «Легальність та легітимність є взаємопов'язаними правовими явищами. Легальність – це

юридичне вираження легітимності. Легальність у загальному вигляді являє собою здатність державної влади, державного примусу втілюватися у нормах права та функціонувати у їх межах» [133, с. 90].

Дослідник проблем становлення аксіосфери права К. Горобець своєю чергою схильний вважати, що питання легітимності як ціннісного критерію державної влади, у рамках якої реалізується державний примус, виявляє взаємодетермінацію аксіосфер права та держави. Зв'язок цих двох аксіосфер, зазначає вчений, виявляється насамперед у «явищі легітимності державної влади, яке, без сумнівів, є ключовим показником цілісності аксіосфери держави. При цьому сама легітимність є правовою цінністю, що лежить в площині аксіосфери права» [72, с. 184].

Проблема легітимності як ціннісної складової державного примусу, що трактується як функціональний прояв державної влади, ставить завдання визначення обсягу, інтенсивності та спрямованості впливу держави на суспільні відносини. Можна зазначити, що актуалізується питання про те, як саме процеси застосування насильства в умовах примусово-правового впливу з боку держави можуть корелюватись із суб'єктивним змістом соціальних процесів. Адже в такому випадку державний примус заперечує свободу, юридичну рівність та справедливість як властиві індивідуумам цінності, але одночасно із цим на більш високому рівні закріплює їх як властиві соціуму.

Аксіологічний вимір державного примусу, що зумовлений властивими цьому феномену якісними характеристиками, виявляється лише в рамках наявної правової системи та визначається саме ступенем легітимності державної влади. Зазначимо, що наскільки державний примус виступає специфічним способом реалізації державної влади, настільки відсутність ознак легальності та легітимності державної влади суперечить можливостям формування правового та ефективного державного примусу.

Розглядаючи ціннісні характеристики права, вітчизняний правознавець М. Цимбалюк вважає, що в «новому ціннісному полі воно набуває смислу пріоритетності перед владою, легітимації крізь критеріальну призму невід'ємних

прав людини й громадянина. Як наслідок, переосмислюються і такі загальнолюдські цінності, які стали основоположними правовими цінностями, наприклад свобода, рівність та справедливість» [348, с. 500]. Можна зазначити, що ціннісна природа права визначається фундаментальними вимогами до поведінки особи, закладеними в моральному контенті людської екзистенції. Саме тому легітимація ціннісного вияву права залежить від того, наскільки воно фіксуватиме ті загальновизнані в цивілізаційному просторі характеристики, що є базовими для людини та суспільства.

Ціннісний вимір державного примусу визначається специфічною роллю проблем суб'єктивації політико-правових процесів, що здійснюються в суспільстві. Про це, зокрема, заявляє в монографічному дослідженні особливостей становлення аксіосфери права вітчизняний правознавець К. Горобець. Він наголошує, що «у контексті світоглядного суб'єктоцентризму як методологічної установки придбала нові, більш чіткі обриси проблема співвідношення дійсного і належного в праві». Далі пояснює, що «суб'єкт, створюючи власну світоглядну концепцію, таким чином трансформує або навіть створює принципово нову особисту аксіосферу, яка служить для нього орієнтиром, будучи дієвою, не раз виправдовуючи себе на практиці. Ступінь тотожності такої особистої аксіосфери аксіосфері права в цілому (яка в цьому контексті виступає належним) говорить про рівень правової культури суб'єкта, глибину його правового мислення у процесі інтерпретації правових цінностей» [71, с. 35].

Варто зазначити, що питання визначення ціннісного виміру права актуалізують проблеми його суб'єктивації. Вище ми вже зазначали, що ця методологічна підстава аксіосфери права була суб'єктоцентричною за своєю суттю, виражаючи те, що стосується тих характеристик, котрі насамперед задовольняють потреби суб'єкта як активної соціальної одиниці. Саме тому можна підтримати вітчизняну правознавицю Х. Соломчак, яка зазначає, що «правові цінності втілюються в правовідносинах і визначають людський сенс права. Завдяки правовим цінностям людина оцінює всю правову реальність та здійснює свій вибір відповідно до позитивної правової відповідальності людини.

Мета правових цінностей – це єдність цілей та інтересів людини з інтересами та цілями держави» [317, с. 28]. Тож ми фактично визнаємо значення суб'єктивно-особистісних пріоритетів у визначенні аксіологічної природи права, зокрема і такого його феномену, як державний примус.

Чимало правознавців схильні навіть говорити про роль у цих процесах суб'єктивного права. Так, наприклад, вітчизняний правознавець Б. Малишев зазначає, що «зміст суб'єктивного права і його структура включає в себе чотири можливості: 1) можливість певної поведінки самого уповноваженого; 2) можливість вимагати відповідної поведінки від інших осіб; 3) можливість застосування у необхідних випадках державного примусу; 4) можливість користуватися певним соціальним благом. Отже, суб'єктивне право – це право-поведінка, право-вимога, право-претензія та право користування» [217, с. 26]. Саме така позиція дає можливість зробити висновок про те, що в процесі осягнення ціннісної природи права важливу роль відіграє місце суб'єкта правовідносин, який визначає основні критерії цінності функціонування тих чи інших елементів правової реальності.

Варто зазначити, що суб'єктивація права у вигляді його функціонування на рівні суб'єктивного права створює умови, за яких актуалізується питання про особливості поведінки особи на засаді пріоритетності певних ціннісних орієнтацій. Вже згадуваний нами вище Б. Малишев зазначає: «Будь-яке суб'єктивне право передбачає в тому числі можливість користуватися певним соціальним благом. Іншими словами, особа уповноважується на певну поведінку, яка полягає у вчиненні тих чи інших дій задля досягнення чітко визначеної мети. Дійсно, початковий вибір щодо вчинення або не вчинення певних дій – за людиною, тобто не можна примусити її реалізовувати своє право, як не можна примусити її бажати отримати певний результат. Але належне у суб'єктивному праві проявляється у тому, що якщо людина захоче отримати певне благо, певний результат, то все це може бути отримане лише в тому порядку, що передбачений суб'єктивним правом та пов'язаними з ним нормами» [217, с. 26]. Така позиція дає можливість стверджувати, що особистісний фактор у визнанні суб'єктом

основних засад формування власної поведінки, зокрема й у виборі тих ціннісних орієнтирів, що визначають останню, є актуальним. Це своєю чергою посилює значення реалізації у праві тих цінностей, які фіксують особливості людського в особі, передусім свободи людини та громадянина, захист котрих здійснюється з використанням інститутів державного примусу.

Варто зазначити, що в державі, побудованій на засадах пріоритетного значення всього того, що відповідає природі людської екзистенції, правові цінності не обмежуються національними, а виступають у вигляді реалізації загальнолюдських цінностей, і саме це визначає особливості розвитку сучасного соціуму. У такому разі актуальною стає та тенденція гуманізації права, що ґрунтується на визначенні поведінки особи на засадах поважання фундаментальних загальнолюдських цінностей, котрі юридично оформлюються у праві. Ці цінності у праві функціонують у тісній взаємодетермінації, доповнюючи одна одну, виявляють правові конструкції на основі виявлення місця людини та її можливостей у системі суспільних відносин. Така актуалізація цінності людської екзистенції і визначає, на нашу думку, аксіологічний вимір системи правового регулювання в суспільстві.

Розглядаючи у вищенаведеному контексті феномен державного примусу як прояву функціонування права в соціумі, потрібно відзначити, що в сучасному суспільстві виникає потреба формування таких умов, за яких застосування примусових заходів знаходить позитивну реакцію громадян, а примусові дії держави трактуються як легітимні, водночас сфера їх застосування постійно скорочується. У цьому випадку опосередкований правом примус спиратиметься на ідеї гуманізму, свободи та справедливості, що свідчитиме про ціннісну природу цього феномену, спрямованого на максимальне задоволення потреб людини та громадянина. Аксіологічний вимір державного примусу виявляється у здійсненні ним охоронної функції, завдяки чому забезпечується діяльність правової держави, а її примусовий аспект наповнюється новим змістом та набуває нових властивостей. Здійснюючи охорону суспільних відносин, держава використовує примус, аби запобігти посяганням на ті соціальні блага, які вона

охороняє, а також щоб відновити порушені права.

5.2 Свобода та відповідальність як аксіологічні атрибути державного примусу

Розвиток сучасного суспільства ставить перед правовою системою як специфічною інституцією важливі завдання, що детермінуються проблемами, сформованими соціально-правовими та світоглядними обставинами. Посилення міжособистісних та міждержавних конфліктів, що супроводжуються проявами насильства в його найвищому вияві актуалізує питання запобігання небажаним для людської екзистенції наслідкам, що своєю чергою посилює значення феномену державно-правового примусу. Важливим є питання становлення феномену свободи, котра трактується як нагальна властивість та потреба сьогодення. Важко не погодитись з дослідницею свободи як філософсько-правового феномену К. Білецької, яка вважає, що «свобода є однією з найвищих цінностей людства та водночас однією з його найбільших проблем, що відображає суперечливі процеси розвитку громадянського суспільства» [29, с. 160]. Зростає значення усвідомлення ролі концепту відповідальності в рамках становлення свободи особистості. З огляду на вищенаведене варто зробити висновок, що філософсько-правове дослідження системи «державний примус – свобода» є як ніколи на часі.

Ми дедалі більше усвідомлюємо, що сутнісні характеристики свободи як феномену, що розкриваються і в морально-етичній, і в політико-правовій площині, відіграють важливе значення для виявлення особливостей наявного стану соціуму, процесів формування громадянського суспільства, здатного до забезпечення високих стандартів функціонування людської екзистенції. Щораз частіше дослідники свободи доходять висновку, що як її оцінка, так і визначення її місця та ролі в суспільних процесах залежать від реалізації її міри в соціумі на ціннісних засадах. Будучи проявом аксіосфери соціуму, свобода у своїх ціннісних визначеннях фіксує не тільки темпорально-просторові особливості соціального,

вона фактично дає можливість досягнути ті проблеми, що виникають на шляху становлення соціуму на засадах прогресу.

Важливою проблемою визначення сутності свободи особистості в умовах державного примусу виступає пізнання співвідношення індивідуально-особистісного та позаособистісного аспектів людської екзистенції. У межах такого підходу до особи як суб'єктивного начала правовідносин у соціумі варто звернути увагу на те, що названі вище аспекти відображають таке: (а) проблема людської діяльності актуалізує питання свободи та організації дій; (б) зростає значення онтології багатоманітності, з уваги на що зростає значення соціальних інститутів як об'єктивованих феноменів соціальної системи буття. Передусім важливо звернути увагу на особливе значення діяльнісного моменту для досягнення свободи особистості (пункт (а)), який передбачає саме залучення таких форм соціальної регуляції, як мораль та право. Тут доречною видається думка російського дослідника І. Гобозова, який вважає, що «свобода передбачає дії людини в рамках юридичних і моральних норм і законів. Людина повинна розуміти, що в суспільстві є певні закони, норми, принципи, традиції, яких потрібно дотримуватися і в межах яких можна і потрібно вільно діяти» [64, с. 9].

Свобода людини як діяльного суб'єкта реалізується відповідно до певних умов, що визначаються специфікою тих типів соціального нормування, які виражаються в рамках того чи іншого соціуму. Тут ми повинні ствердити, що така свобода детермінована як конкретно-історичними, ментальними, традиціоналістськими чинниками, котрі фіксуються в моральних правилах, так і правовими нормами. У цьому ракурсі доречно наголосити, що поняття свободи як вільного виявлення людської діяльності детерміновано правом, що своєю чергою передбачає наявність ідеї примусу, котра реалізується в соціумі державою та обирає форму державного примусу, а це зумовлює певне обмеження свободи, маючи на меті захист прав і свобод людини та громадянина.

У контексті тези про те, що зростає значення соціальних інститутів разом зі значенням онтології багатоманітності (пункт (б)), варто звернути увагу на думку вітчизняної правознавиці Л. Ткаченко, яка зазначає: «При розгляді суб'єкт-

об'єктного аспекту свободи згоди характерно, що суб'єктом цих відносин буде саморефлексує сама себе людина (особистість), готова до сприйняття усього розмаїття світу, яка чинить опір відчуженню свого власного буття. Важливе і розуміння того, що прийняття іншого не загрожує самості або ідентичності, а навпаки, зміцнює самість суб'єкта, більше того соціальна ідентичність визначається суб'єктом під впливом вимушеності вибору нових орієнтирів в соціальному просторі» [332, с. 38]. Така позиція свідчить про те, що свобода людини має свій персональний індивідуальний вияв, що, однак, не заперечує прояву багатоманітності цього явища в соціально-правовому вияві. Водночас Л. Ткаченко, на нашу думку, фіксує особливості такого стану суспільства, за умов якого реалізується засаднича теза про діалектичний взаємозв'язок індивідуального та колективного. Щодо феномену свободи можна стверджувати, що в цьому випадку формується теза про вияв свободи особистості як індивідуального крізь призму колективного, відповідно, персональна свобода розуміється як специфічний прояв тієї свободи, що фіксує багатоманітність у соціумі.

Розкриття суті наведеного нами висновку простежуємо і в дослідженні ще однієї української правознавиці Т. Крамар. Вона вважає, що «соціальна система певною мірою впливає на формування особистості, яке відбувається на основі закріплених у культурі довготривалих, сталих, стійких цінностях. Це забезпечує відносну постійність. Проте водночас соціум знаходиться в процесі безперервного становлення і зміни, що сприяє постійному пошуку людиною власної ідентичності та індивідуальності. Тому проблема як ідентичності зокрема, так і соціальної свободи загалом має діалектичний характер: з одного боку, особистість прагне до самототожності, а з іншого – сама тотожність матиме негативний характер, оскільки через ігнорування соціальної складової унеможлиблюється особистісний саморозвиток, а відтак, сама особа втрачає автономність» [183, с. 111].

Свобода особистості як специфічне втілення її індивідуальності крізь призму самоідентичності породжує, з одного боку, особливі процеси в людській

життєдіяльності, стимулюючи особистісний потенціал до звершення специфічної місії життя, а з іншого – сприяє ширшому використанню соціального досвіду як запоруки цього потенціалу. Якщо розглядати такі процеси з позиції питань взаємозв'язку державного примусу та свободи, то треба ствердити, що саме вони дають можливість підсилити його, сприяючи значному посиленню суті обох феноменів – і державного примусу, і свободи. Досягнення мети державного примусу як правового процесу можливе лише за умови, що особистість сприйматиме його реалізацію як щось належне та необхідне, що стає можливим лише за умов свободи особистості як важливої сутнісної характеристики людської екзистенції як соціальної одиниці. Свобода в цьому випадку виступає як мотиваційна підстава не тільки тих чи інших вчинків людини, але й самого процесу сприйняття суб'єктом об'єктивно наявних умов життя та діяльності людської екзистенції, зокрема і процесів функціонування державного примусу. Іншими словами, що краще людина здатна реалізувати у своїй життєдіяльності ідеї особистої свободи, то ліпше вона засвоює елементи тої чи іншої правової культури, відтак може ефективніше усвідомлювати реалізацію ідей державного примусу, підкорюючись тим чи іншим інститутам цього правового феномену, реалізуючи свій особистісний потенціал та самоудосконалюючись як особистість.

У визначенні основних параметрів системи «свобода – державний примус» можемо спостерігати наявність такого типу відчуження, коли позасуб'єктивні чинники (правові норми, соціальні інституції, що здійснюють правовий примус тощо) задають параметри людської діяльності, впливаючи зокрема й на її свободу. Інституційно організована свобода людини, що зафіксована в соціальних нормах та інститутах, зокрема і в результатах державного примусу, являє собою реальне втілення та умову суб'єктивної свободи, оскільки остання можлива лише у формі інституалізації. У цьому випадку доречно навести думку вітчизняного правознавця Ю. Панасюка: «...Свобода як принцип соціальної справедливості зумовлена природою індивіда і типом суспільства, в якому вона розвивається, а її специфіка визначається раціоналістичними тенденціями тих соціально-економічних теорій, в межах яких вона функціонує. У цьому контексті свобода не

зводиться до вільного розподілу матеріальних та духовних ресурсів верховною владою, а обмежується вимогами закону та правопорядку. В означеній площині свобода може виступати, по-перше, як необхідний та невід'ємний елемент людського існування, а по-друге, як джерело невинного розвитку всього громадянського суспільства та людства в цілому» [250, с. 247].

Актуалізація питань інституалізації свободи особистості виявляє потребу чітко зафіксувати ті головні умови, за яких феномен свободи здатен реально впливати на вказані вище позасуб'єктивні чинники, формуючи специфічну реальність в умовах становлення громадянського суспільства, особливо на розвиток правової культури суспільства, та в рамках її розвитку відображає правові принципи, зокрема й у стосунку до феномену державного примусу. У цьому ракурсі слід визнати, що ступінь реалізації свободи особистості стає основною такою умовою. Звісно, що спроба встановити сутність взаємодетермінації свободи, з одного боку, та правових і соціальних інституцій – з іншого, становить не просто певний інтерес для суспільства, але й спричиняє чимало труднощів на шляху до такого пізнання. Важливим у цьому контексті є й питання визначення ступеня значущості впливу різних умов на відносини особистісної свободи та інституціолізованої правової системи як прояву діалектики суб'єктивного й об'єктивного начала функціонування людини як члена соціуму.

Чимало вчених – і правознавців, і філософів, і соціологів, і психологів, котрі вивчають питання про сутність свободи як важливого феномену сучасності, схильні актуалізувати бінарність людської екзистенції, котра об'єктивно визначає двоїстий підхід до проблем свободи людини в суспільстві. Як зазначає уже згадувана Т. Крамар, «людина по відношенню до суспільства виступає носієм двох протилежних начал: впливу зовнішніх умов (необхідності) та активності особистісних, внутрішніх факторів (свободи вибору). Людина в певному змісті починається там і тоді, де і коли вона формує і розвиває у собі свободу вибору» [183, с. 119]. І тут же дослідниця стверджує, що «свобода розуміється як онтологічне і епістемологічне вираження людського буття. Її визначають як

системну комплексну категорію: навколо неї будують концепції та теоретичні структури, в яких особлива увага надається діалектичному співвідношенню вибору та необхідності в житті людини, яким чином окрема особистість здатна реалізувати свободу, притаманну кожному індивідові» [183, с. 120].

Ми підтримуємо позицію, що бінарність людини як фізичної та соціальної екзистенції виступає умовою становлення феномену свободи. Виходячи з такої констатації, актуальним питанням стає проблема визначення того, яка сторона людської сутності є визначальною. З одного боку, маємо справу з тим, що суб'єктивне начало в його фізичному вияві формує основи особистісної свободи, котра напряму пов'язана зі станом свідомості, що дозволяє узагальнено відображати особливості елементів об'єктивної реальності в її соціальному вимірі, зокрема й правовому, що фіксується в усвідомленні правового сегменту цієї реальності. З іншого боку, варто звернути увагу на те, що соціалізована людина сама продукує соціум, зокрема й на правовому рівні, і в такий спосіб створює умови для захисту своєї свободи.

Вдалий підхід до аналізу питань феномену свободи як елемента правової дійсності демонструє вітчизняна правознавиця Н. Федіна. Аргументація, яку вона наводить, може свідчити про наявність тісного взаємозв'язку інституціонального прояву соціальної регуляції, що виражається, серед іншого, і в державному примусі, та свободи особистості в її інтерперсональному вияві. Так, вона зазначає, що суспільство, будучи зацікавленим «у збереженні свободи всіх (більшості, багатьох, деяких) учасників соціальної взаємодії, здійснює нормування та формалізацію свободи на основі загального масштабу і рівної міри (коли кожен вільний однаковою мірою та свобода людини обмежена свободою іншої), що й утворює правове регулювання» [337, с. 74]. Як бачимо, фактор соціуму, що особливо відчутний в існуванні феномену державного примусу, примушує нас робити висновок про особливе значення правової культури як результату розвитку суспільства. Це своєю чергою зумовлює ті зміни, що відбуваються в соціумі, дозволяє останньому краще долати труднощі на шляху свого подальшого розвитку.

Варто зазначити, що соціальні інституції за допомогою правових механізмів повинні убезпечити і від проявів сваволі, і від безкарності. Як зауважує українська правознавиця Т. Клок, «уседозволеність, сваволя, безконтрольність, безкарність та інші деструктивні прояви не є ні свободою, ні її властивостями. Сваволя – це тільки бажання зруйнувати, без жодної потенціальної можливості творити. Уседозволеність є надмірною самовпевненістю у власних силах. Фактично, це небезпечна ілюзія, яка призводить до руйнівних результатів. Безкарність – може бути тільки в людей, яким байдуже до їхніх ближніх, тобто вона є антицінністю. Безконтрольність – відсутність контролю, що може проявлятися не в обмежуванні дій зовні та зсередини, але це призводить до краху всього людського» [150, с. 25–26]. Ідея примусу, що наявна в умовах правової регуляції, обмежує свободу людини як особистості, об'єктивно призводить до деструктивних процесів розвитку соціалізованих суб'єктів. Але її реалізація на практиці здатна подолати ті деструктивні процеси, котрі полягають у десоціалізованих тенденціях розвитку особи, відтак дасть змогу захистити ті надбання людської особистості, котрі полягають у володінні певним рівнем свободи.

Тезу про те, що державний примус захищає права людини та громадянина підтримує вітчизняна дослідниця К. Білецька: «Кожне обмеження свободи людини передбачено інтересами суспільства. Тому особистість під впливом законів суспільства спонукають до вчинків, що не порушують інтересів власне соціуму» [29, с. 166]. Отже, можна стверджувати, що звуження свободи в умовах реалізації державного примусу відбувається тільки з позицій превалювання соціального інтересу. Однак у низці випадків можемо говорити, що інститути державного примусу здатні не стільки сприяти звуженню особистісної свободи людини в інтересах суспільства, скільки подекуди сприяти захисту та розвитку свободи людини на соціальному рівні, як такої, що усвідомлює свою належність до певної чітко визначеної соціальної групи.

Такі думки підтримують не всі дослідники феномену свободи, особливо ті, що апелюють до важливих філософсько-світоглядних аспектів. Наприклад,

українська дослідниця Дз. Булка у роботі «Свобода як ключовий аспект морального життя людини» веде свій дискурс, вважаючи, що свобода – «це категорія, яка, попри свою абстрактну природу, є цілком реальною і проявляється саме в конкретній діяльності та самосвідомості людини. Вона не обумовлена і не є прерогативою жодної сфери суспільного життя: політики, релігії, культури, побуту, освіти тощо. Свобода існує над чи попри всі ці сфери, вона є, на нашу думку, саме внутрішнім відчуттям людини, яке не є безпосереднім наслідком жодного соціального статусу чи стану. Відтак, проблему відсутності істинної свободи в сучасному суспільстві варто розглядати з точки зору самої людини, а не законів, держави, політичного устрою, релігійних норм, освітнього рівня тощо» [44, с. 37]. Звісно, що такі твердження формуються в рамках абсолютизації суто моральної форми соціальної регуляції, що властива науковцям-моралістам, які в такий спосіб представляють одну з характерних для другої половини ХХ ст. та поширених у середовищі філософів-постмодерністів відверто зневажливу позицію щодо позасуб'єктних регулятивних факторів, у ролі яких виступає право та його інституції. На нашу думку, таку аргументацію можна розцінювати як вкрай шкідливу, особливо під сучасну пору загострення і міжособистісних (всередині соціуму), і міждержавних відносин.

Для визначення місця правових інституцій, зокрема тих, котрі забезпечують реалізацію державного примусу, у соціальній регуляції важливо звернути увагу на охоронну функцію правового феномену, яким є такий примус. Ця функція забезпечує безпечне функціонування соціуму, а у правовій державі її примусовий аспект наповнюється новим змістом, набуваючи нових властивостей. Можна стверджувати, що в сучасному суспільстві потрібно створювати такі умови, за яких застосування державно-правового примусу позитивно оцінювалось би громадянами, було легітимним та постійно звужувалось, а право опосередковувало примус, спираючись на принципи гуманізму, справедливості та свободи. Дослідниця проблем державного примусу О. Трещова з цього приводу зазначає: «Права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка повинна відповідати перед людиною за результати своєї

діяльності. Реалізуючи належні їй функції, держава визначає межі дозволеної поведінки або встановлює заборони, вимагає від усіх суб'єктів утримання від дій (бездіяльності), які порушують встановлені нею загальнообов'язкові правила. Визначальну роль у вирішенні цього завдання має здійснювати право, яке реалізується або добровільно, або примусово» [335, с. 92].

Аксіологічна сутність державного примусу виявляється в тому, яким чином конкретно взята особа самостійно оцінює хід його реалізації як правового феномену. На нашу думку, не можна заперечувати того, що ця суб'єктивність актуалізує питання свободи людини в її внутрішньособистісному вимірі. У такому випадку ефективність досягнення основних цілей державного примусу визначається тим, як особа, як його об'єкт, спроможна на свою суб'єктивну позицію щодо цінності цього явища, і ця оцінка визначається у рамках вільного волевиявлення цієї особи. Звісно, що обов'язковість як характеристика державного примусу не виключає, що у внутрішньособистісному вияві цей примус може негативно трактуватись особою з огляду на її особливі переконання, властиву специфічну внутрішню свободу. Як зазначає український дослідник З. Атаманюк, «свобода – це здатність здійснювати правильний вибір і діяти за власною волею, що насамперед залежить від змісту внутрішнього духовного світу людини. Звісно на людському рівні ефект зовнішнього впливу на неї опосередкований внутрішніми суб'єктивними причинами, які (залежно від їх розвиненості) необмежено розширюють свободу людини, її можливості щодо здійснення своїх дій за власною волею стосовно до довкілля і самої себе» [11, с. 4]. Доповнюючи наведену думку, варто наголосити, що діалектика суб'єктно-об'єктних аспектів свободи як феномену не в стані виявити домінантні переваги того чи іншого її начала – внутріособистісного, що фіксується у здатності усвідомлення людиною самої себе, самостійного визначення свободи особистого волевиявлення, чи об'єктивного, породженого зовнішніми чинниками, зокрема і правовою реальністю.

Ми вже зазначали, що для розуміння функціонального вияву державного примусу у правовому вимірі особливе значення відіграє суб'єктивне усвідомлення

особою тих чи інших ціннісних орієнтацій, котрі визначають рівень свободи особистості на внутріособистісному рівні. У цьому випадку варто звернути увагу на психологічну природу свободи в її інтерперсональному вияві в ранзі внутрішньої свободи. Так, наприклад, чимало дослідників особливостей свободи схильні вважати, що «категоризація феномену внутрішньої свободи... здійснюється через його визначення як смислового переживання особою своїх відношень із світом, іншими людьми та собою» [352, с. 278].

Проблема взаємодетермінації таких феноменів, як державний примус та свобода в її внутріособистісному вимірі, акцентує потребу звертати увагу на важливі психологічні аспекти. У цьому випадку варто наголосити, що психічна складова особистісного єства визначає особливу позицію щодо важливих суспільних процесів. Можна стверджувати, що ці питання визначають специфічність внутрішньої свободи особи, що характеризується особливим станом людської суб'єктивності, здатної на інтерперсональному рівні реагувати на ті чи інші політико-правові події. У цьому випадку варто підтримати думку фахівців-психологів стосовно наявності свідомого регулювання суб'єктами змісту, спрямування та процесу особистої активності, що виявляється в їхніх вчинках на основі внутрішніх мотиваційних, цільових та ціннісно-смилових факторів [352, с. 278].

Така позиція дає підстави стверджувати, що розглядувані нами процеси суб'єктивації політико-правових процесів, які концентруються навколо питань функціонування державного примусу, дають змогу виявити ті проблеми, на основі яких можна стверджувати, що маємо справу з виявом так званої онтології багатоманітності, суть якої ми аналізували вище. Адже у цьому випадку допускається сприйняття державного примусу на засадах внутрішньої свободи, котра, на думку вітчизняного психолога В. Чорнобровкіної, «є смисловим переживанням, що акумулює в собі досвід відносин особистості зі світом, стосунків з іншими людьми та ставлення до себе, набутий упродовж життя» [353, с. 51]. Як бачимо, у такому випадку суб'єктивна суть внутрішньої свободи особи доповнюється усвідомленням наявності її підстави у вигляді феномену

державного примусу як елемента об'єктивного світу.

В. Чернобровкіна так характеризує поняття внутрішньої свободи: «Семантична будова внутрішньої свободи як смислового переживання може бути експлікована через виокремлення в ній таких складників, як позитивна життєва позиція, стійка й диференційована межа Я, досвід самодетермінації й життєвої стійкості та екзистенціальний погляд на життя» [353, с. 51]. Така позиція підкріплює висловлену вище думку про суб'єктивізацію свободи людини на основі визнання ролі внутрішніх ідеальних чинників, притаманних її свідомості, котрі формують здатність особи реагувати на феномен державного примусу, здійснюючи належний вибір у визначенні своєї поведінки як реакції на нього.

Доволі цікавий дискурс свободи особистості пропонує в одному зі своїх досліджень вітчизняний філософ А. Карась. Він по-своєму трактує суттєві особливості того прояву свободи, котрі ми розглядаємо як внутрішню свободу, акцентуючи увагу на ментальних станах її розвитку. Він вважає, що «свобода в чистому вигляді – це віртуально-семіотична ідея, що покликана фіксувати трансцендентальний, позачасовий вимір ментально-тілесної структури життя» [141, с. 18]. Така думка доповнює нашу аргументацію суб'єктивізації феномену свободи на внутріособистісному рівні, спрямовану на визначення основних напрямів взаємодетермінації державного примусу як різновиду впливу на особу та свободи, підстави котрої повинен захищати інститут такого примусу як правовий феномен.

У діалектичному зв'язку феноменів свободи та державного примусу не можна не відзначити особливого значення права як явища. На нашу думку, це виявляється саме у правовій сутності інституту державного примусу, реалізація якого відбувається саме у правовій площині, оскільки прикінцева мета здійснення такого примусу можлива лише на основі пріоритетного визнання такого різновиду соціальної регуляції, який побудований на чітких принципах та вимогах, котрі зафіксовані у правових нормах.

Варто звернути увагу на думку вітчизняного фахівця із проблем філософії права Ю. Івченка, який аналізує питання права та свободи у їх взаємозв'язках.

Вважаючи право мірою свободи поведінки людини, а відтак й «унікальним феноменом, здатним забезпечити організованість, узгодженість та стабільність суспільних відносин», цей дослідник підкреслює, що важливе місце в цьому процесі займає свобода [129, с. 58]. Таку позицію вважаємо слушною, оскільки чіткість та визначеність у праві дає можливість сформувати таку систему державного примусу, коли не може виникнути жодного сумніву у правильності його застосування для захисту свободи особистості.

У вітчизняній науковій літературі питання феномену свободи часто розглядають у державно-правовому вияві, вважаючи, що істинна свобода особистості перебуває в полі функціонування держави як гаранта такої свободи. Дуже важливою об'єктивною передумовою свободи особистості є, як зауважує З. Атаманюк, державна влада. Якщо її мета зводиться до поліпшення соціальних умов життя індивідів і в суспільстві неухильно виконуються всі правові принципи та простежується достатній рівень демократії, вона надає людям можливість брати активну участь у громадських справах [11, с. 4]. На підставі таких міркувань можна вважати, що проблеми гарантування особистої та соціальної (групової) свободи слід тлумачити тільки у пріоритетності суспільних інституцій, держави насамперед, у процесах захисту свобод і прав людини та громадянина. Такий крок до абсолютизації певного чинника впливу на феномен свободи може бути причиною появи тенденцій до авторитаризму та імплементації тоталітарних начал у важливі процеси розвитку сучасного суспільства. Ця небезпека з особливою силою актуалізується в наш час, коли робиться спроба підважити основи світопорядку, зневажаючи принципи демократії, базовані на засадах поважання людської гідності та визнанні пріоритетності людської екзистенції та її унікальності.

Вищевикладене корелюється з думками про необхідність формування правової держави, якій властиві верховенство права та легітимність влади, високий престиж та ефективність права, гарантована захищеність особи та беззаперечна реалізація демократичних прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. Саме тому ідея правової держави передбачає: а) свободу

людини, найповніше забезпечення її прав; б) обмеження державної влади правом. Не можна не відзначити і того, що правова держава визнає пріоритет прав і свобод людини та громадянина, для реалізації яких потрібно застосовувати заходи державного примусу. Із цією метою використовується цілий комплекс правових гарантій, у якому державний примус виступає як чи єдиний засіб виконання обов'язків держави із забезпечення недоторканності прав і свобод. У цьому випадку доречно підтримати думку вітчизняного правознавця В. Ортинського, що «державний примус у правовій державі з позиції принципу верховенства права та прав і свобод людини доцільно визначити як сукупність заходів владного зовнішнього впливу, що їх здійснюють від імені держави, спрямованих на примушування суб'єктів права до певної поведінки» [247, с. 9].

Для розуміння проблем взаємовідносин феноменів державного примусу та свободи особи варто звернути увагу на дослідження правознавиці Л. Ткаченко, котра вводить у науковий обіг поняття «свободи згоди». На нашу думку, така інтерпретація свободи може бути використана для визначення суті свободи за умов погодження своїх вчинків з правовими нормами, зокрема тими, що реалізуються в рамках функціонування феномену державно-правового примусу. Як зазначає Л. Ткаченко, «людина людині є одночасно і обмежувач її волі, і гарант такої свободи. Тому згоду є сенс розглядати як процес і «процедуру» людського пошуку міри власного обмеження і самовираження» [332, с. 37]. На нашу думку, феномен згоди у випадку, коли вільна воля особи кореспондується із впливом об'єктивно існуючого явища, яким може вважатись інститут державного примусу, сприяє вільному вибору поведінки людини, зберігаючи особисту свободу, дозволяючи свідомо реалізувати свій внутрішній потенціал.

Не можна не відзначити того, що питання свободи в її правовому вимірі у контексті здійснення державно-правового примусу стосуються і філософсько-правових та світоглядних проблем вибору як морально-етичного та діяльного феномену. Наприклад, Дз. Булка, досліджуючи особливості феномену свободи з позицій моралі та етики, стверджує, що «первинна свобода проявляється у виборі як акті моральної діяльності, що вимагає рішення і дії згідно з ним у випадку,

коли доводиться надавати перевагу якомусь одному варіанту з кількох можливих. Разом із тим, кожен із них може бути оціненим із позицій добра і зла. Натомість вторинна проявляється у контакті із особистістю Іншого, в ситуаціях дилеми чи конфлікту або в ситуаціях пізнання Іншого. Саме тоді, коли людина намагається пізнати і відкрити для себе Іншого, вона розширює власні межі за рахунок його свободи, втім, не обмежуючи її. А відтак відбувається взаємозбагачення обох боків контакту» [44, с. 41]. Відзначимо, що в цьому випадку абсолютизується морально-етичний фактор вибору при визначенні проблем свободи особи при ігноруванні права як соціального регулятора, але, враховуючи діалектичний зв'язок моралі та права, така позиція варта уваги.

Опонує позиції, що нівелює значення права у становленні свободи особистості, вітчизняний філософ В. Шаповал. Він вважає, що потрібно, аби «існувала атмосфера загальної і добровільної поваги до права, необхідний високий рівень правосвідомості, що створюється не деклараціями, а тривалою духовною роботою. Закони повинні виконуватися не через страх покарання, а внаслідок внутрішнього переконання, що ці закони вірні і справедливі» [358, с. 96]. У цьому контексті слід звернути увагу на актуальність підвищення правової культури громадян у сучасних умовах, що передбачає як вихід на такий рівень правосвідомості громадян, що дозволить людській екзистенції максимально виявити свої здібності та потенціал до самовираження, так і становлення правових інституцій, що забезпечуватимуть вільне волевиявлення людських намірів та вчинків на засадах дотримання законності.

Проблеми вибору як елемента діяльнісної складової людської екзистенції аналізує вітчизняна дослідниця Я. Григор'єва, що корелює своє трактування вибору з розумінням людиною своєї відповідальності за вчинки. Так, вона вважає, що «свободу людини визначає здійснення вибору, який проявляється через вчинок. Обираючи той або інший варіант поведінки, особистість обирає, створює себе, конструює власний внутрішній світ. Отже, разом зі свободою виникає відповідальність – і, насамперед, за себе і свій життєвий шлях. Якщо свобода означає можливість вибору певної форми дії в конкретній ситуації, то

відповідальність є здатністю особистості приймати адекватне ситуації рішення, передбачати наслідки своїх дій та відповідати за них перед світом та самим собою. Причому залежність між свободою і відповідальністю особистості прямо пропорційна: чим більше свободи надається людині, тим більша відповідальність за використання цієї свободи» [76, с. 106].

Можна переконливо стверджувати, що питання відповідальності як чинника становлення свободи особистості можуть ставати актуальними у визначенні способів особистісного сприйняття політико-правових феноменів, зокрема й державного примусу як специфічного прояву правової реальності. Звернемо увагу на те, що вибір особи, що реально корелює вчинки людини та стає виявом тої чи іншої системи соціальної регуляції, визначається ступенем реалізації особистісної свободи. Саме тому, якщо ми маємо справу з високим рівнем свободи особи, ступінь реалізації основних ідей державного примусу в його правовому вияві стає цілком закономірно вищим. Особа, що усвідомлює свою свободу, може краще сприйняти об'єктивну закономірність прояву державного примусу як такого правового феномену, який фактично призначений для захисту свободи людини та громадянина.

Свобода як специфічний феномен, що фіксує в собі внутрішньо означене начало у формі свободи волі особистості як способу визначення сутності людського єства, формує підставу дій, базованих на ідеї вибору як умови їх успішної реалізації. Переконаність людини у спроможності чинити відповідно до своїх внутрішніх переконань формує підставу до її відображення об'єктивних умов функціонування людської екзистенції.

Утім, варто зазначити, що внутрішня свобода людини детермінується певними об'єктивними чинниками, без яких існувати не може. Така ситуація значно актуалізує питання про процес об'єктивації свободи крізь призму функціонування держави як зовнішнього чинника в рамках суто примусових дій у правовому вимірі, які звужують поле свободи заради свободи на рівні захисту прав людини та громадянина. Із цим погоджується і Дз. Булка, вважаючи, що свобода людини як здатність чинити відповідно до своїх бажань, інтересів та

цілей формується на основі знання об'єктивної дійсності [44, с. 37]. І саме таке твердження переконливо свідчить про можливість та істинність нашої думки, що визначає специфіку реалізації свободи людини за наявності інституту державно-правового примусу.

Для розуміння місця феномену свободи в рамках пізнання сутності державного примусу як правового явища варто чітко виявляти роль суб'єктивного начала, що асоціюється з внутрішньою, особистою свободою. У цьому випадку слід звернути увагу на духовний вимір людського єства, а саме свідомість. Як зазначає З. Атаманюк, «межі свободи кожної людини зумовлені не лише соціально-історично, але й передусім нею самою. Вони залежать від рівня духовного розвитку, інтересів, волі, емоцій тощо» [11, с. 3]. Суб'єктивне поле свободи визначається переконаністю людини у правильності вчинення своїх дій, що реалізується через поняття свободи волі. Варто звернути увагу на те, що у філософсько-правових підходах до феномену свободи підкреслюється теза про «усвідомлення активного ставлення людини до дійсності, її оцінювання тих чи інших навколишніх явищ згідно з власними потребами» [11, с. 4].

Ми бачимо, що активність особистості в реалізації свого вільного вибору, який виражає особливий стан її свободи, відіграє вагомий роль в усвідомленні феноменів правової реальності того чи іншого соціуму. Саме у цьому плані і слід аналізувати здатність особи відчувати реалізацію ідей державного примусу, котрий виступає важливим чинником правової реальності у рамках того виду соціальної регуляції, якою є право. Не можна не погоджуватись і з тим, що важливу роль у цьому відіграє стан психоемоційної складової особистості, що виявляється у стані її волі та визначається феноменом свободи цієї волі, здатності зберігати стійкість у різноманітних ситуаціях, котрі можуть виникати за наявності інституту державного примусу в суспільстві.

Охоронна функція державного примусу визначає специфічний підхід до феномену свободи. Як ми вже зазначали, одним з важливих завдань державного примусу є саме захист прав і свобод людини та громадянина. Правознавець К. Білецька вважає, що «межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних

груп і людства загалом, а також природи як підґрунтя існування суспільства» і саме у контексті цього «держава має регулювати діяльність людини та громадянина», і серед засобів цієї регуляції вона називає, зокрема, примус [29, с. 166].

Зауважимо, що ця регуляція визначає місце свободи у здійсненні державного примусу. У своєму підході до цього суспільно-правового явища вітчизняні правознавці підкреслюють наявність специфічного підходу до питання про свободу у вимірі відношення до свободи іншого, і саме у цій проекції і треба розглядати діалектику свободи та державного примусу. Як стверджує К. Білецька, «саме для дотримання свобод усіх членів суспільства... у державі існує механізм регулювання свобод, що передбачає рівність у свободі всіх людей, коли свобода одного гармонійно співіснує зі свободою іншого, жодним чином не обмежуючи її» [29, с. 167].

Звертання до проблем морального вияву феномену свободи, що наявне в дослідженнях низки вітчизняних вчених (філософів, соціологів, політологів), як бачимо, акцентує увагу на питаннях визначеності сутності особистості в поведінковому вияві, що передусім пов'язано з безпосередньою діяльністю людини, її вчинками. Тож ці питання актуалізують значення вибору людини як морального акту, що забезпечує її свободу. Тут доречно знову ж звернутись до дослідження Дз. Булки, яка вважає, що «якщо свобода є загальним поняттям, то свобода вибору є одним з її численних практичних втілень» [44, с. 41]. Свобода вибору визначає праксеологічну сутність феномену свободи особистості, адже процедура здійснення вибору як акту реалізації елементів моральної свідомості суб'єкта в його практичній діяльності не викликає жодного сумніву. Річ у тому, що вибір як такий вже сам по собі передбачає певну чітко визначену дію, спрямовану на здійснення того чи іншого вчинку. У вчинках людини, здійснених свідомо на основі вибору поза впливом чи волею певної зовнішньої сили, виявляється здатність вільно формувати напрямки своєї поведінки, сприяючи розвитку внутріособистісної свободи.

Значення вибору як основної умови становлення свободи особистості

відзначає і українська дослідниця О. Кваша. Вона твердить, що проблема вибору тісно пов'язана з відповідальністю особи за свої дії. Тож вкотре зауважуємо, що ідея відповідальності, що в юридично-правовому вияві корелюється з ідеєю державного примусу, відіграє важливу роль у справі соціальної регуляції. О. Кваша безапеляційно стверджує: «Свобода полягає в можливості вибору. Без вибору немає свободи, без свободи немає відповідальності. В усіх галузях юридичної науки превалює такий підхід. Вибір означає наявність ще хоча б одного варіанта поведінки, крім того, який обрала особа в конкретній ситуації. Якби ніхто не міг вчинити по-іншому, то не було б свободи вибору, а без свободи – відповідальності» [144, с. 9].

Вітчизняна правознавиця Н. Ємельянова конкретизує своє розуміння ідеї вибору в контексті комунікаційного його виміру, апелюючи до так званої «філософії діалогу», що дає можливість краще зрозуміти особливості дії системи «примус – свобода» у правовій державі. Вона наголошує, що «сприймаючи свободу в її спокусах і водночас – у її загрозі, індивід здійснює довільний вибір, і варіанти, які йому пропонує наявне буття, трансцендують цей вибір відповідно до власного поведінкового орієнтира. Лише філософія діалогу, що відкидає насильство як спосіб вирішення соціально-політичних проблем, спроможна запобігти дегуманізації нашого суспільства та зберегти автентичні зв'язки між людьми» [109, с. 36].

Такий дискурс щодо ролі вибору як специфічного елемента поведінки особистості ставить перед нею особливі завдання, оскільки цей важливий засіб соціальної регуляції, що застосовується в рамках і моралі, і права, виявляє свою самодостатність та свідчить про здатність людини діяти відповідно до своїх внутрішньоособистісних переконань. Це, безумовно, посилює рівень внутрішньої свободи особистості і водночас дає їй змогу усвідомити значення можливих контактів з інститутами державного примусу, спричинивши адекватну дію як відповідь на цей контакт. Очевидно, що саме така позиція, котра виникає за умов вибору, і визначає особливе ставлення Н. Ємельянової до проблем міжособистісної комунікації, котра розгортається в полі так званої «філософії

діалогу» як способу поведінки свободної особистості.

Проблеми філософії свободи в її правовому вимірі розглядають вітчизняні вчені-філософи О. Дзьобань та Є. Мануйлов. Попри досить популярні в сучасній філософській науці тенденції моралізаторства, вони не схильні вдаватись до нього, звертаючи увагу на такий дискурс свободи, коли пов'язана з нею відповідальність розглядається як важлива філософсько-правова категорія. Свою позицію ці науковці аргументують так: «Людина і суспільство може робити усвідомлений вибір, тільки спираючись на знання законів життя і наслідків, які настають за цим вибором. Виходячи з наведеного, свобода у своєму вищому і повному вираженні є не що інше, як усвідомлена необхідність виконувати й дотримуватися універсальних законів природи (матерії, об'єктивної реальності, буття, всесвіту, універсального життя тощо). Свобода вибору неможлива без відповідальності за наслідки здійснюваних виборів: індивідами, групами людей, у тому числі у вигляді націй, народів, народностей, що діють за допомогою соціальних систем і соціальних утворень, вершиною (на сьогодні) яких є держави, їх союзи, міжнародні інститути, що створюють норми, правила, порядки і обмеження для будь-якого суб'єкта світового права» [96, с 22].

Проблеми становлення свободи і в суб'єктивному, і в об'єктивному її вияві призводять до потреби дискурсу щодо відповідальності як феномену. Доводиться констатувати, що взаємодетермінація свободи та відповідальності стає об'єктивно закономірною. Цю позицію обстоює Я. Григор'єва, відзначаючи, що «свобода та відповідальність нерозривно пов'язані одне з одним, вони немов дві сторони однієї медалі» [76, с. 108]. Розуміння відповідальності в дослідженні цієї авторки розкривається у специфічному морально-етичному та аксіологічному сенсі на основі акценту на проблемах вибору цінностей як важливих категорій, що визначають особливості життєдіяльності людини. Відповідальність Я. Григор'єва трактує як «відповідь на ситуацію, яка перебуває в резонансі з цінностями, сенсом життя та співзвучна їм».

Утім, у дослідженні Я. Григор'євої помічаємо неоднозначні та сумнівні з філософсько-правових позицій висновки. Передусім звернемо увагу на тезу про

те, що «відповідальність не споріднюється з приписами, законами та інструкціями» [76, с. 108]. Це положення, на нашу думку, є суперечливим у контексті розуміння феномену державного примусу як правового явища, котре фактично базується на інституті відповідальності людини за свої вчинки на соціальному рівні. Не можна погодитися з притаманним Я. Григор'євою в тому, що свобода та відповідальність є явищами прояву суб'єктивного порядку.

Питання удосконалення правовідносин в умовах формування нових засад функціонування українського соціуму в поступальному шляху до тих цілей, що визначають характер важливих соціально-політичних та правових трансформаційних процесів, здійснюваних у євроатлантичному напрямку, виступають доволі важливими та актуальними. Враховуючи особливості сучасного стану розвитку світових процесів, коли наростає загроза світовому правопорядку та створюються умови для формування локальних і регіональних, а в перспективі і глобальних міждержавних конфліктів, що набувають важливого цивілізаційного значення, постає нагальна потреба звернутись до аналізу проблем таких важливих політико-правових явищ, як примус та відповідальність. Як ніколи раніше, у наш час важливо зрозуміти сутність тих дій, котрі держава як основний вияв соціальної природи людства повинна реалізувати для забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Актуальність дослідження феномену державно-правового примусу визначає ступінь тої відповідальності, яку повинні нести суб'єкти правовідносин, що складаються у суспільстві. Тому, на нашу думку, роз'яснення взаємодетермінаційних проблем відповідальності та примусу є на часі.

Вітчизняний правознавець В. Козаков наводить таке визначення поняття відповідальності в рамках здійснення державного управління: «Відповідальність найчастіше розглядається як духовна, морально-психологічна якість вільної та зрілої особи (а також різних інституціональних суб'єктів), що визначає її життя, його зміст та напрям. У найбільш широкому плані відповідальність суб'єктів державного управління, на нашу думку, полягає у відповідності їх якостей і діяльності умовам та завданням, що стоять перед країною та суспільством. Це

глибоке усвідомлення суб'єктами державного управління життєво важливих інтересів суспільства і держави, свого покликання професійно працювати над їх задоволенням, здатність виробляти якісну державну політику, приймати найкращі політико-управлінські рішення й ефективно впроваджувати їх з максимальною користю для загального блага» [162, с. 163, 178–179]. Така позиція дає змогу усистематизувати основні підходи до визначення аксіологічного виміру феномену державного примусу як елемента здійснення державного управління. Звісно, наведене визначення більше підходить до проблем суто політичного життя суспільства, щоправда, може бути застосоване і до правових характеристик соціальних відносин, що складаються в транзитивних соціумах, коли постає питання про пошук шляхів впровадження нових форм та засобів реалізації державної політики правовими шляхами.

Державний примус розглядається у вітчизняній та зарубіжній філософсько-правовій думці як гарантія забезпечення законності. Така характеристика цього феномену дає змогу виявити детермінаційну природу юридичної відповідальності, її здатність вступати в особливі відносини з державним примусом, адже в основі самого принципу законності лежить необхідність встановлення певного нормативно-правового порядку, що базується на відновленні справедливості, встановлюючи відповідальність сторін правових процесів. Наявність інститутів примусу у праві сприяє дотриманню та виконанню вимог правових норм регулятивного плану та гарантує виконання обов'язків суб'єктами права. Тут маємо справу з проблемою державного впливу на тих суб'єктів права, котрі самі призначені до виконання приписів правових норм і здійснюють це не на основі розвинутої правосвідомості, а саме в тісному зв'язку з можливою загрозою настання негативних наслідків. У цьому контексті наведемо думку В. Козакова про те, що «історичний та міжнародний досвід переконливо показує, що серед різноманітних критеріїв, які можуть використовуватися в процесі оцінки характеру здійснення державного управління та визначення його як авторитарного або конституційно-демократичного, є саме проблема відповідальності органів державної влади й управління та їх посадових осіб, яка

виступає як одна з визначальних ціннісних ознак ефективності й демократичності державного управління» [162, с. 162].

Державний примус варто розглядати як прояв соціальної необхідності, яка виявляє його аксіологічну природу. І тут справа не тільки в соціальному змісті цього феномену, не в тих суспільних цінностях, реалізацію яких повинен забезпечити примус, а в тому, якого значення повинен набути процес його реалізації на самодостатніх началах. У такому випадку творча сутність примусу визначається успішністю подолання негативних наслідків відновлення попереднього фактичного та правового становища суб'єктів права, що саме й диктуються потребою встановлення юридично-правової відповідальності. Необхідність як важлива риса державного примусу диктується самою природою цього феномену, адже ідея примусу аргіогі передбачає потребу визнання його суб'єктами тих безумовних умов, що повинні бути реалізовані за будь-яких обставин. Принциповість цього положення в тому, що примус трактується як цілеспрямована дія, мета якої полягає в тому, щоб спричинити щось всупереч волі особи, котру примушують до певної дії.

Маємо зазначити, що державний примус формально перебуває в тісному зв'язку з відповідальністю як правовим явищем. Про це заявляє, зокрема, Л. Коваль, зазначаючи, що «державний примус у його формах – фізичній, майновій та психічній (спонукання) – явище вельми розгалужене, бо охоплює всі відомі види юридичної відповідальності (кримінальну, за адміністративні проступки, цивільну, дисциплінарну, матеріальну та відповідальність за завдання моральної шкоди); судову (процесуальну) відповідальність, що є наслідком неправильної поведінки у судовому засіданні; заходи адміністративно-примусового впливу у вигляді адміністративного попередження та припинення; примусові заходи медичного, медико-педагогічного характеру; заходи виховного впливу, спрямовані на поведінку та особу неповнолітніх, економічно-фінансові санкції, що не належать до форм юридичної відповідальності» [156, с. 4].

Вважаємо, що наведена позиція дещо спрощує розуміння взаємодетермінації двох важливих явищ, які визначають особливі міжособистісні

стосунки в рамках функціонування соціуму. Вона умовно допустима лише щодо юридично-правової відповідальності. Адже маємо справу лише з процесами, котрі наявні тільки в юридично-правовій площині та не можуть автоматично переноситись на інші види соціальної реальності. Враховуючи те, що предметом нашого дискурсу виступають питання становлення феномену державного примусу в його аксіологічному вимірі, поняття відповідальності в такому випадку розглядається в ширшому визначенні, враховуючи і правові, і морально-етичні ознаки, які визначають його зміст.

Включення одного поняття (відповідальність) в інше (державний примус) фактично стверджує, що правове явище відповідальності виступає різновидом державного примусу. Таке твердження, на нашу думку, не завжди є істинним, оскільки відповідальність у широкому розумінні може розглядатись також і як специфічна зовнішня детермінанта феномену державного примусу, в силу чого останній набуває у правовій реальності тих чи інших форм. Юридичну відповідальність не можна зводити до державного примусу, як і державний примус – до юридичної відповідальності. Державний примус може здійснюватися в різні способи, не пов'язані з юридичною відповідальністю (наприклад, примусове лікування осіб, що вчинили небезпечні для суспільства дії в стані неосудності, митний огляд багажу, примусове стягнення аліментів на утримання дітей тощо).

Спробу аналізу взаємодетермінації державного примусу та юридично-правової відповідальності здійснює вітчизняна правознавиця Л. Каленіченко. Проте свій правовий дискурс вона зводить суто до характеристики особливих ознак та проявів юридичної відповідальності і на основі цього намагається встановити особливості вищеназваної взаємодетермінації. На її думку, «до специфічних рис юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу належать: 1) зв'язок із державним примусом; 2) здійснення на підставі й у межах закону; 3) настання лише за умови наявності необхідних підстав; 4) неможливість поза процесуальною формою (порядок залучення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права і має певний

процедурно-процесуальний порядок); 5) реалізація лише спеціально уповноваженими суб'єктами; 6) вираження в обов'язку зазнати конкретного виду й міри позбавлення благ особистого, майнового, організаційного характеру» [136, с. 8]. На нашу думку, такий підхід до вирішення проблем взаємодетермінації юридично-правової відповідальності та державного примусу як правових явищ виглядає дещо однобічним і таким, що не розкриває того спектру проблем, які виникають у рамках виявлення їхніх суттєвих параметрів як елементів правової реальності, що характерна для певного стану розвитку як соціуму, так і людської цивілізації загалом. Окрім того, наведена позиція Л. Каленіченко не здатна виявити специфічне місце юридично-правової відповідальності у формуванні аксіосфери державного примусу.

Зазначимо, що на увагу заслуговують ті методологічні принципи дослідження проблем взаємодетермінації відповідальності та примусу, які знаходимо у спадщині класичної філософської думки і передусім у філософсько-правових поглядах представників німецької класики. Так, зокрема, І. Кант, розглядаючи сутність примусу, виділяв його внутрішній (моральний) та зовнішній (правовий) прояви, стверджуючи, що перший з них виступає в ролі самопримусу, сформованого на тлі суперечливого протистояння внутрішнього морально-етичного обов'язку та наявних схильностей людини, а другий – ставить особу в зовсім іншу ситуацію, коли примус ззовні впливає на людину, а спонуканням до виконання вимог, що реалізується під примусом, виступає загроза покарання, страх перед настанням правової відповідальності. Саме це спричиняє наявність суттєвої відмінності морального та правового примусу, адже у внутрішньо сформованому моральному самопримусі немає санкціонованого правом покарання, мотив страху не владарює над людиною, тим часом як за умов правового примусу такий мотив присутній [139, с. 277].

Наведені висновки І. Канта дозволяють погодитися з думкою вітчизняного правознавця В. Налуцишина, що «у філософському лібералізмі І. Канта ціннісно-раціональні підстави концепції розумного порядку значно збагачені новими концептами й категоріальними рядами. На відміну від попередніх теорій порядку,

філософ зауважив на категоріях мислення, здатних більш точно розкрити природу належного у суспільному житті, виявити інтегруючі сили порядку, пов'язані з моральною природою людини» [236, с. 70–71]. Вітчизняна правознавиця А. Кравченко зазначає, що «І. Кант стверджує, що завдяки розуму людина здатна підніматися над природним світом детермінації. Людина як розумна істота належить «царству цілей» та підноситься над «царством природи». Отже, свобода людини полягає в її самодетермінації, здатності бути законодавцем всезагальних моральних законів. Але звідси витікає і її відповідальність. Адже людина приймає цей закон, виходячи з поваги до всезагальної моральної максими, а не під дією природної схильності чи страху» [180, с. 41]. На основі таких тез логічним є висновок, що в І. Канта «етика відповідальності перетворюється на формальну деспотичну норму «категоричного імперативу» [180, с. 42].

Методологічні засади аксіологічного розуміння примусу як філософсько-правового феномену містяться й у творчій спадщині Г. Гегеля, який розглядав його в рамках своєї філософії духа, основуючи сприйняття примусу на вирішенні питання про свободу індивідуумів. У трактаті «Основи філософії права, або Природне право і державознавство» він зазначав, що «оскільки воля – це ідея, і вона вільна лише завдяки буттю, а буття, в яке вона себе вмістила, – це буття свободи, то насильство або примус безпосередньо руйнують самі себе в своєму понятті як вияв волі, який усуває вияв або буття волі. Тому насильство чи примус в абстрактному плані неправомірні» [61, с. 92]. Державу Г. Гегель тлумачив як організований примус, а державний примус – як право на санкцію, а примус у широкому розумінні – як активну реакцію волі на будь-який вплив.

Отже, можемо зробити висновок, що наведені трактування примусу як явища дають можливість з'ясувати його аксіологічну природу, виявити характерні особливості детермінації примусу та відповідальності.

В. Козаков вважає, що «ціннісний принцип відповідальності має включати: а) комплекс політико-юридичних норм, вимог, установок, які визначають відповідальність суб'єктів державного управління за якість політики, за рішення, які приймаються, дії та поведінку; б) державні й суспільно-громадські інститути,

які забезпечують і спонукають державну владу виконувати встановлені для неї вимоги (у тому числі здійснюючи суд і покарання аж до найвищих посадових осіб); в) систему розвитку духовно-моральних мотивів, стимулів до сумлінного виконання обов'язку в суб'єктів державного управління; г) здатність суспільства запобігати й усувати безвідповідальність, свавілля та беззаконня у діях суб'єктів державного управління; д) відповідальну діяльність суб'єктів державного управління, що забезпечує ефективні результати на благо суспільства й громадян» [162, с. 178–179]. Звісно, що з подібною думкою, навіть щодо визначення аксіологічного виміру феномену державного примусу, що органічно властивий системі державного управління за будь-яких умов, можна погодитись лише умовно, адже висновки робляться лише на основі реалізації принципів відповідальності у рамках виключно інституційного, а не систематично-проблемного рівня аналізу політико-правового явища, яким є державний примус.

Варто звернути увагу на особливості суб'єктно-об'єктних відносин в умовах реалізації правового феномена державного примусу. Можна погодитися з думкою Л. Каленіченко, що «застосування державного примусу не залежить від волі та бажання суб'єктів права, щодо яких він здійснюється. Процес реалізації примусових заходів не залежить від бажання конкретного суб'єкта права у конкретній життєвій ситуації виконувати чи не виконувати їх» [133, с. 91]. Ми бачимо, що суттєві характеристики примусу як безумовного та необхідного явища у праві актуалізують важливі соціальні проблеми, які визначають особливий спосіб його реалізації за посередництвом відповідних державних інституцій. Останні вільні від впливу суб'єктивної сторони, яку представляють члени суспільства. Така позиція дозволяє чітко та ясно визначити умови не тільки здійснення примусових процесів, але й встановити міру відповідальності особи за свої вчинки, котрі регулюються саме такими процесами.

Таку позицію Л. Каленіченко підтримує у своїй роботі О. Трещова: «Примус протиставлений вільному волевиявленню (примусити – заставити виконати що-небудь). Тому сутність примусу полягає у тому, що він здійснюється поза волею та бажанням учасників управлінського процесу. У зв'язку з цим для

відмежування примусового від непримусового впливу застосовується критерій психічного ставлення суб'єкта до покладеного на нього обов'язку» [335, с. 96].

Отже, державний примус треба розглядати як зовнішній, психічний, фізичний, організаційний чи інший засіб впливу на свідомість, волю та поведінку особи. Відповідно помічаємо, що державний примус виступає у вигляді жорсткого соціального впливу, що реалізується не просто в рамках юридично-правової регламентації, а на основі чітко визначеної правової процедури. Це актуалізує значення суб'єктної сторони цього правового феномену, адже примус здійснюється спеціальним державним апаратом чи уповноваженими ним особами, які мають здатність примушувати до дотримання норм права.

5.3 Мотиваційні підстави феномена державного примусу: справедливість і покарання

Питання справедливості та покарання у рамках функціонування інститутів державного примусу як правового явища виступають як особливо актуальні, такі, що реально впливають на становлення правової системи суспільства, визначають основні напрямки її змін в конкретно взятих умовах.

Звернемо увагу на дискурс з приводу сутнісних характеристик поняття справедливості в її правовому вимірі, який зустрічаємо в дослідженні вітчизняної правознавиці О. Васильченко. Свою аргументацію вона здійснює на основі виявлення взаємодетермінації таких понять, як справедливість, рівність та свобода. Стверджуючи, що справедливість – це поняття про належне, пов'язане з уявленнями про невід'ємні права людини, а отже – з поняттям людських потреб, О. Васильченко водночас констатує: «Справедливість містить вимогу відповідності між реальною значущістю різних індивідів або їхніх соціальних груп у житті суспільства і їхнім соціальним становищем, між їхніми правами і обов'язками, між діянням і відплатою, працею і винагородою, злочином і покаранням, заслугами людей і їх суспільним визнанням тощо» [48, с. 29]. Так відстоюється правова природа справедливості, акцентуються соціальні аспекти,

ступінь фіксації міжособистісної взаємодії людей у соціумі. Подібні тези дають нам можливість краще зрозуміти суть справедливості, встановлення якої розглядається як необхідна умова забезпечення функціонування соціуму, його становлення в напрямку ширшого забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Одночасно варто зазначити, що правовий вимір процесу встановлення справедливості не може не порушувати питання такого забезпечення в умовах наявності тенденцій до примусу, зобов'язання суб'єкта соціально-правових відносин дотримуватись чітко визначених правом вимог, що своєю чергою актуалізує значення справедливості як феномену, що визначає мотиви здійснення державного примусу.

Одна, на нашу думку, така позиція не дає змоги зрозуміти справедливість зі суб'єктивного боку, виключає аналіз тих характеристик, що виявляють особливості внутрішньооперсональних ознак, передусім переживань та емоцій, що виникають у рамках відчуття справедливості як виявлення людської індивідуальності. Саме такої думки дотримується вітчизняний дослідник Р. Заремба, що апелює до проблем свідомості людини, стверджуючи, що «почуття справедливості індивідуально присутнє й розвинене як до себе, так і до суспільства». Розвиваючи свої погляди на феномен справедливості, він виділяє теоретичну та практичну справедливість. Теоретична справедливість формується, вважає Р. Заремба, «на індивідуальних почуттях, досвідах, уявленнях, існуючих моральних та ціннісних нормах», а практична «обрамлює нас законами, суспільними нормами тощо», вона дає нам «певний інституційний шлях досягнення справедливості» [119, с. 101]. Така аргументація дає змогу визначити місце феномену справедливості, який охоплює і суб'єктивний зміст, і на своєму правовому рівні реалізується у вигляді інституційної реальності. Можна погодитись з тим, що розуміння діалектичного єднання цих форм справедливості дає можливість осягнути значення її встановлення у процесі формування тих підстав, які здатні сприяти забезпеченню такого стану людини й суспільства, коли і в моральному, і у правовому вияві будуть зреалізовані завдання максимального задоволення фундаментальних потреб людини та громадянина.

Зазначимо, що відстоювання правової природи феномену справедливості у вітчизняному філософсько-правовому науковому дискурсі сприяє виявленню особливостей вирішення аксіологічної сторони права. У цьому ракурсі варта уваги позиція вітчизняної правознавиці Т. Подковенко. Вона вважає, що «справедливість – це і є таке право, за якого кожен індивід отримує те, чого заслуговує, що є його невід’ємною частиною блага у суспільстві, те, чого так сильно потребує. Це своєрідна рівновага та баланс суспільних потреб і можливостей, де право іманентно передбачає справедливість, а справедливість має правову основу, тобто є реальною та захищеною правом» [258, с. 11].

В аксіосфері права справедливість може трактуватись як засіб для врегулювання міжособистісних та соціальних відносин, фіксує наявність чи відсутність в індивідів як соціальних суб’єктів тих чи інших характеристик, котрі своєю чергою детермінуються домінантною в суспільстві системою цінностей. Така позиція дає змогу визначити дихотомічну природу справедливості, коли її морально-етичний та правовий зміст формує ціннісно-орієнтаційні підстави тої світоглядної бази, що властива тому чи іншому соціуму. Ці висновки свідчать про те, що ідея справедливості може стати важливим правовим принципом, який своєю чергою здатен впливати на державний примус як правовий феномен.

Наведені вище твердження, на нашу думку, набувають неабиякого значення для визначення тих детермінаційних процесів, котрі стосуються справедливості та державного примусу як правових феноменів. Вони дозволяють чіткіше та якісніше визначити ті фактори, що повинні сприяти удосконаленню правової реальності у тому чи іншому суспільстві. Ми бачимо, що в такому разі справедливість, яка трактується як важлива морально-етична категорія, здатна трансформуватись та набувати правової визначеності у вигляді елемента соціальної регуляції.

Багато дослідників феномену справедливості ототожнюють його з моральною системою соціальної регуляції, актуалізують значення моральної свідомості, вважаючи вказаний феномен результатом її прояву, а іноді й змістовним її елементом. Так, наприклад, вітчизняна правознавиця Л. Клочек

акцентує увагу на моральному змісті справедливості, водночас підсилює значення соціального чинника у процесі формування цього поняття в особи, яке зводить до процесів соціалізації останньої. Відтак робить висновки, що «реальна поведінка індивіда ґрунтується на уявленнях про справедливість, які формуються у процесі його зростання, з набуванням життєвого досвіду і виявляються у діях і вчинках, у системі міжособистісної взаємодії... Сформульовані індивідом узагальнення як результат осмислення буття, набуті моральні знання закарбовуються в пам'яті і виявляються у формі уявлень про справедливість» [151, с. 190]. Зауважимо, що така констатація відображає і ті темпоральні характеристики, що виникають у процесі соціалізації особистості та відображають певні етапи і її особистого психофізичного становлення, і осягнення специфічного типу побудови соціального.

Л. Ключек наголошує, що «формування уявлення індивіда у його онтогенетичному розвитку відбувається під час соціалізації особистості у кожний віковий період та під впливом соціокультурних чинників. Динаміка уявлень про справедливість в онтогенезі виявляється у тому, що на їх формування значною мірою впливають соціальні інститути у періоди зростання та дорослішання» [151, с. 191]. У ракурсі вищевикладеного цю аргументацію варто розвинути відносно феномену справедливості, виявивши її позитивне значення для осягнення суті державного примусу як такого правового явища, яке одним зі своїх завдань ставить встановлення справедливості як важливої похідної та результату зміни соціуму в бік його удосконалення.

Цікавою, на нашу думку, є й позиція аналізу феномену справедливості з огляду на особливості особистісної психології як вияву специфічного стану свідомості особи. Наприклад, вітчизняний правознавець З. Сіверс розглядає ці аспекти в рамках трьох підходів до справедливості: індивідуально-психологічного (у контексті індивідуальних міжособових взаємин), соціально-психологічного (у контексті стосунків між людьми як представниками різних соціальних груп) та інституціонального (з позиції сприйняття людьми справедливості тих чи інших соціальних інститутів – держави, права) [305, с. 37]. Маємо констатувати той

факт, що поняття справедливості виступає невід'ємним чинником становлення свідомості особистості, причому і на індивідуальному, і на суспільному рівні. Переконання особи у пріоритетності справедливості при вирішенні чи то особистісних, чи соціальних проблем стає важливим принципом її поведінки тому, що зростає значення усвідомлення справедливості як важливого елемента людської життєдіяльності у всіх її проявах – духовному, політико-правовому, соціокультурному тощо.

На нашу думку, варті уваги висновки, котрі робить З. Сіверс у своєму дослідженні феномену справедливості з психологічних позицій, які він корелює з питанням розв'язання політико-правових проблем. До чинників, які відіграють у цьому роль, він зараховує, зокрема, уявлення людини про «справедливе-несправедливе», що реалізується в процесі формування політико-правової свідомості особистості в умовах впливу на людину державних правових інститутів. Саме тому, як стверджує науковець, «уявлення людини про справедливе-несправедливе стосовно інститутів права та влади з позиції критеріїв справедливості є... складовою політико-правової свідомості» [305, с. 41].

Вирішення проблеми «справедливого-несправедливого», що у вищенаведеному випадку використовується для визначення психологічних аспектів функціонування людини й суспільства, в іншій проекції, а саме правовій, може бути використано для визначення критеріїв справедливості та посилити аргументацію щодо визначення мотиваційних засад державного примусу як інституційного вияву правової системи суспільства. Із цього приводу О. Васильченко зазначає: «Критерієм справедливості або несправедливості інтересів суспільства виступає правова справедливість, право як соціальний компроміс між вимогами різних людей і соціальних груп» [48, с. 30].

Звернемо увагу на те, що в контексті аналізу феномену справедливості як темпорально-просторової підстави державного примусу актуалізуються її сутнісні характеристики як елемента правової дійсності. Один з провідних вітчизняних філософів права С. Максимов саме з таких позицій і розгортає свій дискурс щодо проблем справедливості в її правовому та аксіологічному вияві. Як він зазначає,

«саме справедливість виступає основою ідеї права, виражає його суть, а особливий акт визнання конституює як справедливість, так і феномен права загалом. Феномени волі, інтересу, свободи, рівності, особистих прав і загального блага виявляються правовими цінностями лише в тій мірі, в якій містять в собі момент визнання» [215, с. 269].

Як бачимо, С. Максимов не намагається абсолютизувати правову природу справедливості, а прагне осягнути всю багатоманітність цього явища у соціальному, моральному, правовому та ціннісно-орієнтаційному вимірах. Особливе зацікавлення викликає визначення наявності двох понять справедливості, котрі вчений асоціює з двома вимірами соціального буття – персональним та інституціональним. Його твердження фактично фіксують плюралістичну природу феномену справедливості, визначаючи її дихотомічність, тобто наявність паралельно існуючих його проявів – у суб'єктивному («справедливість як характерна риса особистості, яка належить до чотирьох головних чеснот людини нарівні з розсудливістю, мужністю і мудрістю») та об'єктивному («справедливість, яка стосується соціальних інститутів, а також політична справедливість, яка стосується права і держави») вимірах.

Розуміння справедливості як темпорально-просторової підстави державного примусу розкривається через таке бачення цих феноменів, коли йдеться про потребу виходити з принципів плюралізму. Тут доречно, вважаємо, навести твердження вітчизняного дослідника О. Ковнерова щодо того, що «радикальна плюралізація... поставила під сумнів форми і способи індивідуальної та групової ідентичності і відправила до архіву попередні класичні соціально-філософські теорії. Соціальний світ виявився розбіжним на рівні субстанціональних підстав та втратив форму єдиного цілого» [158, с. 55].

Ідеї плюралізму дозволяють нам визначити пріоритетні напрямки у встановленні детермінантних зв'язків феноменів справедливості та державного примусу. Маємо визнати, що бачення справедливості не тільки виходить за межі морального змісту та переміщується у правовий простір, але й виявляє свої особливості з огляду на ті зміни, які відбуваються в політико-правовому просторі.

Варто зазначити, що посилення таких плюралістичних тенденцій спричинено серйозними процесами глибинного характеру, що пов'язані із змінами у світоглядних орієнтирах сучасної цивілізації. Уже згадуваний вище дослідник О. Ковнеров робить спробу позначити ті напрямні, що корелюються з такими орієнтирами. До них він зараховує ідеї раціональності, солідарності, легітимації. І серед них увага приділяється аналізу особливостей цивілізаційного розвитку, які сприяють явищу плюралізації в його соціокультурному та світоглядному вияві.

Слушною вважаємо думку О. Ковнерова про ті виклики, з якими стикаються процеси становлення новітнього плюралізму. Їх він характеризує так: «прагненню до єдності у сучасному плюральному світі протистоять могутні центробіжні тенденції, що спрямовані на збереження локальної (індивідуальної або групової) ідентичності; спроби насильницького згладжування існуючих відмінностей сприймаються їх носіями як велика несправедливість та провокують жорстокий спротив, що призводить до відкритих зіткнень; будь-яка форма єдності (солідарності) в сучасному плюральному світі потребує легітимації у перспективі справедливості, що розуміється у широкому сенсі як повага до відмінностей» [158, с. 55].

Осягнення плюралістичної природи феномену справедливості залежно від темпорально-просторових умов дає можливість визначити не тільки суттєві характеристики феномену справедливості в морально-етичному та правовому вияві, але й зрозуміти місце її у просторі сучасної правової реальності, зокрема й у процесах формування засад державного примусу як ідеї та правового явища.

Плюралістичну природу феномену справедливості розглядає вітчизняний правознавець С. Прийма, аналізуючи цю проблему в рамках тлумачення права. Він вважає, що прояв справедливості при тлумаченні права спричиняє виникнення таких її типів, як індивідуальна та колективна справедливість, що визначається тим, хто формує погляди щодо справедливості та хто є її носієм. На нашу думку, така позиція сприяє осягненню справедливості як важливого мотиваційного аргументу здійснення державного примусу як правового акту.

Щодо індивідуальної справедливості, то вона, як зазначає С. Прийма,

«надана людині від природи як здатність оцінки інших людей та соціальних явищ, тому вона покликана визначити пріоритети соціально-політичного розвитку, раціональні стандарти та розподільчі процеси тощо». У підсумку «індивідуальна справедливість пов'язана із сумлінням особи, наявність якої робить людину здатною до критичного ставлення до оточення з позицій добра і зла» [265, с. 73]. Зауважимо, що така позиція дає можливість зрозуміти мотиваційну природу феномену справедливості на інтерперсональному індивідуальному рівні стосовно проблем здійснення державного примусу як правового акту. Розуміння справедливості на індивідуальному рівні дає можливість кожному конкретно взятому суб'єктові сформулювати свою позицію щодо інституцій державного примусу.

Коллективна ж справедливість, на переконання С. Прийми, «формується в межах певних соціальних груп, учасники яких є носіями групової правосвідомості та здійснюють повсякденну, професійну чи доктринальну інтерпретацію. При цьому носієм означеного аспекту справедливості є певна група осіб, які пов'язані між собою стійкими зв'язками, заснованими на спільності трудових або особистих інтересів» [265, с. 74]. Тобто цей тип справедливості також формує специфічну систему мотивацій, яка дозволяє реалізовуватись інституціям державного примусу.

Вище ми вже зазначали, що справедливість виявляється у правовій формі. Розвиток такого виду поглядів можемо простежити, зокрема, у дослідженнях низки вітчизняних правознавців. Так, наприклад, Н. Добренька стверджує, що «принцип справедливості є важливим при вирішенні конкретних юридичних справ (приміром, при визначенні міри кримінального покарання). У чинному законодавстві притягнення до відповідальності, призначення чи звільнення від покарання, визначення суворості чи м'якої міри примусу базується на принципі справедливості» [98, с. 27]. Цей висновок доволі чітко корелюється з тезою про значення аксіологічного розуміння справедливості для здійснення акту державного примусу, що полягає в її тлумаченні одночасно як підстави та мети цього акту. Саме тут і визначається взаємозв'язок справедливості та покарання,

що переходить зі суто теоретичного та категоріального у практичний свій вияв. Ці проблеми аналізує, зокрема, вітчизняна правознавиця О. Головченко. Вона розглядає феномен справедливості як фундаментальний принцип права у практичній площині: «Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин має бути домірним злочину» [67, с. 7].

Розглядаючи феномен справедливості як мотиваційну підставу здійснення державного примусу в суспільстві, особливу увагу варто звернути на її соціальний вимір, що визначає такий різновид справедливості, як соціальна справедливість.

Сучасний стан світової цивілізації характеризується ознаками, що визначаються особливим змістом розвитку нових суспільних відносин, які реалізуються у нових соціально-політичних, економічних та світоглядних умовах. Становлення глобалізованого світу формує появу нових суперечностей у його функціонуванні, виявляє їх непримиренний характер, що неодмінно зумовлює появу таких явищ, як насильство у міжособистісних та міждержавних відносинах, реалізованого в розвитку феномену злочинності, яка демонструє тенденцію до зростання і на міжнародному, і на регіональному та національному рівні. Саме тому актуалізуються проблеми визначення сутності засобів державного примусу, здатного протистояти цим явищам, а також питання щодо особливостей призначення та здійснення покарання як форми і мети цього політико-правового феномену.

Філософсько-методологічні принципи аналізу феноменів примусу та покарання у їх тісному взаємозв'язку містяться у творчій спадщині представників класичної філософської думки, особливо у творах І. Канта та Г. Гегеля. Перший з них вважав застосування покарання стосовно злочинців виявом каральної справедливості, що повинно реалізовуватись наявною в суспільстві системою влади за посередництвом особливих інститутів [140, с. 291]. Оскільки відповідно до визначеного ним феномену категоричного імперативу як специфічного регулятора міжособистісних та міжінституційних відносин у суспільстві визначались принципи відплати злом за зло, можемо стверджувати, що в

подальшому це твердження стало філософсько-правовим обґрунтуванням специфічного підходу до покарання, що відомий сьогодні як ретрибутивістський. Г. Гегель використовував принципи своєї філософської концепції для аналізу феноменів примусу та покарання, які він, логічно, трактував як результат розвитку ідеї. Особливе значення у філософських доводах філософа відводилось проблемам позарозумної волі, котра безпосередньо визначає філософсько-правові процеси, до яких він зараховує і феномени примусу та покарання. У праці «Основи філософії права, або Природне право і державознавство» Г. Гегель писав: «Покарання злочинця не лише справедливе в собі – як справедливе, воно водночас – його в собі суцільна воля, буття його свободи, його право, – але також право, закладене в самому злочинцеві, тобто в його суцільній волі, в його вчинку. Адже в його вчинку, як у вчинку розумної істоти, міститься те, що він виступає чимось загальним, що ним встановлюється закон, який злочинець у цьому вчинку визнав для себе, під який він, отже, може бути підведений, як під своє право» [61, с. 97].

Вітчизняні правознавці звертають увагу на наявність певних принципів призначення покарання, що розглядається як важливий чинник реалізації державного примусу. Передусім варто відзначити питання реалізації законності, що виражається у функціонуванні судових органів, котрі являються суб'єктами державного примусу. Доцільним принципом призначення покарання вітчизняний правознавець О. Перешивко вважає і принцип справедливості, апелюючи до тези про те, що «зважена міра покарання, призначена з урахуванням вимог чинного законодавства, є не лише відплатою, карою за злочин, а й захистом винного від можливого перевищення влади під час засудження та здійснення покарання» [255, с. 287].

Цю думку підтримують і вітчизняні правознавці І. Сервецький та В. Редька. Вони, зокрема, зазначають: «Справедливість, як один із основних принципів призначення покарання, поняття відносне, а тому філософське, що залежить від багатьох факторів, таких, як: роль державних органів у призначенні покарання; рішення суду; дії Кримінального кодексу, який повинен відповідати

суспільному розвитку, свідомості суспільства; власне відношення особи, яка вчинила злочин, до міри кари за його вчинення» [296, с. 88]. Відтак автори стверджують, що «справедливе покарання – це законне, морально-етичне, об'єктивне, позбавлене упереджень рішення від імені держави, що застосовується до особи, вина якої доказана у кримінальному судочинстві» [296, с. 88]. На нашу думку, така позиція варта уваги, оскільки чітко визначає філософсько-правовий вимір феномену покарання як засобу та мети державно-правового примусу.

Особливості становлення інституту покарання як підстави та результату (мети) державного примусу виявляються в процесі аналізу такого принципу призначення покарання, котрий розкриває специфічну індивідуальну складову цього правового явища. Саме тому О. Перешивко актуалізує значення принципу індивідуалізації, «яка виражена в багатьох нормах чинного кримінального законодавства. Виділення індивідуалізації покарання як самостійного принципу призначення покарання вважаємо обґрунтованим, оскільки в кримінальному праві відповідальність персоніфікована: вона настає тільки у відношенні до конкретної особи, винної у вчиненні конкретного злочину, на підставі врахування тяжкості скоєного злочину, особи винного, а також обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання» [255, с. 287]. Наведений підхід, на нашу думку, свідчить, що у використанні інституту покарання у рамках здійснення державного примусу варто дотримуватись поваги до індивідуальності як специфічного прояву людської екзистенції.

Відзначимо, що діалектика державного примусу та покарання проявляється специфічно та залежно від низки суб'єктно-об'єктних факторів і відповідно до цього сформованих зв'язків. Д. Ягунов вводить у вітчизняний правознавчий науковий обіг так зване поняття «модуляції покарання», концентруючи увагу на кримінальному його прояві. Модуляцією кримінального покарання пропонується розуміти «сукупність історично обумовлених ознак, які визначають сутність, мету, функціональне призначення та інституційне забезпечення реалізації каральних практик та пов'язану з ними певну суспільно-економічну формацію» [376, с. 219]. У цьому випадку ми вбачаємо спробу прихованої абсолютизації

соціального чинника, а використання марксистської соціально-політичної та економічної термінології (суспільно-економічна формація), очевидно, не може вважатись допустимим, оскільки проблеми покарання як реалізації державного примусу стосуються радше питань наявних у тому чи іншому суспільстві ментальних станів та традицій, сформованих у рамках становлення певних морально-етичних принципів, що реалізуються у праві.

Модуляційний підхід до визначення суті покарання як кримінального правового явища в Д. Ягунова фактично обирає форму розвитку пенологічних поглядів відомого французького філософа-постмодерніста М. Фуко. Слушною видається думка, що в наш час маємо справу з появою нових умов, які визначають особливості призначення та реалізації покарання, що своєю чергою визначає виникнення четвертої модуляції кримінального покарання. Д. Ягунов зазначає із цього приводу зазначає: «Сучасна глобалізаційна модуляція кримінального покарання пов'язана зі «зрощенням» злочинності. Те намагання принаймні «щось» «робити зі злочинцями», і, за можливості, «максимально дешево», якому «пристрій безпеки» з останніх сил намагався надати соціальне «обличчя», так і не змогло втримати рівновагу, похитнувшись у напрямку просто «максимально дешево» [376, с. 225].

Додамо, що разом з визначенням глобалізаційної природи сучасного цивілізаційного суспільства Д. Ягунов акцентує увагу й на тому, яким чином соціально-політичні та правові процеси сучасності відображають особливості науково-технічного прогресу. У цьому випадку можна погодитися з таким способом аналізу проблем кримінального покарання, коли використовуються позасоціальні питання та аспекти, що пов'язані з технологічними процесами. Як зазначає науковець, «вторгнення техніки та електроніки до суспільної свідомості не могло не відобразитися на сутності, формах та проявах соціального контролю, який дедалі більше набував паноптичного характеру та примушував неприродно змінюватися категорію свободи» [376, с. 225].

Отже, бачимо поступовий відхід дослідника від соціологізаторства та звертання уваги на важливі проблеми формування основ новочасної суспільної

свідомості, базованої на високих морально-етичних принципах, у рамках яких людина, її екзистенція вважається найвищим надбанням сучасності.

Особливості тих процесів діалектики державного примусу та покарання в сучасних умовах, коли маємо справу з процесами глобального характеру, диктують необхідність змін у пенальній політиці, і правознавець О. Мидвецький вважає, що це виявляється в надмірній політизації покарання як інституту та феномену права. На його думку, «за останні десятиліття глобалізація стала одним із найважливіших факторів впливу на формування пенальної політики сучасних держав. Наслідки такого впливу грандіозні, зміна ідеологічного обґрунтування покарання від реабілітації до відродження позитивістських концепцій, посилення ролі приватних акторів в пенальній сфері, яка до цього визнавалась виключно вотчиною держави, зміна концептуальної сутності в'язниці, широке використання альтернативних позбавленню волі санкцій, постійне збільшення в'язничного населення та ін.» [228, с. 460] Відтак правознавець називає політизацію однією з прикметних рис сучасного глобалізованого суспільства, що відбувається абсолютно в усіх сферах людського життя, зокрема і в правовій сфері та пенальній як її частині.

Зрозуміти взаємозв'язок державного примусу та покарання можна на основі чіткого розуміння самого феномену покарання як такого явища, що реалізується в багатьох вимірах – морально-етичному, політико-правовому, світоглядному та економічному. Дослідники проблем інституту покарання по-різному підходять до конкретизації визначення цього поняття, особливо його формальних ознак. Наприклад, вітчизняні правознавці І. Сервецький та В. Редька зазначають: «Покарання має декілька складових, а саме: – ізоляція особи, яка вчинила злочин, шляхом вилучення її із суспільства та утримування у спеціальних закладах протягом певного часу; – створення потерпілому належних безпечних умов життєдіяльності у суспільстві, сім'ї тощо; – виховний вплив на осіб, які в силу різних обставин допускають, готують або вчиняють злочини; – лікування душі злочинця, приведення її у відповідність до суспільних інтересів, меж; – місця відбування покарання повинні бути такими, що сприяють виправленню

і не містять негативних обставин та озлоблення засудженого. У цьому випадку кара повинна бути незворотною – справедливою, але неминучою» [296, с. 87].

Важливим аспектом взаємозв'язку державного примусу та покарання виступають питання превентивного виміру покарання, суть якого логічно містить і питання запобігання можливому правопорушенню, адже завдання покарання правопорушника також полягає й у визначенні тих умов, які в майбутньому не дадуть скоїти можливий злочин, сприятимуть виникненню таких обставин, за яких можливий правопорушник замислиться про ймовірні наслідки своїх неправових дій. У цьому ракурсі цікавою видається думка дослідниці О. Рябчинської, що «при оцінюванні ефективності загально-превентивної мети покарання слід брати до уваги, що правосвідомість охоплює не тільки уявлення про право, законодавство, а й про законність, про правосуддя. І якщо знання про кримінальний закон, про кримінальну відповідальність та покарання як про такі формується в рамках когнітивної функції правосвідомості, то уявлення про стан законності та правосуддя у державі формується на основі інформування про діяльність інших учасників кримінально-правової політики, якими виступають суди та правоохоронні органи» [284, с. 179]. Ці ж ідеї, які стосуються розмежування розуміння феномену покарання на засадах карального та превентивного його виміру, висловлює і правознавець В. Куц. Він вважає, що «в Україні настала пора перейти від принципу невідворотності покарання до принципу невідворотності кримінально-правового реагування на вчинення кримінального правопорушення не лише на законодавчому рівні, але й на рівні професійної та загальної правосвідомості. Сприятиме цьому все більш широке запровадження відновного правосуддя, а також подальше розширення арсеналу засобів кримінально-правового реагування на кримінальні правопорушення, що, з одного боку, забезпечує належний рівень законодавчої диференціації кримінально-правового реагування, а з іншого – сприяє його індивідуалізації» [196, с. 126]. Ці ж ідеї підтримує і Л. Мостепанюк, зазначаючи, що позитивного схвалення заслуговують тенденції щодо розширення сфери застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, оскільки це «викликано потребою

гуманізації кримінальної відповідальності шляхом зменшення кількості судимих осіб і осіб, які позбавлятимуться волі» [233, с. 413].

Отже, можемо стверджувати, що процеси, які формуються в сучасних умовах, реально впливають на взаємозв'язки державного примусу та покарання, мають такий характер, що визначається особливим проявом високих морально-етичних норм та принципів, базованих на засадах гуманізму та пошанування гідності людської екзистенції.

Доволі цікаву позицію щодо діалектики державного примусу та покаранню демонструє у своєму дослідженні вітчизняний правознавець Ю. Крисюк. Він порушує питання про так званий «соціальний контроль над злочинністю», який, на нашу думку, можна розглядати як різновид державного примусу, до якого входять: а) встановлення того, що саме в конкретному суспільстві розцінюється як злочин (криміналізація діянь); б) встановлення системи санкцій (покарань) та конкретних санкцій за конкретні злочини; в) формування інститутів формального соціального контролю над злочинністю (поліція, прокуратура, суди, органи виконання покарань, враховуючи пенітенціарну систему тощо); г) визначення порядку діяльності установ та посадових осіб, котрі представляють інститути контролю над злочинністю; д) діяльність цих установ та посадових осіб, спрямовану на виявлення та реєстрацію вчинених злочинів, виявлення й викриття осіб, що їх вчинили, призначення покарання стосовно таких осіб (злочинців), забезпечення виконання призначених покарань; е) діяльність інститутів, організацій, приватних осіб із здійснення неформального контролю над злочинністю (від сім'ї та школи до общини, клану, земляцтва, «сусідського контролю»); є) діяльність численних інститутів, установ, посадових осіб, громадських організацій щодо профілактики (попередження) злочинів [190, с. 39]. Контроль над злочинністю Ю. Крисюк визначає як «один із видів соціального контролю, котрий являє собою механізм самоорганізації (саморегуляції) та самозбереження суспільства шляхом встановлення й підтримання в цьому суспільстві нормативного порядку, усунення нейтралізації, мінімізації нормопорушуючої (девіантної) поведінки» [190, с. 40].

Висновки до розділу 5

За результатами аналізу розглянутих у розділі проблем можна сформулювати такі висновки:

Аксіологічна властивість державного примусу як правового феномену виявляється у здатності за допомогою його правових інституцій сприяти формуванню тих суспільних цінностей, котрі якнайкраще сприяють утвердженню того суспільного порядку, який здатний забезпечити належне функціонування наявного суспільного устрою.

Ціннісна характеристика державного примусу в його відношенні до проблем соціального враховує той факт, що це явище широко застосовується для захисту суспільних відносин, які можуть постраждати від правопорушень та інших небажаних явищ правового характеру.

Питання визначення ціннісного виміру права актуалізують проблеми його суб'єктивації, зважаючи на що, методологічна підстава аксіосфери права є суб'єктоцентричною за своєю суттю, фіксуючи особливості процесу задоволення потреби суб'єкта як активної соціальної одиниці.

Суб'єктивація права у вигляді його функціонування на рівні суб'єктивного права актуалізує питання особливостей поведінки особи на засаді пріоритетності певних ціннісних орієнтацій.

У державі, побудованій на засадах пріоритетного значення людської екзистенції, правові цінності виступають у вигляді реалізації загальнолюдських цінностей, що посилює тенденцію до гуманізації права, яка основана на визначенні поведінки особи на засадах поважання фундаментальних загальнолюдських цінностей, юридично оформлених у праві.

Необхідним є формування правової держави, для якої властиві верховенство права та легітимність влади, високий престиж та ефективність права, гарантована захищеність особи та беззаперечна реалізація демократичних прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина.

Питання свободи в її правовому вимірі у контексті здійснення державно-

правового примусу стосуються філософсько-правових та світоглядних проблем вибору як морально-етичного та діяльного феномену. Залежність між свободою і відповідальністю особистості прямо пропорційна: що більше свободи надається людині, то більша відповідальність за її використання.

Методологічні принципи дослідження проблем взаємодетермінації відповідальності та примусу містяться у спадщині класичної філософської думки і передусім у філософсько-правових поглядах представників німецької класики (І. Кант та Г. Гегель), які зуміли виробити оригінальні концепти на основі докладного аналізу відомих прийомів соціальної регуляції, здійснивши потужний вплив на подальші філософсько-правові розвідки, враховуючи і сьогодення.

Особливості суб'єктно-об'єктних відносин в умовах реалізації правового феномену державного примусу характеризуються його реалізацією поза волею конкретного суб'єкта права, але водночас і визнанням наявності зовнішнього впливу на свідомість, волю та поведінку з боку спеціально уповноважених суб'єктів права у вигляді держави та її представників. Це виявляє зв'язки державного примусу та юридичної відповідальності в аксіологічному вимірі.

Визначення правової природи справедливості, акцент на соціальних аспектах, ступінь фіксації міжособистісної взаємодії людей у соціумі дає можливість краще зрозуміти суть справедливості, встановлення якої розглядається як необхідна умова забезпечення функціонування соціуму, його становлення в напрямку ширшого забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Правовий вимір справедливості не може не порушувати питання такого забезпечення в умовах наявності тенденцій до примусу, зобов'язання суб'єкта соціально-правових відносин дотримуватись чітко визначених правових вимог, що своєю чергою актуалізує значення справедливості як феномену, що визначає мотиви здійснення державного примусу.

Варто визначити дихотомічну природу справедливості, коли її морально-етичний та правовий зміст формує ціннісно-орієнтаційні підстави тої світоглядної бази, що властива тому чи іншому соціуму. Такі висновки свідчать про те, що ідея справедливості може стати важливим правовим принципом, який своєю чергою

здатен впливати на державний примус як правовий феномен. Справедливість трактується як важлива морально-етична категорія, здатна трансформуватись та набувати правової визначеності у вигляді елемента соціальної регуляції.

Визначено наявність двох понять справедливості, що асоціюється з двома вимірами соціального буття – персональним та інституціональним. Це фактично фіксує плюралістичну природу феномену справедливості, визначаючи її дихотомічність, тобто наявність паралельно існуючих його проявів – у суб'єктивному та об'єктивному вимірі.

Осягнення плюралістичної природи феномену справедливості залежно від темпорально-просторових умов дає змогу визначити не тільки суттєві характеристики феномену справедливості в морально-етичному та правовому вияві, але й зрозуміти місце її у просторі сучасної правової реальності, зокрема й у процесах формування засад державного примусу як ідеї та правового явища.

Справедливість виявляється у правовій формі. Розвиток такого виду поглядів можемо побачити, зокрема, у дослідженнях низки вітчизняних правознавців. Цей висновок доволі чітко корелюється з тезою про значення аксіологічного розуміння справедливості для здійснення акту державного примусу, що полягає в її тлумаченні одночасно як підстави та мети цього акту. Саме тут і визначається взаємозв'язок справедливості й покарання, що переходить зі суто теоретичного та категоріального у практичний свій вияв. Розглядаючи феномен справедливості як мотиваційної підстави здійснення державного примусу в суспільстві, особливу увагу варто звертати на її соціальний вимір, що визначає такий різновид справедливості, як соціальна справедливість.

Становлення глобалізованого світу формує появу нових суперечностей у його функціонуванні, виявляє їх непримиренний характер, що неодмінно зумовлює появу таких явищ, як насильство в міжособистісних та міждержавних відносинах, реалізованого в розвитку феномену злочинності, яка демонструє тенденцію до зростання і на міжнародному, і на регіональному та національному рівні. Саме тому актуалізуються проблеми визначення сутності засобів державного примусу, здатного протистояти цим явищам, а також питань щодо

особливостей призначення та здійснення покарання як форми і мети цього політико-правового феномену.

Класична філософсько-правова парадигма, сформована на основі філософських поглядів І. Канта та Г. Гегеля, дає можливість визначити основні напрямки аналізу феноменів державного примусу та покарання в їх тісному взаємозв'язку, визначаючи ті важливі світоглядні принципи, які не втратили значення до нашого часу та дають змогу розібратись з особливостями прояву розглядуваних проблем у правовому просторі сучасності.

РОЗДІЛ 6

ПРАКСЕОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТЕМПОРАЛЬНО-ПРОСТОРОВОГО КОНТИНУУМУ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ В УКРАЇНІ

6.1 Вплив ідеологічного апарату примусу на убезпечення від проявів політичної нестабільності

Будь-які самостійні суспільні інституції так чи інакше характеризуються наявністю ідеологічного підґрунтя. Чи то дитячий садок і школа, як первинні агенти соціалізації, чи то церква, чи заклади пенітенціарного спрямування – всі вони чинять певного рівня соціально- та правовиховний вплив, всі користуються відповідними засобами, що формують ідеологічний апарат.

Як зазначає вітчизняний науковець М. Скригонюк, зв'язок філософсько-правового вчення про маси і теорії ідеології об'єктивно зумовлений потребами суспільного генезису, а передусім процесами: захисту прав і свобод людини, державотворення за участю мудрого простонароду, побудови класичного громадянського суспільства, закономірностей боротьби за мир тощо. Адже процес правореалізаційної діяльності, державотворення за участю мудрого простонароду, як і всього українського народу, для людини, громади, нації (народу), їх повноцінного функціонування в умовах одержавленого суспільства можливий лише за умови повноцінного ідеологічного забезпечення [308, с. 285].

Якщо існують очевидні зв'язки між державою та особою, то повинна існувати й певна ідеологічна система, яка їх аксіологічно пов'язує, розставляє акценти в системі субординації.

Така постановка питання вказує на те, що державний примус – категорія, що стосується далеко не лише всім звиклої системи притягнення до юридичної відповідальності й виконання покарань, а також системи цивільного захисту населення. Вона торкається й інших сфер людського існування, а точніше – всіх

тих, де має місце панування позитивного права, що спрямоване на захист інтересів панівної частини суспільства.

У такий спосіб ми намагаємося наголосити на тому, що держава чинить імперативний вплив на особу не лише за допомогою засобів превенції та елімінації наслідків протиправної поведінки у випадку, коли шкода завдана конкретним приватним інтересам, а й тоді, коли йдеться про загрозу безпеці самої держави, обраної народом політичної еліти, злагодженому існуванню суспільства тощо.

Утім, застосування сили – це чи не остання стадія, найбільш рішучий етап впливу на особу чи групу осіб, коли вирішити ситуацію іншими способами не вдається. І власне ідеологічна система слугує своєрідною віссю, яка дуже чітко вимальовує діалектичну єдність переконання та примусу. Отже, переконання, правовиховний вплив, пропаганда – це не щось зовсім інакше, чуже системі примусу, це один з етапів ідеології, найпоширеніший та найбажаніший.

Головний зміст правової ідеології форматується зі структури плебсології як науки про народ, конфлікти всередині певних його груп та зіткнення з політичною елітою. Названа галузь філософсько-правової науки торкається поглядів про правові відносини, що виникають у суспільному житті між людиною (національними, соціальними групами) та державою (органами її влади). Адже концептуальним моментом плебсології є світоглядні погляди, відповідно до яких природне право людини невпинно конкурує із соціальним правом.

Конституативний момент плебсології стосується питання державної, як і будь-якої іншої, влади, що волею історичних обставин постає ускладненою системною соціально-правовою конфігурацією, коли воля керованих – більшості доволі часто та несправедливо підпорядкована волі керуючих – меншості. Водночас у взаємних стосунках перших, які набули мудрості з власного життєвого досвіду, з іншими – особливою елітарною групою, що вихована на звичаях апаратної роботи, виникають закономірні невідповідності (що є обов'язковою причиною масових заворушень, повстань, громадянських війн, військових конфліктів тощо) та суперечностей, що обов'язково вирішуються [308,

с. 286].

У зазначеному вище контексті ідеологічної парадигми модерну філософсько-правову концепцію, що впливає із засад плебсології, можна розглядати як систему філософсько-правових ідей та поглядів, що теоретично сформовані на основі аналізу норм національних та світових галузей права, а також відповідної правореалізаційної діяльності. І тут варто вказати на те, що в сучасній науці ідеологія права як така проявляється в ефективізації рівня правової інформованості, підвищенні рівня правової культури окремої особи, усвідомленні народом своєї ролі як єдиного джерела влади в процесі управління державою, зростанні рівня правосвідомості громадян, зниженні рівня правового нігілізму, а також і юридично нейтральної, конформної поведінки, яку витісняє соціально активна поведінка громадян тощо.

І все ж, у відносинах «людина – держава» не завжди вдається досягти консенсусу в межах самих лише ідеологічних переконань, поширених за допомогою засобів правової пропаганди. І коли така незгода з боку особи чи групи осіб виходять за рамки, що окреслені законом та становлять загрозу суспільному ладу, державний апарат вдається до застосування державного примусу.

Зі сказаного впливає судження про те, що якщо попередні розділи нашого дослідження торкалися здебільшого примусу до людей, які притягаються до юридичної відповідальності, внаслідок вчинення правопорушення, то тут мова піде про примус до осіб і груп осіб, що порушують суспільну безпеку, іншими словами, про протидію стихійним масовим заворушенням, акціям громадянської непокори та межі такої протидії.

Теорія плебсології та ідеологія права як категорія філософії права схильна класифікувати акції громадянської непокори та масові заворушення на певні стадії, що пов'язані з історичними періодами розвитку людства. Так, перехід від первіснообщинного ладу до рабовласницького (а в деяких випадках безпосередньо до феодалізму) був першою в історії зміною соціально-економічної формації. Він здійснювався через історичні процеси зміни докласового

суспільства класовим. Кілька століть у сфері науковців загострюється полеміка щодо можливих шляхів такого переходу. Одні вчені вважають, що зміна первіснообщинного ладу рабовласницьким відбулася еволюційно, інші переконані – еволюція підготувала революцію, і тільки завдяки революційній хвилі був винищений відмираючий первіснообщинний лад.

На думку російського вченого О. Селезнєва, генеза й еволюція, а також динаміка процесу розвитку людства повсякчас відбувається шляхом поступальних змін. Вона є продуктом суспільного симбіозу з урахуванням аспектів плебсологічних коливань. Форма таких зрушень є мінливою і часто відбувається під виглядом акцій громадянської непокори та масових заворушень, завжди триває еволюційним шляхом і фактично є продуктом суспільного синтезу за участю масової плебсологічної активності, зокрема у формі суспільних заворушень. Будучи творцями та синтезатори ідеї масової революції, її активатори, що за сумісництвом поставали вченими у сфері наукового матеріалізму, фактично штовхали общини на перехід та зміну первіснообщинного суспільного ладу на рабовласництво та феодалізм. У підсумку це спричинилося до того, що відбулася певна деформація поняття акцій громадянської непокори та масових заворушень. Окрім цього, такі заходи почали ототожнювати з революціями [293, с. 197].

Осмислення засад трансформації первіснообщинного ладу в рабовласницький було свідомо відкинута науковцями-матеріалістами, хоча перехід від первіснообщинного до рабовласницького ладу, як і переходи до інших суспільно-економічних формацій, супроводжується жорсткою класовою боротьбою. Визначимо сутність такої класової боротьби.

Відштовхуючись від тлумачення, що революція – це повсякчас кардинальний поворот та зміна курсу соціального і політичного розвитку держави, який передбачає позбавлення від усього того, що втратило актуальність, та встановлення панування нового, прогресивного та своєчасного, шляхом заколоту та сили, то легко зрозуміти, що будь-які революції – це завжди злочини та правопорушення.

У період первіснообщинного ладу такі делікти врегульовувалися на рівні місцевих звичаїв. У подальшому форми придушення масових заворушень, що становлять загрозу національній безпеці, еволюціонують паралельно з еволюцією суспільного розвитку. Загальновизнано, що рух суспільних відносин становить собою природничо-історичний процес, під час якого відбувається послідовна зміна суспільно-економічних формацій. Тож закономірна еволюція суспільного ладу крокувала від низького до високого, від відсталого до передового.

Наприклад, в охопленому заворушеннями Бухаресті 1859 року відбулося засідання Валашських зборів. Вирішувалося питання про висування кандидатури на престол. Народ, враховуючи велику кількість селян, які прибули з навколишніх сіл, оточив будинок метрополії з усіх боків. Прихильники об'єднання Молдови і Валахії в одну державу під назвою Румунія використали рішучі настрої натовпу. Сепаратисти побоювалися застосування примусу, тому поступилися вимогам народу [184, с. 193–194].

Отже, якщо революція сприяє природно-історичній, а не надуманій зміні суспільно-економічної формації, вона насправді є вкрай потрібною для розвитку суспільства, інакше це може бути проявом політичного бандитизму, яким прикриваються для захоплення влади.

Загальновизнано, що еволюція і революція – дві невід'ємно пов'язані між собою форми руху суспільства, які сприяли і сприяють його трансформаційним процесам. Але ці дві форми руху наповнюються реальним змістом – наявністю масових заворушень. Для кожного народу такий рух залежав від низки чинників, зокрема географічних, кліматичних, етнічних, історичних, геополітичних, а також рушійних сил, ступеня їх рішучості.

Якщо розглядати революції як повсякчасні кардинальні повороти та зміну курсу соціального і політичного розвитку держави, який передбачає позбавлення від усього того, що втратило актуальність, та встановлення панування нового, прогресивного і своєчасного, шляхом заколоту і сили, то легко зрозуміти, що будь-які революції – це завжди злочини та правопорушення, що неминуче відбуваються із застосуванням імперативної сили держави. Примус,

застосований державними органами, різниться залежно від типу суспільної формації того чи іншого суспільства.

Отож, примус – необхідний елемент будь-якої суспільної організації. Донедавна в літературі, особливо в юридичній думці, побутувала думка, що державний примус та примус кримінально-процесуальний збігаються за обсягом і змістом.

Попри те, як видається у контексті простого логічного аналізу, ці поняття різняться і за обсягом, і за своєю суттю. З одного боку, поняття державного примусу, що вчиняється для охорони громадського порядку та безпеки є поняттям ширшим за обсягом, з іншого боку – кримінально-процесуальний примус вирізняється додатковим обсягом заходів. Тож поняття державного примусу ширше, але кримінально-правовий примус характеризується додатковими опціями: виключними можливостями та засобами.

У демократичних державах, де перевага віддається концепції антинасильства, заходи примусу в контексті масових протистоянь покликані захищати інтереси більшості і в жодному випадку не мають слугувати каральним функціям. Застосовуються вони тільки для усунення перешкод, що виникають на шляху здійснення нормальних функцій суспільства.

Окрім функції припинення суспільної загрози, застосування заходів примусу до учасників масових заворушень та осіб, що чинять загрозу суспільній безпеці та легітимній державній владі, заходи примусу до такої особи чи групи осіб мають виховний вплив. Проте існує думка, що чинити певний вплив на особу, вина якої не встановлена та не доведена судом, недоречно, антигуманно і незаконно.

Дехто за науковців заперечує проти такої постановки питання, зазначаючи, що виправляти та перевиховувати доцільно лише особу, яка визнана винною у вчиненні правопорушення, а такою вона визнається на підставі відповідного рішення суду. Застосування примусу до учасників масових заворушень має лише одну мету – припинення та усунення загрози і її наслідків.

Такої ж думки дотримується російський науковець Н. Миронов. Він,

зокрема, зазначає, що якщо вести мову про власне правовиховний вплив, то він має місце стосовно осіб, що вчинили правопорушення, та настає після вступу в дію рішення суду чи відповідного вироку, тобто безпосередньо в процесі виконання покарання. На етапі ж затримання, попереднього слідства та судового розслідування адміністративної чи кримінальної справи, в основі якої масові заворушення, тобто предметом посягання на які є суспільний правопорядок та громадська безпека, правовиховний вплив лише починає реалізовуватися, проте аж ніяк ще не дає бажаного результату [229, с. 5].

Такій концепції суперечить позиція, яку обстоюють російські вчені В. Корнуков та А. Макаренко. Вони наполягають, що сумніви стосовно значення цієї міри не виправдані. Адже агентами соціалізації та суб'єктами виховного процесу є всі люди, речі та явища, з якими взаємодіє людина. Виключна можливість виховного впливу спостерігається на прикладі застосування заходів примусового характеру, де припинення правопорушення, розкриття злочинів та встановлення особи-правопорушника і призначення йому справедливого покарання, а також виправдання невинних осіб вже самі по собі містять ознаки правовиховного впливу [174, с. 54; 213, с. 20].

Заходи щодо усунення наслідків правопорушення забезпечують успішний превентивний вплив, у цьому також виражається виховний вплив на суспільство.

Якщо ж примусовий захід застосовується щодо особи, яка в підсумку була визнана невинуватою у вчиненні правопорушення, тобто імперативна сила держави до неї застосовувалася не виправдано, у такому випадку виховний вплив не виникає, оскільки конкретна особа не зазнавала в ньому потреби [124, с. 151].

За загальним правилом, затримання є одним з найбільш практикованим видів, що мають місце при зіткненні інтересів громадян та їх об'єднань у протистоянні з владою. За своїм змістом затримання особи у випадку акцій громадянської непокори не варто плутати із затриманням на 15-денний термін, що є наслідком притягнення до адміністративної відповідальності та видом адміністративних санкцій.

Затримання в порядку запобіжного заходу, як і вид покарання, містить

силову складову, але якщо покарання має каральний, компенсаторний та виховний зміст, то затримання як запобіжний захід характеризується спрямованістю на припинення правопорушення, усунення загрози суспільній та національній безпеці, і якщо правовиховний вплив і наявний, то дуже поверхового [95, с. 9].

Наріжним каменем питання затримання як запобіжного заходу в межах протидії масовим заворушенням та акціям громадянської непокори варто вважати його підставність, а отже законність та обґрунтованість.

Вітчизняна правова доктрина епохи СРСР вказує на те, що особа підлягає затриманню у випадку, коли:

1) в її діях на момент застосування до неї запобіжного заходу наявні ознаки правопорушення, або ж вони були виявлені безпосередньо перед затриманням;

2) коли очевидці (перехожі, інші учасники акції, представники правоохоронних органів, інших органів виконавчої влади) безпосередньо вказують на особу як таку, що своїми діями створює загрозу суспільній безпеці;

3) коли на особі серед його особистих речей виявлено речові докази вчинення того чи іншого правопорушення [16, с. 43].

Відтак інформація фактичного характеру, така, що безпосередньо встановлює факт наявності бодай однієї з перерахованих ознак, дає підстави до затримання такої особи. На нашу думку, ця концепція, зважаючи на її архаїчність та функціональність при давно не існуючому політичному режимові, уже є застарілою.

Вказівка в законі та можливість затримання людей на підставі вказівки іншої особи чи групи осіб, що навіть не є потерпілими, дає можливість для створення загрози маніпуляції з різною метою, шансу на дискредитацію і з боку правоохоронних органів та органів виконавчої влади для боротьби та усунення інакодумців, і з боку груп чи об'єднань громадян, які формують суспільну опозицію такій особі.

Натомість у ході значного збільшення кількості протестних рухів в усьому світі, зокрема і країнах розвинутих демократій, практика застосування силових

запобіжних заходів суттєво випереджає теорію та пропонує останній ефективні праксеологічні прийоми і схеми протидії масовим заворушенням та акціям громадянської непокори, що становлять загрозу суспільній небезпеці.

Наприклад, на практиці доволі часто застосовують силу у вигляді затримання осіб, які чинять злісний опір правоохоронним органам, відмовляються пред'являти документи, що посвідчують особу, своєю поведінкою спричиняються до знищення об'єктів приватного, комунального чи державного майна.

Це ті ознаки, посилаючись на наявність яких у поведінці конкретної особи чи групи осіб, працівники правоохоронних органів миттєво вживають низку заходів щодо обеззброєння такої особи та її подальшого приводу до найближчого місцевого районного відділення поліції.

Ця процесуальна дія, як міра запобіжного заходу, має припинити завдання шкоди особам, матеріальним об'єктам, водночас відвертаючи загрозову ситуацію, а також отримати можливість встановити особу затриманого.

Деякі вчені, як, наприклад, О. Сергєєв, стверджують, що до зазначеного вище переліку підстав затримання особи-учасника масових заворушень слід додати спробу особи втекти з місця події [297, с. 65].

Водночас слід вважати безпідставними та незаконними затримання, які здійснюються лише щоб встановити факт того, чи людина брала участь у тій або іншій акції масової непокори, при цьому інформації про вчинення нею тих чи інших заборонених законом дій немає. Тобто затримання учасників масових заворушень та акцій громадянської непокори доцільне лише тоді, коли воно підпадає під перелік підстав для цього, визначений у Кримінальному процесуальному кодексі та підзаконних нормативно-правових актах правоохоронних органів. Цей перелік варто вважати мотивами до затримання у філософсько-правовій та кримінально-правовій доктрині. Мотивами є фактичні дані, що вказують на те, що підозрювана особа вчиняє протизаконні дії під час акцій громадянської непокори (які в такому випадку переходять до категорії масових заворушень), вчинила або ж має на меті вчинити такі дії, на що вказують речові докази. Якщо затримання учасників акції громадянської непокори

відбувається з порушенням законних підстав, тобто мотивів затримання, то його слід вважати недоцільним та незаконним [197, с. 167–168].

Станом на сьогодні апарат, на обов'язки якого покладено процедуру затримання і на який лягає головний тягар щодо забезпечення охорони і правопорядку у всіх державах та протидії масовим заворушенням, становить собою унікальний засіб примусової політики держави і в більшості держав має назву поліція.

Поліцейська діяльність має на меті охорону всіх форм громадського порядку та спрямована передусім проти ексцесів у громадських місцях. Поліцейська діяльність виникла як відповідь на потребу перманентної охорони суспільних відносин та держави. Про цей порядок держава зобов'язана постійно турбуватися з огляду на свої функції та загрозу втратити попит у суспільстві. Тож поліція з огляду на свою функціональну характеристику – необхідний атрибут держави.

У цьому криється необхідність існування поліції в сучасному суспільстві. При демократичному режимі кожній людині надається можливість робити все, що не шкодить інтересам іншого. Тому демократія обмежується законами, тобто закон обмежує свободу людини певними рамками. У цьому полягає основний принцип суспільного співжиття – окремі індивіди здійснюють свою життєдіяльність, не обмежуючи життєдіяльності інших індивідів. Проте досить часто виникають обставини, за яких діяльність окремих індивідів, їхніх організованих чи стихійних об'єднань суперечить інтересам суспільства загалом. Держава стоїть на сторожі інтересів суспільства, а як же бути окремій особі? Виходить, що держава повинна забезпечувати інтереси суспільства та права її окремих громадян. У цьому і криється сутність сучасного розуміння демократичної держави – ключ до її розуміння. Відомо, що держава має усувати, злагоджувати суперечності між загальними інтересами й інтересами приватними. Ця теза правильна щодо будь-якого державного інституту, зокрема й поліції. Її призначення в найзагальнішому вигляді можна визначити як підтримку (охорону, захист) встановленого в суспільстві правопорядку.

Як ми вже зазначали раніше, можливість застосування сили та примусу, зокрема сили і примусу до людей, що беруть участь у масових заворушеннях, – це та риса, яка вирізняє поліцію поміж інших органів у системі органів виконавчої влади.

Саме здатність застосовувати силу покладено в основу розуміння поліції зарубіжними вченими, представниками континентальної системи права. Квінтесенція поліцейської діяльності виявляється в можливості примусити вчиняти ті чи інші дії або, навпаки, під погрозою застосування сили, чи її безпосереднього застосування, змусити відмовитися від певної поведінки.

Оскільки історія неодноразово підказує нам, що механізми саморегуляції людини спрацьовують далеко не завжди, інститут поліції був і є особливо затребуваним органом. І саме у зв'язку з такою функціональною особливістю пов'язане існування поліції. Проте і такий стан речей в жодному разі не стверджує, що поліція – це синонім насильства. Зовсім ні, на практиці основним методом роботи поліції із суспільством здебільшого є попередження, превенція, застереження, переконання тощо [378, с. 250].

Щодо озброєності поліції ми підтримуємо думку А. Комзюка, що ця ознака поліції частіше зводилася до констатації факту наявності в неї як озброєного органу різних видів зброї. Саме засоби діяльності поліції з прадавніх часів допомагають підкреслити її соціальну сутність, що однаковою мірою характеризувала і поліцію, і жандармерію, і карабінерію й інші органи, що виконують аналогічну функцію. Озброєність, безпосередній примус – це сила, причому в широкому розумінні – «від простого дотику до насильницького позбавлення життя» [167, с. 154].

Загалом і на практиці, і в теорії юридичної думки панує думка про примус як доволі широкий перелік заходів – беззастережних однобічних приписів, що охоплюють не лише безпосередні форми і засоби, а також відносні чи непрямі форми й засоби, наприклад перевірки, ревізії, вето, штрафи, стягнення тощо. Ідеться про, по суті, «примусові органи». У цьому контексті варто зазначити, що це термін англосаксонської правової теорії і практики, що трактується як

правоохоронний чи правозастосовний орган, у суворому розумінні означає «правопримусовий орган». Тож і поліцію вартувало б охарактеризувати «правопримусовим» органом, що наділений правом застосування безпосереднього примусу для реалізації владних функцій.

Якщо глибоко аналізувати слово «влада», то розпочати слід з того, що це поняття, як і його синоніми – сила, диктатура, авторитет, характеризується багатозначністю та епітетивністю, а отже його розміщення в нормативно-правовій площині потребує уточнень та конкретизації з боку філософії, політології, соціології тощо.

Поняття «влада» має доволі широкий зміст та застосовується в повсякденному вжитку, коли йдеться про родинну, подружню, соціальну, політичну, трудову владу, владу сильнішого над слабшим, розумнішого над примітивнішим тощо. У суспільстві ж влада – це можливість і потенціал втілювати свої переконання, регулювати соціальні настрої та поведінку індивідів за посередництвом інструментарію: поваги, закону і сили.

Влада та вплив зумовлені низкою природних та соціальних детермінант або сукупністю інтегративних чинників, персональними рисами особи (виключні інтелектуальні, психологічні якості, вмільа риторика тощо). Вони не намагаються забезпечити належну поведінку силовими засобами, а постають як одна з її інтенцій. Водночас влада та вплив характеризуються моментальністю, раптовістю. Це вкрай важливо для феномену самої влади. Особлива характерна риса влади виявляється в тому, що державний апарат так чи інакше привласнює волю, залишаючи людині на розпорядження лише свідомість, хоча вольовий компонент, як здатність керувати своїми діями, у такому випадку переходить до іншого суб'єкта [62, с. 75].

Отже, влада – суттєвий елемент будь-якої організації суспільного життя. До того ж суспільна, соціальна влада характеризується не тільки вольовими відносинами, пов'язаними з існуванням більш чи менш стійкого колективу, вона завжди містить елемент примусу, який базується на необхідності управління спільною діяльністю людей. Такий примус сприймається учасниками колективу

як легітимний (звичайно, у певних межах), оскільки будь-яке об'єднання містить елемент обмеження його членів [167, с. 159].

Уособленням влади в суспільстві є держава. Це зрозуміло, позаяк держава є способом організації суспільного життя та володіє низкою монопольних властивостей і повноважень. Тож це апіорі означає покладення на неї обов'язку виконувати низку монопольних функцій.

Уповноважені державні органи мають право застосовувати легалізований примус, тобто використовувати делеговані народом повноваження, покладаючи на членів суспільства необхідність дотримуватися певних правил. Для цього використовується державна влада, власне апарат держави. Регламентація примусу відбувається відповідно до нормативно-правових норм, що продиктовані іменем держави й закону і які виражають волю панівної частини суспільства [299, с. 68].

Водночас закон є не тільки механізмом нормативно-правового закріплення державного примусу, а й способом імплементації у свідомість людей. Проте задля здійснення зазначеної ролі самі правові механізми повинні бути легітимними в рефлексії людської свідомості, мають слідувати загальним принципам права, що сформувалися впродовж багатьох тисячоліть у цивілізованих державах, та є передбаченими в більшості основних законів демократичних держав.

Заразом, якщо відштовхуватися від того, що примус є не причиною, а наслідком того чи іншого типу політичної системи, то державна влада так чи інакше має можливість його застосовувати, проте це не означає, що таке застосування доцільне в кожному випадку [303, с. 85].

Варто акцентувати на тому, що втілення заходів державного примусу так чи інакше пов'язано зі створенням меж та втіленням обмежень, зокрема й досить значних, і щодо фізичних осіб, громадян, осіб без громадянства, і щодо юридичних та службових осіб. У зв'язку із цим досить актуалізованим є вироблення належного правового підґрунтя, нормативно-правового базису щодо забезпечення функціонування зазначених форм.

Отже, змінити тип суспільних відносин, зокрема демократизувати його шляхом переходу до законності, правопорядку, забезпечення законних прав,

свобод та інтересів людини практично неможливо без радикальних суспільних настроїв. Динамічність та стрімка зміна соціально-політичної реальності здатна спричинити певний рівень нестабільності, спонукати до акцій громадянської непокори та масових заворушень. У зв'язку з радикалізацією суспільства, плекання так званого «хейтерства», підтримування певними силами соціального розколу суспільства масові заворушення стали реальною загрозою для інтересів безпеки держави, правопорядку, територіальної цілісності. Зазначені обставини спричиняють потребу вивчення філософсько-правової характеристики акцій громадянської непокори та масових заворушень, формування на належній науково-емпіричній базі формул для їх результативної превенції та елімінації негативних наслідків [309, с. 124].

Право на опір і право на повстання – це обумовлені певними соціальними обставинами підстави для людини, групи чи об'єднань людей захистити свої природні права адекватними способами і методами, зокрема вступаючи в суперництво з державою [399, р. 422–449].

Акт громадянської непокори – засіб відстоювання особою, групою осіб, громадою своїх порушених прав, і тому це некаране діяння (діяльність або бездіяльність), що полягає у відмові підкорятися представникам державної влади та спрямоване на досягнення певної мети – поновлення належного права, а відтак і законності. Сукупністю духовних ресурсів та умов для класичного розуміння акції непокори, відповідно до законів об'єктивної логіки, є природно-правовий, державотворчий дух нації. Тому із зазначеного вище раціонально стверджувати, що акція громадянської непокори характеризується не насильницьким, а мирним опором державній владі, завдяки деякій самопожертві протестувальників. Здебільшого акції громадянської непокори чиняться як розумовий супротив їхніх учасників органам виконавчої влади держави. Своєю чергою здатність людини мислити і, отже, у вищій розумовій формі теоретично осягати негативні наслідки функціонування одержавленого суспільства закономірно призводить до фактів виявлення явних порушень законності, а також дозволяє їй свідомо здійснювати аналіз і синтез знань на рівні обґрунтованих теорій [359, с. 8].

Природним є те, що внаслідок стрімкого поширення світом різноманітних протестних рухів філософсько-правова, соціологічна, правоохоронна та плебсологічна наука вдалася до практики певної класифікації акцій громадянської непокори. Основними критеріями такої класифікації є: 1) місце, 2) соціальний стан, 3) правове становище учасників, 4) кількість учасників, 5) спосіб дії, 6) мета тощо [309, с. 124].

Так, за кількістю учасників акції громадянської непокори варто класифікувати на індивідуальні, групові та акції за участю значної кількості громадян.

Що важливо, акції громадянської непокори, які є законними та некараними, не варто плутати з масовими заворушеннями. Так, у Кримінальному кодексі України масові заворушення визначено як організацію масових зіткнень, що супроводжуються насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї чи інших предметів, які використовувалися як зброя тощо [189].

Історико-правовий досвід дає нам підстави групувати систему масових заворушень, виокремлюючи певні їх типи, серед яких основними є:

1) расові та національні погроми, за яких групою осіб певної національності вчиняються насильницькі дії щодо осіб іншої раси чи національності;

2) захоплення будівель та об'єктів, що перебувають у державній чи комунальній власності з метою диктату своїх умов;

3) насильство групи осіб над конкретною особою (як правило, такою, що займає відповідне соціальне становище, займається певним видом діяльності, обіймає певну посаду);

4) знищення чи пошкодження чужого майна найчастіше шляхом підпалу;

5) опір представникам відповідних владних органів;

б) спортивні масові заворушення, коли спортивні фанати, найчастіше футбольні, порушують громадський порядок до, під час чи після спортивних змагань;

7) пенітенціарні заворушення та бунти в місцях виконання покарань;

8) політичні заворушення, тобто такі, що вчинені під час політичних акцій, мітингів, демонстрацій, зборів, враховуючи всю плеяду порушень: від проведення таких заходів без погодження та отримання дозволу у відповідних органах місцевої влади до порушення громадського порядку і спокою безпосередньо під час їх проведення: перекриття доріг, перешкоджання руху громадського та приватного транспорту, захоплення приміщень тощо [42, с. 85–93].

Будь-який з перерахованих вище способів має свої особливості, які стосуються передусім застосованих засобів та знарядь. Оскільки кожен з видів масових заворушень можна класифікувати за такими критеріями, як кількість учасників, категорії особистостей учасників, їхні мотиви, а також конкретні обставини, наприклад, час і місце, то, відповідно, й тип імперативних заходів примусу, що застосовуються до них, відрізнятиметься.

Втім, основною диференційною ознакою є характер їх вчинення – організований чи стихійний. Очевидним видається факт, що організовані заворушення (подібно до того, як визначається в кримінальному кодексі організована злочинна група чи організація) характеризуються завчасністю підготовки, етапністю, системністю. Під час їх проведення найчастіше застосовуються такі види вогнепальної зброї, як револьвери, пістолети, мисливські рушниці, обрізи тощо, із холодної зброї – ножі, пруті, ланцюги, газові балони та ін. Їхні організатори завчасу готуються до заходу, а потім в різні способи керують цим процесом.

Досить часто при плануванні організованих масових заворушень застосовують вибухові пристрої, що надзвичайно небезпечно, оскільки можуть постраждати десятки, а то й сотні учасників, поліцейських і навіть випадкових людей [357, с. 22].

Застосовують вибухові пристрої, як правило, з кількох міркувань, що пов'язані етапністю. По-перше, це зупинка руху транспорту, що спричинює швидке створення натовпу та юрби.

Друга ціль – психологічний вплив на майбутніх учасників організованих

масових заворушень, тобто створення у їх свідомості ефемерного відчуття впевненості у своїх силах.

Третя ціль матеріальна – завдати шкоду майну відповідної форми власності.

Стихійні масові заворушення характеризуються відсутністю планово заготовленої процедури, виникають здебільшого шляхом переростання мирної демонстрації внаслідок проголошення певного непопулярного рішення. Під час стихійних масових заворушень найчастіше використовують каміння, бруківку, пляшки, палиці тощо.

Масові заворушення, як вид протиправного діяння, в яке у разі переходу законних меж може перерости будь-яка акція громадянської непокори, само по собі дає вказівку на реалізацію силового компонента стосовно інших суспільних груп або політичних еліт, чия діяльність викликає спротив. Насилля над інакодумцями не є виправданим. Проте іноді застосування сили таки виправдане, якщо інакодумство здатне завдати шкоду суспільним інтересам. Якщо простежити за ходом історії, то легко помітити, що паралельно з концепцією застосування сили існувала концепція ненасильства, або антинасильства.

Філософія антинасильства формувалася на світоглядних теоретико-правових витоках, ідейний задум яких – дотримання прав і свобод людини, а отже, законності та справедливості. Існує два основні напрями філософії антинасильства [105, с. 9].

Перша концепція вдається до аналізу принципів насилля та ненасилля крізь призму компаративного та категоріального аналізу. Її ключовими складовими є осмислення проблеми насильства та ненасильства в межах еволюції соціально-філософської думки, вивчення ідеалу ненасилля у вітчизняній культурній традиції, аналіз концепції ненасилля в сучасній філософсько-правовій науці [171, с. 45].

Протилежний елемент сучасної філософії ненасилля – це діалектика насильства та антинасильства в сучасному світі, що висвітлено крізь призму насилля та ненасилля на рівні соціальних та міжособистісних відносин, ненасилля як фактор консолідації суспільства і соціального прогресу [256, с. 14].

Структура другої концепції філософії антинаси́льства репрезентується в контексті єдиного змістовного цілого, систематизована сукупність якого окреслює філософію антинаси́льства як ідейну течію від періоду давнього світу (звідки вона бере свої витoki) до сучасності.

Так, вважається, що філософія антинаси́льства зародилася в давній Індії, а згодом відобразилася в буддизмі. Відтак ідея антинаси́льства була поширена в початковому християнстві, далі її використовували послідовники. Виразником філософії антинаси́льства епохи модерну був А. Шопенгауер. Теорію щодо неспротиву злу силою застосовує у своїх працях Л. Толстой, а сучасні східні уявлення про філософію антинаси́льства (ахімса і сатьяграха) віддзеркалено в поглядах М. Ганді.

Щодо християнства, то, як і іудаїзм, воно плекає концепцію антинаси́льства, зважаючи на зміст десяти заповідей, що були проголошені через Мойсея. Особливо звучно ця концепція відчувається в заповідях «не убий», «не кради», «не давай неправдивих свідчень». Водночас можна стверджувати, що в Старому Завіті, якщо порівняти з Новим, концепція антинаси́льства звучить доволі тихо, тоді як Ісус Христос зміцнив їх, наполегливо апелюючи у своїх заповідях до прощення людям їхніх гріхів, любові до своїх ворогів, недолаття зла силою.

Ідеї концепції антинаси́льства наявні і в працях Г. Сковороди, який мислив і діяв, керуючись такими категоріальними цінностями. Його філософія співзвучна з принципами народного світогляду, морально-етичними нормами життєдіяльності простого народу [307, с. 20].

Основні положення концепції антинаси́льства мають природно-правовий характер. Предметом дослідження філософії антинаси́льства є сутність та значення антинаси́льства в сучасному житті. Цей тип філософського вчення пропонує врегульовувати проблеми конфлікту інтересів у суспільстві за допомогою договору та переговорів, досягнення консенсусу. Водночас філософія антинаси́льства співвідноситься із загальними філософськими засадничими поняттями духу і матерії та є наслідком позитивного розвитку цивілізаційних процесів. Вона об'єктивно відображає спрямованість діалектичного розвитку

людства поступальним, мирним шляхом, що означає поступальний еволюційний розвиток людства.

Заразом філософія антинаси́льства висвітлює внутрішні закономірності генези людства. Процеси, що становлять зміст філософії антинаси́льства, – це, фактично, поступ і прогрес. Такий стан речей дозволяє припустити, що філософія антинаси́льства становить собою систематизовану сукупність теоретичних знань щодо ненасильницького опору людини іншим, зокрема державі, для захисту своїх природно-соціальних прав і свобод.

Не лише з боку держави існують спонуки дотримання та реалізації філософії антинаси́льства. З боку громадян чи їх об'єднань це можливо і бажано також. Такий антинаси́льницький протест найчастіше може бути виражений у формі ненасильницьких повстань, мирних революцій, спрямованих на повалення режиму узурпованої влади, інших локальних заходів, що пов'язані із захистом прав та свобод конкретного громадянина чи групи громадян [84, с. 1].

Якщо проаналізувати алгоритм взаємодії масових заворушень та застосування сили відповідними органами як зворотну реакцію, то стає зрозуміло, що маємо справу з актом громадянської непокорі працівникам поліції. Зазначене твердження повністю узгоджується з концепцією природно-правового, державотворчого духу нації (народу), відповідно до якого людина потребує державності, щоб належно захистити свої природні права і свободи.

Позаяк людина – істота біосоціальна, то відповідні умови для неї можуть бути гарантовані лише за такого виду організації публічної влади, як держава. З іншого боку, відштовхуючись від тієї ж таки концепції природного права, державотворчих засад духу нації (народу), державність, така необхідна для захисту й спокою, у разі узурпації політичної влади може бути небезпечною для людини зокрема і суспільства, держави, народу (нації) загалом. Такий вид загрози та небезпечностей втілюється в матеріальну форму через посередництво функціонування органів державної влади, без наявності яких інститут держави в принципі неможливий.

Що ж, зі сказаного вище впливає судження про те, що людині зокрема та

суспільству загалом важливо вміти вчасно ставати на захист своїх прав і свобод та спромагатися їх якісно відстояти, передусім коли йдеться про зазіхання на них внаслідок неправомірних дій чи зловживання своїм статусом з боку судової влади та правоохоронних органів. Адже в процесі життєдіяльності суспільства і держави з різних причин права і свободи людини порушуються. Хоча акції непокори не мають нічого спільного з такими поняттями, як право на опір, право на повстання, проте в їхній основі, якщо виходити з природно-правової філософської концепції, закладено спільний компонент самозахисту від держави в особі її органів влади.

Цим компонентом є природно-правовий державотворчий дух нації (народу), позаяк згаданий природно-правовий дух нації (народу) діє на користь самої нації (народу) і має своїм завданням поліпшення рівня життя кожної людини. І це не залишаючи поза увагою того факту, що природно-правовий державотворчий дух нації (народу) є надзвичайно важливою умовою правильного формування усіх видів суспільної та державної діяльності.

Це дозволяє припустити, що розум людини, а відтак нації (народу), надає їй можливість вийти за межі відомого соціального (писаного) права і захистити себе, звернувши увагу представників органів державної влади на ціннісний, аксіологічний, засадничий, природно-правовий норматив «перед державою мають бути усі рівні». Окрім того, розум людини тісно пов'язаний з її особистою душею – властивістю мозку як високоорганізованої матерії відображати у сприйманнях, відчуттях, уявленнях, судженнях те, що існувало або реально існує.

Беззаперечно, за конкретних історичних умов природно-правовий державотворчий дух нації (народу) може уповноважувати її здійснити в державі справжні революційні перетворення, зокрема із залученням зброї.

Отже, примус – це не кара, а засіб та захід, що лежить на протилежному боці до правового виховання і правової пропаганди, але перебуває з ними на діалектичній ідеологічній осі. Ідеологічний компонент держави має довгу історію, якій не уступає його мікрофеномен – примус. Останній здійснюється компетентним державним озброєним органом – поліцією, найпоширенішим його видом, якщо говорити про масові заворушення, є затримання. Останні

класифікують за низкою ознак.

Поруч зі силовим способом примусу при вчиненні масових заворушень (який є недопустимим щодо акцій громадянської непокори, що не мають протизаконних ознак) вчені дедалі частіше звертаються до філософії антинасильства, що дає підстави формулювати виключний перелік застосування примусу до громадян, найбільш доцільного на конкретному етапі розвитку суспільства.

6.2 Дія державного примусу в межах темпорально-просторових складових правовідносин

Розглядаючи в перших розділах дослідження теоретичні аспекти філософсько-правового розуміння державного примусу, ми переконалися в тому, що примус як такий більш властивий сфері публічно-правових відносин, аніж відносинам приватного права.

Цей стан речей у жодному разі не спростовує можливості імперативної дії права в цивільних та господарських правовідносинах (а така можливість є беззаперечною, позаяк відповідальність у порядку договірної та зобов'язального права дає вказівку на можливість вступу в силу імперативних норм у формі настання негативних наслідків юридичної відповідальності). На прикладі контрасту обсягу і форми порівняльний аналіз норм публічного та приватного права дає можливість проаналізувати наявний стан речей, а заодно вказує на темпорально-просторові особливості різних видів правовідносин.

Закономірно, що у сфері публічних правовідносин примус застосовується значно частіше. Він є характерною ознакою таких правовідносин, оскільки однією зі сторін у них є держава – «орган-монополіст» щодо застосування заходів примусу та сили. Тож для більшої ілюстративності та дотримуючись законів формальної логіки, розглядаючи темпорально-просторові особливості дії примусу у структурі правовідносин, ми аналізуватимемо різновиди відносин у сфері публічного права, якими є власне адміністративно-правові, митні та податкові

правові відносини, природоресурсні правові відносини, інформаційні правовідносини тощо.

Однак, аби розглянути специфіку відносин крізь призму їх темпорально-просторових складових, варто нагадати ці складові, які категорії до них належать. І щоб з'ясувати їхній зміст, треба відштовхуватися від критеріїв класифікації елементів правовідносин [344, с. 162]. За критерієм часу дії правовідносини поділяються на довгострокові, термін яких часто не визначений взагалі та пов'язаний з тривалим процесом досягнення мети правовідносин, та короткострокові, які обмежені в часі, припиняються з виконанням своїх обов'язків сторонами.

За критерієм індивідуалізації правовідносини поділяють на загальні і конкретні. Публічному праву властиві переважно перші, адже для їх виникнення достатньо лише суб'єкта права та закону.

За вольовим критерієм правовідносини поділяються на юридичні дії та юридичні події. Останні, з огляду на те, що перебувають поза волею людей, характеризуються стихійністю та невизначеністю темпорально-просторових особливостей [112, с. 116].

За видовою розгалуженістю публічні правовідносини варто поділяти на відносини у сфері адміністративного права, фінансового права, податкового, екологічного, земельного, інформаційного права. Розгляньмо кожен із цих видів.

У межах адміністративного права здійснюється чи не найбільший обсяг примусових заходів, порівняти його можна хіба з кримінальним примусом, частота застосування якого, правда, як і кількість кримінальних проваджень у порівнянні з адміністративними, на щастя, менша [166, с. 200; 34, с. 17].

Значна кількість та розмаїття заходів адміністративного примусу, які відрізняються один від одного, створюють підстави для їх можливого об'єднання у групи, тобто здійснення класифікації [168, с. 48], потреба в якій зумовлена:

- 1) необхідністю з'ясувати суть цієї найширшої кількості заходів примусу, завдань та цілей, що стоять перед ними;
- 2) формуванням підстав для їх максимальної ефективізації;

3) потребою їх досконалого вивчення в межах адміністративно-правової, теоретико-правової та філософсько-правової науки.

З давніх-давен адміністративний примус поділявся на заходи психологічного та фізичного характеру. Радянський період класифікації примусу частково висвітлено в попередньому підрозділі дослідження, де йшлося про затримання, як основний вид заходу в межах застосування сили щодо учасників акцій громадянської непокори.

Якщо ж говорити про сьогочасний стан справ, то до наявного переліку заходів адміністративного примусу варто внести компенсаційні заходи (стягнення), заходи відновлювальні (заборона користування, експлуатації, заняття певними видами діяльності до моменту усунення шкоди, яка завдана адміністративним правопорушенням), а також заходи адміністративні, що не пов'язані з обмеженням свободи діяльності чи права власності.

Що стосується виду адміністративного примусу, то він існує для забезпечення виконання громадянами вимог закону та приписів нормативно-правових актів. Завдяки йому існує можливість притягнення до адміністративної відповідальності. Варіативність адміністративно-правового примусу чи не найширша за своїм обсягом та коливається від особистісного та організаційного до майнового характеру.

Питання, що стосуються класифікації заходів адміністративного примусу, неодноразово були предметом розгляду багатьох учених. На думку деяких науковців, усі заходи адміністративного примусу класифікуються відповідно до свого призначення на такі види: 1) заходи адміністративного попередження; 2) заходи адміністративного припинення; 3) заходи адміністративної відповідальності [59, с. 12].

Свого часу ця система, удосконалена та адаптована українськими вченими, була покладена в основу систематизації заходів примусу в діяльності ДАІ МВС України.

Наведена вище класифікація має важливе значення для встановлення сутнісних характеристик філософії державного примусу загалом. Попри властиві

адміністративно-правовим засобам особливості, заходи адміністративного примусу становлять складову загальної системи державного примусу.

Основні ознаки адміністративно-правових відносин засвідчують, що адміністративний примус:

1) є необхідним методом, спрямованою формою поведінки, поєднанням певних способів та засобів, що сприяють вирішенню завдання злагодженого функціонування органів державної влади та громадянського суспільства;

2) реалізовується за допомогою виконавчо-розпорядчої діяльності на базі органів примусу;

3) характеризується наявністю державної монополії на його нормативне регулювання;

4) застосовується широким колом суб'єктів [186, с. 461].

Водночас, уточнюючи щодо широкого кола суб'єктів, варто зазначити, що їхній вичерпний перелік передбачений у законодавстві. Він властивий не всім службовим особам органів державної виконавчої влади, а тільки тим суб'єктам, яким надано таке право нормативно-правовими актами.

Тут варто згадати, що, по-перше, існує певна категорія осіб, щодо яких застосовуються заходи адміністративного примусу, і вказана персоніфікація примусу сприяє його виконанню шляхом морального, організаційного, матеріального і навіть фізичного впливу на особу-правопорушника.

По-друге, відсутнє як таке фізичне підкорення між суб'єктами застосування заходів адміністративного примусу та особами, щодо яких ці заходи застосовуються. У зазначеному ракурсі їх можна назвати пасивними учасниками адміністративного примусу, позаяк їхня правова поведінка постає як результат зазначеного заходу впливу.

По-третє, адміністративному примусу властива специфіка юридичних та фактичних підстав застосування, тоді як для будь-яких інших заходів державного примусу необхідна наявність єдиної юридично-фактичної підстави – протиправної поведінки. За її відсутності немає і легальної бази для застосування державного примусу.

По-четверте, існує примусовий характер адміністративного впливу на особу, в результаті якого він свідомо здійснюється за посередництвом певних дій чи шляхом утримання від них [68, с. 61]. Контекст нашого дослідження, зокрема спрямованість розділу в праксеологічну площину, дає підстави вдатися до ще одного виду класифікації адміністративного примусу, залежно від протидії конкретному видовому типу правової ситуації.

Як відомо, заходи адміністративного примусу часто застосовуються для уникнення та усунення антисоціальних проявів, наприклад, масових заворушень, у які можуть трансформуватися акції громадянської непокори; для припинення адміністративного, а іноді і кримінального, правопорушення, або ж ліквідації його наслідків тощо; для притягнення до відповідальності осіб, що вчинили адміністративне правопорушення [292, с. 5].

Широта площини адміністративного права вказує на можливість та необхідність відмежування не тільки заходів адміністративного примусу як запобіжного заходу від власне адміністративної відповідальності, але й на поділ з огляду на те, чи пов'язаний примус із правопорушенням.

Розробка проблематики заходів адміністративного примусу, що безпосередньо не пов'язаний із правопорушенням, є відносно незначною. Це питання вивчав, зокрема, Р. Мельник, проте значною мірою у зрізі, який стосується заходів, властивих адміністративному примусу, як таких, що не мають безпосереднього зв'язку із притягненням до відповідальності [223, с. 16].

Попри певну узагальненість та відсутність деталізації, все ж можна певним чином систематизувати та спробувати класифікувати заходи адміністративного примусу, що безпосередньо не пов'язані із вчиненням правопорушення [224, с. 142].

Чому це є важливим для нас? Тому, що застосування примусу, що має безпосередній зв'язок із відповідальністю та покаранням, такий, що вказує на особливості публічних галузей права, нам відомий із попередніх розділів. Станом на тепер, нам важливо продовжити розгляд питання у контексті параграфу, що розглядається вище – примус в контексті акцій громадського протистояння та

масових заворушень.

Отож, якщо масові заворушення безпосередньо пов'язані з порушенням закону та підпадають під категорію примусових заходів, які приводять до юридичної відповідальності, то у випадку з акціями громадянської непокори, які не є переступом закону, у низці випадків потрібно вдаватися до запобіжним заходів адміністративного примусу, наприклад, для усунення ескалації конфліктів між соціальних груп тощо.

Щось подібне спостерігаємо у правових ситуаціях, які передбачають настання надзвичайної події природного, техногенного чи військового характеру, зважаючи на що, особи чи групи осіб можуть підлягати примусовому виселенню або залученню до певних видів робіт та виконання повинностей тощо.

Повертаючись до теми класифікації заходів, які не пов'язані з настанням адміністративної відповідальності, зауважмо, що Т. Коломоєць пропонує поділяти їх на за критерієм юридично-фактичних підстав на такі, що пов'язані з надзвичайними ситуаціями, загрозливими обставинами, і такі, що пов'язані з поведінкою людей, тобто власне попереджувальні [166, с. 200].

Так, заходи адміністративного примусу, які безпосередньо не пов'язані з притягненням до юридичної відповідальності та настають за юридично-фактичних підстав (надзвичайні ситуації природного, техногенного чи військового характеру), мають позавольовий характер. Іншими словами, вони настають внаслідок юридичних подій.

Протилежна ситуація зі заходами адміністративного примусу, що безпосередньо не пов'язані з адміністративною відповідальністю, а впливають та стосуються власне поведінки людей і називаються попереджувальними. Такі примусові заходи настають унаслідок юридичних дій тих чи інших осіб. До слова, їх можна поділяти на попереджувальні заходи загального характеру та попереджувальні заходи спеціального характеру відповідно. Основним критерієм їх розмежування є специфіка їхніх матеріально-правових і процесуально-правових ознак.

Далі розкриємо особливості першого виду правових ситуацій, що пов'язані

із заходами адміністративного примусу, який не пов'язаний з адміністративною відповідальністю.

Протягом двох попередніх століть вчені сформулювали концепцію, відповідно до якої в разі виняткових або військових обставин, окремі регіони країни, а то і вся країна, визнавалися такими, що лежать в зоні дії особливого правового режиму, а їхнє населення зазнавало певних правових обмежень [373, с. 452].

Якщо говорити про «виняткові» надзвичайні ситуації, то передбачалися обмеження права громадських зібрань та демонстрацій, свободи слова та пересування, договірного права, житлового права, накладення ембарго та заборона зовнішньої торговельної діяльності, розширення прав військових та поліцейських (збільшення термінів запобіжних заходів, відсутності потреби судової регламентації обшуків та виїмок тощо).

У разі ситуацій військового характеру – необмеженість реквізицій, заборона вивозу певних речей з території тощо.

Що стосується попереджувальних заходів адміністративного примусу, то вони є заходами офіційного державного (або ж альтернативного делегованого впливу громадських об'єднань) впливу, спрямовані на впровадження обмежень особистого, матеріального та майнового характеру щодо фізичних та юридичних осіб, з метою превенції правопорушення чи низки правопорушень.

Попри узагальненість та деяку невизначеність таких заходів, їхню роль, передусім у державах демократичного спрямування, важко переоцінити. Адже вони постають своєрідними рамками, котрі дають змогу, не порушуючи загальнолюдських принципів гуманізму, поваги до прав особи, їх абсолютності та невідчужуваності, зупинити виникнення правової ситуації, внаслідок якої певні особи автоматично перейшли б до категорії правопорушників та могли б понести юридичну відповідальність.

Характерними особливостями таких заходів слід вважати те, що вони стосуються абсолютно необмеженого кола осіб, застосовуються внаслідок не фактів, а тих чи інших юридичних презумпцій, тобто припущення загрози, мають

перед собою водночас три цілі: власне превенцію протиправної поведінки; ліквідацію умов, чинників, що здатні спричинити виникнення протиправної поведінки; та створення умов, які унеможливають протиправну поведінку.

Перелік таких заходів адміністративного примусу чітко регламентований нормативно-правовими актами, як правило, підзаконними, у зв'язку з чим вони безпосередньо стосуються того чи іншого вузького спектра суспільних відносин. Основними серед таких заходів є: перевірка документів, що посвідчують особу; вимога щодо припинення тих чи інших дій; попередження; взяття особи на облік; скерування повідомлень до відповідних органів, громадськості за місцем проживання щодо проведення правовиховної роботи з потенційним правопорушником; огляд особистих речей, багажу, вантажу, транспортних засобів тощо; анулювання дозволів на придбання, зберігання та носіння зброї, її огляд, а також огляд приміщень, у яких вона зберігається; огляд приміщень, у яких зберігаються об'єкти державної та комунальної власності, речі, вилучені з цивільного обороту тощо [27, с. 18].

Хоч адміністративне право і є найпоширенішою галуззю виникнення правовідносин та застосування заходів адміністративного примусу, проте не єдиною.

Наступною галуззю за кількістю правовідносин та поширеністю застосування заходів примусу є митне право, що пов'язане з особливим режимом діяльності митних органів, основними засадами функціонування митних режимів, порушенням митних правил тощо.

Щобільше, митні правовідносини характеризуються особливою ознакою просторової складової правовідносин. Ця особливість пов'язана з тим, що правовідносини у сфері митного права обов'язково пов'язані з аспектом перетину митного кордону, що передбачає певні правила. Окрім цього, цей тип правовідносин апріорі означає дотичність до іноземного елемента.

Як відомо, у сфері митного права взагалі не вживається термін «адміністративний примус», проте на практиці його видовий спектр надзвичайно широкий й об'єднаний однією метою – дотримання правил ведення

зовнішньоекономічної діяльності задля регулярного поповнення державного бюджету. Іншими словами, ідеться про профілактику контрабанди та порушень митних правил, за умови використання заходів адміністративного примусу.

Подібно до поділу заходів адміністративного примусу в адміністративному праві на ті, що пов'язані з юридичними подіями, і ті, які виникають унаслідок юридичних дій, тобто поведінки особи, заходи адміністративного примусу в митному праві поділяються на заходи примусу, що не мають безпосереднього зв'язку з протиправною поведінкою, та заходи власне адміністративного припинення.

До першої групи закон дає підстави зарахувати перевірку документів, опитування фізичних та представників юридичних осіб, огляд та облік особистих речей, багажу, вантажу, транспортних засобів, застосування заходів забезпечення – пломб, взяття проб, особистий огляд, входження на територію підприємства, установи чи організації [237, с. 57].

Що стосується другої групи, то до заходів власне адміністративного припинення митних правил варто віднести вимогу припинення того чи іншого вияву протиправної поведінки, а також певного виду діяльності; перевірку документів; огляд та затримання осіб і транспортних засобів; вилучення речей та документів; застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї [20, с. 13].

Питання щодо належності податковому праву власної автономної системи державного примусу неодноразово порушувалося в теорії правової думки. Ситуація зумовлена різним розумінням поняття «податкові органи». Так, у вузькому розумінні податкові органи – це органи, які ідентичні системі податкових адміністрацій і контролюють регулярність надходжень до бюджету податкових платежів.

У ширшому розумінні податковими органами є органи, що покликані не тільки контролювати, але й гарантувати регулярні надходження до бюджету системи податкових нарахувань у вигляді платежів та податків.

Варто зазначити і про певну специфіку заходів державного примусу у сфері

податкового права, яка зумовлена передусім тим, що заходів адміністративного примусу в податковому праві є менше, якщо порівнювати із заходами власне адміністративного примусу. Такий стан речей пов'язаний, імовірно, з особливостями сфери їх застосування і поширення, хоча, на думку низки авторів, не зайвим було б розширити перелік заходів адміністративного примусу власне попереджувального характеру, таким чином відходячи від власне каральних посттоталітарних методів.

Специфіка заходів адміністративного примусу у сфері митного права зумовлена ще й тим, що ці заходи часто взаємодіють з органами державної виконавчої влади та органами виконавчої влади зі спеціальним статусом. Їх взаємодія виражається у проведенні спільних заходів контролю, посилюючи ефективність дії один одного.

Ще однією особливістю цього типу заходів адміністративного примусу в контексті міжнародного характеру є впровадження в міжнародну систему податкового права так званих податкових судів. Ця новація дає змогу значно ефективізувати роботу національних податкових систем тих чи інших держав, а також дещо видозмінити процес притягнення до відповідальності в податковому праві.

І хоч із зазначеного вище випливає, що сфера правовідносин у митному праві характеризується не дуже великим обсягом заходів адміністративного примусу, все-таки їх можна згрупувати у дві основні категорії.

До першої належать заходи адміністративного примусу в податковому праві, що безпосередньо не пов'язані з протиправними діяннями, або запобіжні заходи у сфері податкового права. Це, до прикладу, різноманітний спектр перевірок звітів та кошторисів, апаратів, книг, дисків, ЕОМ, свідоцтв, дозволів, ліцензій, патентів; вилучення усіх цих документів та речей; опитування та анкетування; виклик для дачі пояснень; входження на територію та опечатання приміщень, користування засобами зв'язку тощо [31, с. 94–96].

Наведений перелік стосується заходів щодо випередження та недопущення протиправної поведінки у сфері податкового права. За своїми темпорально-

просторовими характеристиками вони поділяються за змістом, формою, терміном, об'єктами та суб'єктами.

До другої категорії застосовуваних у податковому праві заходів належать заходи адміністративного припинення, що пов'язані з юридичними діями осіб, а саме – протиправною поведінкою.

Зауважмо, що частина заходів адміністративного примусу в податковому праві належить водночас до двох категорій: і заходів запобіжного характеру, і заходів припинення. Такими є уже згадувані перевірки звітів та кошторисів, апаратів, книг, дисків, ЕОМ, свідоцтв, дозволів, ліцензій, патентів; вилучення усіх цих документів та речей; обстеження й опечатування приміщень [19, с. 59].

Заходами, які властиві суто системі адміністративного припинення в митному праві, є вимога припинити протиправні дії, заборона здійснення певних дій, адміністративний арешт, адміністративне затримання, огляд, доставлення, застосування фізичної сили та спеціальних заходів і вогнепальної зброї [294, с. 35]. Загалом перелік є змінним у зв'язку з динамічними змінами нормативно-правового регулювання означеної сфери та вимогами міжнародної спільноти до зазначеного обсягу правової реальності.

Особливою сферою правових відносин, з погляду їх темпорально-просторових складових, є так зване природоресурсне право – галузь, яка, на думку низки вчених, є новітнім узагальнювальним поняттям щодо поєданого виокремлення низки галузей, таких як лісове, водне, земельне, повітряне, екологічне право, в єдину галузь, об'єднану одним предметом. І хоч на тему доцільності такого групування існують діаметрально протилежні думки, у процесі нашого дослідження зробити це актуально з огляду бодай на те, що для нас важливим є філософсько-правовий аспект проблеми примусу, а не видовий спектр цього типу правовідносин, їх нормативно-правова регламентація тощо [153, с. 11].

Оскільки сфера природокористування піддається чіткому державному управлінню, то, відповідно, визначено перелік заходів, під час яких у межах природоресурсного права може бути задіяний державний примус. Це, зокрема, такі заходи: регулювання кордонів адміністративно-територіальних одиниць,

формулювання цілей та планів використання земель, надр тощо, питання ведення землеустрою та земельного кадастру, заходи щодо моніторингу й контролю за дотриманням законності в процесі природокористування, впровадження системи стимулів раціонального природокористування, та, навпаки, системи відшкодування зайвих витрат у процесі природокористування тощо.

Перелік заходів адміністративного примусу є, так би мовити, однокомпонентним з погляду темпорально-просторових детермінант правових відносин. Ідеться про те, що у сфері природокористування не заведено поділяти види адміністративного примусу на ті, що мають місце внаслідок юридичних подій, або ж превентивно-попереджувальні, і ті, що настають безпосередньо в результаті протиправної поведінки, тобто юридичних дій.

Відтак назвемо найпоширеніші види адміністративного примусу у сфері природоресурсного права. Отож до таких належать: примусове відчуження та вилучення земельних ділянок, зміна їх цільового призначення, консервація та рекультивация; припинення права користування земельною ділянкою в різних потребах, зокрема для видобутку корисних копалин, ведення господарських, фермерських робіт чи заняття підприємницькою діяльністю; покладення виконання спеціальних обов'язків, передбачених відповідними приписами; накладення штрафів; залучення до громадських робіт; виклик та доставлення відповідних громадян тощо [329, с. 96].

Своєю чергою еволюція підгалузі екологічного права, її широка нормативно-правова різноманітність дає можливість доповнити систему адміністративного примусу у природоресурсному праві такими ще видами: вилучення необхідних для слідства документів та предметів, що слугували знаряддями для вчинення правопорушень у зазначеній сфері; анулювання наявних дозволів на складування відповідних відходів різного походження, враховуючи можливість позбавлення права ведення того чи іншого виду господарської діяльності, тимчасова її заборона, що пов'язано не з протиправними діями суб'єкта, а з наявною екологічною, санітарно-епідеміологічною ситуацією тощо, а також конфіскація.

Ще однією характерною темпорально-просторовою відмінністю власне екологічної підгалузі природоресурсного права є те, що тут, на відміну від природоресурсного права загалом, здійснюється градація на заходи примусового характеру, що виникають внаслідок юридичних подій, і ті, що виникають внаслідок юридичних дій.

До першої групи варто зарахувати різноманітні перевірки, обстеження, огляди, обмеження та заборони, виклики тощо, метою яких є недопущення протиправної поведінки та виникнення правопорушень.

Серед заходів, що пов'язані з протиправною поведінкою та є засобом адміністративного припинення в екологічному праві, варто виокремити особистий огляд та огляд транспортних засобів тощо, а основне – затримання та доставлення [199, с. 8].

Особливим, у контексті новацій темпорально-просторових особливостей означеної сфери, є комплекс правовідносин, пов'язаних з інформаційним правом. Для нашої держави цей тип відносин є відносно новим у зв'язку з тим, що десятки років соціалістичного ладу та цензури спричинили нерозуміння людьми вимог нової реальності, зокрема й у сфері грамотного поводження з інформаційними об'єктами.

На сьогодні вже не постає питання про те, чи є інформаційне право самостійною галуззю. Але ще кілька років тому вчені різних дисциплін розвивали думку щодо того, чи є інформаційне право підгалуззю конституційного права (оскільки інформація є об'єктом цивільно-правової охорони), чи адміністративного права (у межах державного управління відповідними відносинами, а також гарантування схоронності безпекових правовідносин), або ж цивільного права (у сфері, яка стосується договірних прав, де предметом договору постає певна інформація).

Наприклад, на думку української дослідниці А. Кирєєвої, інформаційні правовідносини є своєрідним науковим та нормативно-правовим синтезом, який дозволяє поєднувати в собі імперативність і диспозитивність засад правового регулювання та інтеграцію ринкового типу правовідносин поруч з

правовідносинами державного регулювання при переважанні першого типу відносин [149, с. 170].

У юридичній науці знаходимо й інші думки, зокрема, що інформаційні відносини належать до групи авторського права, права інтелектуальної власності, права винаходів, торговельних марок та промислових зразків тощо.

Як уже було зазначено, система правовідносин у сфері інформаційного права є самостійною та автономною завдяки наявності власного предмета та методу правового регулювання. Інша справа, що цей метод користується апаратом державного примусу адміністративного права, що властиво не лише інформаційному праву, а й іншим галузям публічного права [281, с. 374].

Такий стан речей зумовлений і тим, що відповідальність за скоєння правопорушень у сфері інформаційних правовідносин передбачена в Кодексі про адміністративні правопорушення, тимчасом як відповідальність у сфері фінансового, податкового, природоресурсного права передбачена у відповідних кодексах.

Отже, інформаційне право України – галузь публічного права України, яка характеризується широким та змістовним обсягом заходів адміністративного примусу задля забезпечення об'єктів своєї охорони різного рівня [193, с. 10, 13–14].

Резюмуючи усе вищенаведене, варто сказати, що новітнє українське інформаційне право, спрямоване на європейську інтеграцію, дає підстави вважати, що інформаційними правовідносинами є комплексні поліпредметні правові відносини, які, враховуючи недавні суспільні реалії, стрімко розвивається і станом на сьогодні поєднують в собі публічно-правові та приватноправові методи правового регулювання суспільних відносин у сфері національної інформаційної безпеки.

Теоретичний аналіз наявних заходів дозволяє припустити, що вести мову про чіткий поділ розмежування заходів адміністративного примусу на заходи превенції, що настають як попередження, внаслідок юридичних подій, та заходи припинення, що настають як протидія на правопорушення, внаслідок юридичних

дій, поки недоречно. Ці заходи, на думку більшості авторів, є дієвими та сумірними з наявною чи потенційною загрозою, тобто здатні дати адекватну відповідь. Втім, можна вести мову і про їх удосконалення. Найпоширенішими серед цих методів є штрафи, відклики ліцензій, призупинення дій, попередження тощо.

Отже, розглядаючи праксеологічний аспект державного примусу крізь призму його темпорально-просторових особливостей, ми вдалися до аналізу галузевих видів публічно-правових відносин: адміністративного, митного, податкового, природоресурсного (включно з екологічним) та інформаційного права.

Основний інтерес для нас становив видовий зріз проблеми з'ясування превентивного (попереджувального), або ж припиняючого походження і характеру заходів, адже саме цей маркер має найближчий стосунок до тематики нашого дослідження.

Характер адміністративного заходу державного примусу давав підстави простежити зв'язок з юридичними подіями, або ж юридичними діями – вольовим чинником, що пов'язаний з правовою природою правовідносин через відмежування впливу обставин від впливу людини.

6.3 Закон, базований на засадах природного права, та забезпечення дотримання прав і свобод людини за допомогою державного примусу

Вітчизняна правова та мовна сім'ї наділяють поняття «право» надзвичайно широким переліком сенсів, так би мовити, полісемантикою як ознакою [300, с. 6].

У побутовому вжитку право наділене безліччю смислових відтінків, тимчасом як у самій юридичній науці воно поділяється як мінімум на об'єктивне (що під ним розуміють систему правових норм) та право суб'єктивне, або те, що належить конкретній особі.

Право поділяють і за критеріями публічності та приватності, надаючи тим самим певному типу правовідносин імперативного або диспозитивного характеру

правового регулювання.

Право також часто поділяють на матеріальне і процесуальне, вказуючи на наявність теоретичної і практичної сутності.

Зрештою, вживаючи термін «право», мають на увазі і просто юридичну науку, чи навчальний курс, що його викладають у навчальних закладах.

Коли ж ідеться про термін «закон», ситуація перестає бути настільки обширною, щоправда, і чіткої конкретики також не набуває. Ведучи мову про закон, часто мають на увазі весь масив нормативно-правового матеріалу, зокрема й підзаконні нормативно-правові акти, проте важливим тут є дещо інше, а саме особливості сприйняття закону в контексті того чи іншого типу праворозуміння.

Така сама ситуація і з поняттям права. Тож постає запитання: у чому основна відмінність між правом і законом, як віддиференціювати ці два соціально-нормативні детермінанти між собою? Відтак виникає питання про те, що є важливішим та первинним – право чи закон, у яких точках вони перетинаються та як корелюють між собою.

Відповіді на ці запитання класично розглядає філософія права. Проте єдності думок серед авторів немає і досі. Хоч не зайвим буде нагадати, що у другій половині ХХ ст., повертаючись до цінностей романтичного Просвітництва, що переймало цінності періоду Античності, надавали перевагу природно-правовій, або натуралістичній, концепції над панівною в ХІХ ст. позитивістською.

Особисто для нас подібна постановка питання важлива в сенсі усвідомлення ролі природного права як сукупності загальноцивілізаційних принципів і засад, на основі яких зловживання владою під виглядом несанкціонованого примусу правоохоронними органами буде мінімізовано до нижньої позначки.

Суть природно-правової концепції зводить до розуміння права як широкого переліку соціально-правових засобів, тобто правого впливу, що містить і власне юридичні, і деякі неюридичні засоби.

У цій теорії праворозуміння «право» постає як цінність, воно передреє «закону». А закон, у разі його невідповідності засадам та цінностям права, стає нелегітимним [165, с. 10–21].

У теорії позитивістського праворозуміння сутність права зводиться до його ототожнення із законом, нормативно-правовим полем тієї чи іншої правової системи. Закон у такому випадку є легальним апріорі, і це основа його самодостатнього буття. Легітимність як така не визнається ані доцільною, ані наявною.

Видається очевидним, що, коли йдеться про дотримання прав людини, їх абсолютність та непорушність, треба відштовхуватися від уже багато разів схваленої та виправданої природно-правової концепції правового розуміння.

Передусім людина, а тим паче державний орган – не універсальний робот, що не здатен збиватися зі своєї програми налаштувань. Нормативно-правовий матеріал – її творець, може бути змінений під впливом різноманітних соціальних ситуацій. І зміни такі – не завжди позитивні, виважені та демократичні. Свідченням такому стану речей є славнозвісні закони «16 січня», небезпідставно названі в народі диктаторськими [392, р. 111–114].

По-друге, людина завжди має право на висловлення свого невдоволення владній еліті, якщо та привласнила чи в інший спосіб узурпувала державну владу. Право людини на вияв громадянської непокори також важко уявити поза визнанням панівної сутності природно-правової концепції.

Насправді грань між витоками природно-правової та позитивно-правової концепції дуже тонка. У часи зародження зазначених ідей, що тоді ще не називалася науковим словом «концепція», поділ на дві категорії відбувався на основі банального поділу звичаєвого права за критерієм суб'єкта творення.

Якщо б подібну правову реальність осмислював юрист, який абсолютно не знайомий з філософією, історією, зокрема історією держави і права, то в нього могло б скластися помилкове враження, що конвенційне, як і природне, право варто зарахувати до натуралістичної групи джерел, оскільки саме по собі звичаєве право є правом природним. Проте це, звісно, не так.

Природа – як прабатько всіх батьків та праматір всіх матерів – є, звісно, первинним джерелом і того, і іншого. Твердження, що природні детермінанти мають вищу цінність та достоїнство, аніж штучно створені, є, звісно,

виправданою та перевіреною часом. Будь-яке штучне творіння потребує природи як попередньої умови, тимчасом як природа такого від штучного творіння не потребує. Адже природа слугує не тільки матеріалом, але й взірцем для всіх штучних творінь. Усе це вказує на певну «вищість» природи та її авторитету над тим, що створене штучно, зокрема й у сфері права [349, с. 348].

До категорії права природного, тобто натуралістичного, праворозуміння відносили звичаєве право, що виражало волю і поведінку особи у групі, тобто демонструвало природний стан речей, було властиве людині, відтак воно і стало «природним та натуралістичним правом».

Своєю чергою звичаєве право, яке було покликане виражати волю цілого племені, людської спільноти, отримало назву конвенційного. Це було право, що безумовно виражало волю більшості, іноді ігноруючи особистісні приватні інтереси окремої особи, якщо вони суперечили інтересам більшості.

Такий стан речей однозначно торкався свободи особи, потребував чіткого визначення її демаркаційних меж. Поява конвенційного племінного звичаєвого права (*nomos*), у латинській назві якого не важко простежити коріння для подальшої трансформації назви концепції в «нормативно-правову», по суті, скасувала абсолютну свободу людини. І якщо де-факто обмеження свободи існувало й раніше, то вона здійснила це де-юре, фактично узаконивши певний правопорядок.

Концепція звичаєвого особистого природного права (*physis*) в такий спосіб відійшла на другий план, позаяк суспільне співжиття потребує компромісу. І якщо свобода особи не обмежуватиметься жодними рамками, у такому разі фізично сильніші та розумніші особи зможуть зловживати своєю силою, свавілля в такому випадку неминуче [238, с. 156].

Отож, якщо на сьогодні прийнято говорити про те, що якраз писане нормативне, позитивне право здатне спричинити всеможливі зловживання з боку владних еліт, то в давні періоди все було навпаки. Якраз лише конвенційне право могло дати шанс від цього убезпечити, а монополізувати владу давало шанси природне право.

Такий стан речей наводить на думку про те, що ані природно-правова, ані позитивно-правова концепція не є кращою за іншу. Реалії соціального життя, динамічні складові просторово-часового континууму здатні підказувати, яка з концепцій осмислення і розуміння права є доречнішою. Щобільше, вони здатні творити нові концепції і підходи. Однією з таких є відома та актуальна сьогодні інтегративна концепція права, або концепція інтегративного праворозуміння, яка, так би мовити, з висоти багатосторічного правового досвіду, може зробити новітні висновки, суть яких полягає в аналізі, виокремленні переваг та доцільних рис у кожній з концепцій та компілювання їх.

Саме завдяки зазначеному вище інтегративному підходу до права й закону, що став популярним у ХХІ ст., вдається відійти від поляризації права та закону між собою, і навпаки, прийти до усвідомлення необхідності наповнення поняття «закон» аксіологічним, ціннісним, натуралістичним сенсом, та аналогічно надання статусу «опозитивації» натуралістичним константам правового універсуму.

Такі процеси є необхідними, позаяк без аксіологічного, ціннісного, натуралістичного наповнення право стає утилітарним, етатиським, засобом маніпуляції та силового свавілля, а право без «опозитивації», тобто переходу в нормативну площину, аксіологічних, ціннісних, натуралістичних засад є всього лише благородною, красномовною теорією. Проте, на жаль, абсолютно мертвою.

Справді, аби право могло забезпечувати правопорядок та гарантувати громадську безпеку, воно повинно володіти певним арсеналом примусу. Цей примус неодмінно має ґрунтуватися на засадах та нормативно-правовому матеріалі, що своєю чергою базується на ідеалах природного права, та в жодному випадку не переходити його межі [366, с. 88].

Якщо повернутися у вже згадані нами вище давні періоди природного та конвенційного звичаєвого права, то вже на етапі їх поділу можна спостерігати застосування примусу до асоціальних щодо конкретного племені осіб. Людей, чия поведінка визначалася як деструктивна, така, що може завдати шкоди інтересам племені, найчастіше видворяли за його межі. Такий вид примусу, що заодно був і

видом негативної/ретроспективної відповідальності та покарання, був жорстоким до індивіда й означав фактичне провадження людини на поталу диких звірів або прирікання на голодну смерть.

Відкриття природи, або фундаментальний поділ природи, та конвенції було необхідним для виникнення концепції природно-правового праворозуміння. Однак лише цього недостатньо, адже всіляке право може стати конвенційним. Так, право, набувши значення офіційного джерела права, примусовість якого забезпечується законом, тобто йдеться про його «опозитивацію», апіорі стає позитивним, чи конвенційним.

Відтак протягом тривалого часу точилися дискусії з приводу існування в Новий та Новітній історичний період природного права як такого. Більшість тогочасних філософів – конвенціоналісти за своїм переконанням.

Як зазначав ще Аристотель, «сам по собі поділ на справедливе та несправедливе – не більше ніж людське припущення або людська конвенція» [8, с. 17]. Британський же філософ Браян Девіс вказував, що «відмова від природного права є відмовою від божественного провидіння» [385, р. 209]. Предметом же основного спору було питання: що є благом: те, що властиве від природи і відповідає її сутності, чи те, що відповідає засадам справедливості та моральності.

Аби зрозуміти розбіжності між природним та конвенційним, варто повернутися до періоду в житті індивіда чи роду, коли ще не існувало поняття конвенційного права, повернутися до витоків правової матерії. Якщо розглядати зв'язок між питаннями права та закону, слід вдатися до аналізу поняття суспільства чи громадянського суспільства. Таке питання апелюватиме до питання про первинну сутність людини, яким же був її стан: досконалий чи недосконалий. Якщо ж він був недосконалим, то який характер мав – блага чи дикості.

Опираючись на останній аргумент, прихильники конвенціоналізму стверджують, що конвенційне право недосконале, позаяк поняття блага і дикості, справедливого і несправедливого для конкретного індивіда різняться від особливостей просторово-часового континууму.

Концепція конвенціоналізму ж передбачає за єдину справедливість суспільне благо. Закон конвенціоналізму справедливий тією мірою, якою він веде до загального блага.

Три основні підстави, які дозволяють конвенціоналістам критикувати натуралістів, проявляються у тому, що:

1) справедливість полягає в неминучій суперечності з природними бажаннями кожного, що орієнтовані суто на власне благо;

2) вимоги справедливості дуже тимчасові та просторово зумовлені, тож стосуються певної общини чи територіальної одиниці. Відтак вона позбавлена універсальності навіть у відносно невеликих просторово-часових коливаннях;

3) широта, невизначеність та метафоричність понять природного права та справедливості не дозволяють провести чітку демаркаційну лінію поміж «користю» і «шкодою» [391, р. 119].

Отже, конвенційне право схильне ототожнювати поняття справедливого з корисним.

На сьогодні концепція праворозуміння радше інтегративна, аніж власне природно-правова. Сучасні дослідники права приділяють особливу увагу натуралістичним засадам, як таким, що найбільш близькі та справедливі щодо людини, такі, що слугують ідеям невідчужуваності та абсолютності прав людини. Заразом праворозуміння дає право протесту людині чи громаді проти несправедливості держави, необмеженого та необґрунтованого примусу.

Тож сучасну концепцію права варто вважати інтегративною, з переважанням природно-правової. Сучасний основний регулятор суспільних відносин – це правовий закон – унікальний витвір поєднання природного та позитивного права, або ж конвенційне, нормативне джерело, наповнене аксіологічним, ціннісним змістом.

І все ж, звісно, враховуючи інклюзивні тенденції всередині соціального життя, перевага в разі виникнення колізій, суперечностей, конфліктів між правом та законом надається праву.

На сьогодні відомо чотири основні способи розуміння природного права,

які дійшли до нас із прадавніх часів: сократо-платонівсько-стоїчний, аристотелівський, томістський натуралізм та «правовий» закон Нового часу.

Найдавнішим первинним типом природної концепції праворозуміння є сократо-платонівсько-стоїчна концепція, яка виявляється в тому, що вважає благом, коли в суспільстві кожен робить те, що може робити найкраще, і в кожного є те, що він може вживати на благо. Справедливість відповідає членству в такому суспільстві і відданості такому суспільству, суспільству, що відповідає запитам природи.

Якщо переходити до власне аристотелівського типу осмислення натуралізму, то видається, що сам предметний аналіз натуралізму як такого відображений доволі незначною мірою, а саме – судження на цю тему представлені у праці Аристотеля «Нікомахова етика». Його думки щодо концепції природного права доволі неконкретизовані. Їхній зміст розкривається крізь призму відсутності чіткого визначення понять природного права, природності речей як такої. За Аристотелем, не існує фундаментальної полярності поміж правом природним та вимогами політичного суспільства. Іншими словами, мислитель не виокремлює необхідності створення кордонів чи протиставлення права природного і позитивного.

Право, що неминуче виходить за кордони політичної організації суспільства, не може бути правом природним для людини, оскільки остання стосовно політичного суспільства зажди перебуває в ролі дикуна та намагається конфронтувати.

Загалом Аристотель розглядає кожен із рівнів живих істот, а отже і кожен з рівнів людини, у властивих йому (рівню) термінах та категоріях науки. Сутність понять блага та справедливості він аналізує у формі, що доступна кожному, і так, як її розуміють учасники політичного життя, самоусуваючись від потреби особистісного бачення проблеми, а також від необхідності заглиблення у визначення цієї справедливості та її обговорення в межах філософсько-правової площини.

Інший умовивід, що стосується категорії природного права та

натуралістичної концепції, полягає в тому, що природне право змінне та динамічне. Іншими словами, природне право володіє принципами, або ж навіть аксіомами, з яких виведені більш специфічні правила природного права, універсально дієві та незмінні [46, с. 83–85].

Отже, те, що змінне, є праобразом монопольного природного права, тоді як самі правила, конвенції, норми зовсім не право позитивне, а частина права природного. Таке формулювання Аристотеля є слушним настільки, наскільки воно має на увазі заперечення власної сутності, монопольних властивостей самого права. Такий стан речей дає підстави вбачати виключну праксеологічність вчень та переконань Аристотеля, бо навряд чи зумовлений бажанням поглинути значущість положень позитивного права. Таке формулювання пов'язане радше зі спробами відвернення надмірної полярності між цими категоріями. Тож це дає підстави припустити, що Аристотелеві судження, не позбавлені раціоналізму, стосуються тенденційних на сьогодні ідей інтегративного праворозуміння, тобто спроб синтезувати положення обох концепцій між собою [201].

Томістська доктрина природного права тією чи іншою мірою вільна від двосмыслових навантажень, сенсів та сумнівів. Ця концепція пропонує навіть більш м'яке та благородне розуміння, аніж підвид природно-правової концепції стоїків.

Тома Аквінський не піддає сумніву не тільки згоду та консенсус поміж природним правом та громадянським суспільством, а також і положення про сталість та незмінність характеру фундаментальних тверджень природного права загалом та принципів морального закону зокрема [46, с. 84–85].

Доктрина позитивного права Томи Аквінського дає не лише чітке розуміння сутності, переваг чи однастайності положень природного права, а й осмислення його як загальнообов'язкового, сприйнятого всіма членами суспільства, як наслідок – обов'язкового для всіх.

Пізнання історіософії та особливостей теології Середньовіччя дає підстави припустити, то такий стан речей зумовлений реаліями релігійного впливу на спільноти, міста, громадянське суспільство загалом. Вплив віри, імовірно,

спонукав ці перетворення, як наслідок біблійного одкровення, впливу схоластів.

Тож основну тезу томістської філософії можна сформулювати так: природне право як феномен є невіддільне від натуралістичної теології, тобто від так званої «чистої» теології, яка за своєю суттю та змістом опирається на біблійне відкриття [2, с. 94].

Доктрина осмислення природного права та розуміння правового закону в період Нового часу найбільш ґрунтовно висвітлена у працях Т. Гоббса. У цей період, на противагу Середньовічному погляду на проблему, де основний акцент здійснювався на природно-правові обов'язки, акцент був спрямований на природно-правові натуралістичні права. Саме в XVII та XVIII століттях на права здійснювався значно більший акцент, ніж це було раніше. Проте сутнісні та показникові зміни такого зразка стають очевидними тоді, коли їх розглядати на тлі якісних та структурних змін у суспільному житті.

Правовий закон Нового часу в його сучасній інтерпретації завдячує своєю появою доктрині природно-правового закону Т. Гоббса. Взагалі-то суть такої доктрини була закріплена ще в біблійських текстах та роботах схоластів, а в Новий час вона, так би мовити, революціонувала у працях Т. Гоббса. Традиція, проти якої протестував Т. Гоббс, стверджувала, що людина може досягти розкриття власного акме лише в межах громадянського суспільства, тобто громадянське суспільство автоматично дефініціюється як таке, що передує людині [85, с. 284–287]. Такий стан речей автоматично детермінував важливість та первинність обов'язків над правами. Проголосити ж первинність природних прав, не проголосивши, що індивід у всіх відношеннях передує громадянському суспільству, не можна: так чи інакше всі права громадянського суспільства чи держави похідні від прав, що первісно належать тій чи іншій людині. Людина поза її громадянською та соціальною належністю повинна розглядатися як апріорі досконала істота, а її бажання і прагнення – як основні та фундаментальні.

Звісно, міркування про пошуки правильного суспільного ладу неможливі без надання переваг громадянському суспільству. Проте це не означає автоматичного надання йому першості.

По суті, саме з часів Т. Гоббса почалася доктрина натуралізму або природного права, яка стала доктриною природного стану. До його наукових розробок термін «природний стан» стосувався переважно християнського богослов'я, а не політико-філософської доктрини. Так, природний стан значно відрізнявся від стану благодаті і поділявся на стан непорочної натуральності і стан гріховної натуральності. Т. Гоббс відкинув цей поділ, замінивши стан благодаті станом громадянського суспільства [63, с. 138].

Спроба дедукувати правовий, або ж моральний, закон з природного права на самозбереження, чи то страх смерті, зумовила низку значущих наслідків та змін у структурі морального закону. Ці зміни передбачали значні спрощення моральної доктрини, а відтак актуалізацію правильного суспільного порядку. Суть змін у тому, що Т. Гоббс зводить добродійність до категорії миролюбства. Ті окремі типи людської досконалості, які не мають безпосереднього та однозначного стосунку до миролюбства, припиняють бути добродійними в безпосередньому сенсі слова.

Справедливість поруч з милосердям залишається добродійністю, проте її зміст зазнає суттєвих трансформацій та змін. Якщо єдиним та безумовним фактом залишається природне право кожного на самозбереження, і, відповідно, всі обов'язки стосовно інших випливають з договору, тоді справедливість набуває значення тотожності звичаю виконувати умови суспільного договору.

Справедливість не полягає більше лише в наслідуванні норм, що не залежать від людської волі. Усі наявні принципи справедливості перестають мати властиву їм дійсність. Усі наявні обов'язки випливають із взаємної згоди сторін, які про це домовляються, а значить, на практиці з волі громадянського суспільства та політичної організації.

Якщо добродійність ототожнювати з миролюбством, тоді риси згубності будуть визначатися як тотожні або ідентичні тій поведінці, звичці, практиці, що суперечить ідеології миру. Оскільки така поведінка цілеспрямовано завдає шкоду іншим уже тому, що існує, то ототожнюється вона з найбільшим смертним гріхом відповідно до християнських трактатів, тобто з гордістю та честолюбством, навіть

більше, аніж слабкість духу чи насильство.

Проте, якщо добро і благо звести суто до суспільної добродійності, так званої ліберальної добродійності, смирення та лагідності, то такі добродійності, як сила духу, твердість, принциповість, неупередженість, втрачають свій сенс.

Продовжуючи досліджувати поняття правового закону з погляду темпорально-просторової сутності, варто згадати про праці Дж. Локка. Спершу здається, що він повністю відкидає та заперечує концепцію, яку пропагує та відстоює Т. Гоббс. Тобто заперечує проти переваги натуралістичних обов'язків над правовими, вдаючись до змісту традиційної концепції природно-правового праворозуміння.

Дж. Локк стверджує, що права людини так чи інакше є вторинними, похідними. А щодо джерела їх походження, то він вказує, що вони випливають із законів природи, а ті своєю чергою є законами в безпосередньому контексті.

Окрім цього, Дж. Локк ввів у науковий обіг специфічний термін «закон розуму». Уся досконалість закону розуму виявляється в тому, що він абсолютно чіткий та зрозумілий, не потребує зайвих зусиль для інтерпретації.

Доволі цікаво в Дж. Локка представлена кореляція закону розуму, чи то закону природи, з божественним, вічним законом. Саме природа, на думку автора, говорить у людині, формуючи ті чи інші світоглядні, моральні, етичні, соціальні установки, тобто «голос Божий» є в людині, по суті, «голосом природи».

Дж. Локк вказує і на найдоступніші, безальтернативні спроби і засоби пошуку пізнання закону природи. Він вбачає їх у вивченні цитат та положень Святого Письма, тобто Нового Завіту. Аби краще зрозуміти позицію мислителя, нам варто зануритися в пошуки відмінності між розумінням закону природи та закону Нового Завіту в концепції Дж. Локка.

Якщо припустити, що повний змістовний обсяг закону природи висвітлено в Новому Завіті, і якщо перший, як вже було сказано вище, є чіткий та зрозумілий, то, відповідно, і положення Нового Завіту мають бути абсолютно ясними та доступними. За одне із правил, відповідно до концепції Дж. Локка, слід взяти те, що закони природи та Новий Завіт у такому випадку мають спільне у спротиві

щодо застосування до людей фіскальної функцію держави [203, с. 546]. Наприклад, відповідно до закону природи, як і до закону Нового Завіту, ніхто не повинен позбавлятися свого майна, навіть зазнавши поразки у війні.

Якщо спробувати розглянути власне біблійську концепцію, то в ній йдеться не стільки про діалектичне протиставлення природного та соціального, скільки про протиставлення праведного та гріховного. Проте природний стан відповідно до натуралістичного трактату Дж. Локка важко простежити у власне біблійських текстах. Якщо спробувати все ж віднайти його, то таким може видатися період відразу після великого потопу. Але так воно дещо суперечить уявленням про стан природної досконалості, позаяк гріхопадіння було значно раніше [295, с. 367].

Якщо ж природний стан настав уже після зазначеного гріхопадіння, то в такому разі так званий «природний стан» вже не був би природним у сьогочасному нашому розумінні слова, а був би таким, що відображає згубний стан суспільства, що переживає занепад та котиться в прірву.

Тож відповідність закону природи законам Нового Завіту можна суттєво критикувати та піддавати закономірному сумніву, назвавши теорію правового закону, пропоновану Дж. Локком, певним «частковим правовим законом» тощо. І цей частковий закон не є по суті законом у класичному сенсі слова.

Отже, закони природи, відповідно до концепції Дж. Локка, є природним станом людей та речей. І якби люди постійно перебували під впливом закону природи, то природним станом був би стан перманентного миру та доброчесності. Основна проблема, за Дж. Локком, що пояснює більшість проблем суспільства, полягає в тому, що людина позбавлена свого природного стану, інакше неминуче дотримувалася б цього властивого їй стану, який своєю чергою мав би бути «закріплений у душах та серцях» завдяки авторитету закону природи.

Вчення про природне право Дж. Локка відкидає ідею моральних засад, а також совісті, наголошуючи, що вся сукупність знань про природу та суспільство досягається завдяки інтелектуальному процесу його вивчення та пізнання. Закон природи є науковим та доказовим. І головна причина, чому людство недосконале, а світ повен несправедливості та правопорушень, полягає в тому, що не кожен має

здатність, або ж можливість вивчати, пізнавати чи то осягати основи цього природного закону. А оскільки це можливо лише за умови природного стану, то природний закон не є законом у кластичному сенсі слова [116, с. 106].

На противагу концепціям Т. Гоббса та Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо вказав, що між натуралістичністю общини та натуралістичністю природи не варто ставити знак рівності.

На перший погляд, концепція Ж.-Ж. Руссо може видатися дещо непослідовною. Адже, з одного боку, мислитель вперто захищає так звані «чисті» права людини, або, як він їх називає – «права серця» від будь-яких посягань та зазіхань з боку різних колективних суб'єктів, передусім власне держави. З іншого боку, з такою ж самою наснагою він стверджує про необхідність повного підкорення людини волі спільноти (найчастіше – волі державі), у якій вона проживає. Причому в разі небажання такого підкорення вчений закликає вживати жорстких заходів задля підтримання режиму законності та дисципліни.

Втім, такий стан речей стосується здебільшого періоду ранньої доктрини Ж.-Ж. Руссо, тоді як його доктрина пізнього періоду вже більш чітко визначена і сформульована. Її сутність проявляється у твердженні про те, що навіть правильний тип суспільства є формою рабства людини. Відповідно, вирішення проблеми конфлікту між людиною та суспільством Ж.-Ж. Руссо вважав неможливим, оскільки певний поступ чи консенсус буде тлумачитися як певне віддалення від прав людини, чи то «прав серця».

З огляду на те, що вчений припускав, що добродійство та вільне суспільство належать один одному, він міг довести, що наука та добродійство несумісні апріорі. Це пояснюється доволі просто, якщо вдатися до ретельного аналізу причин такої ситуації.

По-перше, громадянське суспільство постає особливим, а якщо говорити чітко, то закритим суспільством. Здоровим та адекватним воно може бути лише тоді, якщо в нього буде власний характер, і для цього потрібно, аби його властиві риси та індивідуальність формувалися чи виховувалися національними та привілейованими закладами. Ці заклади мають надихатися національною

філософією, образом мислення, які не передаються іншим суспільствам [283, с. 78].

По-друге, що стосується засад науки та просвітництва. Наука є придатною та необхідною для індивідів, проте не для всіх, а вибірково. Вона не повинна бути масовою, не має стосуватися невизначеного кола осіб, а повинна бути прерогативою привілейованих осіб, «великих мудреців», «справжніх філософів». Проте він заперечував необхідність пізнання істини простими людьми [10, с. 88].

Якщо всі версти суспільства отримають змогу долучатися до науки, то це призведе до неправильного розуміння і тлумачення багатьох речей, як наслідок, диспропорціонує суспільство, призведе до порушення суспільної рівноваги.

Можна стверджувати, що аналіз концепцій Ж.-Ж. Руссо певною мірою ґрунтується на твердженнях Т. Гоббса. Це стосується бодай його уявлень про природний стан. Його ідеї також передбачали повернення до людини як суспільної тварини, проте Ж.-Ж. Руссо вніс у цю концепцію свої корективи. Він вважав, що користолюбство – це недостатня підстава для точного і глибокого коріння людини в узах суспільства. Він відмовився доводити, що людина є суспільною істотою. Ж.-Ж. Руссо вважає, що коріння суспільства можна віднайти в людських пристрастях або відчуттях на противагу базовій соціальності людини. І в цьому можна простежити певну логіку.

Якщо суспільство є природним та натуралістичним, то воно, по суті, спирається на волю людини. Тож природа, а не воля людини, робить її членом суспільства. З іншого боку, первинність індивіда відносно суспільства зберігається, якщо місце розрахунку або користолюбства належить пристрасті або ж почуттям, позаяк людині актуально залишатися у властивому стані суспільної тварини.

Ж.-Ж. Руссо зберіг уявлення про природний стан тому, що він (природний стан) гарантував радикальну незалежність людини, а також тому, що шукав норму, яка найбільшою мірою сприяла б незалежності людини. Він не міг би відстоювати уявлення про природний стан, якби штучне приниження чи вивищення природного стану, яке він зумисне створив, не збільшувалося б у його

мисленні відповідним збільшенням важливості незалежності та свободи, тобто найбільш характерної риси людини в її природному стані. Адже свобода, на думку Ж.-Ж. Руссо, є найбільшим даром та благом, таким, що перевищує вартість життя [283, с. 263].

Продовжуючи дослідження проблеми природного права та правового закону, варто охарактеризувати концепцію, яка вирізняється оригінальністю. Ідеться про наукові переконання такого британського вченого Е. Берка. Він неодноразово згадував про природний стан, природні права, громадянське суспільство, суспільний договір, штучний характер держави [24, с. 132]. Е. Берк сміливо припускає, що людина апріорі наділена комплексом прав, вони в неї завжди є де-юре, проте де-факто їх наявність пов'язана з природою кожного конкретного громадянського суспільства і держави, обов'язками, які останні покладають на кожну конкретну людину.

На переконання Е. Берка, у природному стані кожен має право на:

- 1) самозахист (це формулювання він називає «першим законом природи»);
- 2) керівництво самим собою, тобто здатність та можливість вирішувати свою долю від свого імені, відстоювати свій інтерес, навіть вимагати гарантування власного «права на все» (так званий «другий закон природи») [18, с. 59].

Е. Берк дотримується тези про те, що метою громадянського суспільства є збереження прав людини, зокрема права на прагнення до щастя. Своєю чергою щастя можливо досягти тільки шляхом добродійства та благочестя. Водночас людина не може діяти поза своїми моральними рамками та обмеженнями. Це зумовлено реаліями громадянського суспільства і тим, що люди не можуть автономно функціонувати в його межах, не зачіпаючи і ніяк не перетинаючи інтересів інших людей. Така теза вказує на те, що бажання людини суспільної перманентно мусить бути під владою розуму, благочестя та добродійності. Це той факт, що підтверджує ідею про потребу підпорядкування нашим обов'язкам, а не сумнівним правам людей. Ця концепція заперечує ідею про те, що всі наші обов'язки виникають зі згоди та з договору.

Полеміка щодо доцільності та виправданості правового закону в Е. Берка

зводиться до того, що, на його думку, легітимність того чи іншого нормативно-правового акта підтверджується закономірно його сприйняттям.

Справжній закон підтверджує свою легітимність придатністю до забезпечення людських потреб і спонукання й заохочення до добродійності в цьому суспільстві. Неможливо в будь-який інший спосіб підтвердити легітимність того чи іншого закону, лише враховуючи досвід застосування цього нормативно-правового акта.

Е. Берк не заперечує, що будь-який авторитет має за своє первинне джерело громадськість, народ. Він обстоює думку про те, що будь-який консенсус, як, зрештою, авторитет, впливає з договору людей. Поки цей момент не настане, громадськість не пов'язана обов'язками. У такому разі, якщо громадянське суспільство пов'язане конвенційно, то ця конвенція стає його законом. Практично для всіх видів закону оця конвенція слугує за вихідний, першопочатковий договір та авторитет. Позаяк функцією громадянського суспільства є задоволення потреб, то прийнятий закон діє протягом багатьох поколінь. І сам корінь легітимності, або зміст правового закону, виявляється тут не стільки в самій згоді чи контракті, скільки у благодієльному характері своєї дії та ефективності, виправданості й доречності протягом багатьох поколінь. Це і є умова легітимності влади, вказівка на натуралістичний, природно-правовий характер, або ж підстава дійсності правового закону.

Відтак погляд Е. Берка на суспільний лад конфронтує з позицією більшості дослідників теорії природно-правового розуміння загалом та правового закону зокрема. Його позиція частково наближена до томістської, але не ідентична, і відштовхується від положень, що здорове суспільство формується не за певними шаблонами і не за планом, що є результатом певного замислу, оскільки таке суспільство порушувало б засади свободи людини – однієї з найбільших цінностей. Саме це є причиною того, що необхідною запорукою здорового суспільного стану є його максимальне наближення до природних умов та природного стану, у межах чого природне – це індивідуальне, персональне право людини, а універсальне – це витвір розуму [23, с. 68].

Тож, аналізуючи зміст поняття закону, що базований на засадах природного права, іншими словами – правового закону, ми не даремно здійснили історіософський екскурс у минуле саме в такій послідовності, як відображено вище.

Над осмисленням цієї проблеми науковці працювали протягом століть, хоч і в різних інтерпретаціях. Ми можемо поділяти або не поділяти окремі з них, проте цей логічний ланцюг еволюції знань мусить бути збережено.

Отож, на нашу думку, найбільш наближене до сучасного розуміння поняття правового закону належить Е. Берку, який констатує свободу людини як найвищу цінність та визнає державу виправданою і доречною тоді, коли вона продукує нормативно-правовий матеріал, який максимально придатний для громадськості. Звісно, винятки були, є і будуть завжди. І до суб'єктів цих винятків цілком закономірно застосовуватимуть державний примус.

Самі заходи примусу мають бути належно регламентовані на законодавчому рівні, а також опиратися на згадані в цьому підрозділі загальноцивілізаційні принципи права, такі як верховенство права, свобода, рівність, справедливість тощо. Якщо весь масив нормативно-правового матеріалу буде просякнутий їхнім духом, то й заходи примусу і правозастосування загалом будуть тільки правовими.

6.4 Моральна саморегуляція державної влади (внутрішні моральні зобов'язання) та забезпечення від стихійного тиску й примусу

Поняття моральних цінностей влади та засадничого, принципового наповнення професійної діяльності владних суб'єктів, що представляють державу, чільно взаємодіє з поняттями владних зловживань та державного примусу. Зв'язок цей зворотно пропорційний. Як ми вже зазначали, що вищим є громадський контроль та засадничі принципи діяльності правоохоронців, то меншою є частота порушень закону чи зловживання владою серед правоохоронців.

Моральна саморегуляція державної влади, або ж внутрішні моральні зобов'язання працівників правоохоронних органів – питання не загальноцивілізаційне та світоглядне, а властиво професійне. Це вказує на думку про те, що зміст цієї проблематики варто розкривати, неминуче враховуючи концепти і методи правової деонтології – філософської галузі, яка покликана дати відповідь на питання про те, що є внутрішнім імперативом службового обов'язку юриста.

Зі сказаного випливає, що ці професійні засадничі принципи та внутрішні імперативи є явищем, яке сформульовано зсередини. Внутрішні переконання, совість, мораль – феномени, суть яких неможливо нав'язати чи змусити до них. Вони або є, або їх немає, і характер вони мають не узагальнений нормативно-правовим масивом, так би мовити, універсальний і гарантований, а індивідуальний і конкретний, такий, що формується під впливом правової культури того чи іншого регіону, та його правового менталітету, первинних та всіх наступних агентів соціалізації, правового виховання, професійного становлення тощо.

І найважливіше – якщо факт порушення того чи іншого нормативно-правового акта легко встановити, такий факт є певним видом правопорушення, за яке настає юридична відповідальність, то в разі порушення тих чи інших принципів професійної правоохоронної діяльності їх факт встановити важче, а притягнути до відповідальності взагалі мало ймовірно (і то здебільшого на рівні дисциплінарних санкцій), адже більшість цих принципів мають відносний, метафоричний характер. Притягнення до відповідальності в таких випадках здебільшого відбувається, якщо воно було бінарним, тобто порушення морально-етичних засад діяльності правоохоронця спричинило перевищення службових повноважень, зловживання службовим становищем тощо.

Усе це видається зрозумілим та актуальним у контексті філософсько-правових пошуків внутрішнього імперативу службового обов'язку правоохоронця. Наразі пропонуємо зануритися у проблематику балансу між публічними і приватними інтересами, тобто між правоохоронцем, як

представником державної влади, та людиною, як індивідуальним суб'єктом права. Цей баланс визначає межу, або демаркаційну лінію, по якій проходитиме розмежування морального і неморального в разі виникнення конфлікту між ними.

Варто зауважити, що сучасне громадянське суспільство більшості демократичних держав своє основне призначення вбачає у формулюванні засад та створенні умов, які забезпечили б достойне життя своїх суб'єктів та їх безпечний і вільний розвиток. У такому разі державу можна розглядати як соціальну, а саме визначення достойного життя може бути доволі конкретним [274, с. 468].

Отримуючи нормативно-правову визначеність та обґрунтованість внаслідок закріплення досить великої кількості конкретних обов'язків держави щодо досягнення належного рівня, достойне життя має сприйматися не як «голий» політичний лозунг, а як конституційно-правова категорія, що має свій нормативний зміст.

Не менш важливим чинником, що розкриває стан речей у сфері морального наповнення професійної діяльності працівників правоохоронних органів, є соціальна організація громадянського суспільства. Саме вона чи не найяскравіше демонструє показник соціальної справедливості і свободи у тому чи іншому суспільстві.

Що динамічнішим стає людство, то більше посилюється його соціальна стратифікація зі значною кількістю класифікаційних критеріїв. Серед них расовий, національний, релігійний, політичний, економічний, класовий, гендерний, віковий тощо. Взагалі, їх перелік не є обмежений. Завдання громадянського суспільства тут виявляється в максимальному злагодженні, гармонізації запитів кожної з груп та формулюванні принципів єдиного зразка, максимально наближених до універсальності [122, с. 303–307].

І врешті третім чинником, що вказує на моральні запити того чи іншого громадянського суспільства, є політична організація, що здатна відобразити рівень політичної свободи кожного суб'єкта та кожного суспільного прошарку [38, с. 38–40]. У цьому випадку йдеться не про «зовнішню» гарантовану державними органами свободу, а про дійсну свободу, що досягається лише в тому

разі, коли суспільство, утвердившись як громадянське, правове, структуроване, формулює свої, недержавні, моральні суспільно-політичні механізми саморегуляції і самоорганізації.

Якщо державна влада у своїх відносинах з громадськістю буде ґрунтуватися на зазначених принципах, причому вони будуть адресовані та спрямовані і на власну особу, і на кожного громадянина, з якими доводиться взаємодіяти, вступаючи у професійні правовідносини, то це і буде істинним свідченням високого рівня усвідомлення своїх професійних обов'язків та ефективності моральної саморегуляції.

Такі моральні принципи варто поділяти на нормативні і доктринальні.

Як впливає з контексту, перші з них закріплені в текстах нормативно-правових актів, а другі – це ті, що містяться у працях провідних учених, які стосуються зазначеної тематики.

Почнімо аналіз сфери моральної саморегуляції влади з принципів, що закріплені в законодавстві, або нормативних принципів. Передусім зазначимо, що нормативні принципи, будучи законодавчо визначеними, слугують зв'язковою ланкою, яка пов'язує закон, тобто власне правову матерію, та загальносоціальні регулятори.

Принципи державної служби, що закріплені законодавчо, володіють охоронними та регулятивними функціями, характеризуються взаємозалежністю та спрямованістю на досягнення конкретної мети у певній сфері.

Українські вчені І. Кутова та Р. Кутовий пропонують класифікувати нормативні принципи державної служби на загальні принципи, принципи організаційного характеру та функціональні принципи [195, с. 16].

Загальні принципи державної служби дуже наближені до загальних або загальноцивілізаційних принципів права та доктринальних принципів органів влади. Сюди заведено відносити принципи законності та верховенства права, демократизму, рівності і справедливості, гуманізму, гласності і публічності тощо.

Додамо, що загальні принципи державної служби є часто обговорюваними, позаяк вони є спільними для всіх галузей права та доволі зрозумілими.

Докладніше цю групу принципів розглянемо, коли аналізуватимемо доктринальні принципи державної служби України, або державної влади.

Щодо принципів організаційного характеру, то вони стосуються безпосередньо структурування органів державної влади в Україні, злагодження їх як служби, об'єднаної спільною метою, а також сприяння координації їх між собою.

Важливим завданням принципів організаційного характеру є упорядкування державної влади, її формування у державну службу з чітким розподілом повноважень та сфер впливу, не уникаючи при цьому координації своєї діяльності.

Отже, нормативні принципи державної влади організаційного спрямування існують, так би мовити, для забезпечення та підтримання власних цілей, для самозбереження та максимальної ефективізації державної влади в Україні. До них належать: принцип централізації та децентралізації, стабільності кадрової політики, а також забезпечення професійного та якісного процесу підготовки, перепідготовки працівників, принцип єдності вимог до працівників, а також стандартів у відносинах із громадськістю, неможливості зайняття кількох посад одночасно в органах державної служби тощо [103, с. 113].

Третю групу нормативних принципів державної влади становлять функціональні принципи. Вони стосуються безпосереднього виконання представниками державної влади своїх професійних обов'язків та досягнення мети й основних цілей державної служби. Відповідно, ця група принципів спрямована на максимальне сприяння якісному законотворенню, максимальній реалізації прав і свобод людини та громадянина з максимальною правовою грамотністю, а також встановленню істини під час розгляду справи судовими органами. До цієї групи входять такі принципи: фаховості державної влади, наявності зобов'язань представників державної служби перед громадськістю і державою, політичної та комерційної нейтральності [74, с. 245].

На противагу групі принципів організаційного спрямування, що існують для самозбереження структури державної служби, функціональні принципи

нормативного характеру покликані підтримувати та посилювати ефективність виконання державною владою своїх завдань.

Докладніше розгляньмо окремі нормативні принципи з площини організаційного та функціонального характеру їхньої природи. Серед них провідне місце відводиться принципу єдності вимог до представників державної влади. Ця теза говорить про те, що до всіх без винятку представників державної влади мають існувати спільні вимоги, що визначають їх діяльність. Звісно, що кожна з гілок влади, навіть кожна службова особа, ставить перед собою загальну мету та служить їй. Мета ця – сприяти якомога ефективнішій реалізації прав і свобод людини та громадянина [74, с. 320].

І в цьому контексті немає значення, які функціональні обов'язки чи то виклики професії стоять перед конкретним працівником, ідеться про неухильне пред'явлення та дотримання засад загальносоціального і власне правового характеру. Це стосується всіх організаційних принципів: функціонування ієрархічних та субординаційних драбин, правил та принципів підбору кадрів і кадрової політики загалом, правового статусу працівників, притягнення до юридичної відповідальності у разі порушення трудової дисципліни та законів тощо.

Особливо гостро питання постає, коли йдеться про конкурсний підбір кандидатів, зокрема про єдність вимог до кандидатів та стандартів до якостей, якими мають володіти кандидати, щоб бути прийнятими на ту чи іншу посаду.

На перший погляд, цей принцип безпосередньо не торкається моральних аспектів взаємодії представників державної влади та представників громадськості, проте це не так.

Якщо представник державної влади був прийнятий на роботу на чесних та справедливих засадах із врахуванням принципу рівності (що є ширшим розумінням принципу єдності вимог), він значно активніше просуватиме та пропагуватиме ці принципи у своїй повсякденній практичній взаємодії з громадськістю, аніж якби при його працевлаштуванні діяли так звані «зворотні» принципи чи не діяли жодні.

Підсумовуючи щодо цього нормативного принципу, варто зазначити, що в основних тезах він становить собою вектор мети та цілей державної служби, ієрархічно-субординаційних взаємин, нормативно-правової регламентації стандартів та конкуренції при вступі чи припиненні трудових відносин [152, с. 90].

Наступний із принципів – принцип рівного доступу до державної служби – фактично деталізує зазначений вище принцип єдності вимог до держслужбовців. Єдина відмінність в етапності. Принцип рівного доступу до державної служби торкається лише конкурсного відбору на ту чи іншу конкретну посаду.

Варто зазначити, що важливим принципом є принцип стабільності державної служби. Його дотримання має вагоме значення і для представників державної влади, і безпосередньо для громадськості. Стабільність є неухильною підставою добробуту і, навпаки, надміру стрімкий розвиток, витки та хвилювання, навіть коли вони позитивні, здатні внести дисбаланс у життя громадськості.

Суть принципу стабільності державної служби виявляється в поступальності державної політики у всіх її сферах і передусім у галузях публічної влади. Він є відображенням стійкості та життєдайності системи функціонування державної влади та навіть моделі держави загалом, її виправданості і доцільності.

Виявляється цей принцип у наданні гарантій державним службовцям, як соціального, економічного, так і безпекового зразка. Цей принцип жодним чином не применшує значення і потенціалу реформ всередині системи влади, проте вказує на раціональну потребу їх продуманості і розумності проведення.

І знову ж таки, на прикладі цього принципу легко простежити загальну пов'язаність нормативних принципів державної влади між собою. Принцип стабільності державної влади, як і два попередні, вказує на потребу та необхідність чіткої регламентації усіх етапів кадрового відбору, навіть більше – пов'язаності ринку праці з ринком надання освітніх послуг та освітнім державним замовленням тощо [269].

Для реалізації цього принципу важливими є продуманість, своєчасність

проведення заходів підвищення кваліфікації, створення системи стимулювань та заохочень тощо.

Стабільність державної служби виявляється також і в психологічній захищеності та комфорті працівників органів державної влади. Такий стан речей виявляється за умов, коли державний службовець відчуває так би мовити впевненість у завтрашньому дні та має всі підстави вважати, що загроза його звільнення може виявитися лише тоді, якщо особа порушила трудову угоду чи вчинила іншу протиправну або аморальну поведінку, що завдає шкоди інтересам та репутації органів державної влади перед громадськістю.

Наступним із принципів, що безпосередньо впливає на процес моральної саморегуляції представників державної влади, є принцип професіоналізму та компетентності. І хоч на перший погляд він ближчий до інтелектуальних, аніж до моральних сенсів, проте становлення професіонала ніколи не буває односегментним. Зростання обсягу певної сфери свідомості спричинює загальне підвищення зрілості світогляду особистості, що охоплює рівень моралі та самовладання.

Принцип професіоналізму можна розглядати у двох основних розуміннях: у більш загальному, тобто ширшому, чи у власне конкретному, або вузькому.

Широкий контекст принципу професіоналізму та компетентності, зміст якого якнайкраще висвітлює моральний аспект питання, вказує на необхідність опанування представниками влади не лише вузькопрофесійних навичок, що необхідні та безпосередньо торкаються виконання ним своїх професійних обов'язків [270].

Цей принцип засвідчує, що представник влади має володіти належним рівнем ерудиції та інтелекту, без якого неможливо належати до соціальної групи державних службовців та представляти державу. Адже ні для кого не є таємницею, що державна служба – саме той маркер, який ілюструє дійсний стан речей, модель держави та обличчя влади.

Принцип професіоналізму та компетентності, що є своєрідною вимогою, фактично дає підстави розмежувати світоглядний рівень ремісників та

представників державної влади і середнього класу, до якого вони теоретично мали б належати і належать у країнах розвинених демократій.

У вузькому контексті принцип професіоналізму та компетентності вказує на потребу й необхідність вузькоспеціалізованих, проте глибоких та детальних знань і вмінь.

Існує багато критеріїв для визначення показників принципу професіоналізму та компетентності. Найпоширенішими серед них є: 1) наявність необхідного рівня освіти та галузі знань; 2) належний рівень володіння сенсів, що містяться в нормативно-правових актах, передусім в Основному законі держави, а також вміння застосовувати приписи законів на практиці; 3) наявність аналітичного мислення; 4) рішучість; 5) відповідальність; 6) розвинуті комунікативні здібності тощо [240, с. 243].

Варто згадати і принцип патріотизму, адже людина, яка не любить держави, у якій живе і працює, навряд чи буде поважливо і турботливо ставитися до її громадян. У кращому разі її робота – звичайна формальність задля отримання фінансової вигоди.

Принцип патріотизму в діяльності державних службовців можна простежити у виконанні своїх професійних обов'язків, у бажанні служити державі та долучатися до досягнення єдиної мети державної служби, у сприянні належній репутації державної служби, а також у повазі до державних символів, у належному шанобливому ставленні до культури та своєї держави, в активній життєвій позиції, громадській активності, у гуманізмі, а найголовніше – у служінні національним інтересам, які подекуди мають передувати інтересам особистим [219, с. 76].

Важливим нормативним принципом, що пов'язаний з рівнем моральної саморегуляції, є позаполітичний характер державної служби та її представників. Це означає, що попри наявність активної громадської та соціальної позиції державний службовець не повинен лобювати інтереси політичних організацій та фінансових груп, які нерідко за ними ховаються.

Не менш важливим у контексті гарантування належного рівня саморегуляції

особи – представника влади, є принцип наявності соціальних гарантій. Якщо поринути в його сутність, то можна зауважити, що цей принцип перетинається з принципом стабільності та є важливим у його контексті.

Принцип соціальної захищеності державних службовців важливий у двох контекстах. По-перше, він забезпечує дбайливе ставлення працівника до своєї посади, позаяк позбутися чогось надійного і цінного завжди важче, аніж того, що задовольняє лише частково. По-друге, цей принцип означає пониження рівня соціальної напруги у зв'язку із впевненістю представником влади у завтрашньому дні, відсутності зайвої стресовості тощо. Щобільше, у складні, з погляду соціально-економічних процесів, часи низькі показники оплати праці часто компенсуються саме завдяки достатнім стандартам соціального захисту представника влади.

Проаналізувавши нормативні принципи у функціонуванні державної влади, що впливають на формування механізму моральної саморегуляції, варто зупинитися на доктринальних принципах.

Передусім уточнимо, що існує перелік доктринальних правових принципів, які мають бути ключовими у функціонуванні державної влади. Повага до них та їх врахування в повсякденній діяльності є показником моральних цінностей державних службовців. Ключовими серед таких є панування права, свобода, рівність та недискримінація, правова певність, заборона свавілля, доступ до правосуддя та його неупередженість.

Принцип панування права найчастіше називають верховенством права, а також правомірністю та законністю. Проте, на нашу думку, саме таке формулювання дозволяє найбільш осяжно висвітлити зміст досліджуваної категорії.

Британський дослідник А. Дайсі пропонує такі складові принципу панування права: 1) зрозумілість нормативно-правового матеріалу; 2) верховенство приписів права над розсудом; 3) рівність перед законом; 4) справедливість та розумність влади; 5) захищеність і гарантованість прав людини; 6) наявність ефективних засобів врегулювання правових спорів;

7) справедливість системи судочинства; 8) правослухняність держави в контексті і національного, і міжнародного права [216, с. 120–121].

Як бачимо, кожен із зазначених принципів так чи інакше стосується певної гілки влади. Пункти 1, 4, 5, 6 охоплюють сферу повноважень органів законодавчої влади. Пункти 3, 4, 5 стосуються більшою мірою виконавчої влади, а відповідно і правоохоронних органів, тимчасом як пункти 2, 3, 4, 6, 7 торкаються влади судової.

Це означає, що у своїй повсякденній професійній діяльності державні службовці – представники відповідних владних гілок, мали б опиратися на ці постулати під час ухвалення владно-розпорядчих рішень. Такий стан речей свідчитиме про високий ступінь їх моральної саморегуляції.

Якщо вдатися до парного аналізу категорій свободи та рівності і недискримінації, то тут варто зазначити, що яку б із парадигм філософського, світоглядного чи конституційно-правового спрямування ми не взяли б до уваги, ці загальнолюдські цінності визначаються як основоположні для практично всіх держав, у яких панують демократичні правові режими сучасності.

Якими б не поставали вимоги та політично-ідеологічні погляди й оцінки у відповідних категоріях, всі вони зводяться до пошуку оптимального співвідношення між вимогами свободи та рівності.

Очевидно, буде зайвим пропонувати тут енциклопедичні чи концептуальні дефініції цих понять, які відомі навіть студентів. Доречніше, як уже зазначалося, відобразити їх у діалектичному протиставленні, яке має місце на практиці. Спробуймо проаналізувати це.

Рівність – дещо «осоціалістичнений» плебейський ідеал натовпу, народу, і в разі конфлікту рівності зі свободою перевага здебільшого надавалася рівності. Якщо пошуки рівності у свободі стають неможливими, то людина починає шукати рівності навіть у рабстві. У порівнянні з аристократією навіть бідність, варварство видаються для мас доцільнішими.

Такий візерунок дійсності пропонує колективістська концепція соціального розуміння. На протигагу їй концепція індивідуалізму пропагує пріоритет свободи.

Окремі філософи висловлювали думку, що вона є більш цінною, аніж саме життя. Якщо принцип свободи буде недостатньою мірою гарантований, то це автоматично поставить під сумнів вірогідність існування вільнодумства, політичних свобод, навіть ринкових відносин.

Щобільше, як зазначає лібераліст М. Фрідман, якщо суспільство ставить рівність на щабель, який вище свободи, то з часом таке суспільство втратить і свободу, і рівність. І навпаки, якщо суспільство ставить свободу понад усе, то набуде і більшу міру такої свободи і рівності, навіть якщо не ставитиме собі такого завдання [339, с. 110].

У діяльності державної служби здатність моральної саморегуляції щодо унеможливлення державного примусу виявляється на підставі поваги до свободи громадянина, розуміння її меж, що закінчуються там, де починається свобода іншої людини. Повага до принципу свободи громадянина виявляється від великих справ і до дрібниць: від неприпустимості проведення незаконного обшуку чи виїмки до економії часу громадянина під час його звернення до органів державної служби.

Продовжуючи аналіз принципів, які постають запорукою наявності в державних службовців високого рівня моральної саморегуляції, що базується на загальних засадах, варто зупинитися на принципі правової певності. Цей принцип надзвичайно важливий у контексті гарантування довіри державній службі як такої. Окрім цього, він важливий для забезпечення соціальної стабільності та злагодженого існування всіх систем, і економічної не в останню чергу. Іншими словами, цей принцип постає гарантом довіри громадськості до державної влади. Щоб досягнути такого стану речей, держава зобов'язана забезпечити, аби тексти нормативно-правових актів були максимально доступними та зрозумілими для громадськості, а самі представники влади мають дотримуватися приписів нормативно-правових актів, зокрема тих, які вона застосовує.

Окрім того, принцип правової певності вимагає, аби наявні норми забезпечували можливість передбачати правові ситуації і типи правових відносин. Також принцип правової певності однозначно забороняє зворотню дію закону. Це

надзвичайно важливо в контексті кримінального та адміністративного права, а також і в сенсі злагодженості галузей приватного права [300, с. 82].

Правова певність (її ще називають «правова визначеність», «правова прогнозованість») означає, що тексти, зокрема коментовані, мають бути оприлюднені завчасно, ще до набуття чинності (термін такого оприлюднення різниться залежно від типу правових систем, але коливається здебільшого в межах 10 днів – одного місяця).

Формулювання, зміст та обсяг правової певності не означає, що державна служба, зокрема судові органи, позбавлена права на розсуд, але цей розсуд повинен відбуватися тільки в межах правового поля, яке відведено законодавством, і в жодному разі така свобода розсуду не повинна здаватися безмежною.

Заразом принцип правової визначеності означає, що рішення національних судів мають бути остаточними та безпідставними константами.

Якщо можливо скасувати судові вироки та постанови без належних підстав або якщо є шанси втручатися в діяльність суду чи то сторонніх осіб, чи представників інших гілок влади, чи вищих судових інстанцій, то це, звісно, порушує принцип правової певності.

Заборона свавілля як принцип, по суті, апелює до безмежності розсуду. Ідеться про те, що в разі відсутності меж розсуду він перетворюється на свавілля.

Ще одним важливим принципом є принцип доступу до правосуддя та неупередженості суддів. Тут ідеться про те, що кожна особа незалежно від її соціального чи іншого стану повинна мати можливість звернутися до органів правосуддя для захисту своїх інтересів, зокрема від незаконних дій державних органів [66, с. 31–36].

Доступ до правосуддя незалежно від соціального й матеріального статусу особи означає, що гарантоване нормами Основного закону держави право на безкоштовну правову допомогу має реалізовуватися державними адвокатами сумлінно та якісно. Ідеться про те, що службовці правоохоронних органів у своїй діяльності мають відштовхуватися від цінностей права та моралі, а не від

соціальних показників чи особистісних показників громадянина.

Те саме стосується не тільки доступу до правосуддя, а й неупередженості судових інстанцій. Ця теза постає основною, коли мовиться про одну з основних умов демократії – розподіл влади на три основні гілки. І саме незалежність передусім від органів виконавчої влади має бути ключовою в діяльності суду [263, с. 134–141].

Цей принцип також передбачає гласність та публічність судового процесу тоді, коли це не заборонено законом. Варто зазначити, що моральні засади влади та внутрішній імператив службового обов'язку правоохоронця в контексті убезпечення від неправомірного примусу можна проаналізувати на основі співвідношення об'єктивного та суб'єктивного права людини. Межа між ними, переваги, що надаються тому чи іншому блоку та сфері права, визначають міру демократичності того чи іншого суспільства.

Тут виявляється стан речей, що вказує на факт правового становища переліку суб'єктивних прав. Основні права і свободи як елемент конституційного статусу і в генетичному, і у функціональному відношенні не постають простим результатом норм об'єктивного права, його суб'єктивним додатком. Ні на основі виникнення, ні за характером нормативної дії вони не можуть бути відокремлені від об'єктивного права як такі. І це цілком зрозуміло, позаяк нормативно-правові акти закріплюють перелік прав людини і громадянина, що виявляються загальнозначущою мірою свободи. Такі права становлять собою соціально виправдану, адекватну та нормативно закріплену свободу поведінки суб'єктів суспільного життя, що виражає пряму дію об'єктивних соціальних закономірностей [52, с. 28].

Такий своєрідний нормативно-правовий підсумок переведення юридичних можливостей у площину соціальної реальності. У цьому випадку генетично не суб'єктивне право слідує за об'єктивним, впливає з нього, а, навпаки, суб'єктивні права-вимоги як соціальні нормативи поведінки значною мірою постають констатуючим фактором стосовно норм об'єктивного права.

Обсяг, закріпленість та нормативно-правова визначеність сфери

суб'єктивного права важливі в контексті гарантування широкого обсягу, непорушності та правового статусу людини і громадянина. Що ширшим є перелік суб'єктивних прав і свобод людини та громадянина, то важче буде владним органам перейти моральний кордон та вдатися до перевищення, зловживання владою відповідним державним службовцям чи перевищення меж, або несанкціонованого застосування примусу.

Важливим є, як уже було зазначено вище, не лише перелік та обсяг, але й гарантованість і непорушність обсягу суб'єктивних прав. Недостатньо лише закріпити значну кількість прав і свобод, набагато важливіше, аби влада мала змогу їх гарантувати. Інакше вони будуть суто декларативними.

Історія знає чимало держав, що де-юре визначалися як демократичні і такі, чії конституції закріплюють значний перелік прав і свобод, а де-факто були недемократичними та авторитарними. Влада в таких державах була чи є антигуманною, нелегітимною, фарисейською та бюрократичною.

Заразом не варто забувати про категорію об'єктивного права, адже вона слугує не тільки за нормативно-правовий плацдарм для утвердження свого панування. Більше того, конституційна природа основних прав і свобод відображає діалектичну єдність об'єктивного та суб'єктивного права. Можливості існувати автономно та ізольовано один від одного ці два пласти закону практично позбавлені. Тим паче, коли йдеться не про існування, а про їх дієвість у контексті регулювання суспільних відносин.

Схожою єдністю пояснюється чимало особливостей юридичної природи основних прав і свобод як елемента конституційного статусу, що водночас не означає заперечення ними якостей суб'єктивних прав і свобод. Радше навпаки, якраз за посередництвом конституційного статусу основні права людини знаходять свого юридичного адресата, а відповідні правові можливості людини і громадянина стають сумарним виразом об'єктивного і суб'єктивного права як єдиного цілого, у такий спосіб їхня нормативна енергія подвоюється, вона виходить і від формально-юридичних, і від соціальних витоків нормування [4, с. 432].

У вищезазначеному контексті суб'єктивне право виражає зміст норм об'єктивного права (її нормативну вимогу). Це важливо ще і в контексті того, що те, що є правом одного суб'єкта, паралельно є суб'єктом іншого і таким, що йому кореспондує. Тому якщо й можливо розчленувати єдине поняття конституційного права і конституційної свободи, а також права об'єктивного і права суб'єктивного, то лише теоретично для досягнення певної гносеологічної мети.

Щось наближене, проте не ідентичне можна спостерігати в розпаровуванні права публічного і приватного, щоправда, тут легше провести уявну демаркаційну лінію.

Якщо ж продовжувати говорити про співвідношення суб'єктивного та об'єктивного права в контексті забезпечення від службових перевищень влади та зловживань нею, а також неправомірного застосування державного примусу, то слід підсумувати, що саме конституційне закріплення як особливий нормативно-установчий метод дозволяє визначити єдиний для тієї чи іншої правової системи конституційно-правовий статус її суб'єктів, і для індивіда, і для представників владних органів. Відбувається це на засадах правових принципів, що є спільними для демократичних держав, для можливостей користуватися соціальними благами й умовами вільного існування в різних функціональних ситуаціях [207, с. 84].

Отже, нам вдалося промоніторити два основні типи принципів у діяльності представників влади – нормативні та доктринальні, та відобразити сутність зв'язку з процесом моральної саморегуляції службовця. Саме принципи є тією, так би мовити, правовою ниткою, що пронизує водночас різні сфери соціальної і правової реальності, а не певні ланки нормативно-правового матеріалу, чи то вияви позитивного права, здатні сформувати у представника влади належний рівень правосвідомості, професійної культури та розвинути вольовий компонент особистості.

Висновки до розділу 6

У цьому розділі дисертаційного дослідження нам вдалося підсумувати філософсько-правові уявлення про праксеологічний зріз темпорально-просторових особливостей сфери державного примусу. Досягнення зазначеної цілі вимагало вирішення низки завдань, серед яких основними є аналіз сутності державного примусу у разі виникнення заходів громадянської непокори, що переростають у масові заворушення, державний примус з погляду структурних елементів правових відносин, особливості та правовий потенціал моральної саморегуляції влади з позиції принципів права, поняття правового закону як нормативно-правового акта, що містить натуралістичне наповнення, а також моніторинг стану справ із додержання правового конституційного порядку, як одного з основних засобів щодо недопущення свавільного державного примусу та протидії зловживанню владою.

Відтак масові заходи ми поділили на акції громадянської непокори, що є правом кожної особи на опір злочинній чи узурпованій владі, та масові заворушення, що є кримінально-караним діянням. Поруч зі силовим способом примусу при вчиненні масових заворушень (який є недопустимим щодо акцій громадянської непокори, котрі не мають протизаконних ознак) вчені дедалі частіше звертаються до філософії антинасильства, що дає підстави формулювати виключний перелік застосування примусу до громадян, що є найбільш доцільним на тому чи іншому етапі розвитку суспільства.

Якщо акції громадянської непокори можна класифікувати за певним переліком підстав (таких як місце, соціальний стан, правове становище учасників, кількість учасників, спосіб дії, мета тощо), то масові заворушення, як правило, поділяють на певні типи (в основі яких расові і національні погроми, захоплення будівель, насильство групи осіб над конкретною особою, знищення чи пошкодження чужого майна, опір представникам відповідних владних органів, спортивні масові заворушення, пенітенціарні та політичні заворушення тощо).

Масові заворушення – вид протиправного діяння, у яке в разі переходу

законних меж може перерости будь-яка акція громадянської непокори, що само по собі дає вказівку на реалізацію силового компонента стосовно інших суспільних груп або політичних еліт, чия діяльність викликає спротив. Насилля над інакодумцями не є виправданим.

Проте іноді виправданим постає застосування сили, якщо інакодумство здатне завдати шкоду суспільним інтересам. Загалом, як свідчить історія, концепція ненасильства, або антинасильства віддавна існувала паралельно з концепцією застосування сили.

Розглядаючи праксеологічний аспект державного примусу крізь призму його темпорально-просторових особливостей, ми вдалися до аналізу галузевих видів публічно-правових відносин: адміністративного, митного, податкового, природоресурсного (разом з екологічним), а також інформаційного права тощо. Для цього ми спершу з'ясували теоретичні особливості складових правовідносин, визначили категорії, які до них належать і які характеризуються темпорально-просторовими показниками. Це, зокрема, такі: критерій часу, що дає підстави поділу правовідносин на довгострокові та короткострокові; критерій індивідуалізації, що поділяє правовідносини на загальні і конкретні; вольовий критерій, що виокремлює у правових відносинах правові дії та правові події; та критерій власне видової розгалуженості.

Щоб відповісти на запитання, що таке правовий закон, ми здійснили аналіз історіософської генези уявлень про правовий закон на підставі діалектики природно-правової та позитивно-правової концепцій праворозуміння.

Наукове осмислення пропонованих вченими доктрин дало підстави стверджувати, що модерна концепція праворозуміння за своїм змістом позиціонується радше як інтегративна – та, що виокремлює та синтезує ідеї двох класичних моделей.

Слушну думку щодо правового закону наводить британський учений Е. Берк, вказуючи, що правовим законом є той, що найбільшою мірою відображає суспільні запити й потреби дійсності. У разі його порушення держава санкціонована на застосування примусу, передбаченого чинним законодавством.

Якщо шукати відповідь на питання про те, чи є високий рівень внутрішнього імперативу службового обов'язку представника влади запорукою від свавільного застосування заходів примусу та зловживання владою, то відповідь є позитивною.

Внутрішні регулятори поведінки, такі як совість та мораль, є ефективнішими, оскільки за їх дотриманням стежить сама особа, що забезпечує стовідсоткову інклюзію. Водночас така регуляція не є повсякчасною та гарантованою, натомість є дуже суб'єктивним та персоніфікованим засобом регуляції.

У своїй професійній діяльності представник влади умовно відштовхується від двох основних типів принципів права – нормативних, тих, що прописані в законодавстві, та доктринальних, або тих, що панують у правовій системі завдяки доробкам учених.

Саме принципи є тією, так би мовити, правовою ниткою, що пронизує водночас різні сфери соціальної і правової реальності, а не певні ланки нормативно-правового матеріалу, чи то вияви позитивного права, здатні сформувані у представника влади належний рівень правосвідомості, професійної культури та розвинутий вольовий компонент особистості.

Ведучи мову про правовий конституційний порядок, що є еталоном правомірного застосування примусу та утримання від свавільних його проявів, відповідно варто зазначити, що правовий конституційний порядок передусім є видом порядку соціального, а найефективнішим засобом його забезпечення є активна соціальна позиція громадян, громадський контроль, співпраця громадськості з органами державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Отже, праксеологія, як практичний вимір філософії державного примусу, у будь-якому випадку зводиться до взаємодії держави та суспільства, визначення між ними конкретних правил гри, що задовольняли б більшість, або панівну частину населення. Голос цієї панівної частини населення й визначатиме, в яких випадках які заходи впливу на особу є легітимними, а які ні.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та по-новому вирішено наукову проблему філософсько-правового дослідження державного примусу в його темпорально-просторових межах, що уможливило застосування доктринального підходу до розв'язання науково обґрунтованої і праксеологічно значущої проблеми у філософії права для розроблення сучасних комплексних підходів до вивчення філософсько-правових і соціально-філософських континуумів державного примусу.

Основні висновки, рекомендації і пропозиції щодо науково-праксеологічного використання отриманих результатів підтверджують актуальність теми. Ключові ідеї дослідження такі:

1. Державно-правовий примус розглядається у вітчизняній та зарубіжній філософсько-правовій думці як гарантія забезпечення законності. Така характеристика зауваженого феномена дає змогу з'ясувати детермінаційну природу юридичної відповідальності, її зв'язок із державним примусом, адже в основі самого принципу законності лежить необхідність установлення певного нормативно-правового порядку, що базується на відновленні справедливості, встановлює відповідальність сторін правового процесу.

Чимало сучасних досліджень в галузі права здійснюється без урахування філософського підходу та динамічного типу праворозуміння, що істотно обмежує дослідницькі можливості науковця та звужує коло його наукових пошуків. Це відбувається через нехтування вчення про граничні засади права як одного зі способів людського буття. А ці питання є фундаментальними проблемами права і стосуються справедливості, рівності, свободи, людської гідності, тобто це питання, вирішення яких пропонує філософія.

2. Важливим елементом методологічного обґрунтування темпорально-просторової парадигми філософсько-правового контенту державного примусу є принцип нормативно-правової регламентації заходів державно-правового примусу. Він встановлює особливості дії цього феномена, коли визначальними

стають чітко прописані правовими нормами часово-просторові умови здійснення примусових заходів органами держави. Потенційність варто розглядати як стан реалізації можливостей здійснення впливу держави на особу, а це неодмінно пов'язано із процесом правотворчої діяльності, реалізованим у конкретних нормах права та імплементованим у відповідні закони, що діють у соціумі.

3. Використання філософського підходу під час дослідження державного примусу дає змогу досліджувати його насамперед з позицій людиноцентризму, враховуючи інтереси і тих, хто застосовує державний примус, і тих, до кого він застосовується. Сучасний стан розвитку науки вимагає від дослідників застосування комплексу методів, властивих не тільки конкретній науці, а й суміжним дисциплінам. Так, під час дослідження поняття «державний примус» доцільно використовувати міждисциплінарну складову філософського підходу до правового визначення цього терміна. Її становлять філософія права, юридична психологія, логіка, наука державного управління, соціологія. Власне така міждисциплінарна компонента дає змогу отримати якісно нове знання на основі використання не тільки предметності (власне контенту) цих наук, а й їх методології. За умови визначення ключового підходу в методології дослідження назагал вся робота побудована на засадах плюралізму, що сприяє повноті аналізу складних процесів правового буття.

4. У природно-правовій концепції праворозуміння право постає як цінність, воно передрежує закон. А закон, у разі його невідповідності засадам та цінностям права, постає нелегітимним. У теорії позитивістського праворозуміння сутність права зводиться до його ототожнення із законом, нормативно-правовим полем тієї чи іншої правової системи. Закон у такому разі є легальним апріорі, і це основа його самодостатнього буття. Легітимність як така не визнається ані доцільною, ані наявною.

Якщо мовити про дотримання прав людини, їх абсолютність та непорушність, то необхідно відштовхуватися від природно-правової концепції правового розуміння. Водночас станом на сьогодні відходить у небуття так звана інтегративна концепція праворозуміння, яка не заперечує і не применшує

значення жодної з наявних, проте запозичує та компілює основні, корисні сучасному суспільству положення. Найбільш сучасною для онтології темпоральності є теорія динамічного праворозуміння, що не повторює, не уподібнює жодну із теорій права (юснатуралізм, юспозитивізм чи соціальну, інтегративну чи ін.). Вона виростає на ґрунті діалогу, комунікації; така теорія відповідає сучасним запитам і потребам суспільства, сформованим концепціями розуміння правового закону. Свобода людини є найвищою цінністю, та визначає правовим законом той нормативно-правовий акт, який максимально широко відображає потреби громадськості та є придатним для регулювання суспільних відносин.

5. Нормативно-правова регламентація заходів державного примусу в його потенційному виді заснована на структурних елементах правової норми, і за допомогою цих елементів держава впливає на девіантну поведінку особи у разі недотримання нею правових норм. Принцип нормативно-правової регламентації, як важлива методологічна підстава обґрунтування темпорально-просторової парадигми філософсько-правового контенту державного примусу, окрім потенційності, охоплює і таку характерну особливість, як нормативність. Нормативність як правовий принцип функціонування заходів державного примусу формує особливі умови правової поведінки індивіда в соціумі, що виявляється у стані його правової свідомості та правової культури, здатності досягнути значення тих процесів, які сприяють суспільному розвитку.

Отже, використовуючи філософський підхід та враховуючи міждисциплінарну компоненту, державний примус кваліфіковано як діяльність уповноважених законом державних органів та посадових осіб, яка здійснюється шляхом впливу на фізичний, психічний, організаційний чи майновий стан суб'єктів права, має на меті загальнообов'язкове свідоме виконання вимог закону, відновлення порушених прав, а також превентивну діяльність правоохоронних органів.

6. За своїм характером державний примус поділяється на обмеження особистого, організаційного та майнового характеру; за формами – на

психологічний (погроза), моральний (збитки репутації), фізичний (застосування сили). Межі державного примусу є найбільш ілюстративним відображенням його темпорально-просторової сутності.

Термін «межа» може вказувати на певне нормування і часу (часові межі, часовий діапазон), і простору (відстань, дистанція, межі території). Межі державного примусу – основна темпорально-часова його характеристика – стають відкритими після процесу набуття так званої легітимації та легалізації. На першому етапі суспільство схвалює ті форми і заходи примусу, як такі, що відповідають суспільній моралі та цінностям, на другому – вони проходять процес опозитивації, закріплюючись у позитивному праві – законі, що є гласним та доступним для кожної конкретної людини.

Термін «державний примус» належить до понять, які доповнюють і розвивають сферу філософсько-правових пошуків. Використання комплексного підходу проектує вивчення цього поняття з позицій впливу на свідомість людини; координації діяльності органів та осіб, які здійснюють державний примус; урахування та усунення чинників, що заважають ефективній превентивній діяльності у цій сфері. Застосування комплексного підходу дало змогу визначити державний примус як людиновимірне поняття, оскільки ґрунтується воно на засадах антропоцентризму, гуманізму, рівності та справедливості. Звідси постає факт позитивного впливу застосування державного примусу, причому і з позицій захисту людини та її прав і свобод, і з позицій превентивного та виховного його впливу.

Метод позитивного впливу можна вважати одним із інструментів, якими послуговується держава, здійснюючи державний примус. Це метод впливу на людину, під час застосування якого вона отримує комплекс знань, установок та принципів, які спонукають її свідомо вчиняти відповідно до вимог закону.

7. Як і будь-яке правове явище, державний примус та процес його застосування стикаються з темпоральними та просторовими викликами. Виявивши їх, встановлено шляхи подолання проблемних ситуацій, пов'язаних з державним примусом та певними аспектами його застосування, і розробити

конкретні рекомендації щодо їхнього усунення власне в Україні.

Певним полегшенням на цьому шляху може стати адаптація до українських реалій тих підходів до визначення державного примусу, якими сьогодні послуговуються провідні європейські науковці-правники. Завдяки цьому своєчасно сформульовані конкретні положення нормативно-правових актів, які відповідатимуть принципам права, Конституції України, міжнародним нормативно-правовим актам, згода на використання яких надана Верховною Радою України. Основними принципами, яких варто дотримуватися, є принципи правової держави та верховенства права (правовладдя).

8. Примус є не тільки одним із методів державного управління, а й виконує превентивну функцію, що полягає в недопущенні вчинення особою протиправних дій; сприяє формуванню негативного ставлення суспільства до таких дій; виховує учнівську та студентську молодь в дусі поваги до закону, прав і свобод інших людей; допомагає сформувати в людей необхідність свідомо вчиняти правомірно в обмін на гарантії захисту з боку держави.

Поряд із примусом у державному управлінні використовується і метод переконання. Традиційно переконання розглядають у двох аспектах: 1) метод впливу на суб'єкта для формування в нього певних властивостей та 2) психічну властивість суб'єкта. Завдяки застосуванню такої диференціації державний примус являє собою процес взаємодії держави (через діяльність уповноважених законом органів та осіб) та особи, завдання якого полягає у формуванні правомірної поведінки в якомога більшої кількості людей. Із цією метою часто застосовують метод переконання. Допомогою в цьому процесі має стати з'ясування та застосування філософсько-правової константи методу переконання. Цю константу можна визначити як керований процес впливу на наявні в суб'єкта стимули, метою якого є формування в нього свідомої потреби вчиняти правомірно, відповідно до вимог, прописаних у нормативно-правових актах.

Отже, державно-правовий примус слід розглядати як прояв соціальної необхідності, яка виявляє його аксіологічну природу. Семантика розкривається не тільки в соціальному змісті цього феномена, не в тих суспільних цінностях,

реалізацію яких має забезпечити примус, а в тому, якого значення повинен набути процес його реалізації в часі і просторі на самодостатніх началах. У цьому контексті державний примус уже формально перебуває в тісному зв'язку з відповідальністю як правовим явищем, причому оскільки предметом нашого дискурсу є питання становлення феномена державного примусу в його аксіологічному вимірі, поняття відповідальності (юридичне, соціальне) варто розглядати в ширшому контексті, враховуючи і правові, і морально-етичні ознаки, які визначають його зміст.

9. Діалектичний зв'язок державного примусу та покарання визначається низкою принципів, що відображають світоглядну і правову природу цих явищ. Серед них особливу роль відіграють законність, справедливість та індивідуалізація. Не можна не помітити, що взаємодія державного примусу і покарання проявляється специфічно та залежно від низки суб'єктно-об'єктних чинників та сформованих відповідно до цього зв'язків, а в умовах становлення сучасного глобалізованого світу існує тенденція до політизації інституційного процесу покарання як мети та засобу державного примусу.

З'ясовуючи взаємозв'язок державного примусу і покарання, сам феномен покарання потрібно розглядати як явище, що реалізується в багатьох вимірах – морально-етичному, політико-правовому, світоглядному та економічному. Врешті, сучасні політико-правові процеси реально впливають на взаємовідносини державного примусу і покарання, що діяльно змінюють характер, який визначається особливим проявом високих морально-етичних норм та принципів, базованих на засадах гуманізму й пошанування гідності людської екзистенції.

10. Що стосується темпоральних особливостей правової реальності, то оперантним терміном тут є «час»; у контексті ж просторових особливостей такими є «правова система» та «правова сім'я», а також часто вживаний у побуті, дещо узагальнений термін «територія». Основними видовими характеристиками часу є час об'єктивний та суб'єктивно хронологічний, екстатичний; за формами – реальний, концептуальний та перцептуальний час. Якщо об'єктивним часом наділені явища, що знаходяться поза суб'єктом і не пов'язані з його

психологічними особливостями, то суб'єктивним часом визначається свідомість особи, її внутрішня рефлексія буття, усе те, що було накопичене, пережите і відтворене у свідомості. Окрім цього, реальний час у праві збігається з поняттям об'єктивності, а перцептуальний – відображає суб'єктивність, відповідно, концептуальний зріз правового часу постає як деонтологічний, теоретичний, ідеальний вимір.

Простір – тривимірне вмістилище речей, явищ і процесів. На рівні повсякденного сприйняття простір інтуїтивно розуміється як арена дії, загальний контент для усіх суб'єктів, об'єктів, сутності певної системи. Ключовими концептами просторової детермінанти державного примусу є правова система – як сукупність усіх правових, а також окремих загальносоціальних засобів впливу на суспільні відносини, самі ці відносини з-поміж тих, які є правомірними; а також правова сім'я – об'єднання кількох національних правових систем за критерієм схожості. Темпоральними константами правової сфери є об'єктивне та суб'єктивне сприйняття лінійного, релятивного та квантового часу, що у сфері правового примусу виражається здебільшого у концептах «термін», «строк», «позовна давність», «строки давності». Просторовими константами правової сфери є територія та відстань, у сфері ж державного примусу такими є правова система з урахуванням її локального та загальнонаціонального рівня, а також правова сім'я.

11. Ефективність державного примусу перманентна у зв'язку зі сферою та метою застосування його заходів. Якщо йдеться про імперативне (публічне) право, то ним можна вважати спрямованість на досягнення належної поведінки учасників адміністративних та кримінальних правовідносин крізь призму їхньої здатності забезпечувати законність за найменших соціальних затрат, при мінімальній мірі обмеження законних прав та свобод учасників цих правовідносин. У сфері диспозитивних (приватних) правовідносин ефективність державного примусу вимірюється показниками максимального задоволення вирішення спору в мінімальні строки при найменших нормативно-організаційних затратах. Шкала ефективності заходів державного примусу здатна градуватися

на високоефективність (досягнення мети за допустимого рівня затрат); середньоефективність (досягнення без перевищення); низькоефективність (низькі результати за умови високих затрат).

12. Що стосується проблематики свободи й гідності людини в контексті державного примусу, то, зіткнувшись із заходами державного примусу, перша (свобода) однозначно зазнає обмеження, яке й позиціоновано темпорально-просторовою характеристикою примусу. Гідність людини не завжди і не обов'язково знівельована державним примусом. А якщо це трапляється – тоді примус здійснений з порушенням норм природного і позитивного права з боку держави. Гідність людини є межею державного примусу, державний примус – обмеженням гідності.

13. Співвідношення інтерактивності (як її результату – інтерсуб'єктивності) та інтерпасивності визначається відсотком «включення» у процес та взаємодію кожного зі суб'єктів, що є сторонами у взаємовідносинах державного примусу. Сучасна система взаємовідносин «людина – суспільство – держава», зокрема й «людина – державний примус», є відкритою та інтерактивною. В умовах прагнення до утвердження й поширення демократії інших варіантів просто не існує. Інтерактивність передбачає гласність, прозорість, відкритість, узгодження системи цінностей, утвердження спільних взаємозрозумілих смислів і, що найголовніше, набуття кожним зі суб'єктів взаємодії у сфері заходів державного примусу рис унікальності.

14. Правову реальність доцільно розглядати як систему, тобто сукупність взаємопов'язаних елементів, які взаємодіють і між собою, і з іншими системами та мають на меті об'єктивне відображення сфери правового життя суспільства. Темпорально-просторовий вимір правової реальності – це сукупність складових елементів, які характеризують правову реальність певної держави в умовах чітко окресленої території та конкретного проміжку часу, надаючи їй завершеного системного вигляду. Врешті, поняття «темпорально-просторовий вимір правової реальності» є динамічним, адже його зміст виражає інформацію про правову систему, яка також не є статичною, а змінюється відповідно до розвитку людства

та вимог часу.

Завдяки гносеологічній характеристиці темпорально-просторових складових державного примусу виявлено світоглядні концепти державного примусу, з'ясовано його роль у процесах державо- та правотворення, а також визначено ступінь правовиховного та правоосвітнього впливу державного примусу на населення. Процеси державо- та правотворення впливають на правову освіченість громадян, виступаючи своєрідним ілюстративним матеріалом для засвоєння правових знань.

15. Під час засвоєння правових знань людина оволодіває стандартами правомірної поведінки і правовими цінностями й одночасно починає впливати на формування останніх, тобто відбувається процес правової соціалізації. У такому разі права освіченість – це сукупність знань, умінь і навичок людини, яка не є професійним юристом, що допомагає їй виступати повноцінним суб'єктом право- і державотворення шляхом свідомої правомірної поведінки та знання і використання законних правових методів боротьби для досягнення цінностей правової держави та громадянського суспільства.

Державний примус здійснює, окрім безпосереднього впливу на правопорушника, правовиховний та правоосвітній вплив на суспільство. Тобто його роль полягає не тільки в покаранні порушників правових вимог, а й у формуванні відносин у системах «людина – людина» та «людина – держава» на засадах морально-етичних і правових цінностей. Послідовний систематичний вплив держави на населення уможливить зменшення кількості застосувань державного примусу; формування у громадян поваги до держави і права; збільшення кількості осіб, які мають чітку громадянську позицію, готові відстоювати її у правовий спосіб. З іншого боку, сама людина почне усвідомлювати необхідність вчиняти правомірно, не порушувати закону, перед здійсненням певних учинків покладатиметься на систему особистих моральних цінностей та загальних цінностей права, що спонукатиме її до подальшого самовиховання, самодисципліни та самоосвіти.

16. Імовірність застосування державного примусу за здійснення

протиправних учинків мотивує особу дотримуватися правових норм та реалізовувати правомірну поведінку. Однак більш ефективним такий спосіб мотивації стане тоді, коли державно-правові інститути будуть дієвими, а культивування принципів права відбуватиметься на всіх етапах правотворчого і правозастосовного процесів, з метою утвердження правомірної поведінки якнайбільшої кількості населення, що стане результатом такої мотивації.

Основними проявами політичної нестабільності в державі є акти громадянської непокори та масові заворушення. Акт громадянської непокори – це засіб відстоювання особою, групою осіб, громадою своїх порушених прав і тому становить собою некаране діяння (діяльність або бездіяльність), що полягає у відмові підкорятися представникам державної влади і спрямоване на досягнення певної мети – поновлення належного права, а відтак і законності. Сукупністю духовних ресурсів та умов для класичного розуміння акції непокори, відповідно до законів об'єктивної логіки, є природно-правовий, державотворчий дух нації. Масові заворушення, як вид протиправного діяння, у яке в разі порушення законних меж може перерости будь-яка акція громадянської непокори, спричиняють реалізацію силової компоненти щодо інших суспільних груп або політичних еліт, чия діяльність викликає спротив.

17. І з погляду наукової теорії плебсології, і з погляду закону, існують суттєві відмінності між акцією громадянської непокори та масовими заворушеннями. Найважливішою відмінністю у контексті нашого дослідження є характер правомірності цих понять. Тож акції громадянської непокори є законним правом особи на опір злочинній чи узурпованій владі, тимчасом як масові заворушення є протиправним, караним діянням. Зазначений поділ дозволяє однозначно стверджувати, що застосування сили, зокрема, й заходів державного примусу, є неправомірним та протизаконним. Проте це ще не означає, що конкретна акція громадянської непокори не може перерости в масове заворушення, що містить власні диференційні ознаки. Застосування адекватних до характеру заворушень засобів примусу є законним та доцільним.

18. Філософія антинасильства формувалася на світоглядних теоретико-

правових витоках, що виявляється у двох основних концепціях: першій – компаративно-категоріальній та другій – так званій еволюційній, що вказує на еволюційний підхід та ґрунтується на генезисному аналізі історіософських пошуків у цій сфері. Філософія антинасильства спрямована на дослідження проблеми конфлікту інтересів у суспільстві за посередництвом консенсусу, договору та перемовин. Вона демонструє вектор діалектичного розвитку людства поступальним, мирним шляхом.

19. Темпорально-просторові особливості правових відносин поділяють: за критерієм часу дії – на довгострокові, термін яких часто не визначений взагалі та пов'язаний з тривалим процесом досягнення мети правовідносин, та короткострокові, які обмежені в часі, припиняються з виконанням своїх обов'язків сторонами; за критерієм індивідуалізації – на загальні і конкретні; за вольовим критерієм – на юридичні дії та юридичні події; за видовою розгалуженістю – на відносини у сфері адміністративного права, фінансового, податкового, екологічного, земельного та інформаційного. Попри те, що предмет правового регулювання у всіх цих публічних галузях різний, усі вони використовують методику примусу відповідно до норм адміністративного права, із незначними відмінностями за якісними та кількісними детермінантами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ: підручник / за заг. ред. І. П. Голосніченка, Я. Ю. Кондратьєва. Київ: Поліфаст, 1995. 213 с.
2. Аквинский Ф. Философская сума (про истинность веры против язычников). Москва: Мысль, 1996. 218 с.
3. Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург: Юрид. ин-т, 1998. 328 с.
4. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва: Знание, 2001. 743 с.
5. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Москва: Статут, 1999. 712 с.
6. Анненков А. Ю. Государственно-правовое принуждение: философско-правовые основы понимания. Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. 2017. № 3/2. С. 52–60.
7. Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]. Київ: Юрид. кн., 2003. Т. 4. 600 с.
8. Аристотель. Афинская полития. Москва: Соцекгиз, 1936. 198 с.
9. Аронсон Д. О. Свобода и принуждение: кантовское обоснование понятия права. Вестник РГГУ. Сер.: Философия. Социология. Искусствоведение. 2014. № 10 (132). С. 17–25.
10. Асмус В. Ф. Жан-Жак Руссо. Москва: Знание, 1962. 345 с.
11. Атаманюк З. М. Свобода як духовно-суспільний феномен. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 14. С. 3–5.
12. Базилев Б. Т. Социальное назначение государственного принуждения в советском обществе. Правоведение. 1968. № 5. С. 31–39.
13. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность как правоохранительное отношение. Советское государство и право. 1980. № 8. С. 124–128.
14. Балинська О. М. Методологія семіотики права. Філософські та методологічні проблеми права. 2013. № 1/2. С. 11–22.

- 15.Балинська О. М., Токарська А. С., Ященко В. А. Актуальні проблеми філософії права: посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с.
- 16.Баранов Н., Чистяков В., Гуляев А., Майоров Н. Критерии оценки работы следователя. Социальная законность. 1969. № 4. С. 41–44.
- 17.Бауман З. Глобализация: последствия для человека и общества. Москва: Весь мир, 2004. 188 с.
- 18.Белов М. В., Витальева А. И. Эдмунд Бёрк – ранний идеолог Британской империи. Альманах интеллектуальной истории. 2011. № 34. С. 55–62.
- 19.Белошапко Ю. Н. Правонарушение и ответственность в финансовом и налоговом праве Российской Федерации. Правоведение. 2001. № 5. С. 58–62.
- 20.Бережна К. В. Митно-правовий режим транзиту в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 18 с.
- 21.Береза Н. В. Правові цінності та принципи як основоположні засади розвитку кримінального права України. Філософські та методологічні проблеми права. 2011. № 1. С. 106–114.
- 22.Бержель Л.-Р. Общая теория права. Москва: Нота-бене, 2000. 576 с.
- 23.Бёрк Э. Правление, политика и общество. Москва: Канонн-пресс, 2001. 154 с.
- 24.Бёрк Э. Философское исследование о происхождении возвышенного и прекрасного. Москва: Искусство, 1979. 384 с.
- 25.Белов Д. М., Синьобок М. С. Правовий простір держави: окремі питання в теорії сучасного конституціоналізму. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 2. С. 52–54.
- 26.Белоусов Ю., Швець З. В'язниця очима в'язня. Дослідження. Київ: Експертний центр з прав людини, 2017. 64 с.
- 27.Битяк Ю. П., Зуй В. В., Комзюк А. Т. Переконавання і примус у державному управлінні. Адміністративна відповідальність: конспект лекцій. Харків: ХЮА, 1994. 34 с.
- 28.Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд.

- юрид. наук: спец. 12.00.12 / Нац. акад. внутр. справ України МВС України. Київ, 2004. 20 с.
29. Білецька К. К. Значення поняття «свобода» під час обрання запобіжного заходу. Філософські та методологічні проблеми права. 2015. № 1/2. С. 160–170.
30. Білозьоров Є. В. Використання діяльнісного підходу в пізнанні державно-правових явищ. Права людини і поліція у сучасному світі, присвячений пам'яті Сергія Леонідовича Лисенкова. 2018. С. 18–21.
31. Білоусов Ю. Правова природа податкового спору. Збірник наукових праць Державної податкової служби України. 2002. № 4. С. 94–96.
32. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
33. Бліхар В. С. Філософсько-правова інтерпретація свободи волі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2015. Т. 3, вип. 34. С. 149–152.
34. Бліхар М. М. Фінансово-правова природа інвестиційних відносин: монографія. Львів: Ліга-прес, 2017. 792 с.
35. Богаченко В. В. Самоідентифікація суб'єкта соціальної дії в інтерсуб'єктивному просторі: соціосинергетичний аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Одеса, 2016. 20 с.
36. Богданов А. А. Вопросы социализма. Работы разных лет. Москва: Норма, 1990. 185 с.
37. Бодриар Ж. Прозрачность зла. Москва: КДУ, 2006. 258 с.
38. Бондарь Н. С. Гражданин и публичная власть: конституционное обеспечение прав и свобод в местном самоуправлении: учебное пособие. Москва: Городец, 2004. 352 с.
39. Борисенко І. І. Юридичний словник: близько 30 000 термінів і стійких

- словосполучень. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 898 с.
40. Бостан С. Форма територіальної організації публічної влади в державі: проблеми теорії та практики. Публічне право. 2015. № 2. С. 26–36.
41. Бочарова Е. Е. Стратегии поведения и субъективное благополучие личности. Вопросы общей и социальной психологии. 2005. С. 67–75.
42. Бояров В. И., Шалдырван П. В. Некоторые особенности первоначального этапа массовых беспорядков. Криминалистическая и судебная экспертиза. 2001. Вып. 50. С. 85–93.
43. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 136–146.
44. Булка Дз. Свобода як ключовий аспект морального життя людини. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філософія. 2015. Вип. 18. С. 36–42.
45. Бурдые П. О. О производстве и воспроизводстве легитимного языка. Отечественные записки. 2005. № 2. С. 146–157.
46. Бурлай Є. В. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософська проблема. Проблеми філософії права. 2003. № 1. С. 83–85.
47. Ванштейн Л. М. Оружие – пистолет: учеб.-метод. пособие. Москва: Астрель, 2002. 205 с.
48. Васильченко О. П. Рівність людей та свобода і справедливість: питання співвідношення і пріоритету. Наше право. 2015. № 1. С. 27–33.
49. Вебер М. Патриархальное и патримониальное господство. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. 2012. Вып. 9. С. 183–248.
50. Вебер М. Свобода і примус у правових спільнотах. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ, 1998. С. 83–86.
51. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права. Харків: Право, 2017. 1128 с.
52. Веллмер А. Модели свободы в современном мире. Москва: Социо-логос,

1991. 234 с.
53. Ветютнев Ю. Ю. Государственно-правовые закономерности: вопросы теории и методологии: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград: ВГУ, 2004. 18 с.
54. Взаємодія інститутів громадянського суспільства та органів охорони громадського порядку в Україні і зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: монографія / В. М. Бесчастний, О. В. Філонов, В. М. Субботін, С. М. Пашков. Донецьк: ДЮІ, 2006. 130 с.
55. Волковский Н. Л. Силы специальных операций: история, применение, вооружение, оснащение. Санкт-Петербург: Полигон-АСТ, 1996. 188 с.
56. Воробьева К. И., Корочкова С. И. Интеллектуальная собственность как объект правовой и экономической защиты. Научные проблемы и решения. 2011. № 4. С. 24–31.
57. Гайворонська Я. В. Нормативне забезпечення реалізації державного примусу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2014. Вип. 29, ч. 2, т. 1. С. 39–41.
58. Гарасимів Т. З. Поняття «поведінка» та «діяльність» як основа філософії девіантної поведінки. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 824. С. 228–232.
59. Гаркуша А. В. Адміністративно-примусова діяльність підрозділів ДАІ: дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2004. 18 с.
60. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Москва: Мысль, 1975. Т. 1. 452 с.
61. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права: переклад. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
62. Герасименко Є. До питання про адміністративну юрисдикцію в Україні. Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. 2000. Вип. 75. С. 74–77.
63. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. Минск: АСТ Харвест,

2001. 283 с.
- 64.Гобозов И. А. Свобода: иллюзии и действительность. Философия и общество. 2014. № 3. С. 5–20.
- 65.Гойман В. И. Действие права: методологический анализ. Москва: Мысль, 1992. 221 с.
- 66.Головатий С. Верховенство права: глухі кути вітчизняної юридичної доктрини. Наукові записки НаУКМА. Сер.: Юридичні науки. 2008. Т. 77. С. 31–36.
- 67.Головченко О. Справедливість як фундаментальний принцип права у практичній площині. Віче. 2012. № 20. С. 5–7.
- 68.Голосніченко І. П. Перспективні положення кодифікації норм правового інституту адміністративної відповідальності. Право України. 2007. № 7. С. 60–63.
- 69.Гончарук С. И. Объективные законы и их отражение в философии и конкретных науках. Философия и общество. 1997. № 6. С. 91–100.
- 70.Горелов І. Ю., Лефтеров В. О. Психологічна готовність працівників поліції до правомірного застосування сили: монографія. Донецьк: Донбас, 2011. 198 с.
- 71.Горобец К. В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс: монография. Одесса: Феникс, 2013. 218 с.
- 72.Горобець К. В. Аксиосфера права як філософсько-правова категорія. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 67. С. 178–186.
- 73.Горошко В. В. Державний примус як основа заходів забезпечення кримінального провадження. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 5. С. 361–365.
- 74.Государственная служба (комплексный подход): учеб. пособие. Москва: Дело, 2000. 458 с.
- 75.Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва: Норма-Инфра. 1965. 254 с.

76. Григор'єва Я. Г. Свобода і відповідальність як чинники конструювання сенсу життя. Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. 2014. Вип. 25. С. 98–112.
77. Григорьев Ю. А. Особенности охраны правопорядка при возникновении массовых нарушений общественного порядка и общественной безопасности подразделениями полиции зарубежных стран. Організаційно-правові основи взаємодії ОВС із місцевими адміністраціями й органами місцевого самоврядування щодо припинення масових заворушень і групових порушень громадського порядку та запобігання їм: матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Донецьк, 27 січ. 2006 р.). Донецьк: ДЮІ ЛьвДУВС, 2006. С. 36–42.
78. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія. Київ: Атіка, 2007. 432 с.
79. Гуйван П. Д. Темпоральний аспект існування та припинення зустрічних суб'єктивних прав. Цивільне підприємництво, господарське та трудове право. 2013. № 7. С. 128–138.
80. Гуйван П. Д. Темпоральні характеристики зобов'язального права: монографія: в 2 т. Харків: Право, 2016. Т. 1. 440 с.
81. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. Санкт-Петербург: Кристалл, 2002. 560 с.
82. Гуревич П. С. Основы философии: учеб. пособие. Москва: Гардарики, 2003. 438 с.
83. Гусарев С. Д. Гуманізм як основоположна ідея сучасного правового світогляду. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 47–51.
84. Гусейнов А. А. Этика ненасилия. Вопросы философии. 1992. № 3. С. 1–10.
85. Гусев В. Історія західноєвропейської філософії. Київ: Либідь, 1994. 532 с.
86. Даньшин И. Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка. Киев, 1986. 153 с.
87. Дашковська Т. М. Категорія правової системи з точки зору теорії систем. Часопис цивілістики. 2014. Вип. 17. С. 119–123.

88. Дебор Г. Общество спектакля. Москва: Логос, 2000. 224 с.
89. Декларація про поліцію: Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 690 (1979). База даних «Законодавство України» / ВРУ України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_803 (дата звернення: 17.09.2020).
90. Дембіцька С. Л. Адміністративний примус як беззаперечний метод здійснення державної влади. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2015. Вип. 31, т. 2. С. 121–124.
91. Дембіцька С. Л. Державний та адміністративний примус: загальнотеоретичні поняття та ознаки. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 845. С. 250–256.
92. Дембіцька С. Л. Законність та правовий характер адміністративного примусу. Актуальні проблеми держави і права. 2014. Вип. 71. С. 25–31.
93. Дембіцька С. Л. Особливості застосування основних адміністративно-правових методів переконання та примусу. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2018. Вип. 32. С. 31–34.
94. Демків Р. Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти розуміння. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2015. Вип. 34, т. 1. С. 19–23.
95. Денежкин Б. А. Подозреваемый в советском уголовном процессе: автореф. канд. дис. Саратов, 1975. 18 с.
96. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Бінарна опозиція «свобода-відповідальність» в інформаційному суспільстві: до постановки проблеми. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія. 2016. № 1. С. 15–26.
97. Дідич Т. О. Значення та роль держави в сфері правотворчої діяльності в сучасних умовах: постановка проблеми. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 156–160.
98. Добренька Н. В. Справедливість як принцип права та моралі. Право і суспільство. 2011. № 4. С. 26–30.

99. Дойчик М. В. Ідея гідності в історії європейської філософії. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 316 с.
100. Долгова А. И. Личность и уважение к закону. Москва: Норма-Инфра, 1979. 193 с.
101. Донченко О. І. Про співвідношення права і політики. Правова держава. 2008. Вип. 10. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/3058> (дата звернення: 17.09.2020).
102. Дрешпак В. М. Структура і функції комунікативної підсистеми державного управління. Теорія та історія публічного управління. 2013. № 1 (1). С. 22–27.
103. Дубенко С. Д. Державна служба і державні службовці в Україні. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 354 с.
104. Дудченко В. В. Західна традиція права: до проблеми легітимності. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. Одеса, 2007. С. 47–55.
105. Дудченко В. С. Теорія ненасилля як предмет філософської рефлексії в контексті сучасних цивілізаційних викликів: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2008. 18 с.
106. Еникеев З. Д. Меры процессуального принуждения в системе средств обеспечения обвинения и защиты. Уфа: Сов. мысль, 1978. 98 с.
107. Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей. Київ: Дух і Літера, 2009. Т. 1. 576 с.
108. Єгоров О. П. Правова культура: поняття, елементи та рівні. Правничий вісник Університету «КРОК». 2011. Вип. 9. С. 13–18.
109. Ємельянова Н. М. Свобода і відповідальність особистості в умовах дегуманізованих соціальних ситуацій. Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Філософія, культурологія, соціологія. 2016. Вип. 11. С. 28–38.
110. Жаровська І. В., Канцір В. С. Юридична компаративістика: навч. посіб. Львів: Укоопспілька, 2015. 195 с.
111. Жижек С. Чума фантазій. Харьков: Гуманитарный центр, 2014. 388 с.

112. Завальний А. Юридичні факти: історичні та сучасні аспекти розуміння. Право України. 2006. № 1. С. 113–116.
113. Завальнюк В. В. Принципи антропологічної парадигми права. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 66. С. 473–477.
114. Загальна декларація прав людини: міжнар. док. від 10.12.1948. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015 (дата звернення: 17.09.2020).
115. Загуменна Н. В. Людський фактор та специфіка його активізації у соціально-філософських дослідженнях. Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук: збірка наук. пр. 2010. № 16. С. 68–72.
116. Заиченко Г. А. Объективность чувственного знания: Локк, Беркли и доктрина вторичных качеств. Философские науки. 1995. № 4. С. 98–109.
117. Заморська Л. І. Примусовість та соціальна нормативність як передумови формування нормативності права. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 57. С. 440–447.
118. Заморська Л. І. Функції права: змістовно-теоретичний аналіз. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2015. № 6. С. 3–9.
119. Заремба Г. Р. Уявлення про справедливість в сучасних глобалізаційних умовах. Вісник Львівського університету. Сер. соціологічна. 2014. Вип. 8. С. 97–104.
120. Захарова М. Запозичення у праві: онтологічний аналіз. Порівняльне правознавство. 2013. № 1/2. С. 185–198.
121. Зеркалов Д. В., Арламов О. Ю. Соціальні проблеми сталого розвитку: монографія. Київ: Основа, 2013. 562 с.
122. Зиммель Г. Избранное: в 2 т. Москва: Юрист, 1996. Т. 2. 607 с.
123. Зинатуллин З. З. Уголовно-процессуальное принуждение и его эффективность. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1981. 136 с.
124. Иванов Ю. А. Воспитательное воздействие советского предварительного следствия. Москва: Норма, 1967. 157 с.

125. Ильин И. Л. Общее учение о праве и государстве (фрагменты). Правоведение. 1992. № 3. С. 96–102.
126. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. Москва: Норма-Инфра, 1961. 297 с.
127. Іваній О. М. Правова освіта як засіб формування громадянського суспільства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2016. № 22. С. 42–45.
128. Іванський А. Й. Фінансово-правова відповідальність в сучасній Україні: теоретичне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2009. 36 с.
129. Івченко Ю. В. Право і закон, свобода і справедливість як важливі компоненти особистої самореалізації людини незалежно від її статевої приналежності. Філософські та методологічні проблеми права. 2011. № 1. С. 57–67.
130. Кабальський Р. О. Роль і місце примусу у правовій нормативності. Форум права. 2007. № 1. С. 94–98.
131. Казаков В. Н., Анненков А. Ю. Государственно-правовое принуждение как метод реализации функции современного государства. Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. 2017. № 3–2. С. 15–22.
132. Каленіченко Л. І. Державний примус як ознака державної влади. Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 95–98.
133. Каленіченко Л. І. Державно-правовий примус та система його форм. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези круглого столу (м. Харків, 27 жовт. 2017 р.). Харків, 2017. С. 89–92.
134. Каленіченко Л. І. Поняття та ознаки державно-правового примусу. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2017.

- Вип. 3. С. 21–30.
135. Каленіченко Л. І. Характерні риси державно-правового примусу в змісті юридичної відповідальності. Держава та регіони. Сер.: Право. 2018. № 1 (59). С. 11–16.
136. Каленіченко Л. І. Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу: поняття та ознаки. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2018. № 2-1 (30). С. 5–8.
137. Калітинський В. М. Правова ідеологія: філософсько-правовий погляд. Наше право. 2016. № 1. С. 163–168.
138. Калюжний Р. А. Проблеми і перспективи розвитку національної правової ідеології в умовах глобалізації. Юридичний вісник. 2014. № 4 (33). С. 31–35.
139. Кант І. Критика практического разума. Санкт-Петербург: Наука, 1995. 528 с.
140. Кант І. Метафізика нравов: в 2 ч. Москва: Мысль, 1965. Ч. 2. 478 с.
141. Карась А. Свобода і відповідальність як проблема самоздійснення особи. Вісник Львівського університету. Сер.: Філософські науки. 2016. Вип. 18. С. 13–27.
142. Карпічков В. О. Правова реальність та правове життя суспільства: співвідношення та взаємодія. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2014. Вип. 24, т. 1. С. 40–44.
143. Касьян А. О. Ознаки примусу як правової категорії. Південноукраїнський правничий часопис. 2013. № 4. С. 78–81.
144. Кваша О. О. Свобода волі та інші філософські категорії в обґрунтуванні злочинної поведінки та відповідальності за неї. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2012. Вип. 2. С. 3–12.
145. Кельзен Г. Проблема справедливості. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
146. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави і права: підручник. Львів: Новий світ-2000, 2007. 584 с.

147. Керимов Д. А. Общая теория государства и права: предмет, структура, функции. Москва: Норма, 1977. 302 с.
148. Кетруш У. Правовые формы государственного принуждения: классификация и особенности. Закон и жизнь. 2010. № 5. С. 30–33.
149. Кирєєва А. Інформаційне право: стан та перспективи розвитку в Україні. Право України. 2004. № 5. С. 169–171.
150. Клок Т. Свобода як атрибут людського буття. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки. 2014. № 16. С. 23–28.
151. Клочек Л. В. Формування уявлень про справедливість в онтогенетичному розвитку індивіда. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. 2012. Т. 24, ч. 6. С. 183–192.
152. Коваленко А. Яким бути новому закону України «Про державну службу»: деякі питання теорії та практики законотворення. Право України. 2000. № 6. С. 87–92.
153. Коваленко Л. П. Адміністративно-правові заходи охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: 2003. 18 с.
154. Коваленко Н. Ю. Сутність взаємозв'язку правової культури та правового виховання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2016. Вип. 38, т. 1. С. 15–18.
155. Ковалів М. В. Переконання та примус як загальні методи впливу в органах виконавчої влади. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична. 2015. Вип. 1. С. 211–219.
156. Коваль Л. В. Державний примус – метод гарантування державної безпеки. Наукові записки НаУКМА. 2000. Т. 18. С. 3–7.
157. Ковальчук В. А Системний підхід у дослідженні проблеми підготовки майбутніх учителів до роботи в умовах варіативності освітньо-виховних систем. Професійна педагогічна освіта: системні дослідження: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. С. 279–

- 296.
158. Ковнеров О. Справедливість у філософському дискурсі Постмодерну. Вісник Донбаського державного педагогічного університету. Сер.: Соціально-філософські проблеми розвитку людини і суспільства. 2014. Вип. 2. С. 53–61.
159. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальное принуждение. Воронеж: Изд-то Воронеж. ун-та, 1973. 174 с.
160. Кодекс України про адміністративні правопорушення: науково-практичний коментар / уклад.: Р. А. Калюжний, А. Т. Комзюк, О. О. Погрібний. Київ: Правова єдність, 2008. 645 с.
161. Кожевников С. Н. Государственное принуждение: регулятивно-охранительное назначение, формы. Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу». 2011. № 2. С. 20–28.
162. Козаков В. М. Аксиологія державного управління: підручник. Київ: НАДУ, 2010. 256 с.
163. Козлов В. А. Проблемы предмета и методологии общей теории права. Ленинград, 1989. 202 с.
164. Козюбра М. І. Межі діяльності державної влади. Українське право. 1995. № 2. С. 35–39.
165. Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. Право України. 2010. № 4. С. 10–21.
166. Коломоець Т. О. Адміністративний примус у публічному праві: теорія, досвід, практика реалізації: монографія. Запоріжжя: Поліграф, 2004. 404 с.
167. Комзюк А. Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності поліції в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. 408 с.
168. Комзюк А. Т. Державно-правовий аспект адміністративного примусу. Вісник Академії правових наук України. 2004. № 4. С. 46–49.
169. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. База даних «Законодавство України» /

- ВР України. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004 (дата звернення: 17.09.2020).
170. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 17.09.2020).
171. Конухова А. В. Ненасилие как идеал и принцип человеческого бытия: социально-философский анализ: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Красноярск, 2014. 181 с.
172. Конфликт и социальный порядок / под ред. В. Д. Виноградова, Ю. Н. Пахомова. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2002. 212 с.
173. Коркунов Н. М. Русское государство и право. Т. 1. Введение и общая часть. Санкт-Петербург, 1914. 135 с.
174. Корнуков В. М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве. Саратов: Изд-во Саратов. у-та, 1978. 136 с.
175. Коровайко А. О. Особливості застосування окремих методів державного управління у галузі закордонних справ. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2014. Вип. 24, т. 3. С. 69–72.
176. Картунов С. Становление нового мирового порядка. Международная жизнь. 2003. № 3. С. 9–16.
177. Костицький М. В. Філософія права як наука і навчальна дисципліна. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 17–21.
178. Котляренко О. П. Роль примусу в правоохоронній діяльності військової служби правопорядку. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. № 6. С. 109–117.
179. Кочубейник О. М. Автентичність особистості в інтерсуб'єктивному просторі: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. Київ, 2011. 32 с.
180. Кравченко А. А. Етика відповідальності в імперативах метафізики Канта. Нова парадигма. Філософія. Політологія. Соціологія. 2012. Вип. 105.

- С. 37–45.
181. Кравчук В. Філософська інтерпретація правового простору як особливої форми соціального простору. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 2. С. 17–21.
182. Кравчук В. М. Поняття правового простору: філософсько-правова інтерпретація. Актуальні проблеми держави і права. 2014. Вип. 74. С. 26–31.
183. Крамар Т. Соціальна свобода як прояв індивідуального в особистості. Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2016. № 2. С. 108–119.
184. Краткая история Румынии: с древнейших времен до наших дней / отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: Наука, 1987. 543 с.
185. Крашенникова Е. А. Понятие и предмет исковой давности. Ярославль: Нормакс, 1997. 181 с.
186. Крегул Ю. І. Деякі питання вдосконалення законодавства про адміністративну відповідальність у сфері господарювання. Адміністративне право України: стан і перспективи розвитку: зб. наук. пр. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23–24 верес. 2011 р.). Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2011. С. 315–320.
187. Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія. Одеса: Фенікс, 2006. 196 с.
188. Крилова Д. С. Гуманізація права в умовах глобалізації. Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Юридичні науки. 2016. Вип. 5, т. 1. С. 25–29.
189. Кримінальний кодекс України від 18.10.2019 № 2341-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.09.2020).
190. Крисюк Ю. Покарання як складова системи соціального контролю над злочинністю. Історико-правовий часопис. 2016. № 2. С. 39–41.

191. Крусян А. Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 1999. 16 с.
192. Кудин Ф. М. Принуждение в уголовном судопроизводстве. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. 136 с.
193. Кузнецова З. В. Управління у сфері рекламної діяльності: організаційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 20 с.
194. Кузьменко В. А. Сутність примусу в адміністративному процесі. Університетські наукові записки. 2011. № 4 (40). С. 280–286.
195. Кутова І. Е., Кутовий Р. В. Принципи державної служби: навч. посіб. Луганськ: ЛДУВС, 2006. 114 с.
196. Куц В. Невідворотність покарання: міф чи реальність? Європейські перспективи. 2017. Вип. 3. С. 123–126.
197. Куцова Е. Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном праве и процессе. Москва: Норма, 1973. 242 с.
198. Кучинский В. А. Личность. Свобода. Право. Москва: Юрид. лит., 1978. 203 с.
199. Куян І. А. Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 18 с.
200. Лаэртский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва: Мысль, 1979. 413 с.
201. Левчук-Хмара М. Етико-правові та політико-правові аспекти теорії справедливості Джона Ролза. Мандрівець. 2012. № 5. С. 80–83.
202. Литвиненко І. Л. До питання вдосконалення законотворчого процесу в Україні. Університетські наукові записки. 2016. № 59. С. 246–256.
203. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. Москва: Мысль, 1985. Т. 2. 560 с.
204. Лук'янова Г. Ю. Реформування територіальної організації влади в Україні як чинник удосконалення публічного управління. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична.

2016. № 4. С. 212–222.
205. Лукашук И. И. Международное право: особенная часть: учебник. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 544 с.
206. Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 235 с.
207. Лях С. М. Конституционный статус человека и гражданина: понятие, юридическая природа как категория действующего права. Права человека и конституционная безопасность. 2002. С. 82–86.
208. Макарейко Н. В. Государственное принуждение и насилие: проблема соотношения. Юридическая наука и практика. 2014. № 3. С. 32–36.
209. Макарейко Н. В. Государственное принуждение как средство обеспечения общественного порядка: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 1996. 20 с.
210. Макарейко Н. В. Государственное принуждение: проблемы теории и практики реализации. Москва, 2015. 306 с.
211. Макарейко Н. В. К вопросу о соотношении насилия и государственного принуждения. Юридическая наука и практика. 2011. № 1. С. 227–231.
212. Макарейко Н. В. Стимулирующая функция государственного принуждения. Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2017. № 2. С. 152–157.
213. Макаренко А. С. Книга для родителей. Собрание сочинений: в 7 т. Москва: Норма, 1957. Т. 4. 214 с.
214. Маклюен М. Понимание медиа: внешние расширение человека. Москва: Канон-пресс-Ц, 2003. 464 с.
215. Максимов С. І. Справедливість як основна правова цінність. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2000. № 12 (1). С. 268–273.
216. Малишев Б. Принцип панування права (the rule of law) у праці

- Альберта Дайсі «Вступ до вивчення конституційного права». Проблеми філософії права. 2008–2009. Т. VI–VII. С. 118–123.
217. Малишев Б. В. Теоретико-правові аспекти державного примусу як ознаки права. Часопис Київського університету права. 2012. № 3. С. 25–29.
218. Маркова Є. М. Особливості застосування міжнародно-правових примусових заходів. Актуальні питання сьогодення. 2018. № 1. С. 91–95.
219. Масимяк В., Нинюк М. Професійна етика державних службовців. Вісник державної служби України. 2003. № 2. С. 74–78.
220. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. 314 с.
221. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. 243 с.
222. Мельник Е. А. Примус як механізм маніпуляції в інституційному комунікативному просторі. Гуманітарний часопис. 2016. № 4. С. 11–18.
223. Мельник Р. С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаний з відповідальністю: автореф. дис. ... к-та юрид. наук. Харків, 2002. 20 с.
224. Мельник Р. С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаний з відповідальністю: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 211 с.
225. Мельничук О. С. Міська правова система: теоретичні та практичні засади. Одеса: Фенікс, 2015. 408 с.
226. Мережко А. А. Введение в философию международного права. Киев: Юстиниан, 2002. 192 с.
227. Метельская К. О., Страчко В. О. Санкции и их виды в международном праве. Идеи правового государства в юридической доктрине и конституционной практике Беларуси: история и современность: матер. Междунар. науч.-практ. конф. Минск: Екоперспектива, 2014. С. 173–174.
228. Мидвецький О. В. Політизація покарання в епоху глобалізації. Форум

- права. 2012. № 2. С. 460–467.
229. Миронов Н. Р. О некоторых вопросах предупреждения преступности. Государство и право. 1961. № 5. С. 5–15.
230. Михалко І. С. Поняття примусу в кримінально-виконавчому праві. Право і безпека. 2010. № 3 (35). С. 156–160.
231. Михеева И. В. Трансформация ценностно-смысловой сферы личности в условиях современной России в контексте исследования правосознания: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Барнаул, 2004. 225 с.
232. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 / ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043 (дата звернення: 17.09.2020).
233. Мостепанюк Л. О. Покарання та його удосконалення в санкціях кримінально-правових норм. Форум права. 2013. № 3. С. 412–416.
234. Муха О. Я. Інтерактивність проти інтерпасивності. Гілея: науковий вісник. Сер.:Філософські науки. 2018. № 128. С. 235–230.
235. Назаров В. В. Застосування примусу у кримінальному провадженні в умовах демократичного суспільства. Юридичний вісник. 2010. № 3 (16). С. 64–68.
236. Налуцишин В. Соціальний контроль у забезпеченні правового порядку: філософсько-правова ідея та її сучасний розвиток: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2018. 337 с.
237. Настюк В. Я. Значення митного права в умовах демократизації суспільства. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2002. № 3. С. 55–61.
238. Новая философская энциклопедия / А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин [и др.]. Москва: Мысль, 2010. 339 с.
239. Новгородцев П. Н. Право на достойное человеческое существование: философия права: хрестоматия. Киев: Ин-Юре, 2002. 692 с.

240. Оболенський О. Ю. Система підготовки і підвищення кваліфікації кадрів державної служби: проблеми розвитку. Київ: Ін-Юре, 2002. 436 с.
241. Оборотов І. Г. Поняття і особливості правового часу. Правове життя сучасної України: тези доп. Всеукр. наук. конф. Одеса: Фенікс, 2008. С. 18–20.
242. Оборотов І. Г. Правовий час як спосіб упорядкування людської діяльності. Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри: тези Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Фенікс, 2008. С. 40–42.
243. Оборотов Ю. М. Правова сфера як багат шаровість правового простору. Людина, суспільство і держава в умовах реформ та інновацій: наук.-практ. інтернет-конф., 25 лют. 2016 р. URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1248%3A270316-19&catid=147%3A7-0216&Itemid=182&lang=ru (дата звернення: 17.09.2020).
244. Оніщенко Н. Правова освіченість у контексті рівнів правової освіти. Віче. 2012. № 23. С. 35–37.
245. Опара Я. Простір права як особлива функціональна категорія юридичної теорії і практики. Новації та виклики юридичної освіти: зб. матер. Міжнар. наук. студ. конф. (м. Тернопіль, 4 жовт. 2017 р.). Тернопіль, 2017. С. 74–76.
246. Організаційно-правові основи взаємодії ОВС із місцевими державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування щодо запобігання масовим заворушенням і груповим порушенням громадського порядку та їх припинення: науково-практичні рекомендації / за заг. ред. В. М. Бесчастного. Донецьк: ДЮІ ЛДУВС, 2009. 200 с.
247. Ортинський В. Погляд на державний примус у контексті європейської інтеграції України. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2018. № 889. С. 4–10.
248. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток.

- Київ, 1996. 446 с.
249. Павлишин О. В. Правова реальність як знакова система: монографія. Харків: Право, 2017. 336 с.
250. Панасюк Ю. В. Свобода як необхідний принцип соціальної справедливості. Актуальні проблеми духовності: зб. наук. пр. 2013. Вип. 14. С. 244–257.
251. Панибратов В. Н. Категория «закон»: проблемы истории и объективно-диалектического содержания. Ленинград: Екмо, 1980. 253 с.
252. Панкевич І. М. Межі державної діяльності і межі прав людини. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матер. III регіон. наук. конф. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1997. 290 с.
253. Панчук І. О. Особливості правової ідеології у перехідних суспільствах (транзитних демократіях): в контексті досвіду вітчизняного державотворення. Наукові праці МАУП. 2014. Вип. 1. С. 105–110.
254. Парсонс Т. О социальных системах. Москва: Академ. проект, 2002. 832 с.
255. Перешивко О. С. Щодо кола принципів призначення покарання. Актуальні проблеми держави і права. 2013. Вип. 70. С. 284–289.
256. Перцев А. В. Философия ненасилия: курс лекций. Екатеринбург, 2007. 26 с.
257. Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. Москва: Наука, 1985. 237 с.
258. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 4. С. 10–14.
259. Подковенко Т. О. Антропологічний підхід до права як основа юридичної науки. Право і суспільство. 2015. № 2. С. 32–38.
260. Полонка І. Конструктивно-теоретичний аналіз розуміння поняття та ознак правомірної поведінки. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 3. С. 131–136.
261. Понарин В. Я. Производство по гражданскому иску при

- расследовании уголовного дела. Воронеж: Изд-во Воронеж. у-та, 1978. 113 с.
262. Попадинець Г. Правова культура як важливий елемент правової системи України. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 782. С. 123–128.
263. Права человека и правозащитная деятельность государства / под ред. В. Н. Лопатина. Санкт-Петербург: Знание, 2003. 202 с.
264. Правопорушення. Демографічна та соціальна статистика / Правосуддя та злочинність. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/prg.htm (дата звернення: 17.09.2020).
265. Прийма С. В. Справедливість при тлумаченні права: огляд аспектів. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 4. С. 66–76.
266. Припутень Д. С. Поняття та особливості примусу у службовому праві України, не пов'язаного із юридичною відповідальністю. Journal «Science Rise: Juridical Science». 2018. № 2 (4). С. 36–40.
267. Припутень Д. С. Примус у службовому праві: теорія, досвід та практика реалізації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2019. 38 с.
268. Припутень Д. С. Теорія примусу у службовому праві: монографія. Херсон: Гельветика, 2018. 426 с.
269. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 17.09.2020).
270. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 № 158. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16> (дата звернення: 17.09.2020).
271. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22.07.1998 № 810/98. База даних

- «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98?find=1&text=%> (дата звернення: 17.09.2020).
272. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14> (дата звернення: 17.09.2020).
273. Про участь в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22.06.2000 № 1835-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14> (дата звернення: 24.10.2019).
274. Проблемы общей теории права и государства: учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. 2-е изд., пересмотр. Москва: Норма, 2010. 816 с.
275. Раймон Л. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход. Москва: Клувер, 2009. 584 с.
276. Ровинський Ю. О. Поняття та види державного примусу. Держава і право. 2010. Вип. 49. С. 35–41.
277. Ровинський Ю. О. Фінансово-правовий примус в Україні: проблеми та перспективи розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 40 с.
278. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. 535 с.
279. Романова А. Правомірна поведінка як умова самоствердження людини. Юридичний вісник. 2014. № 6. С. 91–95.
280. Романчук И. С. Причинная обусловленность закономерностей генезиса и функционирования. Российский юридический журнал: государствоведение и политология. 2011. № 5. С. 76–86.
281. Россолов М. М. Информационное право: учеб. пособие. Москва: Юрист, 1999. 400 с.
282. Рунов В. Ю. Співвідношення примусу з іншими суміжними кримінально-правовими поняттями. Часопис Київського університету

- права. 2013. № 1. С. 288–292.
283. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
284. Рябчинська О. П. До питання про роль правової свідомості для ефективності загальнопревентивної мети покарання. Держава та регіони. 2013. № 1. С. 177–180.
285. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності: філософсько-правовий аналіз: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2017. 412 с.
286. Савенко В. В. Правова реальність як структурована площина реалізації права. Філософські та методологічні проблеми права. 2015. № 1/2. С. 57–68.
287. Савченко О. Щодо співвідношення понять «виховний вплив» та «соціально-виховна робота» в кримінально-виконавчому законодавстві України. Юридичний вісник. 2014. № 6. С. 393–396.
288. Садовнікова Г. В. Співвідношення категорій концепт, поняття і значення у когнітивному термінознавстві. Вісник КНЛУ. Сер.: Філологія. 2014. Т. 17, № 1. С. 156–164.
289. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение: учебник. Москва: Юрист, 2003. 448 с.
290. Сведсен Л. Философия свободы. Москва: Прогресс-Традиция, 2016. 264 с.
291. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 20 с.
292. Сгупенко В. В. Заходи запобігання та припинення адміністративних правопорушень на транспорті органами Державної автомобільної інспекції МВС України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2002. 16 с.
293. Селезнев А. М. Социальная революция. Москва: Мысль, 1972. 348 с.
294. Селіванов А. Адміністрування податків: нові проблеми в адміністративному та фінансовому праві України. Право України. 2002.

№ 2. С. 34–38.

295. Селіванов В. М. Право і закон (Філософський погляд на співвідношення права і закону). Проблеми філософії права. 2005. Т. III. С. 51–62.
296. Сервецький І. В., Редька В. В. До питання призначення справедливого покарання. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 8. С. 86–94.
297. Сергеев А. Уголовно-процессуальное задержание. Социальная законность. 1975. № 11. С. 61–67.
298. Сердюк І. В. Взаємозв'язок права і моралі як регуляторів суспільних відносин. Юридична психологія. 2016. № 1 (18). С. 48–59.
299. Серегин А. В. Основания и порядок применения административного воздействия. Москва: Рио, 1974. 230 с.
300. Серьогін С. В. Проблемні юридико-філологічні аспекти застосування понять «право» й «закон» в українській правовій доктрині та в контексті принципу верховенства права: монографія. Дніпропетровськ: Грані, 2012. 92 с.
301. Сидорець Б. В. Правомірність втручання держави у права людини в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2015. 20 с.
302. Сила Т. І. Проблема насильства в контексті екосистемного підходу. Проблеми соціальної роботи. 2012. № 1. С. 72–78.
303. Сирено В. Ф. Аппарат государственного управления: интересы и деятельность. Киев: Наук. думка, 1993. 165 с.
304. Ситаров В. А. Насилие и ненасилие. Знание. Понимание. Умение. 2005. № 1. С. 135–139.
305. Сіверс З. Ф. Уявлення про справедливість як складова політико-правової свідомості особистості. Юридична психологія. 2015. № 1. С. 32–42.
306. Сіренко К. Ю. Напрямки реформування системи виконання покарань та приведення її до європейських стандартів. Кримінально-виконавча

- система: Вчора. Сьогодні. Завтра. 2018. № 1 (3). С. 35–45.
307. Сковорода Г. Твори: у 2 т. Київ: Обереги, 2005. Т. 1. 528 с.
308. Скригонюк М. І. Плебсологія (філософсько-правове вчення): монографія. Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2016. 840 с.
309. Скригонюк М. І. Слідчі ситуації й тактичні операції при розслідуванні масових заворушень. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер.: Юридичні науки. 2005. № 68. С. 122–130.
310. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 8. 928 с.
311. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 10. 302 с.
312. Слюсаренко О. Л., Кунгурцева Т. В. Проблеми виховної функції права та правового виховання в сучасних умовах. Юридична наука. 2012. № 2. С. 7–11.
313. Современная западная философия: словарь / сост. В. С. Малахов, В. П. Филатов. Москва: Политиздат, 1991. 414 с.
314. Солдатський В. В. До питання про сприйняття часу у праві: теоретико-правовий аспект. Університетські наукові записки. 2011. № 4. С. 45–49.
315. Соловьев В. Право и нравственность. Минск: АСТ, 2001. 147 с.
316. Соломон Р. Эмоциональная травма после перестрелки. Журнал практикующего психолога. 1996. Вип. 2. С. 67–76.
317. Соломчак Х. Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. Наше право. 2014. № 1. С. 27–34.
318. Стадницький Ю. І., Комарницький І. М. Просторова організація соціально-економічного розвитку. Хмельницький: ХНУ, 2009. 188 с.
319. Статут Організації Об'єднаних Націй та Статут Міжнародного Суду: міжнар. док. від 26.06.1945. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 17.09.2020).
320. Стовба О. В. Темпоральна онтологія права: автореф. дис. ... д-ра юрид.

- наук: 12.00.12; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 37 с.
321. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: курс лекций. Москва: ЭКМОС, 2000. 496 с.
322. Стрекалов А. Є. Міжнародно-правові стандарти щодо обмеження основних прав і свобод. Актуальні проблеми людини і громадянина в Україні. 2007. № 9. С. 190–196.
323. Стрельнікова Н. М. Виховні проблеми сучасної неповної сім'ї. Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. 2012. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2012_6_13 (дата звернення: 17.09.2020).
324. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Москва: Норма-Инфра, 1968. 215 с.
325. Суслонов П. Е. Философские аспекты проблемы правового принуждения (теоретико-мировоззренческие аспекты проблемы наказания): монография. Екатеринбург: Изд-во Урал. юрид. ин-та, 2002. 100 с.
326. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Онищенко [та ін.]. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.
327. Тарахонич Т. Правова ідеологія як внутрішня детермінанта правового впливу. National Law Journal: theory and practice. 2016. С. 19–21.
328. Тимошенко В. Примус як мотив поведінки. Право України. 2007. № 6. С. 104–107.
329. Титова Н. Новий Земельний кодекс України: екологізація його норм. Підприємництво, господарство і право. 2002. № 7. С. 94–96.
330. Тихомиров О. Д. Просторовий підхід в юридичній науці. Філософські, теоретичні та методологічні проблеми юридичної науки в умовах євроінтеграції України: мате. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25 квіт. 2014 р.). Львів, 2014. С. 258–264.
331. Тищенко К. М. Загальна характеристика явища адміністративного примусу як складника державного примусу у сучасному вимірі. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 1. С. 217–220.

332. Ткаченко Л. Г. Свобода согласия – фундаментальный выбор человека в современном социуме. Практична філософія. 2015. № 1. С. 35–41.
333. Тлумачний словник української мови: близько 7000 сл. Харків: Фоліо, 2006. 766 с.
334. Трещова О. Р. До проблеми класифікації форм державного примусу в адміністративному судочинстві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2010. Вип. 20. С. 166–176.
335. Трещова О. Р. Теоретико-правові засади державного примусу. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2010. Вип. 19. С. 92–98.
336. Тугаринов В. П. Личность и общество. Москва: Мысль, 1965. 184 с.
337. Федіна Н. В. Свобода і рівність у правовій дійсності як прояви справедливості. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична. 2015. Вип. 1. С. 71–80.
338. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук [та ін.]. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
339. Фридмен М., Хайен Ф. О свободе. Москва: Социум, 2003. 192 с.
340. Фріс П. Л., Медицький І. Б. Вчення про наслідки злочинності: питання класифікації. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2013. № 3. С. 171–176.
341. Фуллер Л. Л. Мораль права. Київ: Сфера, 1999. 232 с.
342. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Санкт-Петербург: Наука, 2001. 382 с.
343. Халфина Р. О. О закономерностях права. Москва: Норма, 1982. 218 с.
344. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит., 1974. 348 с.
345. Харт Х. Л. А. Концепція права. Київ: Сфера, 1989. 236 с.
346. Ходус Е. В. Интерпассивность как субъективный эффект современной медиакультуры. Антропологічні виміри філософських досліджень. 2014. № 5. С. 7–14.

347. Цельєв О. В. Способи впливу права на державу. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2014. Т. 155. С. 14–17.
348. Цимбалюк М. М. Цінності права у контексті сучасних інтегративних реконструкцій правової онтології. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична. 2012. № 1. С. 496–502.
349. Цицерон М. Т. Речи: в 2 т. / пер. В. О. Горенштейна. Москва: Изд-во АН ССРСР, 1962. Т. 1. 448 с.
350. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Влада права як фактор його ефективності в соціологічному праворозумінні. Приватне та публічне право. 2017. № 4. С. 13–18.
351. Чашников В. А. Содержание и признаки государственно-правового принуждения. Вестник Московского университета. 2014. № 1. С. 13–17.
352. Чернобровкина В. А. Внутренняя свобода личности в контексте опыта ее отношений с миром. Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2011. Вип. 26. С. 277–288.
353. Чернобровкіна В. А. Внутрішня свобода особистості: досвід психологічного дослідження. Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 2015. Т. 175. С. 47–52.
354. Черноушек М. Психология жизненной среды. Москва: Мысль, 1989. 174 с.
355. Чернявський А. Л. Критерії правомірності застосування контрзаходів у міжнародному праві. Правовий вісник Української академії банківської справи: науково-практичний журнал. 2008. № 1. С. 86–91.
356. Чубко Т. П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право. Форум права. 2010. № 1. С. 396–405.
357. Чуглазов Г. Как расследовать массовые беспорядки. Социальная законность. 1991. № 12. С. 18–25.
358. Шаповал В. М. Право і свобода: умови взаємозв'язку. Вісник університету внутрішніх справ. 1999. Вип. 5. С. 91–99.
359. Шарп Дж. Від диктатури до демократії: концептуальні засади

- здобуття свободи. Київ: Ін-т ім. А. Енштейна, 2015. 87 с.
360. Шевченко А. Є., Ситник О. М. Правова (конституційна) ідеологія як важлива складова державно-правового розвитку України. Трипільська цивілізація. 2012. № 8 (11). С. 16–20.
361. Шевчук А. А. Межі застосування державного примусу у правовій державі. Розвиток освіти, науки, економіки в умовах інтеграційних процесів: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 20 квіт. 2017 р.) / орг. ком. А. І. Крисоватий, З.-М. В. Задорожний, Б. В. Погрішук [та ін.]. Вінниця: ВННІЕ ТНЕУ, 2017. Т. 1, ч. 2. С. 89–90.
362. Шевчук О. М. Державний примус у системі засобів соціального впливу. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2002. Вип. 17. С. 105–109.
363. Шевчук О. М. Засоби державного примусу у правовій системі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2003. 22 с.
364. Шемшученко Ю. С. Дія права: інтегративний аспект: монографія. Київ: Юрид. думка, 2010. 501 с.
365. Шишкіна Е. Розуміння людської гідності: виклики сучасних українських реалій. Людська гідність: що ми розуміємо під «гідністю», «людиною» та «людською гідністю»: матер. Міжнар. наук.-практ. семінару «Людська гідність у праві Німеччини, Польщі, України». Харків, 2017. URL: <https://apladm.od.court.gov.ua/sud9105/pres-centr/news/381454/> (дата звернення: 17.09.2020).
366. Штраус Л. Естественное право и история. Москва: Водолей, 2007. 312 с.
367. Щербак С. І. Інтерсуб'єктивність та соціальність: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.01. Київ, 2004. 18 с.
368. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко. Київ: Укр. енцикл., 2011. Т. 1. 654 с.
369. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко. Київ: Укр. енцикл., 1999. Т. 2. 741 с.

370. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 789 с.
371. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко. Київ: Укр. енцикл., 2002. Т. 4. 717 с.
372. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5. 733 с.
373. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко. Київ: Укр. енцикл., 2004. Т. 6. 765 с.
374. Юркевич П. Історія філософії права. Київ: Укр. світ, 2000. 756 с.
375. Юткин С. М. О сущности государственного принуждения. Юрист-правовед. 2015. № 1 (68). С. 130–133.
376. Ягунов Д. В. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до забезпечення (філософсько-правовий аналіз). Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 49. С. 218–228.
377. Ялі М. Поняття та підходи до тлумачення світового порядку. Дослідження світової політики. 2009. № 48. С. 160–171.
378. Ярмиш О. Н. Проблеми взаємовідносин між правоохоронними органами та населенням: вітчизняний і зарубіжний досвід. Вісник Університету внутрішніх справ. 1999. Вип. 8. С. 244–252.
379. Яромл Л., Вандьо С. Поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 825. С. 252–257.
380. Ярош О. В. Особливості організації індивідуально-виховної та психологічної роботи із засудженими, що вчинили корисливо-насильницькі злочини. Юридична психологія. 2017. № 1 (20). С. 131–138.
381. Airaksinen T. An Analysis of Coercion. *Journal of Peace Research*. 1988. Vol. 25, no. 3. P. 213–227.
382. Anderson S. A. The Enforcement Approach to Coercion. *Journal of Ethics & Social Philosophy*. 2010. Vol. 5, no. 1. P. 2–31.
383. Arnold D. G. Coercion and Moral Responsibility. *American Philosophical*

- Quarterly. 2001. Vol. 38, no. 1. P. 53–67.
384. Bazargan S. Moral Coercion. Philosophers` Imprint. 2014. Vol. 14, no. 11. P. 1–18.
385. Brian Davies. The thought of Thomas Aquinas. Oxford University Press, 1993. 324 p.
386. Dicey A. V. The Law of the Constitution. OUP Oxford, 2013. 572 p.
387. Gorr M. J. Coercion, Freedom and Exploitation. Peter Lang Publishing Inc, 1988. 206 p.
388. Hassoun N. Coercion, Legitimacy, and Individual Freedom. Journal of Philosophical Research. 2014. Vol. 39. P. 191–198.
389. Human dignity and the police: Ethics and integrity in police work / by ed. Gerald W. Lynch. Springfield, IL: Charles C. Thomas, 1999. 183 p.
390. Kennedy A. C. An Ecological Approach to Examining Cumulative Violence Exposure Among Urban, African American Adolescents. Child and Adolescent Social Work Journal. 2008. P. 25–41.
391. Leo Strauss. How to Begin to Study Medieval Philosophy. Chicago: Chicago University Press, 1989. 220 p.
392. Leroy D. Clark. The grand jury: the use and abuse of political power. Quadrangle: The New York Times, 1978. 184 p.
393. Macready J. D. Hannah Arendt and the fragility of human Dignity. Lexington Books, 2017. 158 p.
394. Morris Ch. W. State coercion and force. Social Philosophy and Policy. 2012. Vol. 29, iss. 1. P. 28–49.
395. Nance D. A. Legal Theory and the Pivotal Role of the Concept of Coercion. Faculty Publications. URL: https://scholarlycommons.law.case.edu/faculty_publications/448 (дата звернення: 17.09.2020).
396. Pundik A. Coercion and Volition in Law and Philosophy. Canadian Journal of Law & Jurisprudence. 2018. Vol. 31, no. 1. P. 107–123.
397. Rosenbaum A. Coercion and Autonomy: Philosophical Foundations, Issues, and Practices (Contributions in Philosophy). Published by ABC-CLIO,

- United States, 1986. 208 p.
398. Schauer F. *The Force of Law*. United States of America: Harvard University Press, 2015. 256 p.
399. Schmitter Ph. Consolidation of Democracy and Representation of social groups. *American Behavioral Scientist*. 1992. Vol. 35. P. 422–449.
400. *The Philosophy of Free Will: Essential Readings from the Contemporary Debates* / ed. by P. Russell and O. Deery. New York: Oxford University Press, 2013. 542 p.
401. *The Rutledge companion to Philosophy of Law* / ed. by A. Marmor. New York: Taylor & Francis Group, 2015. 630 p.
402. Wertheimer A. *Coercion (Studies in Moral, Political and Legal Philosophy)*. New Jersey: Princeton University Press, 2014. 334 p.
403. White J. Stephen. On the Moral Objection to Coercion. *Philosophy & Public Affairs*. 2017. Vol. 45, iss. 3. P. 199–231.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Сировацький В. І. Онтологія державного примусу: філософсько-правовий дискурс. *монографія*. Хмельницький: ХУУП імені Л. Юзькова, 2019. 446 с.
2. Сировацький В. І. Антропологічна константа державного примусу в філософсько-правовій ретроспективі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: Юридичні науки. 2016. Т. 3, № 6/2. С. 218–221.
3. Сировацький В. І. Система «Державний примус – свобода»: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Т. 4, № 6. С. 157–162.
4. Сировацький В. І. Герменевтичний підхід до вивчення примусу в здійсненні державного управління: філософсько-правова характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2017. Т. 4, № 43. С. 357–361.
5. Сировацький В. І. Онтологічний вимір темпорально-просторових складових правової сфери. *Юридичний бюлетень*. 2017. № 5. С. 41–47.
6. Сировацький В. І. Філософсько-правові засади детермінації державного примусу та покарання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Т. 4, № 6. С. 30–33.
7. Сировацький В. І. Онтологічний зміст темпорально-просторових складових державного примусу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 402–404.
8. Сировацький В. І. Відповідальність як аксіологічна детермінанта феномену державно-правового примусу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 6. С. 161–166.

9. Сировацький В. І. Онтологічні константи державного примусу: людська гідність і «загальне благо». *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. № 5. С. 186–190.
10. Сировацький В. І. Темпорально-просторова відкритість державного примусу. *Юридичний бюлетень*. 2018. № 7, ч. 1. С. 121–125.
11. Сировацький В. І. Міждисциплінарність філософії в правовому визначенні державного примусу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Т. 2, № 6. С. 293–297.
12. Сировацький В. І. Сучасний підхід до темпорально-просторових характеристик державного примусу: філософсько-правовий вимір. *Юридичний бюлетень*. 2018. № 8. С. 84–90.
13. Сировацький В. І. Філософсько-правова характеристика державного примусу в рамках темпорально-просторових складових правовідносин. *Юридичний бюлетень*. 2019. № 10. С. 33–38.
14. Сировацький В. І. Вплив ідеологічних засад примусу на політичну нестабільність в державі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2019. № 59. С. 179–182.
15. Сировацький В. І. Світоглядні концепти державного примусу як здійснення правовиховного впливу на людину. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: «Юриспруденція». 2019. № 41. С. 21–24.
16. Сировацький В. І. Темпорально-просторові координати державотворення і правотворення (правова освіченість громадян). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 3. С. 39–43.
17. Сировацький В. І. Онтологічні засади темпорально-просторового виміру правової сфери. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 1. Т. 3. С. 12–16.
18. Сировацький В. І. Онтологічне обґрунтування темпорально-просторових складових державного примусу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 2. Т. 2. С. 20–24.
19. Сировацький В. І. Моральна саморегуляція державної влади як філософсько-правова складова забезпечення від стихійних тиску і примусу.

Znanstvena misel. 2019. Vol. 1, № 37. С. 17–21.

20. Сировацький В. І. Гносеологічна обумовленість державного примусу як мотивування дотримання правових норм. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 4. Т. 2. С. 247–252.

21. Сировацький В. І. Правовий конституційний порядок як гарантія від стихійного державного примусу (зловживання владою). *The scientific heritage*. 2019. Vol. 3, № 42. С. 56–59.

22. Сировацький В. І. Гносеологічні засади філософсько-правового обґрунтування державного примусу в межах суб'єктивності простору та часу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Т. 2, № 6. С. 241–245.

які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

23. Сировацький В. І. Міждисциплінарність філософії державного примусу. *Нове міжнародне право та національне законодавство – нові завдання юридичної науки*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13–14 листоп. 2015 р.). Київ: Центр правових наук. дослідж., 2015. С. 93–95.

24. Сировацький В. І. Антропологічна константа філософсько-правової детермінації державного примусу. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11–12 груд. 2015 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2015. С. 120–123.

25. Сировацький В. І. Темпорально-просторові засади правової освіченості як координати державотворення. *Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 22–23 січ. 2016 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2016. С. 48–51.

26. Сировацький В. І. Державний примус як здійснення правовиховного впливу. *Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 верес. 2016 р.). Запоріжжя: Запор. міська громад. орг. «Істина», 2016. С. 106–109.

27. Сировацький В. І. Державний примус у державному управлінні як

константа методу переконання. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13–14 січ.я 2017 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2017. С. 73–75.

28. Сировацький В. І. Ціннісна траєкторія державного примусу. *Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20–21 січ. 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 80–84.

29. Сировацький В. І. Філософія державного примусу як методу переконання. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17–18 лют. 2017 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2017. С. 52–56.

30. Сировацький В. І. Складові правової сфери в їх онтологічному вимірі. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 лют. 2018 р.). Запоріжжя: Запор. міська громад. орг. «Істина», 2018. С. 23–27.

31. Сировацький В. І. Державний примус і покарання у філософсько-правовому дискурсі. *Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16–17 берез. 2018 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 25–28.

32. Сировацький В. І. Інтерактивність та інтерпасивність взаємодії державної влади, суспільства і людини в рамках темпорально-просторової відкритості державного примусу. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 30–31 берез. 2018 р.). Дніпро: ДГУ, 2018. С. 233–235.

33. Сировацький В. І. Пріоритетні буттевісні константи державного примусу. *Треті Таврійські юридичні наукові читання*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18–19 трав. 2018 р.). Київ: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2018. С. 19–22.

34. Сировацький В. І. Правова освіченість як запорука убезпечення від

державного примусу. *Права людини та національна безпека*: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 груд. 2019 р.). Київ: Комп'ютерний дизайн, 2019. С. 221–224.

35. Сировацький В. І. Епістемологічне розуміння темпорального та просторового вимірів державного примусу. *Science, Society, Education: Topical issues and development prospects*: матер. I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16–17 груд. 2019 р.). Харків, 2019. С. 732–738.

36. Сировацький В. І. Темпорально-просторові складові державного примусу. *Актуальні питання розвитку права та законодавства*: наукові дискусії: матер. XI Міжнар. наук. конф. (м. Штутгарт, Німеччина, 20 груд. 2019 р.). Штутгарт, 2019. С. 388–392.

Правопорушення, вчинені в Україні**(1990 – 2017 роки)**

Рік	Всього виявлено злочинів	Всього засуджено осіб	Кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності (тис. осіб)	Кількість цивільних справ, розглянутих судами (з поставленням рішення), (тис. справ)	Кількість пожеж
1990	369809	104199	6515,9	379,2	-
1991	405516	108553	7841,5	358,5	-
1992	480478	115260	9723,9	364,0	-
1993	539299	152878	11767,1	407,7	-
1994	572147	174959	15997,7	399,2	-
1995	641860	212915	22400,6	453,3	47875
1996	617262	242124	14950,9	550,1	46824
1997	589208	237790	14232,1	599,8	42507
1998	575982	232598	13330,7	744,2	41294
1999	558716	222239	10542,0	772,6	40237
2000	567795	230903	9395,4	911,4	37596
2001	514597	202609	6384,1	1057,0	36814
2002	460839	194212	6472,4	1166,4	41794
2003	566350	201081	7097,3	1259,3	40374
2004	527812	204794	7013,7	1457,5	49654
2005	491754	176934	6370,3	1116,2	53751
2006	428149	160865	7677,9	1322,3	51432
2007	408170	152772	8867,5	1499,0	55708
2008	390162	146858	9874,9	1680,2	49838
2009	439459	146383	8280,5	1541,8	48998
2010	505371	168774	8854,1	2193,3	64743
2011	520218	154356	6709,9	1593,8	62724
2012	447147	162881	4621,1	1278,2	73405
2013	563560	122973	4249,9	1253,8	62118
2014	529139	102170	2657,0	980,5	70592
2015	565182	94798	1984,6	947,2	82016
2016	592604	76217	2183,6	751,2	75323
2017	523911	76804	2885,3	729,9	85724

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Проректор з наукової роботи
ПВНЗ Університету Короля Данила
к.ю.н., доц. **Острогляд О.В.**

2020 р.

АКТ
про впровадження результатів дисертації
Сировацького Валерія Івановича
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за темою «Філософсько-правовий контент державного примусу у
темпорально-просторовому дискурсі»
в освітній процес ПВНЗ Університету Короля Данила

Комісія у складі: голови – завідувача кафедри права, доктора юридичних наук, доцента Онищука І.І.; членів комісії: доктора юридичних наук, доцента Луцького Р. П., доктора юридичних наук, доцента Зварича Р. В., розглянула й узагальнила наукові праці Сировацького В. І. за темою дисертації «Філософсько-правовий контент державного примусу у темпорально-просторовому дискурсі».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографія:

1. Сировацький В. І. *Онтологія державного примусу: філософсько-правовий дискурс*. Хмельницький: ХУУП імені Л. Юзькова, 2020. 446 с.

*Статті в наукових фахових виданнях України
та наукових періодичних виданнях інших держав:*

1. Сировацький В. І. Антропологічна константа державного примусу в філософсько-правовій ретроспективі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Юридичні науки*. 2016. Т. 3, № 6/2. С. 218-221.

2. Сировацький В. І. Система «Державний примус – свобода»: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Т. 4, № 6. С. 157-162.

3. Сировацький В. І. Герменевтичний підхід до вивчення примусу в здійсненні державного управління: філософсько-правова характеристика.

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2017. Т. 4, № 43. С. 357-361.

4. Сировацький В. І. Онтологічний вимір темпорально-просторових складових правової сфери. *Юридичний бюлетень.* 2017. № 5. С. 41-47.

5. Сировацький В. І. Філософсько-правові засади детермінації державного примусу та покарання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2017. Т. 4, № 6. С. 30-33.

6. Сировацький В. І. Онтологічний зміст темпорально-просторових складових державного примусу. *Порівняльно-аналітичне право.* 2018. № 5. С. 402-404.

7. Сировацький В. І. Відповідальність як аксіологічна детермінанта феномену державно-правового примусу. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2018. № 6. С. 161-166.

8. Сировацький В. І. Онтологічні константи державного примусу: людська гідність і «загальне благо». *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2018. № 5. С. 186-190.

9. Сировацький В. І. Темпорально-просторова відкритість державного примусу. *Юридичний бюлетень.* 2018. № 7, ч. 1. С. 121-125.

10. Сировацький В. І. Міждисциплінарність філософії в правовому визначенні державного примусу. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2018. Т. 2, № 6. С. 293-297.

11. Сировацький В. І. Сучасний підхід до темпорально-просторових характеристик державного примусу: філософсько-правовий вимір. *Юридичний бюлетень.* 2018. № 8. С. 84-90.

12. Сировацький В. І. Філософсько-правова характеристика державного примусу в рамках темпорально-просторових складових правовідносин. *Юридичний бюлетень.* 2019. № 10. С. 33-38.

13. Сировацький В. І. Вплив ідеологічних засад примусу на політичну нестабільність в державі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право.* 2019. № 59. С. 179-182.

14. Сировацький В. І. Світоглядні концепти державного примусу як здійснення правовиховного впливу на людину. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: «Юриспруденція».* 2019. № 41. С. 21-24.

15. Сировацький В. І. Темпорально-просторові координати державотворення і правотворення (правова освіченість громадян). *Прикарпатський юридичний вісник.* 2019. № 3. С. 39-43.

16. Сировацький В. І. Онтологічні засади темпорально-просторового виміру правової сфери. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2017. № 1. Т. 3. С. 12-16.

17. Сировацький В. І. Онтологічне обґрунтування темпорально-просторових складових державного примусу. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2018. № 2. Т. 2. С. 18-22.

18. Сировацький В. І. Моральна саморегуляція державної влади як філософсько-правова складова забезпечення від стихійних тиску і примусу. *Znanstvena misel*. 2019. Vol. 1, № 37. С. 17-21.

19. Сировацький В. І. Гносеологічна обумовленість державного примусу як мотивування дотримання правових норм. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 4. Т. 2. С. 247-252.

20. Сировацький В. І. Правовий конституційний порядок як гарантія від стихійного державного примусу (зловживання владою). *The scientific heritage*. 2019. Vol. 3, № 42. С. 56-59.

21. Сировацький В. І. Гносеологічні засади філософсько-правового обґрунтування державного примусу в межах суб'єктивності простору та часу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Т. 2, № 6. С. 241-245.

Матеріали наукових та науково-практичних конференцій:

1. Сировацький В. І. Міждисциплінарність філософії державного примусу. *Нове міжнародне право та національне законодавство – нові завдання юридичної науки: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13–14 листоп. 2015 р.)*. Київ: Центр правових наук. дослідж., 2015. С. 93-95.

2. Сировацький В. І. Антропологічна константа філософсько-правової детермінації державного примусу. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11–12 груд. 2015 р.)*. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2015. С. 120-123.

3. Сировацький В. І. Темпорально-просторові засади правової освіченості як координати державотворення. *Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 22–23 січ. 2016 р.)*. Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2016. С. 48-51.

4. Сировацький В. І. Державний примус як здійснення правових впливу. *Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 верес. 2016 р.)*. Запоріжжя: Запор. міська громад. орг. «Істина», 2016. С. 106-109.

5. Сировацький В. І. Державний примус у державному управлінні як константа методу переконання. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13–14 січ. 2017 р.)*. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2017. С. 73-75.

6. Сировацький В. І. Ціннісна траєкторія державного примусу. *Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20–21 січ. 2017 р.)*. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 80-84.

7. Сировацький В. І. Філософія державного примусу як методу переконання. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17–18 лют. 2017 р.)*. Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2017. С. 52-56.

8. Сировацький В. І. Складові правової сфери в їх онтологічному вимірі. *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 лют. 2018 р.)*. Запоріжжя: Запор. міська громад. орг. «Істина», 2018. С. 23-27.

9. Сировацький В. І. Державний примус і покарання у філософсько-правовому дискурсі. *Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16–17 берез. 2018 р.)*. Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 25-28.

10. Сировацький В. І. Інтерактивність та інтерпасивність взаємодії державної влади, суспільства і людини в рамках темпорально-просторової відкритості державного примусу. *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 30-31 берез. 2018 р.)*. Дніпро: ДГУ, 2018. С. 233-235.

11. Сировацький В. І. Пріоритетні буттєвісні константи державного примусу. *Треті Таврійські юридичні наукові читання: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18-19 трав. 2018 р.)*. Київ: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2018. С. 19-22.

12. Сировацький В. І. Правова освіченість як запорука забезпечення від державного примусу. *Права людини та національна безпека: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 груд. 2019 р.)*. Київ: Комп'ютерний дизайн, 2019. С. 221-224.

13. Сировацький В. І. Епістемологічне розуміння темпорального та просторового вимірів державного примусу. *Science, Society, Education: Topical issues and development prospects: матер. I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16-17 груд. 2019 р.)*. Харків, 2019. С. 732-738.

14. Сировацький В. І. Темпорально-просторові складові державного примусу. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії: матер. XI Міжнар. наук. конф. (м. Штутгарт, Німеччина, 20 груд. 2019 р.)*. Штутгарт, 2019. С. 388-392.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Сировацького В. І. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації та запроваджені для використання в освітньому процесі ПВНЗ Університету Короля Данила, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Філософія права», а також можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

Голова комісії:

Члени комісії:

27 жовтня 2020 р.

д.ю.н., доц. Онищук І.І.

д.ю.н., доц. Луцький Р. П.

д.ю.н., доц. Зварич Р. В.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

Львівського державного

університету внутрішніх справ

кандидат юридичних наук, доцент

полковник поліції

Тарас СОЗАНСЬКИЙ

2020

АКТ

09.11 2020

м. Львів

№ 39

Про впровадження результатів дисертації Сировацького Валерія Івановича на тему «Філософсько-правовий контент державного примусу у темпорально-просторовому дискурсі» в освітній процес ЛьвДУВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- заступника начальника відділу організації наукової роботи кандидата юридичних наук Галини САВЧИН;
- начальника навчально-методичного відділу кандидата юридичних наук, доцента полковника поліції Руслана СТРОЦЬКОГО;
- директора інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції кандидата юридичних наук, професора полковника поліції Юрія НАЗАРА;
- завідувача кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права кандидата історичних наук, доцента Дмитра ЗАБЗАЛЮКА.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 року № 431 розглянула й узагальнила матеріали дисертації, поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права, та наукові праці докторанта кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова Сировацького Валерія Івановича за темою «Філософсько-правовий контент державного примусу у темпорально-просторовому дискурсі».

Проаналізовано основні результати дослідження Сировацького В.І., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

Монографія:

1. Сировацький В. І. Онтологія державного примусу: філософсько-правовий дискурс. Хмельницький: ХУУП імені Л. Юзькова, 2020. 446 с.

*Статті в наукових фахових виданнях України
та наукових періодичних виданнях інших держав:*

1. Сировацький В. І. Антропологічна константа державного примусу в філософсько-правовій ретроспективі. Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Юридичні науки. 2016. Т. 3, № 6/2. С. 218–221.

2. Сировацький В. І. Система «Державний примус – свобода»: філософсько-правовий вимір. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. Т. 4, № 6. С. 157–162.

3. Сировацький В. І. Герменевтичний підхід до вивчення примусу в здійсненні державного управління: філософсько-правова характеристика. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2017. Т. 4, № 43. С. 357–361.

4. Сировацький В. І. Онтологічний вимір темпорально-просторових складових правової сфери. Юридичний бюлетень. 2017. № 5. С. 41–47.

5. Сировацький В. І. Філософсько-правові засади детермінації державного примусу та покарання. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. Т. 4, № 6. С. 30–33.

6. Сировацький В. І. Онтологічний зміст темпорально-просторових складових державного примусу. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 5. С. 402–404.

7. Сировацький В. І. Відповідальність як аксіологічна детермінанта феномену державно-правового примусу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 6. С. 161–166.

8. Сировацький В. І. Онтологічні константи державного примусу: людська гідність і «загальне благо». Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. № 5. С. 186–190.

9. Сировацький В. І. Темпорально-просторова відкритість державного примусу. Юридичний бюлетень. 2018. № 7, ч. 1. С. 121–125.

10. Сировацький В. І. Міждисциплінарність філософії в правовому визначенні державного примусу. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Т. 2, № 6. С. 293–297.

11. Сировацький В. І. Сучасний підхід до темпорально-просторових характеристик державного примусу: філософсько-правовий вимір. Юридичний бюлетень. 2018. № 8. С. 84–90.

12. Сировацький В. І. Філософсько-правова характеристика державного примусу в рамках темпорально-просторових складових правовідносин. Юридичний бюлетень. 2019. № 10. С. 33–38.

13. Сировацький В. І. Вплив ідеологічних засад примусу на політичну нестабільність в державі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2019. № 59. С. 179–182.

14. Сировацький В. І. Світоглядні концепти державного примусу як здійснення правовиховного впливу на людину. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: «Юриспруденція». 2019. № 41. С. 21–24.

15. Сировацький В. І. Темпорально-просторові координати державотворення і правотворення (правова освіченість громадян). Прикарпатський юридичний вісник. 2019. № 3. С. 39–43.

16. Сировацький В. І. Онтологічні засади темпорально-просторового виміру правової сфери. Прикарпатський юридичний вісник. 2017. № 1. Т. 3. С. 12–16.

17. Сировацький В. І. Онтологічне обґрунтування темпорально-просторових складових державного примусу. Прикарпатський юридичний вісник. 2018. № 2. Т. 2. С. 18–22.

18. Сировацький В. І. Моральна саморегуляція державної влади як філософсько-правова складова забезпечення від стихійних тиску і примусу. Znanstvena misel. 2019. Vol. 1, № 37. С. 17–21.

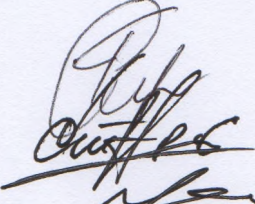
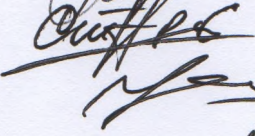

19. Сировацький В. І. Гносеологічна обумовленість державного примусу як мотивування дотримання правових норм. Науковий вісник публічного та приватного права. 2019. № 4. Т. 2. С. 247–252.

20. Сировацький В. І. Правовий конституційний порядок як гарантія від стихійного державного примусу (зловживання владою). The scientific heritage. 2019. Vol. 3, № 42. С. 56–59.

21. Сировацький В. І. Гносеологічні засади філософсько-правового обґрунтування державного примусу в межах суб'єктивності простору та часу. Visegrad Journal on Human Rights. 2019. Т. 2, № 6. С. 241–245.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що праці Валерія СИРОВАЦЬКОГО містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Філософія права», «Юридична деонтологія», «Проблеми теорії права», «Професійна етика юриста» та «Логіка юридична», під час підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів ступенів вищої освіти «бакалавр» та «магістр».

Члени комісії:

 Галина САВЧИН
 Руслан СТРОЦЬКИЙ
 Юрій НАЗАР
 Дмитро ЗАБЗАЛЮК

ЗАТВЕРДЖУЮ

ректор Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова

О. М. Омельчук

2020 р.

АКТ

**про реалізацію результатів наукових досліджень
Сировацького Валерія Івановича
на тему «Філософсько-правовий контент
державного примусу
у темпорально-просторовому дискурсі»**

Комісія у складі: голови, завідувача кафедри теорії та історії держави і права, доктора історичних наук, професора Місінкевича Леоніда Леонідовича, членів комісії: професора кафедри теорії та історії держави і права, доктора юридичних наук, професора Вовк Вікторії Миколаївни, професора кафедри кримінального права та процесу, доктора юридичних наук, доцента Налуцишина Віктора Володимировича стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Сировацького Валерія Івановича наукові положення і висновки з теми «Філософсько-правовий контент державного примусу у темпорально-просторовому дискурсі» були детально вивчені колективом кафедр теорії та історії держави і права та кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова і реалізовані в освітньому процесі.

Зокрема, дисертантом було надано комісії для ознайомлення перераховані в дисертаційній роботі наукові публікації:

Монографія:

1. Сировацький В. І. Онтологія державного примусу: філософсько-правовий дискурс. Хмельницький: ХУУП імені Л. Юзькова, 2020. 446 с.

*Статті в наукових фахових виданнях України
та наукових періодичних виданнях інших держав:*

1. Сировацький В. І. Антропологічна константа державного примусу в філософсько-правовій ретроспективі. Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Юридичні науки. 2016. Т. 3, № 6/2. С. 218–221.

2. Сировацький В. І. Система «Державний примус – свобода»: філософсько-правовий вимір. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. Т. 4, № 6. С. 157–162.

3. Сировацький В. І. Герменевтичний підхід до вивчення примусу в здійсненні державного управління: філософсько-правова характеристика. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2017. Т. 4, № 43. С. 357–361.

4. Сировацький В. І. Онтологічний вимір темпорально-просторових складових правової сфери. Юридичний бюлетень. 2017. № 5. С. 41–47.

5. Сировацький В. І. Філософсько-правові засади детермінації державного примусу та покарання. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. Т. 4, № 6. С. 30–33.

6. Сировацький В. І. Онтологічний зміст темпорально-просторових складових державного примусу. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 5. С. 402–404.

7. Сировацький В. І. Відповідальність як аксіологічна детермінанта феномену державно-правового примусу. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 6. С. 161–166.

8. Сировацький В. І. Онтологічні константи державного примусу: людська гідність і «загальне благо». Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. № 5. С. 186–190.

9. Сировацький В. І. Темпорально-просторова відкритість державного примусу. Юридичний бюлетень. 2018. № 7, ч. 1. С. 121–125.

10. Сировацький В. І. Міждисциплінарність філософії в правовому визначенні державного примусу. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Т. 2, № 6. С. 293–297.

11. Сировацький В. І. Сучасний підхід до темпорально-просторових характеристик державного примусу: філософсько-правовий вимір. Юридичний бюлетень. 2018. № 8. С. 84–90.

12. Сировацький В. І. Філософсько-правова характеристика державного примусу в рамках темпорально-просторових складових правовідносин. Юридичний бюлетень. 2019. № 10. С. 33–38.

13. Сировацький В. І. Вплив ідеологічних засад примусу на політичну нестабільність в державі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2019. № 59. С. 179–182.

14. Сировацький В. І. Світоглядні концепти державного примусу як здійснення правовиховного впливу на людину. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: «Юриспруденція». 2019. № 41. С. 21–24.

15. Сировацький В. І. Темпорально-просторові координати державотворення і правотворення (правова освіченість громадян). Прикарпатський юридичний вісник. 2019. № 3. С. 39–43.

16. Сировацький В. І. Онтологічні засади темпорально-просторового виміру правової сфери. Прикарпатський юридичний вісник. 2017. № 1. Т. 3. С. 12–16.

17. Сировацький В. І. Онтологічне обґрунтування темпорально-просторових складових державного примусу. Прикарпатський юридичний вісник. 2018. № 2. Т. 2. С. 18–22.

18. Сировацький В. І. Моральна саморегуляція державної влади як філософсько-правова складова забезпечення від стихійних тиску і примусу. Znanstvena misel. 2019. Vol. 1, № 37. С. 17–21.

19. Сировацький В. І. Гносеологічна обумовленість державного примусу як мотивування дотримання правових норм. Науковий вісник публічного та приватного права. 2019. № 4. Т. 2. С. 247–252.

20. Сировацький В. І. Правовий конституційний порядок як гарантія від стихійного державного примусу (зловживання владою). The scientific heritage. 2019. Vol. 3, № 42. С. 56–59.

21. Сировацький В. І. Гносеологічні засади філософсько-правового обґрунтування державного примусу в межах суб'єктивності простору та часу. Visegrad Journal on Human Rights. 2019. Т. 2, № 6. С. 241–245.

Матеріали наукових та науково-практичних конференцій:

1. Сировацький В. І. Міждисциплінарність філософії державного примусу. Нове міжнародне право та національне законодавство – нові завдання юридичної науки: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13–14 листоп. 2015 р.). Київ: Центр правових наук. дослідж., 2015. С. 93–95.

2. Сировацький В. І. Антропологічна константа філософсько-правової детермінації державного примусу. Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11–12 груд. 2015 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2015. С. 120–123.

3. Сировацький В. І. Темпорально-просторові засади правової освіченості як координати державотворення. Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання суспільних відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 22–23 січ. 2016 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2016. С. 48–51.

4. Сировацький В. І. Державний примус як здійснення правовиховного впливу. Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 верес. 2016 р.). Запоріжжя: Запор. міська громад. орг. «Істина», 2016. С. 106–109.

5. Сировацький В. І. Державний примус у державному управлінні як константа методу переконання. Сучасні наукові дослідження представників

юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13–14 січ.я 2017 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2017. С. 73–75.

6. Сировацький В. І. Ціннісна траєкторія державного примусу. Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20–21 січ. 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. С. 80–84.

7. Сировацький В. І. Філософія державного примусу як методу переконання. Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17–18 лют. 2017 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2017. С. 52–56.

8. Сировацький В. І. Складові правової сфери в їх онтологічному вимірі. Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 лют. 2018 р.). Запоріжжя: Запор. міська громад. орг. «Істина», 2018. С. 23–27.

9. Сировацький В. І. Державний примус і покарання у філософсько-правовому дискурсі. Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16–17 берез. 2018 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2018. С. 25–28.

10. Сировацький В. І. Інтерактивність та інтерпасивність взаємодії державної влади, суспільства і людини в рамках темпорально-просторової відкритості державного примусу. Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 30–31 берез. 2018 р.). Дніпро: ДГУ, 2018. С. 233–235.

11. Сировацький В. І. Пріоритетні буттєвісні константи державного примусу. Треті Таврійські юридичні наукові читання: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18–19 трав. 2018 р.). Київ: ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2018. С. 19–22.

12. Сировацький В. І. Правова освіченість як запорука забезпечення від державного примусу. Права людини та національна безпека: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 груд. 2019 р.). Київ: Комп'ютерний дизайн, 2019. С. 221–224.

13. Сировацький В. І. Епістемологічне розуміння темпорального та просторового вимірів державного примусу. Science, Society, Education: Topical issues and development prospects: матер. I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16–17 груд. 2019 р.). Харків, 2019. С. 732–738.

14. Сировацький В. І. Темпорально-просторові складові державного примусу. Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії: матер. XI Міжнар. наук. конф. (м. Штутгарт, Німеччина, 20 груд. 2019 р.). Штутгарт, 2019. С. 388–392.

Наведені наукові публікації були включені під час викладання навчальних дисциплін «Філософія права», «Філософсько-правові проблеми юридичної відповідальності», «Філософія», «Теорія держави і права» для підготовки підручників, навчальних посібників і навчально-методичних матеріалів, у ході проведення занять із зазначених дисциплін у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження використовуються у робочих програмах і навчально-методичних матеріалах із навчальної дисципліни «Філософія права» для здобувачів вищої освіти юридичного та заочного факультетів. Включення до наведених матеріалів положень і висновків, що містяться у дисертаційній роботі, сприяє більш глибокому вивченню навчального матеріалу здобувачами вищої освіти університету, а також виробленню практичних навичок у застосуванні отриманих теоретичних знань у подальшій професійній діяльності.

Голова комісії:

завідувач кафедри
теорії та історії держави і права,
доктор історичних наук, професор

Місінкевич Л. Л.

Члени комісії:

професор кафедри
теорії та історії держави і права,
доктор юридичних наук, професор

Вовк В. М.

професор кафедри
кримінального права та процесу,
доктор юридичних наук, доцент

Налуцишин В. В.

«10» вересня 2020 р.

Підписано в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова
ЗАСВІДУЮ: Відділ
Нач. ВКХУУ кадрів

Підписано в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова
ЗАСВІДУЮ: Відділ
Нач. ВКХУУ кадрів

Підписано в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова
ЗАСВІДУЮ: Відділ
Нач. ВКХУУ кадрів